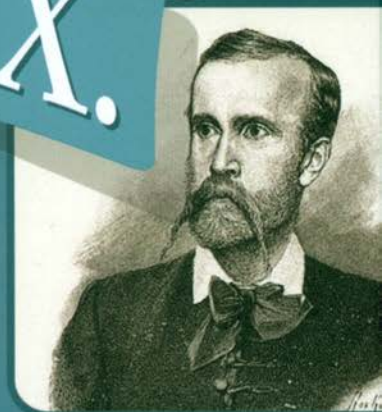

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CER TAM EN IX.

NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZ-
ÉS FILMTUDOMÁNY
RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM

2022

CERTAMEN IX.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN IX.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED Emese, PAKÓ László

Kolozsvár, 2022

A kötet megjelenését támogatták:

Szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László

© Szerzők, 2022

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2022

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

DOI: 10.51384/cert-09
ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezetés.....	9
Introduction	
Introducere	

I. NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZ- ÉS FILMTUDOMÁNY

Nyelv, „emlékezet”: jelhasználat

DOMOKOS Johanna

A számi irodalom fekete könyve. Niillas Holmberg <i>Juolgevuoddu</i> (Mezítláb) című kötetéről.....	13
The Black Book of Saami Literature. About Niillas Holmberg's Volume <i>Juolgevuoddu</i> (Barefoot)	
Cartea neagră a literaturii saami. Despre volumul lui Niillas Holmberg <i>Juolgevuoddu</i> (Descult)	

PAP Levente

Kihívások egy kora újkori gúnyvers kapcsán.....	27
Challenges According to a <i>Pasquillus</i> from the Early Modern Period	
Provocări în contextul unui pamflet din epoca premodernă	

GÁBOR Csilla

Nyelvek és szövegformák, legenda és királytükör között. Illyés András királyéletrajzairól.....	39
Between Languages and Genres, Legend and the King's Mirror. The Lives of the Holy Kings in András Illyés's <i>Legendary</i>	
Între limbi și genuri, legende și oglinda pentru regi. Viețile regilor sfinți în legendarul lui András Illyés	

BENŐ Eszter

Dóczy Lajos <i>Tragédia</i> -fordításának recepciója.....	57
The Cultural Reception of <i>The Tragedy of Man</i> , Translated into German by Lajos Dóczy	
Recepția traducerii în germană a dramei <i>Tragedia omului</i> de către Lajos Dóczy	

DEMETER Zsuzsa

Egy irodalmi kartográfia léptékei. Bálint Tibor pályakezdésének problematikája ...	69
The Scale of a Literary Cartography. Tibor Bálint's Debut: Landmarks of Interpretation	
Scara unei cartografii literare. Debutul lui Tibor Bálint: repere ale interpretării	

SZENKOVICS Enikő

<i>Echinox</i> – siker- vagy kudarctörténet?	81
The Review <i>Echinox</i> – A History of Successes or Failures?	
<i>Echinox</i> – O istorie de succese sau de eșecuri?	

Vizualitásról: a percepciótól a teória felé

JÁNOS Szabolcs

- Mítoszrombolás és nosztalgia között: a Bánság a kortárs (romániai) német irodalomban (A „sváb idill” kritikusa: Herta Müller) 93
 Between Mythocritics and Nostalgia: The Banat in the Contemporary German and Romanian-German Literature (The Critic of the „Swabian Idyll”: Herta Müller)
 Între deconstruirea miturilor și nostalgie: Banatul în literatura germană și cea germană din România (Criticul „idilei șvăbești”: Herta Müller)

BARTHA Katalin Ágnes

- Szenvedély által vezérelt kor- és kórkép a 19. századi színpadon 109
 Passion on the 19th Century Stage
 Pasiune pe scena teatrală din secolul al XIX-lea

ANDRÁS Orsolya

- Az *Ilonka* című bábelőadás az oral history és a kulturális emlékezet kontextusában 133
 The Puppet Show *Ilonka* in the Context of Oral History and Cultural Memory
 Spectacolul de teatru de păpuși *Ilonka* în contextul istoriei orale și al memoriei culturale

PIELDNER Judit

- Jeles András anamorfózisai 149
 András Jeles's Anamorphoses
 Anamorfozele lui András Jeles

LÁNG Orsolya

- Klausztofób balett 159
 The Claustrophoby-Dance
 Baletul claustrofobiei

II. RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM

Egyházi intézmények és társadalom

BENCZE Ünige–LENKEY László–PETHE Mihály

- A marosszentkirályi pálosok és birtokaik. Egy tájrégészeti kutatás előzetes eredményei és további lehetőségei 171
 The Paulines from Sâncraiu de Mureș and Their Estates. Preliminary Results of a Landscape Analysis and Further Research Possibilities
 Paulinii de la Sâncraiu de Mureș și proprietățile lor. Rezultate preliminare și posibilități de cercetări viitoare în reconstituirea și analiza peisajului istoric

Szöcs Péter Levente

- Az aranyosmeggyesi ferences kolostorról 193
 On the Franciscan Cloister of Medieșu Aurit
 Despre mănăstirea franciscană de la Medieșu Aurit

KOVÁCS Mihai

- Egyházmegyei zsinat és vizitáció Erdélyben a 16. század első negyedében.
Gondolatok Várdai Ferenc püspök (1513–1524) egyházkormányzati tevékenységéről205
- A Diocesan Synod and a Canonical Visitation in Transylvania at the Beginning of the Sixteenth Century. Some Thoughts about the Ecclesiastical Governance of Bishop Ferenc Várdai (1513–1524)
- Un sinod diecezan și o vizitație canonică în Transilvania la începutul secolului al XVI-lea. Câteva idei privind activitatea de guvernare ecleziastică a episcopului Ferenc Várdai (1513–1524)

Városok és szerepköreik a kora újkorban

SZÁSZ Anikó

- Mezővárosok vásárai az erdélyi vármegyékben (1541–1600)223
- Fairs of the Towns in the Transylvanian Counties (1541–1600)
- Piețele târgurilor din comitatele Transilvaniei (1541–1600)

IZSÁN Csaba

- Kolozsvár, Segesvár és Brassó kora újkori zsoldos darabontjai és szerepköreik a források tükrében235
- The Early Modern Town Mercenaries of Cluj, Sighișoara and Brașov and Their Duties in the Light of the Sources
- Drabantii orașeni și sarcinile acestora în Cluj, Sighișoara și Brașov în epoca premodernă prin prisma izvoarelor

Bűnözés és bűnüldözés a régi Erdélyben

DERZSI Júlia

- A bűnözés és deviáns magatartások megítélése Andreas Hegyes brassói kapitány és városi tanácsos *Diarium*ában253
- The Perception of Crime and Deviant Behaviour in the Diary of Andreas Hegyes, Captain and Town Councilor of Brașov
- Percepția criminalității și a comportamentelor deviante în Jurnalul lui Andreas Hegyes, căpitan și consilier orașenesc din Brașov

PAKÓ László

- Gyilkos útonállók. Rablók a kora újkori Kolozsvár bírái előtt283
- Murderous Highwaymen. Robbers at the Judicial Court of Early Modern Cluj
- Uciğași de drumul mare. Bandiți în fața instanței de judecată a Clujului premodern

GYÖRGY Árpád Botond

- Csecsemőgyilkosságok a 17. századi Marosvásárhelyen305
- Infanticide in 17th Century Târgu-Mureș
- Pruncucideri din Târgu Mureș din secolul al XVII-lea

FERENCZI Szilárd

Bűntett hivatalból és a hivattal szemben. A rendőrség és a város konfliktusai Kolozsváron a dualizmusban.....	319
Felony in Office and Against the Office. Conflicts Between the City Police and the Citizens of Cluj in the Dualist Period	
Fapte penale din oficiu și împotriva oficiului. Conflictele dintre poliția și cetățenii Clujului în perioada dualistă	
Rövidítésjegyzék.....	339
Abbreviations	
Abrevieri	
Képmelléklet.....	341
Illustrations	
Ilustrații	

BEVEZETÉS

A kötetben közzétett írások, néhány kivétellel, 2020. november 21-én a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvény 19. fórumán hangzottak el, az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. Az elnyúló koronavírus-járvány okán minden előadásra videókonferencia formájában került sor, ami ugyan a személyes találkozásokat ellehetetlenítette, a tudományos ismeretek átadását, megvitatását azonban nem akadályozta. Ugyanakkor az előadásoknak a jelen kötetben való közzétételével a tanácskozáson előadott ismeretek a tudományos körforgásba is maradéktalanul bekerülnek.

A nyelv-, irodalom-, színház- és filmtudomány részben két költészetértelmezést olvashatunk. Niillas Holmberg kortárs számi szerző költészetének vizsgálata – Domokos Johanna saját versfordítást is közlő tanulmánya – a környezettudatosságra, a kultúrák és a természet tiszteletére, veszélyeztetettségére figyelmeztet. A Kaprinai-gyűjteményben található újkori gúnyvers, amelynek jelentését Pap Levente több forrás egybevetésével fejti meg, Báthory Gáborról ad kíméletlen portrét. Gábor Csilla írásában viszont Illyés András királyéletrajzai szerint (Szent Istvánról, Imréről, Lászlóról és Jagelló Kázmérról) az uralkodó pozitív szimbólum – ezt a külföldi minták (itt Ranuccio Pico) magyar, a hagiografikus szemléletet érvényesítő adaptációja is sugallja.

Bálint Tibor pályakezdését Demeter Zsuzsa a jeles kolozsvári szerző korai műveinek a korabeli társadalmi-politikai kontextusa, a korabeli sajtó figyelembevételével értelmezi. A háromnyelvű (román, magyar, német), Kolozsvárt kiadott egyetemi lapot, az *Echinoxot* Szenkovics Enikő a lap tízéves évfordulója (1978 ősze) körül létrejött szövegek alapján közelíti meg, kritikai szempontokat érvényesítve.

A hely és a társadalmi tapasztalat összefüggését két kortárs szerző, Herta Müller és Esther Kinsky német nyelvű Bánság-regényei komparatív elemzésével János Szabolcs geopoétikai szempontból végzi, rávilágítva az egyes nemzedékek tapasztalat- és prózaértelmezésének különbségeire is.

Olvasmánylét és színpadi produkció kettősségét mutatja Madách *Az ember tragédiája* című műve 1891-ben Dóczi Lajos által készített német fordításának fogadtatása. Benő Eszter e fordítás korabeli recepciójáról értekezik, sugallva, hogy e mű német színházi sikerei hozzájárultak Madách drámai költeménye világirodalmi ismertségéhez. A látvány művészi szerveztségének megértésére tesznek kísérletet a színházi-bábszínházi és filmalkotásokat vizsgáló tanulmányok. Prielle Kornélia színészi sikereit egy Adolphe Belot-mű Cora szerepében való teljesítménye konkrétumában közelíti meg Bartha Katalin Ágnes; az indulatok, sőt idegbetegségek kifejező színpadi megjelenítése érdekében terepvizsgálatra is vállalkoztak a budapesti magyar színpad művészei – deríti ki oknyomozó írásában.

A társadalomtudomány módszereinek alkalmazása a művészi alkotás létrehozásában, a mediális váltások színvonalas megoldása különböző közönségcsoportokhoz képes meggyőzően eljuttatni a társadalomkritikai üzenetet – bizonyítja András Orsolya felnőtt bábelőadást értelmező munkája; Jeles András *A rossz árnyéka* című filmjét mint az anamorfózis egy sajátos alkotástechnikai adaptációját mutatja be Pieldner Judit, újra felvetve a szerzői szándék és a recepció (problematikussága) általános kérdését. A térképzetek társadalmi vonatkozásait pedig Láng Orsolya kutatja lengyel rendezők – Zbigniew Rybczyński, Hieronim Neumann, Jerzy Kucia – 1970-es és 1980-as animációs rövidfilmjeiben.

Mínthogy a 2019., illetve a 2020. évi tudománynapi rendezvények történelmi szekcióinak több hasonló témájú tömbje is volt, jelen kötet ezekből egy közös válogatást ad. Három tanulmány a középkori Erdély egyháztörténete felé fordul, melyek közül kettő egyház-topográfiai kérdéseket tárgyal. Amíg Bencze Ünige és két szerzőtársa a marosszentkirályi pálos kolostor javainak, birtokainak és területeinek beazonosítását, fejlődését és használatát a tájregészeti eszközeivel vizsgálja, addig Szócs Péter Levente geofizikai mérésekkel, illetve régészeti ásatás során azonosítja az aranyosmeggyesi ferences kolostortemplom korábban feledésbe merült helyét és alaprajzi elrendezését. Harmadikként Kovács Mihai az 1520. évi erdélyi zsinat előírásainak és a két évvel későbbi vizitáció lefolyásának rekonstruálása által Várdai Ferenc püspök egyházkormányzati koncepcióját vázolja fel, megállapítva, hogy az 1520-as évek erdélyi püspökségének területén a lutheri reformáció terjedése még nem volt számottevő. Két tanulmány a kora újkori várostörténet tárgyköréből merít. Szász Anikó tanulmánya a hét erdélyi vármegye mezővárosainak a heti-, illetve országos vásáraitra vonatkozó adatait tárgyalja, és hasonlítja össze a középkori, illetve a 16. századi állapotokat. Izsán Csaba tanulmánya Kolozsvár, Segesvár és Brassó városi zsoldos darabontjairól és szerepköreikről ad átfogó és hiánypótló áttekintést. Egy harmadik tömb az erdélyi bűnözés és bűnüldözés-történetének egyes fejezeteit világítja meg. Derzsi Júlia egy 17. század eleji brassói városi tanácsos és kapitány naplója alapján ad rálátást a bűnözés és deviáns magatartások korabeli felfogására, megítélésére, a büntető igazságszolgáltatás működésére és a kora újkori városi hatóság jogi öntudatára. Pakó László a kora újkori Kolozsvár környékén felbukkanó rablógyilkos bandák méretéről, összetételéről és tevékenységéről, illetve az ellenük hozott hatósági intézkedésekről kínál esetenként meghökkentő példákkal tarkított áttekintést. György Árpád Botond a 17. századi Marosvásárhely három csecsemőgyilkossági esete kapcsán tesz észrevételeket a vádlottak és családjaik jellemrajzáról, védekezési stratégiáikról, illetve mind a hatóságoknak, mind a városiaknak a tettekhez és a tettesekhez való viszonyulásáról. Végül Ferenczi Szilárd a dualizmuskori kolozsvári rendőrség és a városi lakosság konfliktusai kapcsán rávilágít azokra a politikai indíttatású társadalmi konfliktusokra, amelyek a szabadelvű és kiegyezéspárti városvezetés és a zömében függetlenségpárti, választójoggal nem rendelkező polgárok között húzódtak.

A SZERKESZTŐK

I.
NYELV-, IRODALOM-,
SZÍNHÁZ- ÉS FILMTUDOMÁNY

Nyelv, „emlékezet”: jelhasználat

DOMOKOS JOHANNA*

A SZÁMI IRODALOM FEKETE KÖNYVE.
NIILLAS HOLMBERG *JUOLGEVUODDU* (MEZÍTLÁB)
CÍMŰ KÖTETÉRŐL

Kulcsszavak: *Niillas Holmberg; artvizmus; számi költészet; föld; antropocén; ökokritika; kettős retorika*

A megszokás az élet friss lüktetésével szembeni érzéketlenség. Jelenvesztettség. A performativitás hiánya. A szokatlan események, mondatok, tettek viszont megdöbbennek, rosszabb esetben traumatizálnak, jobb esetben felráznak, étellel telítenek. A művészetek a megszokott és a szokatlan mérlegén egyensúlyoznak. Teremtett világuk olyan liminális teret nyit, hol újrendeződhetnek a dolgok. Legalábbis lélekben, álomban, szívben, mert tudjuk, csak itt szűnhet meg a tegnapi, és innen születik a holnap.

A kötet, melyről e tanulmány értekezik, ezzel a ciklussal kezdődik:¹

I.

1.

*kásásodik az égbolt
a fákat vihar tépázza, három szárnyú sietség*

*miként kisgyerek szülei, nyírek takargatják be
a nyomokat, igyekeznek visszagöngyölíteni
a félresiklott kérdést*

* Domokos Johanna (1970), költő, műfordító, habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, johanna.domokos@uni-bielefeld.de

1 A tanulmány irodalmi fordításai északi számi nyelvből készült saját fordítások – D. J.

2.

*ideje mezítláb földre szállni!
mégis hová lettek a csérek?*

*te, ki megmutattad, miként találjak rá az irányokra
hol vagy, és ti, Csérek?*

3.

*műláb
látni lehet a nyomáról*

bár az emlékezet, a genetikai lenyomatok

*mikor az élet még méltó lépésben halad, mikor
lábakban nyelvi idegrendszer
folyók halakban gazdagok*

felajánlanál a fakopáncsnak egy műlábat?

4.

*még az ég sem határ, vallja a cipész
még az ég sem*

*túl késő gyereket nevelni
vagy túl késő erre rákérdeni?*

*a cipész ablakán kinézve
mintha szárny nélküli kövekre neheztelnénk*

(tojásokra, melyek nem repülnek)

5.

*meztelenek a nyírek
a földet holt jogok takarják*

csizma alatt gereblye foka reccsen

6.

*és mégis születnek gyerekek
falevél fülekkel, gyerekek*

kik biológiával magukkal hozzák nyelvüket

*a harangvirág varázsában
minden szó melléknév*

ez a mező játéktérve

7.
*felfedezni érintkezésünk
az egyesülés pályáját
mezítlábak nyomát
felkérni talpunk szívét, hogy szólja nyelvünk
sarkunk legyen a nagymama*

*összegezni az olvadás és áradat jutalékát, amint a csér
letépi a csizma talpát, elötünik az egyértelmű helyzet, alján a lyuk
és az Egység Igére vált*

*ha ellenkezik a cipész (kövek nem repülnek!)
szólítsd fel, vesse le lábbelijét,
ha meg is talpalja, mégsem tagadhatja:
felelősséget vállaltál*

*készülj fel a csizmák tárgyalására, készülj fel a szembenállásra,
készülj, ne te várj a tavaszra!*

a tavasz régóta vár

Niillas Holmberg (1990) *Juolgevuodđu (Mezítláb, 2018)*² című vizionárius költői műve nemcsak a számik, hanem maga az emberiség egyik legfontosabb kérdését teszi fel. Ez így hangzik: *kié a föld? kié a FÖLD?* A számi vagy az indigén és kisebbségi poézis kettős retorikájában jártasak tudják, hogy a kérdés legalább kétféleképpen tevődik föl. Egyfelől az otthonukból kisemmizett, gyarmatosítóik értékrendjét kényszerűen, de öntudatlanul is magukba másoló számikról, számikhoz szól, másfelől a nem számi olvasóhoz, kinek egészen másként fontos a kérdés, hisz ő is elveszítette bensőséges kapcsolatát a földhöz. A Földhöz.

2 Niillas HOLMBERG: *Juolgevuodđu*. DAT, Guovdageaidnu, 2018.

Fennoskandináviában négy évszázados írott múltra tekint vissza a számi poézis. Kiemelkedő kortárs művésze, Niillas Holmberg költő, performer, művészetén keresztül harcoló (azaz: artista) a Számiföld Észak-Finnországba eső Ohcejohka/Utsjoki nevű városkájában született. A számik legnagyobb csoportjának, a Norvégia, Svédország, Finnország északi részén és délebbre eső (fő)városaiban élő északi számi közösségnek a tagja. Anyanyelve a legnagyobb számi nyelv, melyet körülbelül 20 000-en beszélnek. A további nyolc számi nyelvnek néhánytól pár ezer beszélője van. Számos írójuk anyanyelve mellett az illető ország hivatalos nyelvén is, vagy csak azon ír.

Szomszédai, meghódítói szemében a számik világa antropológiai vonásukkal, tárgyaikkal, hétköznapi kultúrájukkal, hitvilágukkal, nyelveikkel, énekes kultúrájukkal és egyéb reáliáival a szokatlanság és furcsaság érzését váltotta ki. Évszázadokon keresztül hódítói kódexei lekicsinylően tudósítottak róluk. A területeiket bekebelező hatalmak nem a felfedezés kuriózumával közeledtek hozzájuk, hanem a meghódításuk lelkiismeretfurdalás nélküli végrehajtásához szükséges ignoranciával. Így a hagyományos, északi, zord feltételek között is önfenntartó számik kultúrájának bölcsessége belesorbult a magukat civilizáltaknak nevezett kultúrák asszimilálásába.

Ám az elmúlt évszázadban nemcsak a számiknak a földhöz, vízhez, szelekhez, égbolthoz, állatokhoz, növényekhez kötődő bensőséges viszonya lehetetlenül el, hanem a civilizált társadalmak egyénei is. A számi költők többsége erre ma határozottan figyelmeztet minket. Költészetük nemcsak saját tragédiájukról, hanem az antropocén – vagy ahogy Tzvea Sofronieva költő fogalmazta: az antroposzcéna – emberiségéről is szól. Ezt nemcsak azért nehéz meghallani, mert már nem rendelkezünk mély természeti és közösségi kötődéssel, vagy mert posztmodern, poszthumán lírai kondicionáltsággal rendelkezünk, hanem, mert kevesen vagyunk, akik tolmácsolni tudjuk ezeket a hangokat.

Hogyan állíthatjuk vissza az embernek a földdel, a természeti világgal szembeni alázatát, ezekkel való meghitt viszonyát? Hogyan kérdőjelezhetjük meg a mélységesen belénk ivódott hatalmi rendet? Sőt, hogyan göngyölíthetjük vissza egy újabb kiindulópontig a messzire futott, szerteszét ágazott, az ember által maga és környezete létezését ellehetetlenítő útjaink? Erről a lokális és globális metanojáról mélázik el Niillas Holmberg. E 28 évesen publikált – sorban a hatodik – kötetével a szerző nemcsak interkulturálisan, hanem intrakulturálisan is boncolgatja az eltolódott érték- és erőviszonyokat. A kötet öt ciklusa mindegyikében visszatérő motívum a gyarmatosítót jelképező Cipész, ki inasaival szorgalmasan dolgozik, hogy a szégyenlett meztelen lábakat elrejtse, a föld érdekességét finom lábbelivel kifogja, de főképp, hogy elfeledtesse a Földanyához való közvetlen kapcsolatunk. Az ügy költői perre vivődik, a szerző a hamleti kérdést teszi fel: legyenek vagy ne legyenek a számiknak jogaik? A

tárgyaló felek erővonalai között ide-oda ingadoznak a csordájától elkóboroló, rénjeit őrizetlenül hagyó kutyák, valamint a kizsákmányolókhöz átpártoló, azaz farkassá váló rokonok. E felek ellenpontozása: a karosszékében ringó nagymama, ki már túlvilági partok felé tart; az egyre ritkuló csérek, melyek nevét a politikai aktivisták jelölésére is használják; a még megszülető gyerekek, kiknek füle falevélre emlékeztet, valamint az ökoszisztéma kilengéseiben egyensúlyozó nyírek.

A kötet közepén szereplő ciklus ekképp építi be mondanivalója kifejtéséhez a további egységek poétikus alapmotívumait:

III.

1.

*annak idején mielőtt kivágták volna
megkopogtatták a fák törzsét
most az erdő is tudja
az égi konstellációk megváltoztak*

*látta valaki a jelen időm?
finom nyírfaillatú volt
narancsos füstárnyalattal
ne menj még!*

láttad-e a jelen időm

2.

láttad az erdőt?

*nem tudom már, elpirultam-, vagy belesápadtam-e
ily koszos erdőben nem hagyhatod a kutyád
szabadon rohangálni*

az erdő a közelmúlt archívuma

3.

önfenntartás és mezítlábjárás tilos

*miért üldözne engem a cipész
mikor betülthatja úti célom*

*mégis anyanyelv fogad reggel
 az igék tengere
 még mindig a nyílt vízben találnék ár
 a bálna csontvázára, mintsem partokon*

*a levegőben talált tollal kívánok írni
 hanghullámok konszenzusában*

4.

*a sötét labirintusból
 diplomatikusan lehet csak távozni
 mondják néhányan, mások még ebben is kételkednek*

*egyesek úgy vélik, hogy a cipész és az erdő házasságát
 egészében elnyelte a labirintus*

*és most mellkasunkban ver
 sűrgeti a vért hogy napfényre bukjon*

5.

*talán elfogult vagyok.
 talán a csillagász az, ki táplálja a csillagokat
 és nem fordítva*

*a föld panaszkodik a sarok keménységére,
 gyengédebb lehetne*

*és az elődök,
 kiket nekem is meg kellene tagadnom
 nem gondolják, hogy a föld csak levegő*

6.

*a föld összetéveszti az elragadás fogalmát
 a kérésével*

*a has telítése
 mindenre feljogosít*

*az ifjúság nyugtalanná válik
 az erdei utakat, javasolják*

itt-ott foltozni kellene

*semmiképp ne – szólal fel áslat ánde,
el se tudjátok képzelni, mi következik belőle*

7.

*itt az idő mezítlen talppal földre szállni
megérinteni a dob hártáját*

*emberbetűkkel díszes
fortissimo*

8.

*törődöm-e annyit a földdel
mint a rajta járókkal*

szeretet, széles mint egy akkordeon

Amit meztelen lábunk érintene, EANA, azaz a föld, a kötet főmotívuma. E szó etimológiailag és fonetikailag is közel áll az ‘Eatni’, Anya szóhoz, mellyel maga a Föld és az a viszonyforma, melyen a költő róla és hozzá szól, feminin jelleget ölt. Az sem véletlen, hogy a Holmberg számára is legfontosabb számi költőelőd, a kéttucatnyi nyelvre fordított Nils-Aslak Valkeapää legutolsó művének a címe épp: *Eanni, eannázan, azaz Föld, édesanyám*. Hogy ki kit tehet korrupttá, a föld az embert, az ember a földet, mi egymást, de végül is mi a föld, és mi mit teszünk birtoklása, kizsákmányolása érdekében – mindenik ciklusban visszatérő téma.

A 2018-ban megjelenő számi kötetet 2019-ben a költő átültetésében az egyik legjelentősebb finn irodalmi kiadó, a Gummerus Kiadó jelentette meg. A kötetet az év legjobb tíz irodalmi műve közé sorolták be. 2020-ban az Északi Tanács Irodalmi Díjára jelölték. A Dánia, Izland, Svédország, Norvégia, Finnország hivatalos, valamint indigén nyelvein született irodalmi alkotások közül 1991-ben Nils-Aslak egyik művével már került ki számi díjazott, és azóta egy tucatnyi számi szerzőt jelöltek a díjra, például. R-M. Lukkarit, I-M. Aikiót, Synnøve Persent, Sigbjørn Skådent, Rawdna Carita Eirát. Szerzőnk már a 2014-es kötetével is bekerült a jelöltek közé (*Amas amas amasmuvvat, Hogy a furcsa furcsábbá váljon*).

Holmberg jelenlegi kötete, melynek számi címe *Joulgevuodđu* szó szerinti fordítása 'lábaj', azaz talp³, N. A. Valkeapää magyarul is olvasható *Nap, Édesapám*⁴, az Északi Tanács Díjával méltatott, kép-vers-jojka kötetével rokonítható leginkább. Mindkettő fekete lapokkal indít, melyen a fehér grafikai elem az első művészeti információ. Mindkettő számozatlan lapokat tartalmaz, és az egymáshoz tartozó versek alkotta ciklusokat többoldalas, csak képi elemmel informált oldalak tartják egyben. A grafikai, képi elem mindkét esetben a jojka dallamvonalát is idézi. Mindkét, jójkákat is előadó szerzőnek a poézis az elveszett jójkák utáni keresést jelentette (amint Holmberg vallja egyik interjúban). Amíg él a számi zenei és verbális anyanyelv, addig ez a keresés nem terméketlen, bármennyire is veszélyeztetett hagyományokról is legyen szó.

Tartalmi vonatkozásán túl a kivitelezése szempontjából is e könyvet a számi, az indigén irodalmak, de egyben az emberiség sötét könyvének is nevezhetjük. Ebben a vonatkozásban elkerülhetetlen a párhuzam az amerikai Nobel-díjas író, Toni Morrison 1992-es nagy vihart kavarázó esszékötetével, melynek címe: *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination* (A sötétben játszva: a fehérek és az irodalmi képzelet)⁵.

A Holmberg-kötetet sötétben illusztráló fiatal számi képzőművész, Inga Wiktorina Páve (sz. 1990) a verbálissal méltóan dialogizáló vizuális kivitelezést hozott létre. Ebben a multimediális műben az összes vers egy meg nem szakított, hol szélesebben, hol vékonyabban húzott fehér krétavonal alatt jelenik meg, azaz láthatárunkon belül, úgymond közelfelvételben, a belátható *itt és most* jelenben. Első lapozásnál úgy tűnik, mintha ez a művészi vonalvezetés az észak-skandináviai számi táj és ege érintkezésének vonalát követné le, melyben olykor fel-felvillannak a sarki fények. Csak néhol körvonalazódik egy-egy kulturális reália, egy-egy arc, agancs, gyökér, falevél, lámpa vagy épp a szív EKG-szerű ritmusvonala. A ciklusok közötti többoldalas verbális szünetben csak a grafikus meg nem szakadó vonala mesél. Ez viszi tovább a szemlélődést, tartja, sőt mélyíti medrét. Végül kiderül, hogy a vonal egy kört zár, még a kötet borítóján sem szakad meg, azaz egy verskép-imamalom, melyet kezünkben tartunk. Miként a számi évnek, a kötetnek is háromnegyede szürke és sötét, és csupán egyharmada fényvel teli. De tekinthetnénk a kötet körkörös vonalát a szél fuvallatának is, Descartes rémálmára emlékeztetően. Ha e kötet alapkonfliktusát a test és lélek, a

3 A kötet címének szó szerinti fordítása a magyar olvasóban nagyon erősen előhívja Petőfi *Nemzeti dal*ának 'Talpra magyar' felhívását, és valóban lehetne a mi akkori állapotunk és a számik mostani helyzete között párhuzamot vonni!

4 Nils-Aslak VALKEPÄÄ: *Nap, Édesapám*. Ford. DOMOKOS Johanna. Mentor, Marosvásárhely, 2001.

5 Toni MORRISON: *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1992.

természet és ember szétválasztásának következményeként szeretnénk olvasni, a kötetet a kartezianizmus számi kritikájának megfogalmazásaként mutathatnánk fel.

Holmberg költői nyelvének ötvösműhelyében a tudományos, a jogi, a nyelvészeti, a poétikus és a hétköznapi nyelvi regiszterek kovácsolódnak egybe. A kötet kettős retorikájához hozzátartozik nemcsak a számi, hanem a transzkulturális olvasó esztétikai élményben való részesítése, anélkül, hogy a lírai én az indigén, így egyben a számi költészet önmagára találásának első fázisában használt, leegyszerűsített dichotómiát (mi/számik a jók vagyunk, ti/kolonializálók a rosszak vagytok) aktiválná. Közösen kell e kérdésen elgondolkodni, közösen kell a megoldást megtalálni, az egymásra mutogatás fázisán már túl vagyunk.

A kötet záróciklusa a korábbi egységek motívumait ekképp emeli be mondanivalója poétikus kiteljesítéséhez:

V.

1.

*ah, te is szépnek találsz e földet?
köszönöm, köszönöm!*

*az élet abból áll, hogy válaszolsz a kérdésre
a kérdés: a föld*

*és én
a legjobb képességeim szerint választom
a földet*

2.

*leírom a földet
mint ahogy leír ő engem*

*bizonyára te is szépnek találsz szülőfölded
mily fura*

*mintha sosem hallottuk volna, hogy
valaki magát dicsérné, és ami az övé*

3.

a föld éber és őszinte

*én is próbálom őszintén megválaszolni az őszinte kérdést
ám tehetetlen a kollektív melléknevünk
kitaposott cipők hazugságokkal tele*

*képzeld el egy hazugság nélküli életet
ki maga korrump, bizhat-e
a föld jeleiben?*

tőlünk lenne a föld korrump?

hagyjál már!

*4.
minden nyírfa maga egy melléknév
a szavakat kérgük vonja be*

*ámbár a föld hideg
és, ha a csizma mégiscsak tetszik
és úgy növekszik rajtad, mint ég felé a családfa
hozzád tartozón, mint elődeid*

mi van, ha a cipő melegebb, mint a föld!?

*ősz van
a középfokok elhalványulnak
levelek egyformán a földre hullnak
lábak egyformán a földön járnak*

*nyírfakéreg rejti el a szavakat.
merre van dél, merre van észak*

mondd

*5.
magunk által róvunk
korrump vonalakat
a földre?*

*ha a föld titkolódzik, mit rejteget
ki elől*

*a nyírek mezítlenek. ki takarja be helyettük a nyomokat
csorbult gereblyével hogyan vonjuk össze a leveleket
és hová*

6.

te, ki megmutattad, miként találjak rá az irányokra

*ha sétálni megyek, megtalálom-e az angélikát
ezekkel a sebzett szemekkel?*

gyerekként csérek társaságát kerestem

7.

*új madár költözött ide, a szürke hályog –
kutyáknak vagy farkasnak eledele?*

8.

*három kívánságom van, mégis
már az elsőnél elakadtam –
túl sok szárnyad van*

három szárnyad van, te, szürke!

9.

*és akkor meghallottam a szakadozó fűzők ünnepét
ők is észrevettek engem, és el akarták csenni mosolyom
melyet közeledő elmúlásuk váltott ki*

*lehetséges-e
hogy az álom, melyben beléptem a házba
és magamra zártam az ajtót*

csupán a nyírekről szól

10.

*felfedezni érintkezésünk
az egyesülés pályáját
mezítlábak nyomát
felkérni talpunk szívét, hogy szólja nyelvünk, sarkunk legyen a nagymama
és az Egység Igére vált*

tőlem lesz a föld korrupst?

Földet!

Ha ennek az artista szempontból nagyon is releváns alkotásnak csak gondolati mélységei lennének, attól még nem lenne méltó arra, hogy világirodalmi jelentőséget is tulajdonítsunk neki. A szöveg esztétikai megnyilvánulása nemcsak a számi költészet, hanem a kortárs líra igazán eredeti hangja. Ezen – új szavakat is gyártó – nyelv-költészetnek sikerül egybeolvasztania a nyelv elemeit, a nyelvtani fogalmakat, tudományos meglátásokat a természet tettheinket kiegyensúlyozni igyekvő fáival, virágbölcsességével, állatsegítőivel. A mély összefüggéseket felfejtő nyelv-költőnk, Niillas Holmberg olyan figyelemköltő is egyben, aki feminin, meditatív módját választja a világgal való viszonylatának. Nem hiperaktív, agresszív hatásvadász költészetet művel, hanem magában nyugvó, több síkon párhuzamosan szemlélődő, több síkot párhuzamosan szemléltető poézist. Fekete könyvével Holmberg, aki egyben traumaköltő is, olyan poétikai, spirituális és filozófiai hagyományokat vállal fel, amelyek a gondolati líra legnagyobbjaival rokonítják (T. S. Eliot, Bernstein, Tranströmer, Pilinszky). Az ilyenfajta poézis napjainkban ritkuló jelenség.

A számi költői nyelvbeliségét illetően még inkább innovatív-kísérletező költészetével Holmberg rámutat arra, hogy a világot újra kell és újra is lehet gondolni. Hogy a válasz sokkal közelebb van, mintsem gondolnánk. Kérdéssel, kéréssel kezdődik. Vissza kell térni a Földhöz, a földdel való legközvetlenebb kapcsolathoz, lelki és fizikai értelemben egyaránt. Ehhez nem a jelenleg kitaposott, megszokott úton kell továbbhaladni, pontosabban: zuhanni a szakadékba, hanem vissza kell térni a forráshoz, szemlélődő hagyományainkhoz, legalábbis, amihez a számiknak még érzelmi kötődésük van. Így a legkisebbektől kell most a nagyoknak tanulniuk, akiké, hm, minek is az országa? És hogyan is fogunk oda eljutni?

THE BLACK BOOK OF SAAMI LITERATURE.
ABOUT NIILLAS HOLMBERG'S VOLUME *JUOLGEVUODDU*
(BAREFOOT)

Keywords: *Niillas Holmberg; activism; Saami poetry; earth; anthropocene; ecocriticism; double rhetoric*

The 2018 volume of poems by Niillas Holmberg, a prominent young representative of Saami literature, raises one of the most important questions for Saami: whose property and what their home became, and how this affects the Saami themselves? How can we restore

man's humility to the earth, the natural world, his intimate relationship with them? How can we question the order of power deeply ingrained in us? Moreover, how can we roll back to another starting point of our far-flung, branched-out paths that make it impossible for man to exist for himself and his surroundings? Niillas Holmberg contemplates on this necessary local and global metanoia. With this volume, published as his sixth volume, at the age of 28, the author dissects the shifted values and power not only interculturally but also intraculturally.

CARTEA NEAGRĂ A LITERATURII SAAMI.
DESPRE VOLUMUL LUI NIILLAS HOLMBERG *JUOLGEVUOĐDU*
(DESCULȚ)

Cuvinte-cheie: *Niillas Holmberg; activism; lirica saami; pământ; antropocen; ecocritică; retorică dublă*

Volumul de versuri din 2018 al lui Niillas Holmberg, un tânăr și proeminent reprezentant al literaturii saami, ridică una dintre cele mai importante întrebări pentru aceștia: proprietatea cui a devenit și unde a ajuns casa lor, și cum îi afectează acest lucru pe saami înșiși? Cum putem restabili smerenia omului față de pământ, față de lumea naturală și relația sa intimă cu acestea? Cum putem pune la îndoială ierarhia puterilor adânc înrădăcinată în noi? Mai mult, cum putem să ne întoarcem la un alt punct de plecare pe căile care ne-au dus prea departe, care sunt prea ramificate, care fac imposibilă existența omului pentru sine și pentru mediul său înconjurător? Niillas Holmberg reflectează asupra acestei metanoia locală și globală necesară. Cu acest al șaselea volum al său, publicat la vârsta de 28 de ani, autorul disecă valorile și puterile schimbate nu numai intercultural, ci și intracultural.

PAP LEVENTE*

KIHÍVÁSOK EGY KORA ÚJKORI GÚNYVERS KAPCSÁN

Kulcsszavak: *Báthory Gábor; paszkvillus; felekezetiiség; százszok*

Heveneszi Gábor (1656–1715), Kaprinai István (1714–1786) és Pray György (1723–1801) jezsuita szerzetesek kéziratgyűjteménye a 17. századtól kezdődően a magyar történetírás egyik legfontosabb forrásgyűjteménye. A kéziratgyűjtemény ma az ELTE Könyvtárában található.¹

A Kaprinai-gyűjtemény A sorozatának 49. kötete több, elsősorban erdélyi vonatkozású historiográfiai művet, feljegyzést tartalmaz.² A kötetet alaposan végiglapozva, az 1^r. fólión található tartalomjegyzéket a textussal egybevetve, arra lehetünk figyelmesek, hogy az 1^v. fóliótól egészen a 99^r. fólióig terjedő részben, a tartalomjegyzékben leírtakkal ellentétben, nem csak Bojthi Veress Gáspár Bethlen Gábor uralkodását bemutató opusa szerepel, hanem a 85^v. fóliótól a 89. fólióig terjedő részen Keserői Dajka János, szintén a nagyfejedelem emlékét megörökítő írásának egy részlete olvasható. A két opust tartalmazó rész lezárása után, a 95^r. fólión a következők olvashatók: „Finis libri secundi. Haec Boithinus verum. Saxones nostri praeterea hoc obserarunt in his temporibus”.

A 95^r–99^r. közötti részben az 1513-as évtől kezdődően rövid feljegyzések sorát teszi közzé a lejegyző, amelyeket állítása szerint szász szerzők műveiből másolt össze.

* PAP Levente (1978), dr., klasszika-filológus, egyetemi docens, Sapientia EMTE, paplevente@uni.sapientia.ro

1 *Kaprinai-gyűjtemény*, A sorozat, 49. kötet (a továbbiakban *Kaprinai-gyűjtemény*), 1^r–99^r. https://library.hungaricana.hu/hu/view/B2_Coll_Kapr_A_049/?pg=0&layout=s (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 10.)

2 1. *Historia de rebus gestis Gabrielis Bethlen auctore Casparo Bojthini concinnata*. 2. *Chronicon Budense*. 3. *Joannis Kínder Cibinensis Transyl. de Comitibus Romanis, Germanis, Hungaricis in genere, in specie vero de origine officio et dignitate Saxonum, seu Indicis Regii Cibinensis in Transylvania, cum brevissima eorumdem vitae et gestis historia*. 4. 1744. *Schediasma de oppignoratione Scepusiensium civitatum, regnorum Poloniae et Hungariae historiam illustrans*. 5. Georgii Sotteri: *Historia urbis Sabeso in Transylvania*. 6. *Chronicon amanuensius Georgii Thurzo palatini, manu P. Timon descripta*. 7. *Rudolphi Bzenski soc. Jesu sacerdotis, annotationes historicae, de Transylvania. 1662–1695*. 8. *Missio Cibiniensis et vita P. Lucae Kolus, primi ex S. J. Cibinii missionarii*. 9. 1747. 26. *Aug. Gabrielis Kolinovics: annotationes pro concinnanda serie coronae conservatorum*. 10. *Franciscus Kazy: Liber tertius in Historiam Universitatis Tyrnaviensis; virorum illustrium aliquot vitas complectens*. (Originale). Uo. 1^r.

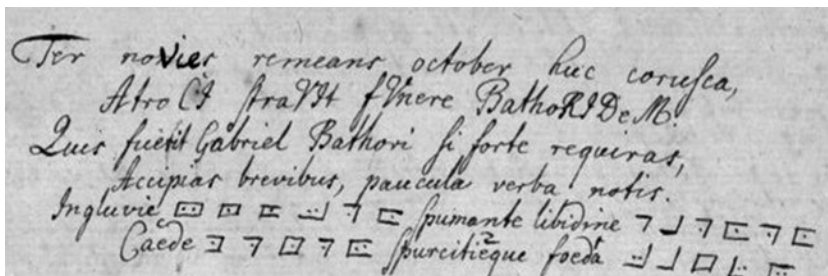
A kronologikus sorrendben lejegyzett események között a 96^{r-v}. fólión, az 1613-as évnél részletesen kitér Báthory Gábor halálának bemutatására, különösen nagy figyelmet szentelve a hajdúvezérek által véghezvitt gyilkosságnak. A záró részben – miután megemlíti, hogy a fejedelem tizennégy évig temetetlenül heverő földi maradványait a kegyes Bethlen Gábor helyezi illő módon nyugalomra³ – közzétesz egy állítólagos Báthory Gábor-sírverset: EPICEDION IN TUMULUM / Illustrissimi quondam GABRIELIS BATHORI de Somlyo / Principis Transilvaniae ss.⁴

A sírvers első részében (1–8. sorok) gyászosan megénekli a dacicusnak is titulált Báthory Gábor bukását, akit csellel előkészített halál (*perfidus dolus*) ragadott el e világból. A hátralévő sorokban inkább Bethlen Gábor kegyességének (*pietas*) magasztalása olvasható, de ezúttal nem célozom e sírvers részletesebb elemzése. Ezt ugyanis követi egy jóval rövidebb a következő felvezetéssel (fol. 96^v–97^r.): „Aliud in obitum ejusdem in Calendario Eberiano Oltardorum”. Jelen tanulmányunk valójában erre a versre irányul (ennek is a problematikus, utolsó két sorára).

Az első két disztichon a következőket tartalmazza:

Ter novies remeans october huc corusca,
 AtroCI straVIIt fVnere BathorIDeM!
 Quis fuerit Gabriel Bathori si forte requiras,
 Accipias brevibus, paucula verba notis.

A második sorban egy *kronosztichon* fedezhető fel, amely valójában Báthory halálának évszámát rejti: 1613. Az idézett rész utolsó két sora vegyesen tartalmaz írásjeleket és különleges mértani alakzatokat.

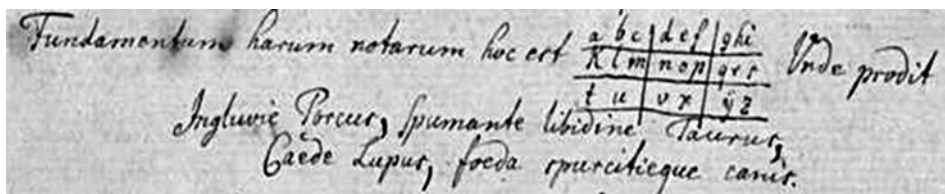
1. kép. Részlet a kéziratból. (Kaprinai-gyűjtemény, A sorozat, 49. kötet, fol. 97^r.)

3 „in templi sacrario sine sepultura honore 14 annis jacuit; donec tandem a Bethlenio siccata ossa colligerent et tenui quondam celebritate in ipsa Basilica sepelirent. Ejus memoria insuper sequenti monumento celebrata est.” Uo. 96^v. https://library.hungaricana.hu/hu/view/B2_Coll_Kapr_A_049/?pg=191&layout=s (Utolsó meglátás: 2021. 03. 10.)

4 Uo.

Komolyabban szemügyre véve a különleges jeleket, gyorsan rájöhettünk, hogy a sorok egyes szavait rejtjeles írással jegyezték le. Mielőtt az olvasó reménytelen próbálkozásokba kezdene a jelek megfejtésére, a szöveget lejegyző készségesen segítségére siet a következő, a jeleket feloldó táblázattal: „Fundamentum harum notarum hoc est...” De ha mindez nem segítene eléggé, akkor megfejtve is közzé teszi az ominózus sorokat:

Ingluvie Porcus, Spumante libidine Taurus,
Caede Lupus, foeda (sic) spurcitieque canis.⁵

2. kép. Részlet a kéziratból. (Kaprinai-gyűjtemény, A sorozat, 49. kötet, fol. 97r.)

A megfejtés után összerakott szavakban nem egészen hízelgő jelzőkkel ecsetelt fejedelemportrét kapunk (torkos disznó, szenvedélytől habzó bika, gyilkos farkas, ocsmány és piszkos kutya). A sorok fordítása a következőképpen hangzik:

Tündöklő fényben ragyogó október huszonhét
Szörnyű gyászba borította a Báthorit az,
Mégkérdeznéd tán, ki volt ő, Báthori Gábor,
Választ ad neked e pár szó, titkos irat.
Torkos disznó ő, bika a habzó bujaságtól,
Ő gyilkos farkas, rút kutya és szutykos.⁶

Kemény sorok, és mindezek után igen fontos kérdés, hogy pontosan honnan és kitől is származhat az idézett szövegrész. Kézenfekvő lenne, a passzus gyűjteményen belüli helyét tekintve, ha Bojti Veres Gáspár opusához kapcsolnánk a sorokat, hiszen

5 Bár kézenfekvő lenne, a szöveg lejegyzője nem Bzensky Rudolph, aki nagyban segítette az erdélyi forrásgyűjtő munkát, és jelen kötet lapjain is megtalálható írása: *P. Rudolphii Bzensky adnotationes historicae de Transylvania* (Epistolae 56-61. Coronae, 14 octobris 1695–19 octobris 1695.) Uo. 184^r–189^v. (autográf) https://library.hungaricana.hu/hu/view/B2_Coll_Kapr_A_049/?pg=368&layout=s (Utolsó megnézés: 2021. 03. 10.)

6 Saját fordítás.

Báthory Gáborról a történelem folyamán kialakult negatív kép formálásában olyan udvari történetírók játszottak fontos szerepet, mint maga Bojti Veres Gáspár, továbbá Keserői Dajka János⁷ és Szalárdi János.⁸ Valójában Bojti alapozza meg a hagyományosan negatív képet. Szerinte a fejedelem már ifjúkorában állhatatlan és nyugtalan természetű volt, ugyanakkor baráti kapcsolatait hatalmi törekvéseinek rendelte alá, kéjvágyának féket szabni nem tudva, a főurak feleségeire is rátámadt (Kendi István kancellár, illetőleg Kornis Boldizsár feleségére), valamint kétes hírű nőkre pazarolta vagyona egy részét.⁹ Ezek pedig kísértetiesen hasonlítanak a rejtjeles sorainkban megfogalmazottakhoz. Bojti esetében az ilyen és ehhez hasonló adatok egy célt szolgáltak: Báthory Gábor emlékének árnyékolásával az utód, Bethlen Gábor alakjának kiemelése.

Bojti 1809-ben Bécsben kiadott *De rebus gestis...* című művét végiglapozva nem találjuk a disztichonokat.¹⁰ A Kaprinai-gyűjtemény lapjain az ominózus sorok bevezetőjében az áll, hogy a lejegyző a *Calendarium Eberianum Oltardorumban* olvasta a szövegrészt. Kutatásunk következő fázisában ezen a vonalon igyekeztünk fellelni a forrást.

A *Calendarium Eberianumot* Paul Eber (1511–1569), a wittenbergi egyetem tanára állította össze, és 1550-ben jelent meg az első kiadása. A mű népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy 1605-ig tíz új kiadást ért meg a könyv. A *Calendarium Eberianum* felépítésében követi a középkori hagiografikus kalendáriumokat. Az évek jelölésénél feltünteti az antik görög és római, majd a héber, és végül a keresztény évszámot, minden egyes napon feltünteti továbbá az aktuális napnak a szentjét, és minden fontos történelmi eseményt is, amely az adott naphoz kapcsolható az ókortól egészen a saját koráig. Ha a legutolsó kiadást (1604) nézzük is, október 27-én hiába keressük a Báthory Gábor halálát megörökítő bejegyzést, hiszen a gyászos eseményre még több mint tíz évet kellett várni. Igaz azonban, hogy a *Calendarium*-tulajdonosok nem minden évben vásároltak ilyen frissített határidőnaplót; ezért folytatásként saját korának fontosabb eseményeit is beleírta a *possessor* az üresen maradt

7 BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. MTA, Bp., 1975. 327–338; BÁRSONY István: *Báthory Gábor alakja a történetírásban = Báthory és kora*. Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária–ULRICH Attila. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Erdély-Történeti Alapítvány, Debrecen, 2009 (a továbbiakban *Báthory és kora*). 11; KESERŐI DAJKA János: *Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei = Erdély öröksége*. IV. *A fejedelem*. Bev. MAKKAI László. Franklin Társulat, Bp., 1994. 4.

8 SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónika*. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 7–60. Bethlen későbbi megítéléséhez lásd BÁRSONY: *i. m.* 13–21.

9 BÁRSONY: *i. m.* 11–12.

10 *Casparis Bőjthini (sic) Pannoni de Rebus gestis magni Gabrielis Bethlen... 1624*. Ed. Johann Christian von ENGEL: *Monumenta Ungrica*. Antonius Doll, Bécs, 1809. 237–436.

helyekre, ha pedig éppen nem volt ilyen lap, pár fólió betűzése nem jelenthetett különösebb nehézséget.

A szöveg lejegyzőjének állítása szerint az Oltardi család birtokában lévő kalendáriumban olvasta az általa idézett sorokat. A híres erdélyi szász család birtokában lévő *Calendarium Eberianum* egy családi napló is egyben, amelybe 1552-től egészen 1659-ig, négy generáción át jegyezték be a fontosabb történelmi eseményeket.¹¹ A bejegyzéseket közli a Trauschenfels-féle *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens* 1860-ban megjelent kiadása.¹² Ebben a nevezetes év (1613) október elsejénél tárgyalja Báthory Gábor szerencsétlen sorsát, halálát pedig október 27-én említi. Itt az általunk tárgyalt kis *epicedium* első két szalonképesebb disztichonja meg is található, de a problémás harmadik és nyolcadik már nem.¹³

Miután kutatásunk itt sem vezetett eredményre, egy újabb mű került érdeklődésünk célkeresztjébe. Kemény János gyűjteményében szerepel egy *Album Oltardinum*-tétel. A gyűjtemény jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában található. A könyvtár katalógusában a következő leírás található: *Chronologia Rerum Transilvaicarum ex manuscripto saeculi XVI-ti et Calendario Eberiano adjectisque ad eundem consignationibus historicis Andreae Oltardi Composita 1002 (sic)-1667*.¹⁴ Miután tüzetesen végigvizsgáltuk a kéziratot, sajnálattal tapasztaltuk, hogy valójában ebben sem találjuk a keresett sorokat.

Végül, a forráskutatás alapszabályához tértünk vissza azért, hogy személyesen vizsgáltuk meg a már publikált szász kalendáriumokat. Nem volt könnyű dolgunk, habár az 1848-as *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* lapjain olvasható, hogy a Nagyszebeni Evangélikus Gimnázium könyvtárában több ilyen kalendáriumot is őriznek,¹⁵ köztük az Oltard család kalendáriumát is.

A Brukenthal Múzeum könyvtárában őrzött, az evangélikus gimnázium könyvtárában anyagában található az az Eber-féle kalendárium, amely az Oltard család birtokában volt,¹⁶ és hosszú éveken keresztül saját megjegyzéseket illesztettek a kalen-

11 A következők szerint vezették a naplót: Andreas Scherer 1526–1552, Paulus Oltard Scherer 1552–1576, Martin Oltard 1576–1591, Johannes Oltard 1591–1629, Andreas Oltard 1630–1659.

12 Eugen von TRAUSCHENFELS: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*. Johann GÖTT, Kronstadt, 1860.

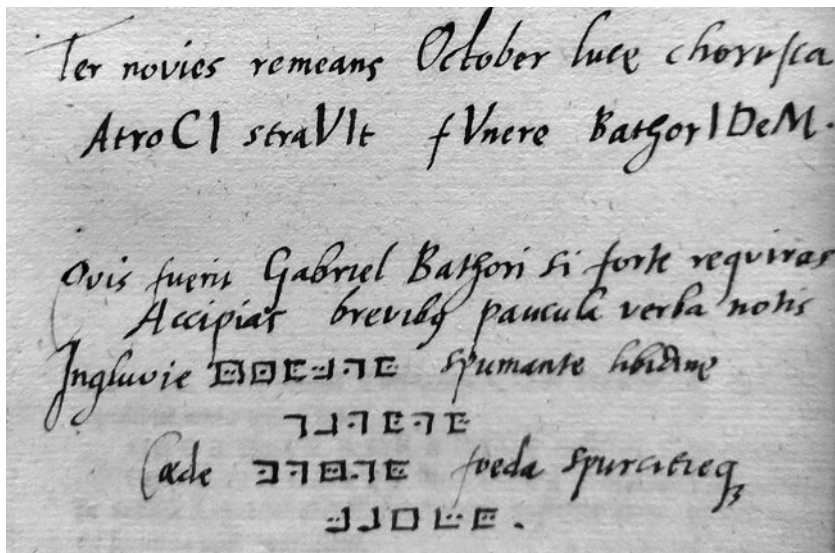
13 Uo. 40.

14 A Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára, mss. KJ 98.

15 *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt*. Bd. 3. Hermannstadt, 1848. 348–359. Online: <https://www.biodiversitylibrary.org/item/42637#page/5/mode/1up> (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 10.)

16 Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, Ms. 45., fol. 629. Külön köszönet Valentin Trifescu barátomnak, a Brukenthal-múzeum munkatársának, a kézirat fellelésében nyújtott segítségéért.

dárium lapjai közé. A 328-as és 329-es oldalak közé utólag beragasztott lapon (629.) két elkülönülő szövegrész található, amelyek tematikusan összefüggnek: az első szövegrész röviden elbeszéli Báthory Gábor menekülését Gyulafehérvárról Nagyváradra és az ott bekövetkezett gyilkosságot, a második részben pedig az általunk keresett sorok olvashatóak.

3. kép. Részlet az Eber-féle kalendáriumból.
(Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, Ms. 45., fol. 629°.)

A disztichonok lejegyzése itt is hasonló módon történt, mint a Kaprinai-gyűjteményben (az utolsó disztichon rejtjelesen). Az egyetlen eltérés az, hogy a Kaprinaiban szereplő részletes megfejtés és megfejtő táblázat teljességgel hiányzik az eredeti forrásból.

Ezek után érdekes kérdés lehet, hogy ki lehetett az ominózus sorok szerzője? Kinek állhatott érdekében ilyen sorok terjesztése, amelyeket maga Johannes Oltard is csak rejtjelezve mert lejegyezni?

Báthory Gábor ellentmondásos egyénisége igen széles tömegekben váltott ki ellenszenvet. Már életében született róla cselszövő célzatossággal kisebb gúnyvers.¹⁷ Több konfliktusa is volt a különböző nációkkal és vallási közösségekkel is. Bocskay

17 Bolygó János álnéven 1608-ban jelentet meg ironikus sorokat Rimay János. *Rimay János írásai*. Kiad. KŐSZEGHY Péter–ÁCS Pál. Balassi, Bp., 1992. 196–201; az attribúcióról ÁCS Pál: *Rimay, mint Bolygó János*. Irodalomtudományi Közlemények LXXXII(1978). 1. sz. 1–15.

István örökösének Hommonai Drugeth Bálintot nevezte ki, akit a török támogatott. A fejedelem halála után azonban a Habsburgok, Forgách esztergomi érsek, valamint a magyarországi főurak támogatásával Báthory Gábor is pályázott a fejedelmi címre. Nevető harmadikként azonban az országgyűlés 1607-ben Rákóczi Zsigmondot választja fejedelemnek. Báthory Gábor nem nyugszik bele a helyzetbe, és további támogatók szerzésével próbálja a mérleg nyelvét a maga oldalára fordítani. Nagy András 14 000 hajdújával Báthoryt támogatja, ami komoly fegyvertény az adott politikai helyzetben, továbbá az is a fejedelem aspiráns kezére játszott, hogy Zsigmond nem éppen a legjobb fejedelmek között tartható számon, aki végül is igen csekély áron eladja a fejedelmi tisztséget. Így 1608. március 7-én megválasztják Báthory Gábort Erdély fejedelmévé. A török porta hiányzó bizalmát a későbbiekben Bethlen Gábor közbenjárásával sikerül megszereznie. Báthory Gábor uralkodását minden jó remény ellenére alapvetően az erőszak és az ellentmondások sora jellemezte. Fokozatosan elvesztette az alattvalóinak és támogatóinak a bizalmát, és végül arra a szerencsétlen sorsra jutott, hogy a fejedelemmé választásában oly fontos szerepet játszó hajdúk merényletben tették el láb alól.¹⁸

A feljegyzések szerint temetésére két alkalommal is sor került. Először, minden tisztséget mellőzve, a nyírbátori templom sekrestyéjébe dobták be, ahol tizenöt évig feküdt. Azt követően az utód, Bethlen Gábor volt az, aki 1628. szeptember 21-én fejedelemhez méltó módon újratemetette. Az egészen rendhagyó, kései temetésnek azonban aligha csupán a kegyelet gyakorlása lehetett az indítéka. Sokkal inkább az, hogy Bethlen el akarta hallgattatni a vádat, mely szerint pogány módra hagyta temetlenül elődjét. Ezzel a gesztussal a Báthory-hívek kibékítését vélte elérhetőnek, s ezt korántsem csak Erdély, hanem még inkább Lengyelország vonatkozásában kívánta demonstrálni. Meggyőző az újabb kutatások álláspontja, amely szerint Bethlen Báthory István példáját követve gondolt a lengyel trón megszerzésére, ez pedig csak is a család emlékének megbecsülésével, a Báthory név rehabilitálásával volt elképzelhető.¹⁹ Miként Gebei Sándor fogalmazott: „Erdélyben a báthorizmus megsemmisítésén oly szorgalmasan ügyködő Bethlen Lengyelországba csak egy tisztára mosott Báthory-nimbusz erkölcsi támogatásával érkezhett volna meg”.²⁰ Mint tudjuk, erre nem kerülhetett sor, a temetéssel Bethlen csupán annyit érhetett el, hogy elháríthatta magáról a Báthory-ellenesség vádját. Ezt a szándékot jól érzékelték prédikátorai,

18 Valójában már több tucat teória látott napvilágot a gyilkosság megrendelőivel, kivitelezőivel kapcsolatban. Itt nem áll szándékomban ezeket felsorolni, csak a legkézenfekvőbb változatot említem meg. Bársony István tanulmányában külön felsorolja azokat. BÁRSONY: *i. m.* 23–25.

19 SZABÓ Péter: *Báthory Gábor újratemetése 1628-ban = Báthory és kora.* 45–175.

20 FUTÓ György: *Ismeretlen prédikációk Báthori Gábor teste fölött = Eszmei és stílusztikai kérdések a régi magyar prózában.* Szerk. BITSKEY István–GOMBA Szabolcsné–VARGA Pál. KLTE, Debrecen, 1978. 66–73.

akik a temetési beszédben nem is szidalmazták az elhunytat, nem alkalmazták szónoklatukban a *vituperatio* eszközeit, ugyanakkor túlradó retorikával *laudálták* az utólagos gyászünnepek megrendezőjét. Ismereteink szerint nincs ma sem, és nem is volt a fejedelem sírján ilyen sírvers. Akkor honnan származik az idézet? Amit előljáróban megállapíthatunk az az, hogy ez – függetlenül attól, hogy valódi vagy csak fikció – egyáltalán nem fest hízelgő képet az elhunyt fejedelemről.

A temetési szertartások egyik kiemelkedő fénypontja volt a halotti búcsúztató elhangzásának momentuma. Bethlen két kiváló prédikátort, Alvinczi Pétert és Czeglédi Jánost bízta meg a feladattal. Mindketten kiválóan lavírozva oldották meg a feladatot, melynek lényege: olyan általános témák érintésével, mint a földi élet mulandósága és a világ változékonyága, kerülni lehetőleg a Báthory személyét érintő kényes kérdéseket, és mindenképpen kiemelni Bethlen Gábor kegyességét, aki elrendelte az újbóli temetést. A gyászbeszédek a temetési szertartást követően nyomtatásban is megjelentek.²¹ A temetési szertartások fontos része volt ugyanakkor a különböző sírversek felolvasásának momentuma is. A temetési szertartás hangulatához sem illenének ilyen sorok, de teljességgel lenulláznák a gyászszertartás propagandisztikus célzatosságát is.

Báthory Gábornak uralkodása idején több konfliktusa is volt a különböző felekezetekkel és nációkkal. Az unitárius Kolozsvárra egy református lelkész befogadását és az óvári templom átadását is ráerőltette, ezáltal kiváltva az unitárius közösség ellen-szenvét.²² A katolikusok nagy reményeket fűztek a Habsburg-udvarral látszólag jó kapcsolatot ápoló Báthoryhoz, de Forró Györgyön kívül más jezsuitát nem engedtek be a fejedelemség területére, továbbá megingott a fejedelem iránti bizalom a katolikus főurakban is. Az 1610-es beszercei országgyűlés megerősíti az 1588-as, jezsuiták kitiltásáról szóló cikkelyt, katolikus püspök továbbra sem tartózkodhat Erdélyben.²³

A székelyek nem vagy későn ismerték fel, hogy a látszólagos baráti intézkedéseket hozó Báthory Gábor valójában – kihasználva a székelységben rejlő katonai potenciált – lassan elérte, hogy a székelység önálló politikai ereje megszűnjön (a társadalom szokatlan polarizációja stb.).²⁴ A különböző elterelő adományoktól megszédülve, a székely közösség valójában nem jelentett a fejedelemre veszélyt.²⁵

21 BITSKEY István: „Erdély Hektora” avagy „tiranusa”? (Báthory Gábor alakja a kora újkor irodalmában) = *Báthory és kora*. 35.

22 JENEY-TÓTH Annamária: *Báthory Gábor familiárisai. Kísérlet egy udvari csoport rekonstrukciójára* = *Báthory és kora*. 176.

23 JAKAB Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*. Erdélyi Múzeum XLIX(1944). 1–2. sz. 5.

24 HORN Ildikó: *Báthory Gábor belpolitikája* = *Báthory és kora*. 133–153

25 Báthory Gábor székelypolitikájára lásd BALOG Judit: *A székely társadalom Báthory Gábor korában* = *Báthory és kora*. 153–175.

De maradjunk a szászoknál, hiszen ott kerültek lejegyzésre a gúnyvers sorai. Tény és való, hogy a fejedelem a szászokat nem nézte jó szemmel,²⁶ bizalmatlan volt iránjukban, megbízhatatlan elemként tartotta számon őket. Aztán a Szász Universitas autonómiájára fittyet hányva, először 1609-ben 25 000 forint rendkívüli adót vetett ki rájuk, majd 1610-ben megszállta Nagyszebent, amelyet a Havasalföld ellen indítandó támadás főhadiszállásává tett meg. Ezek után a szászok sem kedvelhették a fejedelmet.

Első lépésként feltételezzük, hogy a szöveget lejegyző szász atyafi, Johannes Oltard nem lehetett a szerzője azoknak a soroknak, amelyeket maga is annyira vállalhatatlannak tartott, hogy inkább rejtjellel titkosítva zárta el az avatatlan szemektől, igazi szülői zárral látta el a nem egészen szalonképes szavakat. Talán megnyugtató választ kaphatunk, ha irodalmi kontextusba helyezzük a verset. Valójában egy paszkvillusról van szó. Minden formai, tartalmi elem ezt igazolja. A 16–18. század igen kedvelt műfajáról egyre többet tudunk meg a részletes kutatásoknak köszönhetően. Mindezek mellett Hargittay Emil 1989-es tanulmánya összegezi a számunkra fontos tudnivalókat.²⁷ Igaz, hogy tanulmánya a magyar gúnyversekről szól elsősorban, de amint a szerző is megjegyzi, ezek egy bizonyos része fordítás. Azt is megállapítja, hogy a műfaj jellemzően protestáns berkekben volt népszerű, háromszor annyi származik protestáns, mint katolikus környezetből. A paszkvillusok szerzőjét általában nem ismerjük. Összevetve a Hargittay által is felvázolt gúnyversekkel, egyikben sem találtuk az általunk keresett sorok fordítását.²⁸

Ezek után feltételezzük, hogy ezek a sorok ismertek voltak a szebeni szászok (de nem csak) körében, amit Johannes Oltard nem hagyhatott parlagon heverni. Így minden borzalmas gyanút elháríthatnánk a szász atyafiról, aki melleleg igen nagy tiszteletben álló evangélikus lelkész volt. Azonban van egy árulkodó bűnjel: a

26 MIKA Sándor: *Weiss Mihály. Egy szász államférfi a XVII. századból.* Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1893. 44–46. http://real-eod.mtak.hu/8893/1/MagyTortEletrajzok_26_WEISS_MIHALY.pdf (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 10.)

27 HARGITTAY Emil: *A régi magyar gúnyvers poétikájához.* Irodalomtörténeti Közlemények XCII(1989). 3. sz. 312–322.

28 *Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei.* S. a. r. (1–8. köt.): SZILÁDY Áron–HORVÁTH Cyrill–DÉZSI Lajos; (9. köt.): szerk. VARJAS Béla; (Új folyam 10. köt.–) a sorozatot szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Bp.: (1–8. köt.): MTA, (9. köt.): Akadémiai, (10. köt.): Akadémiai–Balassi, (11. köt.): Akadémiai–Orex, (12. köt.–) Balassi, 1877–1930, 1990– <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/sorozatok/rmkt-xvi-szazad/> (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 10.)

Régi Magyar Költők Tára: XVII. század. Szerk. (1–3. köt.): KLANICZAY Tibor, (4–10. és 12–15. köt.): STOLL Béla, (11. köt.): STOLL Béla–VARGA Imre, (16. köt.–) JANKOVICS József. Bp.: (1–14. köt.): Akadémiai, (15. köt.): Argumentum–Akadémiai, (16. köt.–) Balassi, 1959– <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/sorozatok/rmkt-xvii-szazad/> (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 10.)

kronosztichon. Egy paszkvillust sem találtam, amelybe ilyen úri móka lenne bekódolva, mint a *kronosztichon*. Johannes Oltard pedig megszállottja volt a műfajnak, amint ezt Seivert írja: „Oltard hat viele kleine Gedichte auf die merkwürdigen Begebenheiten und Personen seiner Zeiten, hinterlassen; besonders war er in Chronostichen glücklich.”²⁹ A paszkvillus pedig igencsak népszerű műfaj volt a 17. századi művelt szász körökben. Ennek alapos, Hargittayéhoz hasonló elemzésével még adós a kutatás. Csak egy példa: a szeléndeki iskola rektorát azért távolították el az intézményből, mert egy gúnyverset függesztett ki a dékánról a vár falára.³⁰ Kutatásunk most már eredményesnek látszik, hiszen Trauschenfels félrevezető információi után bebizonyosodott, hogy léteznek az eredetiben is az ominózus sorok, és ezek szerzője lehetett akár maga Johannes Oltard is.³¹

A kutatott sorok a katolikus megújulás korában (amikor a Kaprinai-gyűjtemény anyagának nagyobb részét lejegyezték) muzsika lehetett egyes füleknek, hogy a jezsuitákkal egyáltalán nem baráti, a katolikusokkal pedig ellenségesen viselkedő fejedelemtől ilyen sorok is fennmaradtak. Mivel a megszóvegezett tartalom a trágárság határát jócskán súrolta, a rejtjel segítette a lejegyző és másoló lelkiismeretén is. A Kaprinai-gyűjteményben található szöveg lejegyzője azonban, mivel nem bízhatott egy ilyen fontos adatot a véletlenre, a megfejtést is felvezette a lapra, nehogy a fontos információ rejtve maradjon az utókor számára. Végül fontos azt is megjegyezni, hogy sajnos nem sikerült érdemben azonosítani a lejegyző kilétét, pedig ez megbízhatóbbá tehetné volna érvelésünket.³²

29 Johann SEIVERT: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Weber, Pressburg, 1785. 319.

30 Georg SOTERIUS: *Cibinium. Historia pleraque de Cibino tractatus*. Muzeul Brukenthal, Ms. 26. Idézi: Ion ALBU: *Vixi dum Volui. An Unknown Work of the Sculptor Elias Nicolai – The Funerary Plate of Pastor Thomas Bordannus (†1633)*. Brukenthal. Acta Musei VII(2012). 2. sz. 254. „cuius rector Stoltzvariensis scilicet vir qui caesus in Capitulo ejectus est ex Schola propter Pasquillum contra Decanum parieti affixum”.

31 Nem mellékes az sem továbbá, hogy más, Báthory Gábor személyéhez kapcsolható, lokális legendák terjesztésében is jeleskedett Oltard., vö. TÓTH G. Péter: *Esemény, biográfia, nyilvánosság. Adalékok egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggéseibe*. Korall XII(2012). 48. sz. 155.

32 Külön köszönet Mátyás Melindának személyes segítségéért. Ez irányú kutatásait is felhasználtam munkám során: MÁTYÁS Melinda: *A Hevenesi-, Kaprinai-, Pray-kéziratgyűjtemény feldolgozásának kérdései = Hagyományok és kihívások*. Szerk. SZABÓ Panna–SZÉKELYNÉ TÖRÖK Tünde. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp., 2017. 11–19

CHALLENGES ACCORDING TO A *PASQUILLUS*
FROM THE EARLY MODERN PERIOD

Keywords: *Gabriel Báthory; pasquillus; confessionality; Saxons*

In the famous collection of documents created by the scientist István Kaprinai there is a short poem, which seems to be a pasquillus about Prince Gabriel Báthory. The poem with a satirical accent includes also a distich that is at the border of obscenity. Our paper tries to unravel the various enigmatic elements related to the text and to its author.

PROVOCĂRI ÎN CONTEXTUL UNUI PAMFLET
DIN EPOCA PREMODERNĂ

Cuvinte-cheie: *Gabriel Báthory; pasquillus; confesionalitate; sași*

În renumita colecție de documente creată de savantul István Kaprinai se află o poezie scurtă, care pare a fi un pasquillus la adresa principelui Gabriel Báthory. Poezia cu o tentă satirică accentuată cuprinde și un distih care se situează la limita obscenității. Lucrarea noastră încearcă să deslușească diferitele elemente enigmatice legate de text dar și de autorul acestuia.

GÁBOR CSILLA*

NYELVEK ÉS SZÖVEGFORMÁK, LEGENDA ÉS
KIRÁLYTÜKÖR KÖZÖTT.
ILLYÉS ANDRÁS KIRÁLYÉLETRAJZAIRÓL**

Kulcsszavak: *Illyés András; Pietro Maffei; Ranuccio Pico; hagiográfiai kompendium; metafrázis; Árpád-házi királyok*

KORA ÚJKORI LEGENDÁRIUMUNK – ISMÉTLÉS ÉS ADALÉKOK
A HÁTTÉRTÖRTÉNETHEZ

Illyés András (1639–1712) munkásságáról az utóbbi években vagy éppenséggel néhány évtizedben számos új kutatási eredmény látott napvilágot, legendagyűjteményéről nemrégiben doktori értekezés is készült.¹ A téma ennek ellenére koránt sincs kimerítve – ezt az anyag mennyisége és elképesztő rétegzettsége is magyarázza. Ha a 17–18. század fordulóján többször is közreadott legendárium címirataiban foglaltakat összegezzük, a következők derülnek ki: „minden szorgalmatossággal” összeállított anyaga nevezetes *autorok* írásaiból, „kivált-képpen Villegas Alfonsus írásiban felkerestetet, Sommában foglaltatot, és Olaszból Magyarra fordittatot, s’ rendesen ött részre osztatot”.² Még azt is megtudhatjuk, hogy forrásai „tudos és Nevezetes Olasz Autorok” lennének, akiket „Olasz nyelven rövid sommában foglalt Romában: és

* GÁBOR Csilla (1963), irodalomtörténész, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Szak, Magyar Irodalomtudományi Intézet, gaabor.csilla@gmail.com

** A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja, jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

- 1 SZILÁGYI Anna-Rózsika: *Kora újkori hagiográfia: retorika és szenttörténetek (Officia oratoris Illyés András legendáriumának mártírtörténeteiben és a kora újkori szentek legendáiban)*. Egyetemi Műhely, Kvár, 2015.
- 2 ILLYÉS András: *A’ keresztyeni életnek példaja vagy tüköre, az-az: A’ szentek elele (...) Harmadik része. A’ szent martyrokrol*. Nagyszombat, 1683. SZABÓ Károly: *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. MTA, Bp., 1879 (Régi Magyar Könyvtár I – a továbbiakban RMK I). 1313.

annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyarországban”.³ A címlapról nyert adat aztán rendre továbbforgalmazódott: se szeri, se száma azoknak az irodalomtörténeti utalásoknak, amelyek az olasz források hírére terjesztik. Hogy a kötetek összeállítása milyen fajta szerkesztői eljárásokat, megoldásokat, közelebbi forráshivatkozásokat eredményezett (vagy éppenséggel azok elmaradásával járt), és miféle átjárásokhoz vezetett három nyelv, a latin, magyar és olasz között, azt Maczák Ibolya nemrégiben megjelent tanulmánya példás alapossággal feltárta.⁴

Engem első körben a fő forrás, az Illyés és nyomában a hazai kutatás által is gyakorta olaszosított Alonso de Villegas (más írásmód szerint Vigliegus) személye és munkája érdekelt.⁵ Az 1533/34–1603 között élt teológus Toledóból származott, hagiográfiai kompendiumát *Flos sanctorum* címmel spanyol nyelven adta ki először 1578-ban,⁶ nagyjából éppen akkor, amikor a nagy középkori kedvenc, a *Legenda aurea* csillaga látványosan leáldozott. (Ez utóbbinak utolsó kiadása a 19. századi, immár tudományos indíttatású újrafelfedezése és 1843-as edíciója előtt 1557-ből való.)⁷ Az új gyűjtemény tökéletesen alkalmas volt arra, hogy felváltsa a tartalmi és stiláris okok miatt „ejtett” *Aranylegendát*, annál is inkább, mivel szerkesztőjének gondja volt arra, hogy a címlapon jelezze: követi a trienti zsinat nyomán megújított Római breviárium rendjét, hozza a spanyol nemzeti szenteket éppúgy, mint a római egyház hivatalos kalendáriumából kimaradt szentek életét (ők az „Extravagantes”),⁸ kihagy néhány apokrif és bizonytalan történetet.⁹ (Ez utóbbi megjegyzésbe az is beleértendő, hogy

3 Uő: *Keresztyni életnek példája avagy tüköre az-az: A' szentek elete (...)* Negyedik resze. *A Szent Confessorokrol*. Nagyszombat, 1707. RMK I. 1728. (A hivatkozás tehát a gyűjtemény 4. részének második kiadásából való. – A továbbiakban ILLYÉS 4).

4 MACZÁK Ibolya: *Főpapi műveltség a 17. században Illyés András prédikációinak tükrében = Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. VARGA Szabolcs–VÉRTESI Lázár. Pécs, 2018 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3). 315–328. Illyés római tanulmányainak részleteit lásd BITSKEY István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 172–173.

5 Részletes életrajza Jaime SÁNCHEZ ROMERALO: *Alonso de Villegas: semblanza del autor de la Selvagia*. Actas del Quinto Congreso Internacional de Hispanistas II(1977). 783–793.

6 Erre az edícióra nem sikerült rálelnem, az adat forrása: Brenda DUNN-LARDEAU: *From the Légende Dorée (Thirteenth Century) to the Fleurs des vies de saints (Seventeenth Century): A New Image of the Saint and Sainthood?* *History of European Ideas* 20(1995). 1–3. sz. 301.

7 Uo. 300.

8 Az *Extravagantes* problémaköréről lásd Jonathan E. GREENWOOD: *Floral Arrangements: Compilations of Saints' Lives in Early Modern Europe*. *Journal of Early Modern History* 22(2018). 3. sz. 184–187.

9 Teljes címléírás az általam megtekintett példány alapján: Alonso de VILLEGAS: *Flos Sanctorum, y Historia general, de la vida y hechos de Iesu Christo, Dios y Senor nuestro, y de todos los Santos de que reza y haze fiesta la Yglesia catolica, conforme al Breuiario Romano, reformado por decreto del santo Concilio Tridentino: junto con las vidas des los sanctos propios de España, y*

másokat viszont bennhagy, így maradhat a kompendium része pl. Barlaam és Jozafát története.) Átmeneti jellege tehát, így utólag, nyilvánvaló: tudatosan kiemeli a poszttridentinus tartalmi korrektséget, ugyanakkor nem mond le kegyvesztett elődjének egyszerre szórakoztató és épületes fejezeteiről sem¹⁰ – ezt azonban mindössze egy kegyes elhallgatással (és az apokrifnek minősülő szenttéörténetek apró betűs szedésével) jelzi.

A kompendium első terjedelmes fejezete (a paratextusokat most mellőzzük) Krisztus élete (mintegy utalva arra is a trienti határozatok nyomán, hogy minden, a hagiográfiában tekintetbe vett szentségnek ő a forrása), aminek az elbeszélését összekombinálja az egyházi év liturgikus ünnepeivel is, az utolsó ítélettel bezárólag,¹¹ ezután a kalendárium rendje szerint hónapokra bontva következnek Szűz Mária és a szentek ünnepei,¹² majd külön a spanyol nemzeti szentek,¹³ végül az *Extravagantes*, közöttük a nemrégén szentté avatottakkal, akik még nem kapták meg helyüket a hivatalos kultuszban.¹⁴ Villegas minden egyes fejezet elején, igaz, meglehetősen nagyvonalúsággal: csupán szerzői névvel, megjelöli forrását, közöttük gyakran visszaköszönő név a Simeon Metaphrastesé és Laurentius Suriusé, de akadnak meglepő raritások is, ahogy később majd látni fogjuk.

A könyv hamar slágerdarabbá lett, szinte lehetetlen számba venni csupán a 16–17. századi spanyol kiadásait is: egy sietős worldcat-keresés százas nagyságrendben produkálta a spanyol nyelvű találatokat. Ezenkívül, mivel Illyés saját bevallása szerint ebből dolgozott, sietősen megkutattam még az olasz kiadásokat: itt 45, a 16–17. és 18. századból való edíciót találtam: a fordítás Timoteo da Bagno (mh. 1619-ben) kamalduli szerzetes munkája,¹⁵ felépítése pedig koncepcionálisan követi mintáját, ugyanakkor bizonyos használati szempontokat is szem előtt tart: a szerkezet a szentek táblázata betűrendes és naptári elrendezésben (itt is külön említésre kerülnek az „extravagánsok”), majd Krisztus-életrajz, végül a szenttéörténetek a hónapok rendje szerint. Az olasz edíciók is szerepeltetik a Villegas által jelzett forrásokat. Mind a spanyol, mind az olasz egyetlen magyar szent: Árpádházi Szent Erzsébet legendáját tartalmazza, forrásként pedig az ugyancsak szent (és e legendáriumban is helyet kapó) Antoninus Florentinus (1389–1459) firenzei domonkos püspököt és Jacobus Montanust (1470 előtt–1534 után) jelöli, azt a humanistát, aki 1522 táján a reformá-

de otros Extravagantes. Quitadas algunas cosas apocrifas e inciertas. Toledo, 1591 (a továbbiakban VILLEGAS: *Flos Sanctorum*).

10 Lásd DUNN-LARDEAU: *i. m.* 301.

11 VILLEGAS: *Flos Sanctorum*. 1^r–69^v.

12 Uo. 70^r–432^r.

13 Az általam használt kiadásban itt újrakezdődik a lapszámozás. Uo. 2–61^v.

14 Uo. 62^r–146^v.

15 Ráakadtam egy 1596-os olasz kiadásra is, ennek fordítója, a címirat szerint, Giulio Cesare Valentino.

cióhoz csatlakozott, és aki 1511-ben Marburgban, majd 1521-ben Kölnben adta ki munkáját *Vita illustris ac divae Elisabeth Hungarorum regis filiae* címmel.

A spanyol és olasz kiadások kontextusával nem tisztünk foglalkozni, sem a változtatások, bővítések és kiegészítések variációival, de talán az eddigiek is alátámasztják a fentebb már mondottakat: e kompendium végső soron azt az úrt töltötte be, amely a levitézlett *Legenda aurea* nyomán maradt.

A munka latin kiadásait tételszerűen eddig nem sikerült azonosítanom,¹⁶ az ugyancsak több változatban hozzáférhető angol fordításra viszont már csak létrejöttének körülményei okán is érdemes néhány szót szólni. A Giulio Cesare Valentino-féle, kiegészített olasz alapján készült változat a Kinsman-fivérek, William és Edward munkája,¹⁷ ők a rekuzáns katolicizmus képviselői, ebben a kontextusban lesz érdekes a kiadvány: annak kontinentális központjában, Douai-ban dolgoznak, zömmel ott is jelennek meg (illetőleg nagyobb számban még Rouen-ban) az egymáshoz képest is sok ponton eltérő kiadások. A fordítók saját igényeikhez adaptálják a mintaművet: bizonyos kiadásaikban kiegészítik azt további anyagokkal, sajátosan Írország szent patrónusainak történeteivel.¹⁸ Az Illyés-fordítással kapcsolatos nyelvi analógia egy fontos ponton különbözik: az angol fordítók is olasz forrásból dolgoztak ugyan, de azt azután „conferred with the Spanish”,¹⁹ összevetették a spanyollal – efféle (majdnem) filológiai akribiáról Illyés nem tesz tanúbizonyságot...

ILLYÉS KOMPENDIUMA – KONCEPCIONÁLIS KÉRDÉSEK

Illyés András kompendiuma, mintájához hasonlóan, úgyszólván mindenben megfelel a 10. századi Simeon Metaphrastes²⁰ munkamódszerét egy terminusban összefog-

16 A helyzetet bonyolítja, hogy Pedro de Ribadeneira jezsuita (1527–1611) is ugyanazzal a címmel adta ki a Villegas-kompendium folytatásának szánt gyűjteményét spanyol nyelven, amely viszont akár „eredeti” formájában, akár prédikációkká alakítva, számtalanszor megjelent latinul is.

17 Lásd Antony Francis ALLISON–David McGREGOR ROGERS: *The Contemporary Printed Literature of the English Counter-Reformation between 1558 and 1640: An Annotated Catalogue*. University of Michigan, 1989. 476., 477–482. számú tételek.

18 Ilyen pl. az 1628-as roueni a címirat szerint: *The lives of saints. Written in the Spanish by ... Alonso Villegas ... Translated out of Italian into English ... Whereunto are added the lives of sundrie other saints ... Extracted out of F. Ribadeneira, Surius, and other ... authors. This last edition, newly perused, corrected ... & adorned with ... images representing the principal saints of every month. Also ... the lives of ... patrons of Ireland.*

19 *The Lives of Saints, written in Spanish, by ... Alonso Villegas. ... Translated out of Italian into English, and conferred with the Spanish.* By W. & E. K[insman.] B[rothers.], Doway, 1615.

20 A legismertebb bizánci hagiográfus, mh. 1025 előtt. Tízkötetes *Menologiuma* keleti szenteknek a források fordításán, át- és összedolgozásán alapuló életrajza.

laló *metaphrasis* jellegzetességeinek, ami a posztridentinus legendáriumok standard eljárása lett: akárcsak amazoknál, itt is különböző nyelvek közötti fordítással, de egyazon nyelv különféle regiszterei közötti átjárásokkal, források át- és összedolgozásával,²¹ a folyamatos bővítés lehetőségeinek kihasználásával találkozunk. Van azonban egy érdekes, a kötet szerkezetét érintő eltérés, éspedig, hogy Illyés nem a liturgikus év mentén közli a szentéletrajzokat, hanem tipológiai rend szerint áll össze az öt rész, és marad meg az elsőtől kezdve a későbbi kiadásokban is: I. Szűz Mária, angyalok, apóroszentek, Keresztelő Szent János, mindenszentek; II. apostolok és evangélisták (kibővítve néhány évközi ünnep történetjével); III. mártírok; IV. konfessorok (rendalapítók, pápák és püspökök, uralkodók); V. szent szüzek és özvegyek. Az egyházi év felépítéséhez való kapcsolódás nyomai csak az első és második részben fedezhetők fel valamennyire, amikor a szentek közé „becsusszan” néhány ünnep is.

A spanyol és olasz edícióktól való másik szembetűnő eltérés, hogy Illyésnél nincs Krisztus-életrajz. Igaz, a teljes életműben külön, önálló tételként szerepel *A Kristus Jesus élete és tudománya*, a jezsuita Nicolaus von Avancini (1611–1686) elmélkedésgyűjteménye alapján készített, terjedelmes munka.

A címlapon olvasható, fentebb már idézett tájékoztatás, miszerint a munka anyaga „Nevezetes Autorok Írásiban felkerestetet, Sommába foglaltat”, valamint „Olaszbol Magyarra fordítatot”, természetesen az Árpád-házi szentek életrajzaira is érvényes: Szent István legendáját az olasz jezsuita Giovanni Pietro Maffei (1533–1603) *Vite di 17. confessori di Christo* című, 1601-es kompilációjából veszi, Szent Imre esetében, való igaz, nincs forrásmegjelölés (de a forrás, mint látni fogjuk, viszonylag könnyen kinyomozható), a Szent Lászlóét pedig egy bizonyos, pármai doktornak nevezett Ranuccius Picus munkájából magyarítja. A gyűjtemény 5. részébe (igaz, nem az első, hanem a későbbi edíciókba és személyes okokra: csodás gyógyulásra hivatkozva) felvette az akkor még nem kanonizált Szent Margit élettörténetét is, ennek változatos a forrásmegjelölése: a napi zsolozsmát, Petrus Ransanus történeti művének a szentre vonatkozó fejezetét és egyéb nevezetes *autorokat* említ (nem jártam utána, de gyanítom, ezek latin források lehetnek).

A SZENT ISTVÁN-ÉLETRAJZ ÉS FORRÁSA

István király esetében a forrás jellege illeszkedik a befogadó kötetéhez: Illyés hagiográfiai munkát fordít magyarra. És furcsállhatjuk ugyan, hogy idegen anyaghoz nyúl egy magyar szent életrajzának megírása céljából, de meg is magyarázhatjuk az

21 A kompiláció e hagiográfiai eljárásáról lásd GREENWOOD: *i. m.* 191–193.

eljárást az első rész bevezetőjében írottak alapján:²² római tartózkodása idején, amikor a gyűjtemény anyagát különféle auktorok írásainak felhasználásával olasz nyelven összeállította, valószínűleg nem fért hozzá a magyar kútfőkhöz, beírta hát a végső soron Magyarországról származó, ám bizonyára többszörös áttétellel készült olasz nyelvű biográfiákkal. Itthon pedig immár a meglevő anyagot fordította magyarra, nem kereste vissza a hazai forrásokat.

Giovanni Pietro Maffei (1533–1603) főként rendtörténészként ismert: megírta Loyolai Ignác élettörténetét,²³ hosszadalmas gyűjtőmunka eredményeként közreadta az indiai jezsuita misszió történetét. Tizenhét hitvalló szent életrajzából összeállított olasz nyelvű hagiográfiai kompendiuma a remetetörténetek, rendalapítók és rendi reformerek, püspökök és teológusok között két uralkodót: a mi Szent Istvánunkat és az utolsó angolszász királyt, Hitvalló Eduárdot (1003 k.–1066) válogatja be a gyűjteménybe.²⁴ Az olvasóhoz címzett előszó szerint magányos és a közösségi élet terén példamutató szereplőket egyaránt igyekezett egybegyűjteni, olyanokat, akik nem annyira csodáikról, mint erényeikről nevezetesek, és emiatt könnyen követhetők.²⁵ Villegashoz hasonlóan az egyes életrajzok elején ő is megad valami elnagyolt forráshivatkozást – sajnos azonban éppen Szent István esetében ezt elmulasztja, ám azt sejtem, hogy Bonfiniből merít.

A teljes műnek létezik egy angol fordítása, amely ugyancsak a rekuzáns irodalom (a konfesszionális migráció egyik esete ez) terméke: ez Párizsban jelent meg 1632-ben,²⁶ fordítója a kiadványon csak a nevének kezdőbetűivel jelölt, de több munkát is közreadó jezsuita Henry Hawkins (1577–1646).²⁷

-
- 22 ILLYÉS András: *A keresztyeni életnek példaja vagy tüköre, az-az: A' szentek elete (...)* Első része. *Az Isten Annyáról, a' Szentséges Szüz Mariáról, és a' Szent Angyalokrol, az Apro Szentekről, s' Keresztelő Szent Janosrol, Minden Szentek Innepéről, s' a' Purgatoriomrol, és az Közönséges Itéletről.* Nagyszombat, 1682, *Praefatio ad Lectorem*: „Subinde cum Romae degerem, e diversis (...) Authoribus Italis diligenti studio Vitas Sanctorum conscripsi, unumque quasi congressi in manipulum. Inde ab Urbe redux, quo me meus in dilectam Patriam, Religionemque affectus impulit, (...) illasque Sanctorum Vitas ex Italico in Hungaricum idioma transtuli”. RMK I. 1291.
- 23 Ennek hatásáról és a többi Ignác-életrajz egymáshoz való kapcsolódásáról lásd Massimo LEONE: *Saints and Signs: A Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism.* Berlin–New York, 2010. 23–27.
- 24 Az első kiadás 1601-ből való, magam egy 1620-ast használtam. Pietro MAFFEI: *Vite de XVII confessori di Christo.* Milano, 1620.
- 25 „spese non tanto in solitudine, quanto in comunità; & insieme di esempi non tanto miracolosi ò stuopendi, quanto virtuosi, & con la Diuina gratia facili ad imitarsi”. Uo. a4.
- 26 *Fuga Saeculi: or the Holy Hatred of the World. Conteyning the lines of 17 holy Confessours of Christ, selected out of sundry authors. Written in Italian ... and translated into English by H[enry] H[awkins].* Paris, 1632.
- 27 Személyéről, tevékenységéről lásd Elizabeth CLARKE: *Politics, Religion and the Song of Songs in Seventeenth-Century England.* Palgrave Macmillan, 2011. 78–84.

A *Szent István Király, a' Magyarok Első Keresztyen Királya élete* a negatív őshaza-kép bevett sztereotípiájával indít,²⁸ hogy aztán ehhez képest annál inkább kiemelhesse Géza fejedelem készségét „a' Sz. Evangéliumnak üdvösseges magva” iránt,²⁹ mindjárt egy bibliai párhuzammal is jellemezve az ország helyzetét: ahogyan Dávid, úgy Géza sem építhet templomot Istennek – nem ő lesz a magyarság megtérítője, hanem a fia, „cserében” azonban fogadhatja országában Albert prágai püspököt, aki „sok lelkeknek a meg-térítésére” érkezik hozzá.³⁰ Géza és Albert tevékenységét egy párhuzamban hozza össze: amit Albert a maga egyházi eszközeivel megépít, azt Géza herceg a világi hatalma segítségével igyekszik erősíteni. „Mely sokat használlyon pedig a' világi hatalom a' Sz. Evangéliumnak bátorságos hirdetésére, és elő-menetelére, minnyájan tudhattyák, kik az Anyaszent-egyház historiáit olvassák”,³¹ foglalja össze végül egy szentenciában az általános érvényű tanulságot...

A másik hasonló kettősséggel, ugyanebben a szellemben, a fiatal Istvánt jellemzi, akit előzőleg a puer senex toposz használatával mutat be: „elsőbben kezdette a' Jésus nevét hini, hogy-sem kenyeret kérni”, de persze az ifjú nem marad le az evilági tájékozódásban, életrealitásában sem. „[E]gyszer s' mind a grammatikát, és Keresztyéni tudományt szépen meg-tanolván, csudálatos dolog volt, mely igen jól tudta mind a' kettőt.”³² És tetézi mindezt a bibliaolvasó és jámbor emberektől tanácsot kérő király képe. Az alázatos király nem a saját eszében bízott, hanem „rész-szerént a' Sz. Irás tanításához, mellyet éjfel, nappal gyakran olvasot; rész-szerént okos, és tudos, jámbor, Isten-felő embereknek tanátsához folyamodot, fő-képpen Sz. Albert Püspökéhez”.³³

A hagiografikus elbeszélésmód jól érzékelhető akkor, amikor István első vértanú megjelenését beszéli el Sarolta álmában,³⁴ vagy amikor a király egyháziasságát és kegyességét hangsúlyozza, tovább éltetve a *rex pius* középkori hagyományát,³⁵ de nem maradnak ki a narrációból az István uralkodását nehezítő epizódok sem, pl. Kupa, alias Koppány lázadása³⁶ – mely helyzetben a legyőzött lázadót felnégyeltető, ám a sok vérontást mégis mielőbb leállító király *rex iustusként* és *rex fortisként* is megmutatkozik, akinek az az alapállása, hogy „oly igen szerette, és meg-tartotta az igazsá-

28 ILLYÉS 4. 313. (Az István-fejezet lapszámjai: 313–330.)

29 Uo. 313–314. A kiadványban váltakozik a helyes és hibás lapszámozás – a 314. lap helyett pl. 398-at ad meg –, ezeket emendáltam, minden alkalommal a javított lapszámokat közlöm.

30 Uo. 314–315.

31 Uo. 315.

32 Uo. 316.

33 Uo. 318.

34 Uo. 315–316.

35 Uo. 317.

36 Uo. 320.

got”.³⁷ Vagyis a hagiografikus narrációs elemek a politikaiakkal váltakoznak, ez a váltakozás a narráció vezérfonala mindvégig. István egyházszerzői tevékenységéről eléggé adatoltan és tárgyyszerűen ejt szót.³⁸ Majd innen vezeti tovább az elbeszélést a koronakérés gondos szcenikával kidolgozott jelenetéhez, de nem II. Szilvesztert, hanem VIII. Benedeket nevezi meg, mint azt a pápát, aki Mesko lengyel fejedelem helyett, isteni parancsnak engedelmeskedve, Istvánnak küldi el a koronát.³⁹ (Bonfininél ugyanezt olvassuk.)

És persze Istvánt sem kerülik el a titkos kinyilatkoztatások: angyali intést kap álmában a „prédán kapo, s ragadozo pogány Thráciai népek”⁴⁰ közeledtéről, s így van ideje felkészülni a védelemre, leverni a támadókat. Vagy éppen az ellenségnek parancsol takarodót az angyal István védelmében.⁴¹

Az aktualizálás sem marad ki: előfordul, hogy a narrátor „kiszól” a szövegből, pl. amikor Mátyás király egyháztámogatására tesz egy megjegyzést: az István keresztapja, Theodatus által alapított Tata klostrom privilégiumait az igazságos király megerősíti, további adományokkal látja el.⁴²

Az István-történet a Gyula vezérrel összefüggésbe hozott merényletkísérlet leírása után váratlanul félbemarad, és forrásjelzés nélkül új fejezet kezdődik: *Szüz Szent Imre Herceg élete*.⁴³ Maffeinél a herceg története nem kap önálló fejezetet, hanem beékelve a királyéba, mintegy *digressió*ként jelenik meg, de megjelenik. Illyés viszont kiemeli, anélkül azonban, hogy teljesen önállósítaná a róla szóló elbeszélést. Imre történetének lezárultával ugyanis, sőt már előbb, amikor a herceg halálát elbeszéli, visszatér az Istvánról szóló narrációhoz, jöllehet ezt a szövegtagolásban nem jelzi: nem kezdődik új fejezet, az előfej is Imrére utal. A szöveg viszont az öreg király gyászát, betegségét, végrendelkezését, halálát és temetését beszéli el.⁴⁴ És a királyt állítja középpontba a csodák katalógusa is: ide még az is illeszkedik, amelynek pedig Imre a főszereplője. Arról a Conradus nevű német, „igen gonosz életü ember”-ről van szó, aki „külömb-féle rut czégéres vétkekkel meg-ferteztetet”,⁴⁵ és aki megtérése után azt a penitenciát kapja Rómában, hogy a testére tett vasláncsal, markában szorongatva bűneinek lepecsételt listáját, kell végigjárnia a világ szent helyeit, ezért még Jeruzsálembe is elvetődik. Magyarországra érkezvén végül, Szent István sírjánál nem, az Imrénél ellenben (amelyet István tanácsára keresett fel), amint szokott imádságát

37 Uo. 327–328.

38 Uo. 321–322.

39 Uo. 323–325.

40 Uo. 326.

41 Uo. 329.

42 Uo. 316.

43 Uo. 330.

44 Uo. 334–336.

45 Uo. 337–338.

elkezd, „mindgyárt egyszer s’ mind a’ vas lánczak leszakadozának rola, és a’ pecsétes levél magától fel-nyilván, semmi irás nem találtaték rayta”.⁴⁶

LÁSZLÓ ÉS KÁZMÉR: A SÉMÁKBA NEM ILLESZKEDŐ SZENTEK

A László király életét elbeszélő fejezet forrásaként Illyés „Picus Ranuccius, Pármai Doctor”⁴⁷-t nevezi meg, aki világi ember: jogász, a jegyzők, majd a bírák kollégiumának tagja, a nevezetes páрмаi Farnese család titkára és jeles könyvgyűjtő.⁴⁸ Emellett életrajzi, közöttük hagiográfiai források termékeny kompilátora: olasz nyelven írott művei között találjuk például Nagy Konstantin császárnak vagy annak a Gottfried Bouillon (1060–1100) flamand lovagnak és katonának a pályaképét,⁴⁹ aki az első kereszties hadjárat vezetőjeként lett ismertté, és akit számos irodalmi megjelenítése között Dante *Isteni színjátéka* és Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme* is említ. Megírta ezeken kívül Skóciai Szent Margit és Portugália Szent Erzsébet élettörténetét,⁵⁰ valamint a Boldog Kingáét.⁵¹ Lokális kötődését és egyidejűleg politikai meg spirituális érdeklődését jellemzi a páрмаi hírességekről (többek között püspökökről és jogászokról) szerkesztett életrajzgyűjteménye, amelynek címe kiemeli, hogy egyeseket életük jóságáért, másokat méltóságukért vagy éppen (igaz) tudásukért válogatott be a gyűjteménybe.⁵² Portugália Szent Erzsébet biográfiájába beillesztette Párma hercegnőjének élettörténetét is, ennek apropója az volt, hogy a Spanyolországban nevelkedett *donna Maria* Alessandro Farnese felesége lett: Pico kenyéradójának családjába került.⁵³

46 Uo. 338.

47 Uo. 339.

48 Az 1568–1644 között élt Ranuccio Picóról lásd Ireneo AFFÒ: *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani*. 5. Párma, 1797. 55–61.

49 Ranuccio PICO: *Vita di Gottifredo, duca di Buglione, re di Gierusalemme, ove si descrive l’Impresa di Terra Santa*. Velece, 1626.

50 Uő: *La principessa santa overo la vita di Santa Margherita, Reina di Scotia*. Velece, 1626; illetve Uő: *La principessa santa: ouero la vita di Santa Elisabetta, Reina di Portogallo, in cui si contengono vari esempi, e documenti: spirituali, morali, e politici*. Velece, 1626.

51 Uő: *Vita della Venerabile Cunegunde, reina di Polonia*. Róma, 1633.

52 Uő: *Appendice de vari soggetti parmigiani: che ò per bontà di vita, ò per dignità, ò per dottrina sono stati in diuersi tempi molto celebri & illustri*. Párma, 1642.

53 A szöveg elemzését lásd Sienna HOPKINS: *Girlhood Constructed: Portrayals of Childhood in Italian Renaissance Biographies*. *gender/sexuality/Italy* 4(2017). 12–13. (<http://www.gendersexualityitaly.com/1-girlhood-constructed-portrayals-of-childhood-in-italian-renaissance-biographies/> (Utolsó meglekintés: 2018. 11. 01.)

Pico egyidejű politikai és spirituális elköteleződésének jellemző példája az a könyv is, amelyben Szent László története olvasható:⁵⁴ olyan fejedelemtükör, amely szent vagy szentnek tartott uralkodók életrajzait gyűjti csokorba, és amelynek már a címe is jelzi, hogy megközelítésében a lelkeségi, erkölcsi és politikai szempontrendszer egyaránt jelen van. Erre a törekvésre reflektál a szerzői dedikáció is, amikor arról értekeznek az alig tízéves Odoardo Farnese (1612–1646) páрмаi és piacenzai herceghez szólván, hogy olyan államférfiúi életrajzokat gyűjtött csokorba, amelyek főszereplői úgy hordozták evilági gondjaikat, hogy hivatalviselésük módja, vezetői minőségükben véghez vitt tetteik által elnyerték az örök életet.⁵⁵ A szerző tükörként – nem acél- vagy kristálytükörként, hanem annál sokkal nemesebb, keresztény okosságból, polgári formára alkotott tükörként – kommandálja művét, amelyben nemcsak az arc és haj látható, hanem amely eligazítást nyújt a közjót és a fontos értékeket érintő döntésekben.⁵⁶ Tekintve a címzett zsenge korát és korai árvaságát (tízévesen veszítette el az édesapját),⁵⁷ e részleteiben kifejtett tükörmetaforába belekódolva láthatjuk az uralkodás művészetére való felkészítés szándékát.

A *Specchio* huszonöt középkori császár-, király-, herceg- és nádoréletrajzot tartalmaz Európa számos országából, Svédországot és Dániát (vagyis a teljesen protestánsá lett régiókat is) beleértve: olvasható többek között Nagy Károly frank császár, IX. Erik király, Svédország védőszentje, Zsigmond burgund király vagy a Canutóként aposztrofált IV. Knut, Dánia királyának életrajza. Magyarországot Szent László és a Mátyás ellenében királlyá választott, de a trónt soha el nem foglaló majdani Szent Kázmér (1458–1484) képviseli: utóbbit érdekes módon nem lengyel vagy litván, hanem magyar uralkodóként jelöli, igaz, csak választott királynak nevezi, jelezve ezzel, hogy valójában sosem gyakorolt királyi hatalmat. Csupa olyan élettörténetről van tehát szó, amelyek lehetőséget adnak a kereszténység és politika, lelkeség és államvezetés közötti érzékeny viszonynak a taglalására.

Illyés András legendáriuma mindkét magyar (vonatkozású) életrajzot átveszi,⁵⁸ s bár a fordítása nagyjából hűségesnek mondható a forrásához (igaz, ennek részletezésétől itt el kell tekintenünk), az új kontextus az eredetitől eltérő üzenettel és funkci-

54 Ranuccio Pico: *Specchio de' principi ouero vite de principi santi, Oue si leggono Varij essempli, et osseruationi Spirituali, Morali, et Politiche*. Párma, 1622 (a továbbiakban Pico: *Specchio*).

55 Uo. a2": „hauendo saputo tra le cure terrene menare vita celeste”.

56 Uo. a2": „al quale non il viso, ò la chioma, secondo l'vso commune di simul stromento; ma il giudicio, e l'animo ella possa comporre, & à somma perfettione di virtù, & à sublime eccellenza di valore indirizzare”.

57 Édesapja, Ranuccio Farnese páрмаi és piacenzai herceg 1622 márciusában hunyt el. <https://www.britannica.com/topic/Farnese-family> (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 01.)

58 A Szent László-fejezetet lásd ILLYÉS 4. 339–384, a Szent Kázmér-fejezetet lásd uo. 384–395.

óval ruházza fel a szövegeket. A *Szent Confessorok Eletének Laistroma*⁵⁹ ugyanis jobbra pápák, püspökök, egyházatyák, rendalapítók és szerzetesek történeteit gyűjti csokorba, az uralkodókat mindössze a négy magyar vagy magyar vonatkozású élet-történet képviseli: Szent István, Imre, László és Kázmér. A továbbiakban tehát, amikor a Szent László- és a Kázmér-fejezetet közelebről is szemügyre vesszük, erre a funkcióváltásra is érdemes odafigyelnünk.

Az olasz szöveg,⁶⁰ eltérően Illyés eljárásától, tartalmaz széljegyzeteket (meg a szöveg követését segítő összefoglaló címszavakat a margón), ezekből az is kiderül, mely művek voltak a compilátor közvetlen forrásai László esetében: Pietro Ransano, Antonio Bonfini, Cesare Baronio (1538–167) *Annalesei*,⁶¹ továbbá Petrus de Natalibus *Catalogus Sanctorum*.⁶² A Kázmér-fejezet⁶³ nem ad forrásmegjelölést, a lapszálon csupán a narráció tartalmi kivonata olvasható. A szöveg tartalma alapján azonban valószínűsíthető (ezt a későbbi kutatások erősíthetik meg vagy cáfolhatják), hogy Pico itt Zaccaria Ferreri (1479–1524), az olasz származású volt bencés, előbb kiközösített, majd világi papként püspöki rangot elérő, lengyelországi és litvániai misszióba küldött pápai követnek⁶⁴ a latin biográfiája⁶⁵ alapján készítette a maga kivonatát. A Ferreri által szerkesztett élettörténet Kázmér kanonizációját volt hivatva előkészíteni, és a szerző kiválasztását nem csupán helyismerete, hanem a politika dolgai iránti jó érzéke is indokolhatta: lengyelországi és litvániai kiküldetésének célja a lutheranizmus terjedésének fékezése, és lehetőség szerint megakadályozása volt.⁶⁶

Ami a László-történetet illeti: a szöveg felépítése, narrációja főként Ransanóra és Bonfinire épít, ők pedig, amint az köztudomású, Thuróczy János krónikáját veszik alapul. Thuróczy viszont a maga rendjén a 14. századi krónikakompozícióból tájékozódott. Anélkül, hogy a forráskutatás részleteiben elmerülnénk, egy dolog teljesen világos: hogy itt történeti, nem pedig hagiográfiai elbeszéléssel állunk szemben, még inkább, mint az István-fejezet esetében (Szent László legendája például teljesen kimarad a képből) – akkor is, ha ebben a konkrét esetben a kétféle megközelítésmód

59 Uo. 5. számozatlan lap.

60 Szent László élettörténetét lásd PICO: *Specchio*. 549–604.

61 Cesare BARONIO: *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*. 12 kötet – Pico az 1078-as évre vonatkozó feljegyzésre hivatkozik: PICO: *Specchio*. 584.

62 Idézi PICO: *Specchio*. 600, 604.

63 Uo. 231–248.

64 Életrajzát lásd ECKEHART Stöve: *Zaccaria Ferreri = Dizionario biografico degli Italiani* 46. Istituto della Enciclopedia Italiana, 1996. 808–811. Online: [http://www.treccani.it/enciclopedia/zaccaria-ferreri_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/zaccaria-ferreri_(Dizionario-Biografico)/) (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 21.)

65 Zaccaria FERRERI: *Vita Beati Casimiris Confessoris*. Krakko, 1521.

66 Vö. Janus MAŁEK: *Poland in the Face of the Lutherianisation of Prussia = The Military Orders and the Reformation: Choices, State Building, and the Weight of Tradition*. Eds. Johannes A. MOL–Klaus MILITZER–Helen J. NICHOLSON. Hilversum, 2006. 31–32.

(ahogy arra korábban már felfigyelhettünk, s felfigyelt a kutatás is) majdhogynem összeolvad.

A László-fejezet első szembeötlő sajátossága az István-rész után újra ismétlődő széles történeti panoráma, beleértve a magyarságnak a kereszténység előtti történetével közösséget nem vállaló negatív őshazaképet is: a kemény természetű és gonosz erkölcsű pogány magyarok⁶⁷ bemutatását azonban gyorsan követi a nép Isten általi kiválasztottságának megemlézése, aztán az utalás Szent Istvánnak a kereszténységet elterjesztő életművére, majd Imre herceggel, Gézával és Lászlóval folytatódik a „névsorolvasás”.⁶⁸ László családi és rokoni viszonyait pontosan leírja, akárcsak az István halála és László feltűnése közötti eseményeket: a királyság öröklésének konfliktuális helyzetét⁶⁹ és a pogánylázadást, majd szép linearításban vezetve a történetmondást, eljut Salamon trónra juttatásának epizódjához, amelyet a helyzet enyhén szólva is dilemmatikus voltának érzékeltetésével összegez. I. Béla tragikus halála⁷⁰ után, jóllehet az elhunytak „két fia marada, Geysa és László, kik idejekre, és nagy okosságokra nézve, mellyet magok-felől mutatnak vala, elégségesek voltak az országlásra”;⁷¹ a hatalom mégis az unokatestvérüké, Salamoné lesz, aki I. András fia. A szöveg utal a körülményekre: az iménti hivatkozás Géza és László rátermettségét, alkalmasságát emelte ki, a Salamont illető megjegyzés viszont az őt trónra segítő idegen hatalomra hivatkozik, valamint a megkoronáztatásáról is hírt ad.⁷² Azután jelzi, hogy Géza és László Lengyelországba menekültek, „jo időt, és alkalmatosságot várván, a’ Királyi

67 A sztereotípiá, amelyet aztán Európa-szerte forgalmaztak, és olykor maguk a magyar források is átvettek, nem a középkori hazai krónikákból, hanem a német Prümi Reginónak (842 körül–915) Marcus Iunianus Iustinus 3. századi történetíró közléseit felhasználó krónikájából származik, amelyben vad és kegyetlen (a húst nyereg alatt puhító és embervért ivó) népnek mondja a magyarokat.

68 „A Magyarok minthogy kemény természetűek, rettenetes tekéntetűek, gonosz erkölcsűek, és inkább fegyverhez, hogy-sem a’ kegyességhez haylandok voltak. Az Ur Isten, ki az ő szent malasztjának harmattját, néha inkább szokta ki-önteni a’ sován gyümölcsetlen földre: a’ Kristus hitire meg-téréseknek kezdetében, kivált-képppen-valo kegyelemmel akarta a’ Magyarokat az igaz hitnek tiszteletére vezérleni: midön nekik némyel Királyokat, az elsőközül, kik őket igazgatták, igen szent életűeket, és az igaz hithez áitatossokat méltoztatot adni. (...) Mindeneknél elsőb (...) volt Sz. István (...) Ugyan azon szent igyekezetét megmutatá hasonló-képpen az ő fia-is Sz. Imre Herczeg (...). Nem igen sok esztendők mulva következének, Geysa, és ennek az ötte László”. ILLYÉS 4. 339.

69 Orseolo Péter „Sz. István Király-után, a’ koronát, és az Országot, magának tulaidonitotta vala, noha a’ meg-nevezet Atyafiaikat, mint Sz. István Királynak vér-szerént-valo atyafiait illette volna igasság-szerént”. Uo. 340.

70 A fáma szerint ráomlott a trónja, ez okozta a halálát.

71 Uo. 341.

72 „mind-azáltal kényszerítettének engedni Salamonnak, a’ meg-nevezet András fiának, ki nagyob erővel, és hatalommal volt, Henrik Császártól igen meg segéttetvén, és minden ellenzés-nélkül el-nyeré az Országot, és az egész Magyarságtól meg-erössítettvén, Székes

székbe vissza-menni, melyben az ő Attyok Béla ült vala”.⁷³ Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, észrevehetjük, hogy itt nem csupán elsőszülöttségi jog és alkalmasság egymásnak feszüléséről ejt szót a szerző, hanem azt is világossá teszi, hogy mindkét pártnak lehetnek jogos igényei, illetve hogy a Salamon ellenében mellőzött testvérpár kényszerpályának fogja fel a helyzetet. Ebben a fázisban tehát szó sincs (Géza és) László alázatosságának hagiografikus eszközökkel történő bemutatásáról: itt politikai és hatalmi törekvések játékát és kényes egyensúlykeresését követhetjük nyomon. A továbbiakban pedig a 14. századi krónikakompozíció és az abból leágazó számos narráció jeleneteit olvashatjuk: az unokatestvérek között hol fellobbanó, hol elcsendesedő konfliktus részleteit, a kölcsönös gyanakvást és elégedetlenséget, amely bizony gyűlöletbe is átszap,⁷⁴ az intrikusok és a békeszerető, egyezséget munkálni akaró alattvalók egymást kioltó tevékenységét. László a mogyoródi csata előtt (a váci erdőben, ahol a bujdosó Gézával találkozott) nyilvánul meg első ízben mint olyan keresztény, aki „okossággal méri vala a világi, és emberi történeteket”:⁷⁵ ekkor tart egy rövid, kegyes szólamokkal teljes, teologizáló „prédikációt” a búsuló fivérnek az isteni gondviselés természetéről, amely a rosszból is jót hoz ki, és biztatja az imádságra és megtérésre.⁷⁶ A folytatásban azután a csata elbeszélése következik, benne a jól ismert, csodaelbeszélésebe torkolló haditechnikai leírással: László angyalt lát, amint a koronát Géza fejére helyezi, illetőleg győzelmi jelként értelmezi a bokorból kiugró és a kebelében elrejtőző menyét felbukkanását. Az ezt követő beszéd pedig, amelyet László a katonákhoz intéz, nem más, mint az *idoneitas* nemzeti érzelmekkel is színezett elveire épülő bátorítás a küzdelemre: a harcot nem egyéni ambíciók, hanem az uralkodásra méltatlan király és az ország java miatt kell vívniuk, Isten akarata szerint.⁷⁷

Fejér várat, a' császár jelen-létében, nagy pompával, és czeremoniákkal meg-koronáztaték”. Uo. 341–342.

73 Uo. 342.

74 „a' gyűlölséget titkon tovább nem tarthatván, mellyet egyik rész a' másik-ellen régen forral vala”, mondja a narrátor egy helyütt. Uo. 348.

75 Uo. 351.

76 [László] „igyekezék nem csak meg-vigasztalni, és erőssíteni a' Battyát; hanem inkább meg-ismértetni ő-véle, hogy az üldözések, és szorongatások, mellyeket e' világon szenvednek az emberek, az Ur Istentől bocsáttatnak, mint közönséges első okától minden dolgoknak (...): mert az Ur Isten akarattya-nélkül, még a' fának levele-is meg nem mozdul (...). Annak-okaért, ugy mond Sz. László, a' Mindenható Istenhez kel folyamunk, és meg-ismérvén, az ő kezében, ellennünk fel-emelt ostorát, igyekezzünk meg-békélni ő Szent Felségével; és buzgo imádságinkal, és minden arra-valo eszközzel, z ő jo kedvét mi-hozzánk fordítani, kivált-képpen életünket meg-jobbitván”. Uo. 351.

77 „Ha a mi romlásunkkal, az Ország romlása-is egybe nem volna kapcsolva, mi készek volnánk inkább meg-válni hazánktól, jóságinktól, és minden karokat el-szenvedni, hogy-sem a' Keresztyének vérével kezeinket meg-mocskolni; de nyilván látván, hogy a' Király, midőn némely istentelen férfiaknak gonosz tanácsit követi, a' mi romlásunkal egygyütt az Ország-

A Jagelló-házi Kázmér életrajza ugyancsak a családi viszonyok ecsetelésével és történeti panorámával indít. (Illyés az olasz szöveg moralizáló bevezetését meglepő módon elhagyja, a fordítást az életrajzi információktól indítja.) Mind Picónál, mind Illyésnél III. Kázmérként jelenik meg az apa, holott a történeti hagyomány őt IV.-ként tartja számon. A szövegalkítás, hogy úgy mondjuk, formailag legalábbis, helyenként jóval legendaszerűbb, mint a Lászlóról szóló: az elején a fiú születéséhez kapcsolódó öröndetes hadi és politikai eseményekről mint biztató jelekről számol be,⁷⁸ majd a központi szereplőt a *puer senex* toposz néhány konkrétumával ékesíti: „még gyermekségében, nagy reménségnek szép jeleit adá, mit volna cselekedendő nagy korában”,⁷⁹ nevezetesen nagy ájtatossággal mondja a könnyedén megtanult imaszövegeket, „igen vigad”⁸⁰ Jézus és Mária nevét hallva, továbbá „oly nagy könyörületeségét mutatta a’ szegényekhez, hogy a’ mit kezébe vehetet, örömet nékik adta”.⁸¹ Az uralkodói teendők ellátására felkészítő neveltetésének, tanulékonyságának részletezését pedig nyugodtan tekinthetjük hiteles történeti közlésnek. A távolságtartó, majdhogynem szenttelen narrációt éppen az ifjú herceg magyarországi kalandja akasztja meg: Pico és nyomában Illyés szövege egyaránt az ördög incselkedésének tulajdonítja, hogy a Mátyás király elleni összeesküvés résztvevői, „el-unakozván a’ hadakozás miatt”,⁸² királlyá választják a majdani Szent Kázmért, aki inkább apja iránti engedelmségből, semmint személyes uralomvágyból vág bele a katonai akcióba.⁸³ A szöveg itt részint, a hagiografikus beszédmód követelményeinek engedve, felmagasztalja az engedelmség erényét, fontos szentségi kritériummá teszi azt, s így mintegy mentesíti is az ifjút a balul elsült kaland alóli felelőssége alól; részint azonban jelzi azt a komplikált dinasztikus szempontot is, amelynek alapján az öreg Kázmér király feljogosítva érezte magát arra, hogy a magyar urak Mátyással szembeni elégedetlenségét kihasználva megpróbálja magyar királlyá tenni másodszülött fiát: felesége, a herceg anyja V. László rokona volt. Ráadásul pedig a csupán engedelmségből hódító hadjáratra induló Kázmért nagy bátorságos hősként mutatja be a szö-

nak-is nagy romlását keresi a’ gondviselésre bé akarván hozni idegen nemzeteket, kik természet-szerént ellenségi a’ mi nemzetünknek.” Uo. 353.

78 Arról van szó, hogy az uralkodó, Kázmér király éppen a fia születésével egy időben a Német Lovagrend ellen segítségét kérő poroszok oldalán győzelmet arat a németek fölött, Podjeb-rád György választott cseh király pedig „igen kedves követet küldte az Attyához, nagy köteles barátságot akarván szerzeni véle, sok segítséget igirvén néki a’ Prussiai hadakozásban, és annak-felette holta-után az Országát”. Uo. 384.

79 Uo.

80 Uo.

81 Uo. 385.

82 Uo. 386.

83 ... [Kázmér] „természete-szerént idegen volt afféle hadakozásoktól, és inkább szerette a’ csendes békeséges életet, mint az ő szent igyekezetéhez illendőbbet, mindazáltal hogy az Attyának engedelmes légyen, el-indula nagy bátorsággal Magyar-ország-felé”. Uo.

veg, és csak Mátyás királynak az engedetlenkedőket ígéretekkel a maga pártjára állító ügyes politikájának tudja be az expedíció kudarcát, de azért Mátyás nagyvonalúságát sem mulasztja el megemlíteni: „nem hogy meg-gátolta volna, sőt inkább kegyelmessen utat adott a' Lengyeleknek a' szaladásra”.⁸⁴ Mindeközben beékelve találunk az elbeszélésbe olyan politikaelméleti közhelyeket, miszerint például „a' Fejedelemnek (kinek fején fordul-meg minden dolog) nem kel magát oly helyre rekeszteni, holot körül-vétetvén az ellenségektől, maga személye-szerént nagy veszedelemben forogjon”.⁸⁵

A kudarcos hadjáratot ugyanakkor a komoly megtérés alkalmaként is értelmezi Pico és az ő nyomán Illyés András, „e' világi szerencsétlenség, a' Keresztyéni jóságos cselekedeteknek, nagy elő-menetelét nemzé ö-benne”;⁸⁶ ne feledjük: kora gyermek-ségétől fogva e jóságos cselekedetek gyakorlására törekedett, a megtérés tehát a jótól a még nagyobb jó felé vezet... Ettől fogva tehát az életrajz a Litvániába távozó herceg aszketikus életének bemutatásává válik. Szüntelen imádságát, testének „megöklését”, elragadtatásait, Szűz Máriához való ragaszkodását részletezi, immár kegyességi retorikával, és lelkiségteológiai magyarázattal is kiegészítve: a már-már szerzetesi életforma megtartása egy herceg számára csak Isten rendkívüli kegyelmének segítségével lehetséges.

Egy leendő uralkodó számára készített királytükörben teljesen érthető az államvezetői dilemmákra (is) kihegyezett megközelítés: az elbeszélte történések példaként szolgálnak az uralkodásra való felkészülés során. Legendagyűjteménybe kerülve azonban, az lehet az első reakciónk, kilógnak onnan: nem mindenben felelnek meg annak a beszédmódnak, amely joggal elvárható a szent kultuszát előmozdítani hivatott szövegformától.

A kérdés éppenséggel ez: vajon tényleg nem felelnek meg? Ha az Illyés András által választott forráshasználati megoldást (és persze magának a forrásnak, Ranuccio Picónak a kötet kialakítását illető koncepcióját) a fentebb látott filológiai feltáráson túl is értékelni kívánjuk, olyasmire figyelhetünk fel, amit a kora újkori hagiográfia egyik új színfoltjaként értékelhetünk: a szakrális és profán világ nem válik el élesen egymástól, éppen ellenkezőleg, szervesen összetartozik. A vizsgált élettörténetek pedig mintegy tükörben élénk mutatják, miképpen lehet szent a király vagy herceg akkor is, amikor a hatalmat gyakorolja vagy azért küzd; és miképpen maradhat meg az országáért felelősséget vállaló uralkodónak az imádság legintimebb pillanataiban is.

A két megvizsgált uralkodó-életrajz bizonyos szinten ugyanakkor megtéréstörténet is (figyelem: a szentnek is van hova fejlődnie, ő sem kezdettől fogva tökéletes, puer senex toposz ide vagy oda), s a forrásszöveg műfaja, a fejedelmi tükör ennek

84 Uo. 388.

85 Uo. 387.

86 Uo. 389.

kidomborítására nagyon is alkalmas. Meg ez az eljárás mód egyébként is összhangban van a 17. századi szentkultusz törekvéseivel: az 1622-ben kanonizált szentek (akik igazán nem gonosztevőkként éltek életüket kora gyermekkoruktól fogva) hivatalos biográfiái a folyamatos megtérés történeteiként íródtak.⁸⁷

ÖSSZEGZÉS ÉS A TOVÁBBI PERSPEKTÍVÁK

Johannes Bollandus (1596–1665), a tudományos hagiográfiát megalapozó tudós társaság jezsuita vezére és névadója az *Acta Sanctorum* első kötetének előszavában úgy hivatkozik Villegasra, Suriusra és Ribadeneirára, mint elődökre, akiket azonban megbízhatatlanoknak tekint. Mégis felhasználja (persze továbbiakkal, szintén kritizált forrásokkal együtt) a náluk fellelt információkat.⁸⁸ A jelenség a történeti érdeklődés szakralizálódására mutat: a hagiográfiai kompendiumok nem elégedhetnek meg valamiféle lelkiségi útmutatással, hanem informatívnak kell lenniük, a történelem eseményeiből is le kell vonniuk tanulságokat (*historia* mint *magistra vitae*). Valahogyan ötvözniük kell egyfajta egészséges realizmust (mert csak így lesz imitálható a szent) a tudós beszéddel és az épületes szándékkal.⁸⁹ Érdekes, hogy a probléma nem csupán a távol lévő nagyokat foglalkoztatja. Illyés István (jelen tanulmány főszereplőjének testvéröccse), aki a szentekről szóló prédikációit „Plebanus uraimék” megsegítésére adja ki, és arra tanítja őket nagyon pragmatikusan az előljáró beszédben, hogyan kompilálhatnak újabb és újabb beszédeket az előttük levő anyagból, ugyanitt *discursus*nak anyagban bővelkedő rendelkezéséről is beszél.⁹⁰ És elébe megy a *historiázás* lehetséges vádjának: minek is effélékkel foglalkozni a prédikációban? A válasz pedig, amelyet erre megfogalmaz, ugyan a saját könyvére vonatkozik, de az imént elhangzott eszme-futtatást is összefoglalja és kontextusba helyezi talán: „ez [mármint a *historiázás* elutasítása] rendetlen tétovázás: mert ki nem látta, ha értelme vagyon és tudománya; hogy más a *historia*, más ellenben a’ Sz. Irás szavainak magyarázattya? (...) Miért nem volna nekünk szabad, az *Ecclésiában* történt jeles *historiákat*, a’ Szentek jó példás cselekedetét hirdetni, és őket azokban dicsírni? mind azért hogy lelki vigasztalást azokból vegyünk, ’s mind pedig azért hogy az ő követésekre mi-is indittassunk?”⁹¹ Továbbá a tudós attitűd és retorikai reflektáltság jegyében a lapszerűen következetesen megjelöli, hol tart éppen a prédikáció szerkezetében.

87 LEONE: *i. m.* 23–105, 205, 321, 481.

88 GREENWOOD: *i. m.* 183.

89 Lásd DUNN-LARDEAU: *i. m.* 302.

90 ILLYÉS István: *Sertum sanctorum. A’ dicsőült szentek Dicsiretinek jó illatu virágiból kötött koszoru.* Nagyszombat, 1708. 2. számozatlan. RMK I. 1755.

91 Uo. 3–4. számozatlan

Végül egy utolsó megjegyzés, a vizsgált munkák címadási módjaira vonatkozóan: az alapmű, a Villegasé virágmetaforával kommandálja magát, ezt szó szerint átveszi az őt folytató Ribadeneira is. A saját kontextusában ez több mint egy magát kellett szókép: az ibériai világban a gyűjtögetéssel egybeszerkesztett szentéletrajzok keletkezési körülményeire,⁹² a redaktorok munkamódszerére utal. Az olasz fordítás az anyag kiterjedésére, esetleg jellegére mutató, ugyanakkor műfajmegjelölő címet ad: *sagro leggendario, perfetto leggendario* olvasható a címváltozatokban. Az angol minden minősítés nélkül annyit közöl: *The Lives of Saints*. Az Illyés által adott cím példáról (*exemplum*) és tükrőről (*speculum*) beszél, a(z épületes) felhasználás lehetőségére irányítva az olvasói figyelmet.

BETWEEN LANGUAGES AND GENRES, LEGEND AND THE KING'S MIRROR. THE LIVES OF THE HOLY KINGS IN ANDRÁS ILLYÉS'S LEGENDARY

Keywords: *András Illyés; Pietro Maffei; Ranuccio Pico; hagiographical compendium; metaphrasis; kings of the Árpád dynasty*

András Illyés (1639–1712) published his Hungarian language compendium of legends in five parts/volumes between 1682–1683, on the title page referring mainly to „notable authors, in particular Alonso Villegas” as sources. The compendium contains among others the biographies of the Hungarian kings of the Árpád dynasty (Stephen, Emeric, Ladislaus), but as Illyés had worked on his compendium while studying in Rome, he used Italian sources even in the case of the Hungarian protagonists: the hagiographical compendium of the Jesuit Pietro Maffei (*Vite de XVII confessori di Christo*) and the mirror for princes by Ranuccio Pico (*Specchio de' prencipi ouero vite de prencipi santi, Oue si leggono Varij esempli, et osseruazioni Spirituali, Morali, et Politiche*). Illyés also presents the biography of the Jagellon prince Saint Casimir naming him a Hungarian elected king according to Pico. The study intends to analyze the methods of metaphrasis used by Illyés represented by the concept of the volumes following a typology of saints instead of calendar order. It focuses on Maffei's and Pico's works in their primary contexts, meanwhile examining the functional changes that occur due to their insertion into the Hungarian legendary, namely the sacralisation of historical interest.

92 GREENWOOD: *i. m.* 184.

ÎNTRE LIMBI ȘI GENURI, LEGENDE ȘI OGLINDA PENTRU REGI. VIEȚILE REGILOR SFINȚI ÎN LEGENDARUL LUI ANDRÁS ILLYÉS

Cuvinte-cheie: *András Illyés; Pietro Maffei; Ranuccio Pico; compendiu hagiografic; metafrază; regi ai dinastiei Árpádiene*

András Illyés (1639–1712) și-a publicat compendiul de legende în limba maghiară în cinci părți/volume între 1682–1683, referindu-se ca surse la „autori notabili, în special Alonso Villegas” pe pagina de titlu. Compendiul conține printre altele biografiile regilor maghiari ai dinastiei Árpádiene (Ștefan, Emeric, Ladislau), dar datorită faptului că Illyés a lucrat la acest compendiu pe vreme ce studia la Roma, s-a folosit de surse italiene chiar și în cazul protagoniștilor maghiari: s-a inspirat din compendiul hagiografic al iezuitului Pietro Maffei (*Vite de XVII confessori di Christo*) și din oglinda pentru regi de Ranuccio Pico (*Specchio de' prencipi ouero vite de prencipi santi, Oue si leggono Varij essempli, et osseruationi Spirituali, Morali, et Politiche*). Illyés prezintă și biografia prințului Jagellon Sfântul Cazimir numindu-l rege ales după Pico. Studiul abordează metodele de metafrază ale lui Illyés reprezentate prin structura volumelor (urmând o tipologie a sfinților în loc de ordinea calendaristică). Se concentrează pe lucrările lui Maffei și Pico în contextele lor principale, în același timp examinând modificările funcționale care apar în urma inserției lor în legendarul maghiar, respectiv sacralizarea interesului față de istorie.

BENŐ ESZTER*

DÓCZI LAJOS *TRAGÉDIA*-FORDÍTÁSÁNAK RECEPCIÓJA

Kulcsszavak: *Dóczi Lajos*; „*Az ember tragédiája*” németül; célnyelvi befogadó; recepciótörténet; *Faust*-hatás

1. *AZ EMBER TRAGÉDLÁJA* NÉMET FORDÍTÁSAI

Madách Imre remekművét, *Az ember tragédiáját* a nyelvi és kulturális tekintetben egyaránt „dualistá”-nak tekintett, a magyar és német kultúra közti közvetítést hivatásának tekintő Dóczi Lajos 1891-ben fordítja németre. A zsidó családban világra jött, jiddist és németet beszélő Dóczi Lajos (született Ludwig Dux, 1845–1919) tizenegy éves korában a soproni Evangélikus Líceumban sajátítja el a magyar nyelvet, amely írói nyelve lesz. A magyar gimnázium elvégzése után jogot tanul Bécsben. Életének színhelye Pest és Bécs. A bécsi külügyminisztériumban először gróf Andrássy Gyula sajtófelelőse, később külügyminiszteri osztálytanácsos, végül udvari tanácsos. Két nyelv birtokában egyaránt közvetít a hivatali és az irodalmi életben: gróf Andrássy Gyula miniszterelnök sajtófelelőseként, német és magyar lapokban publikáló újságíróként, valamint műfordítói munkássága során, amikor magyar és német nyelvre is fordít. Kétirányú műfordítói tevékenységének mintegy leképezése a két emberiség-drámának, Goethe *Faustjának* és Madách *Az ember tragédiájának* átültetése. Jelen tanulmány *Tragédia*-fordításának a recepcióját ismerteti, áttekinti a Dóczi Lajosét megelőző német fordításokat és a kanonizáltnak tekintett Mohácsi-fordítást, majd Dóczi fordításának a recepcióját vizsgálja a korabeli és későbbi kritikák tükrében, illetve feltérképezi a fordítás színpadra vitelének történetét és recepcióját is.

Az ember tragédiáját már 1862-ben, megjelenésének évében fordítani kezdi Dux Adolf. Dux Adolf a *Pester Lloyd* irodalmi és művészeti kritikusa, műfordító, aki a *Pester Lloyd*-ban három részletben közli *Az ember tragédiája* lefordított részleteit, majd egy tanulmányban elemzi a művet. Bár Dux Madách művének megjelenése után tíz nappal már szemelvényeket közöl abból, a teljes német fordítás csak 1865-ben jelenik meg könyv alakban.¹

* BENŐ Eszter (1973), PhD, tanár, Brassai Sámuel Elméleti Líceum, Kolozsvár, esther.beno@gmail.com

1 RADÓ György: *Az ember tragédiája a világ nyelvein. I.* Filológiai Közöny XI(1965). 316.

Alexander Dietze (1865) szintén német származású, a báró Splényi család nevelőjeként kerül Magyarországra, majd a pesti evangélikus gimnázium tanára lesz. *Tragédia*-fordítása nem túl sikerült, a kritika úgy véli, terjedős, érzelgős, nehézkes, nem jó hangzású – összegzi Radó György a kritika véleményét.² Ugyanakkor Alexander Dietze fordítása alapul szolgál az övét követő fordításoknak.

A *Tragédia* Paulay Ede általi 1883-as színre vitele és a társulat vendégszereplési felhívják a figyelmet Madách Imre drámájára, ennek köszönhetően tanulmányok és fordítások sorozata követi a színre vitelt.³ 1886-tól hat német fordítás is létrejön. Még 1886-ban a *Tragédia* két fordítása is megjelenik: a Fischer Sándoré és Siebenlist Józsefé.

Alexander Fischer (1886), német ajkú irodalombarát, takarékpénztári képviselő Madách-fordítása és német nyelvű Petőfi-életrajza által ismert. Ő a Paulay Ede által rövidített *Tragédia*-szöveget fordítja le, így az ő fordítása sem nyújtja a teljes *Tragédiát*.

Josef Siebenlist (1886), pozsonyi német újságíró, a *Westungarische Postbote* szerkesztője Pozsonyban színpadon látja *Az ember tragédiáját*, vallomása szerint „hatalmasan” hat rá, és lefordítja. Siebenlist Madách-fordítása nem tekinthető sikerült fordításnak, sok mindent átvesz Alexander Dietzétől, Radó György véleménye szerint „gépiesen igyekezett hű lenni”.⁴

Lechner Gyula (1888), a délnémet származású iparrajziskolai tanár átültetésének sincs nagy művészi értéke és népszerűsége, „költőisége kb. Sponer színvonalán áll”, véli Radó György.⁵

Sponer Andor (1887, 1891) országgyűlési képviselő, aki kedvtelésből fordítja Aranyt, Petőfit, Mikszáthot németre, Heine verseit magyarra, Madách művét is németre ülteti. Sponer Andor Madách művét 1887-ben fordítja le németre, de fordítását csak kis példányszámban adja ki, a mű német változata iránt érdeklődő ismerőseinek juttatja el.⁶ Bolti forgalomba csak a második kiadás kerül, 1891-ben, a Dóczi Lajoséval egy időben. Radó György értékelése szerint Sponer Andor az eddigieknél magasabb színvonalú fordítást nyújt, melynek „ritmusa hű, rímélése bővebb az eredetinel”.⁷

Dóczi Lajos átültetése 1891-ben jelenik meg, Sponer Andor fordításának második kiadásával egy évben. A Dóczi Lajoséra a későbbiekben részletesen visszatérek.

2 Uo. 320.

3 PODMANICZKY Katalin: *Az ember tragédiájának első transzfer- és recepcióhulláma az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után*. Jelenkor LV(2012). 6. sz. 651.

4 RADÓ: *i. m.* 323.

5 Uo. 326.

6 SPONER Andor: *Vorwort. Emerich MADÁCH: Die Tragödie des Menschen*. Dramatisches Gedicht. 2. Auflage. Otto Wigand, Leipzig, 1891. 18–19.

7 Uo. 325.

Planer Jenő (1891) feltételezhetően Grazban élő műkedvelő irodalmár, tanár szintén lefordítja a *Tragédiát*. Az eredetihez való hűségben még Sponer Andor is túltesz. Radó szerint a „meglehetősen sikerületlen” Planer-fordítást négy évtizednyi szünettel Mohácsi Jenő „legkiválóbb” fordítása követi.⁸

Mohácsi Jenő (1930) (született Klein Jenő) fordításában *Az ember tragédiája* már bemutatásra kerül a Burgtheater színpadán, illetve elhangzik a bécsi, majd a müncheni rádióban, mielőtt még nyomtatásban megjelenne. Mohácsi fordításában a dráma sok kiadást megér, 2002-ben is kiadják, úgy tűnik, időtálló, kanonizált, „végérvényes” fordítás.

Láthatjuk, hogy a *Tragédia* fordítói német vagy zsidó származású személyek voltak, többségük németdomináns kétnyelvű,⁹ és ebbe a sorba illeszkedik Dóczi Lajos személye is.

2. DÓCZI LAJOS TRAGÉDIA-FORDÍTÁSA KÖNYV ALAKBAN

A *Világirodalmi lexikon*, valamint Szerdahelyi István *Az ember tragédiája* műfaját *könyvdrámaként* határozza meg, amelynek közvetítési formája elsősorban a nyomtatott forma, nem a színházi előadás.¹⁰ A nyomtatott szöveg – ellentétben a színházi előadással, amikor a nézőnek meg kell küzdenie az elhangzott szöveg gyorsaságával, a változó helyzetekkel, a szereplők újabb és újabb konstellációival – lehetőséget nyújt az olvasónak az elidőzésre, az elmélyültebb befogadásra. Számba véve a *Tragédia* német fordításait, láthatjuk, hogy a dráma fordítói (Alexander Fischer kivételével, aki Paulay Ede színházi szövegkönyvét fordítja le) a teljes dráma átültetésére vállalkoznak, és a lefordított mű kiadatására törekednek (Sponer Andor kitartása is ezt példázza).

Dóczi Lajos *Tragédia*-fordítása a német átültetések időrendi sorrendjében a hetedik. 1891-ben jelenik meg a stuttgarti Cotta Kiadónál; és az első kiadást 1892-ben a második, 1893-ban a harmadik követi. Az ismertetések gyakran azt hangsúlyozzák, hogy fordítása túlságosan kielezi a *Faust*-reminiscenciákat, és ezáltal a Faust-plágium vádját vonja a *Tragédiára*.

Bár Madách művét előtte már többen fordítják, és cikkek is jelennek meg róla a német sajtóban, nem válik ismertté a német nyelvterületen. Erdélyi Károly szerint két

8 Uo. 329.

9 A domináns kétnyelvűség fogalmával kapcsolatosan lásd BARTHA Csilla: *A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései*. Magyar Nyelvőr CXX(1996). 263–282.

10 SZERDAHELYI István: *Műfajelmélet mindenkinek*. Akadémiai, Bp., 1997. 104; *Világirodalmi lexikon*. Főszerk. KIRÁLY István–SZERDAHELYI István. VI. Kamc–Lane. Akadémiai, Bp., 1979. 548.

ismertetésről lehet elmondani, hogy alapos: Fischer Sándor *Auf der Höhe* folyóiratban és Dóczy Lajos *Neue Freie Presse*-ben közölt ismertetéséről.¹¹ Valójában Dóczy Lajos tárcasorozatának érdeme, hogy Madách művére felfigyelnek Németországban. 1890-ben a *Neue Freie Presse* hasábjain *Die Welt – ein Traum. Ein ungarisches Weltpoem* címen jelenteti meg tárcasorozatát. A tárca három részletben jelenik meg a *Neue Freie Presse* novemberi 1., 4. és 5. számában. Szerzője áttekinti a tizenöt színt, és annak tartalmát a saját fordításából vett részletekkel ismerteti. A tárcában kitér az előző fordításokra: egyiket nem ismeri (ez Adolf Dux fordítása), a második a Joseph Siebenlisté, a harmadik Alexander Fischeré. A Fischerét elmarasztalja amiatt, hogy nem teljes, a Paulay Ede szövegkönyvét követi, nemcsak rövidítés, de helyenként változtatás is jellemzi.¹² Siebenlist fordításáról úgy vélekedik, hogy teljes, értelmi és szó szerinti hűség jellemzi, és a verselésben Madách rímtelen jambusi sorait követi, azonban, ahol Madách rímeket alkalmaz, ő ott is rímtelenül fordít.¹³ Siebenlist átültetése egy rendkívül lelkiismeretes és tehetséges „író”, de nem „költő” fordítása, véli a tárca írója. Madáchnak költőre van szüksége a fordítás során, sőt, már az eredeti megírásakor szüksége lett volna, hiszen a gondolatok elképesztő szárnyalásához ritkán társul igazi költői dikció.¹⁴ Dóczy Lajos szerint az eredeti mű rímekben, ritmusban szegény, és a fordítás során elkerülhetetlenül bekövetkező veszteségek miatt a mű dallama csak gyengén szólal meg, egybeolvad a fordítási folyamat nyikorgásával, recsegésével.¹⁵ Ami a költőiséget illeti, kiemeli, hogy a *Tragédiát* csakis egy költői és teremtő (nem pusztán tervező) lélek gondolhatta ki, egy különös költő, akit átizzít művészetének tüze, de akinek fogalma sincs a *kézműves* munkáról, amely minden művészetben ott rejlik. Erről árulkodnak nemcsak ügyetlen verssorai, de az a mód is, amint a fogalmakat mindennapi, tömör szavakba öltözteti, ahogyan azt a tudomány teszi – de nem a művészet. Goethe az elvont dolgokat is konkrétan fejezi ki, ősinék tünteti fel. Ami a formát illeti, Dóczy Lajos úgy véli, a fordítónak jogában áll mértékkel csiszolnia rajta.¹⁶ Nem követi tehát a madáchi versformát, hanem kötöttebb, rímes formát alkalmaz. Nem tagadható, hogy Goethe hatása nyomot hagy *Tragédia*-fordításán: ezt a formai elemek, elsősorban a rímek gazdagsága jelzi.

Dóczy Lajos szavaiból az derül ki, hogy Madáchot mindenekelőtt lenyűgöző szemléletmódja és szenvedélyes érzései teszik nagy költővé („seine gewaltige Anschauung und sein leidenschaftliches Empfinden”).¹⁷ A későbbiekben Túróczi-

11 Magyar Szemle VII(1895). 7. sz. 74.

12 Neue Freie Presse 1890. 11. 01. 3.

13 Uo. 3.

14 Uo.

15 Uo.

16 Uo. 1.

17 Uo.

Trostler ezt így fogalmazza meg: „A legtöbb költőnél a nyelvi forma fegyelmezi meg a gondolatot, Madáchnál a gondolat formájának van fegyelmező, ritmizáló hatása a nyelvre”.¹⁸ Hogy a mű erőssége a bölcséleti tartalom, és nem a költői forma, már Arany János kimondja *Az ember tragédiája* keletkezésekor, amikor így ír Szász Károlynak: „Hibáját mi ketten (ti. Arany és Gyulai) ebben látjuk, hogy erősebben *gondol*, mint *képz*el. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés”.¹⁹

Radó György úgy tartja, a Dóczi Lajosé „ha nem is a legsikerültebb, de valamenynyit közt a legérdekesebb német Madách-fordítás”.²⁰ Bayer József szerint a német nyelvterületen a fordítások közül „a Dócziénak nagy olvasóközönsége is van”.²¹ Túróczi-Trostler József *Madách németül* c. tanulmányában a *Tragédia* német nyelvű fordításainak a kérdésével foglalkozik. Véleménye szerint „a fausti gondolat elmaradhatatlan kalauza Madáchnak, akárcsak Vergilius Dantenak”, és a *Faust* nyelvi hatása óhatatlanul jelen van Madách költészetében, hiszen Hegel műnyelve, Schopenhauer és Jacob Burckhardt történetfilozófiai dezilluzionizmusa az olvasmányai révén beépült Madách írói világába. Az emlegetett egyezések a *Faust* és a *Tragédia* között „hasonló motívális helyzetekre”, néhány szín felépítésére, de szavakra és mondatokra is vonatkoznak – véli Túróczi-Trostler.²²

A Dóczi Lajost megelőző műfordítók sorára visszatekintve Túróczi-Trostler találon állapítja meg: „Az első fordítók műkedvelők, vagy becsületes mesteremberek. A Madách-fordítás életüknek egyszeri ünnepi teljesítménye. Ez az áhítat s a feltétlen szöveghűség legfőbb érdemük. Nyelvileg alig mutatnak egyéni színezetet. Dietzénél, Fischer Sándornál (1886), Siebenlistnél (1886), Spónernél (1887 és 1891), Lechner-nél (1888), Planernél (1891) hol valami papirosos osztrák-magyar németiség, hol a Schillerepigónok fáradt pátosza, hol biedermeier bőbeszédűség keresztezi a Faust hanglejtését”.²³

Túróczi-Trostler kiemeli, hogy Dóczi Lajos költőisége vitathatatlan, sőt „az egyetlen költő ebben a sorban Dóczi Lajos”. Fordításán érezhető, hogy fordítója mindkét nyelvet jól birtokolja, és az ő fordítása alakítja ki a „német Madách-terminológiát” – véli Túróczi-Trostler.²⁴ A Dóczi Lajost megelőző fordítók Morvay Győző szerint, aki a német fordításokat alaposan áttanulmányozza, összehasonlítja és példákkal is illusztrálja, Alexander Dietze fordítását követik. Elismeri, hogy Dóczi Lajos saját for-

18 TÚRÓCZI-TROSTLER József: *Madách németül*. Nyugat XXVII(1934). 4. sz. 227.

19 ARANY János *levelezése író-barátaival*. II. Ráth Mór, Bp., 1889. 352. (Levél Szász Károlyhoz. Pest, 1862. jan. 13.)

20 RADÓ: *i. m.* 328.

21 BAYER József: *Egy német író Az ember tragédiájáról*. Egyetemes Philologiai Közöny XX. VII(1903). 55.

22 TÚRÓCZI-TROSTLER: *i. m.* 226.

23 TÚRÓCZI-TROSTLER: *i. m.* 227–228.

24 Uo. 228.

dítást nyújt, nem követi az előző fordítói megoldásokat. Az előző fordítások nyelvileg nehézkesek, terjengősek, néhol az értelemhez sem hűek. Dóczi Lajos fordítása tehát egyben új „nyelvi ruhát” ad a jelentéseknek, és új fordítói szemszögből értelmezi újra a művet.

Mohácsi Jenő átültetéséről is szól Túróczi-Trostler. Azáltal, hogy Mohácsi szakít a Madách-fordítók hagyományával, „nyelvi aszkézist fogad”, a „nyelvi realizmus” mellett dönt, némileg ellentmond Madách intenciójának, hiszen „a jambus eleme a pátosz, felemeli, stilizálja és heroizálja a dráma alakjait”.²⁵ Mohácsi fordítása valóban kevésbé felfokozott líraiságú, mint a Dóczi Lajosé, inkább fegyelmezettebb fordítás, a gondolati erő visszafogott érzelmekkel társul.

Visszatérve Dóczi Lajos átültetéséhez, a magyar kritika nem értékeli költői szabadságát, finom ritmusérzékét, hanem azzal vádolja, hogy goethei irányba hamisítja meg Madách művét, és neki is tulajdonítható, hogy külföldön *Az ember tragédiáját* a *Faust* utáztatának tekintik. A bírálók másik része azonban úgy véli, ahol jobban elszakad az eredetitől, és csiszol rajta, ott valójában „javít” a művön, „közelebb hozta a német irodalom szintjéhez”.²⁶

3. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA DÓCZI LAJOS FORDÍTÁSÁBAN A NÉMET SZÍNPADOKON

Madách drámai költeménye nemcsak az olvasó, de a színházi közönség számára is Dóczi Lajos révén válik ismertté, elérhetővé, hiszen a német bemutatóra a meglévő fordítások közül az övét választják. A drámát külföldön elsőként a Hamburger Stadttheater tűzi műsorra 1892. február 19-én, Bernhard Pollini igazgató irányításával. A közönség tetszését elnyeri az előadás, amiben nem kis szerepet játszik a sokféle színháztechnikai újítás és az egymást követő színek változatossága. A darab sikerét bizonyítja az a tény, hogy az eredetileg tervezett hét előadás helyett tizenhatszor viszik színre, és az ősbemutató utáni tizenöt előadás telt házas.²⁷ A *Hamburger Nachrichten* és *Hamburger Fremdenblatt* úgy számol be a színdarabról, mint amely „nagy élvezetet („hohen Genuß”; *Hamburger Nachrichten*) nyújt, és meleg fogadtatásra lel („Das *Hamburger Fremdenblatt* bezeichnet... die Aufnahme als warm und wertändnissinnig”).²⁸ Radó György azt emeli ki, hogy a szöveg „Goethe-szerűsége” miatt

25 Uo.

26 FÜRST Ilona: *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*. Pfeifer, Bp., 1932. 71–75.

27 PODMANICZKY: *i. m.* 152.

28 Uo. 152.

a kritikusok a magyar Faustot látják a drámában.²⁹ A *Hamburger Fremdenblatt* terjedelmes beszámolója (1892. febr. 20.) végigelemzi a darabot színről színre. Megállapítja, hogy *Az ember tragédiája* a magyar Faust: „Da Madách in der Tat ein Dichter ist, wurde sein ungarischer »Faust« ein ganz eigenartiges Werk”. Dóczi Lajos fordítását remeknek tartják, az előadást pedig sikeresnek. Az előadást, valamint a mű fordítóját a következőképpen méltatja Arnold Weisse: „Dóczy remek fordítása, [...] aki közismerten híres magyar és német költő, mindkét irodalomnak és nyelvnek mestere, jelentősen hozzájárult a tegnapi zavartalan átütő sikerhez”.³⁰

A *Tragédia* hamburgi előadása után a magyar sajtó is beszámol az eseményről. A német újságokból a következő összgezést ragadja ki: „*Faust* nélkül nincs *Az ember tragédiája*”. A színmű elismerésén kívül a rövid beszámolóban a fordító is előtérbe kerül, akárcsak a reminiscencia gondolata: „A költemény tele van mély gondolatokkal, a világtörténeti fejezetek az illető kor történeti jellegének teljesen megfelelő módon vannak megalkotva, a szerző az alapfogalmat következetességgel vitte keresztül, a nyelv, mi csak Dóczi csengő fordítása után ítélnünk, formailag tökéletes. A mű előadása óriási munka. Dóczi fordítása költői mestermű. A magyar eredetit mi nem bírálhatjuk meg, mi csak a német fordításról szólhatunk. A versek zengzetesen és tisztán gördülnek, sőt a nyelv muzikája hatásosabb Erkel Gyuláénál, a magyar zeneköltőénél és Sichel Vilmos német karmesterénél, a ki a kart dirigálta. Ebben a muzikában meglehetősen sok a reminiscencia”.³¹ Láthatjuk, a műfordítást elismeréssel fogadják, de ismét felmerül a gondolat, hogy a *Faust* hatása alatt formálódott.

A hamburgi társulat 1892. június 18-án Bécsben az *Ausstellungs-Theater* színpadán vendégszerepel a darabbal: az előadást színészekkel és díszletekkel együtt átviszik Bécsbe. Akárcsak Hamburgban, itt is tizenhatszor viszik színre. Itt azonban kisebb sikere van a darabnak, a drámát a *Faust*-utánzat vádja éri.³² A bécsi napilapok többször is beszámolnak az előadásról, a mű gondolatvilágáról, Madách életéről.

A darab bécsi előadása után, 1892-ben a *Budapesti Hírlap* június 20-i számában is rövid beszámoló jelenik meg *Az ember tragédiája Bécsben* címen, az *Irodalom és művészet* rovatban. A hírlap röviden ismerteti a német újságok reakcióját. A *Presse* tárcaírója nem lelkes, hanem kritikus, a *Neue Freie Presse* és a *Vaterland* röviden és általánosságban számol be az előadásról, a *Neuer Wiener Tagblatt* már részletesen ismerteti, és azt írja, hogy „igazi poéta munkája”, a *Fremdenblatt* általános bevezetés után „jelentékeny munkának” minősíti: „Dóczi Lajos mesterileg fordította németre”. A beszámoló

29 RADÓ: i. m. 330.

30 ÉRCI Jessica: *Die Tragödie des Menschen von Imre Madách als Theaterstück*. Wien, 2011. http://othes.univie.ac.at/16565/1/2011-10-09_0700181.pdf (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 10.)

31 *Az ember tragédiája Hamburgban*. Budapesti Hírlap XII(1892). 55. sz. 3.

32 PODMANICZKY: i. m. 152.

molókban közös, hogy „csaknem valamennyi Fausttal veti össze az Ember tragédiáját, az előbbi előnyére s az utóbbi hátrányára”.³³ A németek nézőpontjából Madách Goethe-epigon, amíg Goethe Faustban élő embert ábrázol, addig Madách Ádámja absztrakció, és az is marad változó jelmezei ellenére. Sőt, Goethe hatása nélkül nem is lenne *Az ember tragédiája*.³⁴ A *Neue Freie Presse* méltatója szerint Madách számos gondolatot és jelenetet Goethétől kölcsönzött: pl. a kettős szerelmi találkozást a bizánci jelenetben, Kepler és tanítványa jelenetét, a londoni diákok jelenetét, a polgárlány alakját, aki ékszert kap ajándékba a 11. színben.³⁵ Ugyanakkor a fordítóról pozitívan nyilatkoznak: „Még senki sem elégítette úgy ki elvárásainkat, mint a magyar költő, aki honfitársában, Dócziban jeles fordítóra lelt. Nem minden remekel a fordításban, ez magától értetődik, de a döntő momentumokban a fordító nem árulja el a költőt”.³⁶

A drámát 1893. március 18-án a berlini Lessing-Theaterben játsszák legközelebb, Oskar Blumenthal átdolgozásában, és a bemutató után még hat előadást ér meg. A kritikusok ismertetése szerint a közönség tartózkodó, helyenként agresszíven reagál.³⁷ A darab azért okoz csalódást, mert a színház vezetősége előre reklámozza a darabot, így túl magas elvárást alakít ki a nézőkben. A sajtó beszámolója szerint a díszlet meg a színészi játék elmarad a hamburgi társulaté mellett, a dráma szövegét megrövidítik, mintegy „torzová” lesz, egy kritikus szerint „csak kísérő szöveg a díszlethez”.³⁸

Ezután két évtizedig nem játsszák *Az ember tragédiáját* külföldi színpadokon. 1916. február 15-én Zürichben a *Freistudentenschaft der Universität Zürich* műkedvelő diákegyüttese újra játssza Madách *Tragédiáját*, ezúttal is Dóczy Lajos fordításában.³⁹

Ludwig Kárpáthy operaénekes kezdeményezésére négy éven át tervezik (1926–1930) Madách művének a színre vitelét a bécsi Burgtheaterben, de nem valósul meg, mert a színházigazgató, Franz Herterich Faust-utánzatnak tartja – tudjuk meg Podmaniczky Katalintól.⁴⁰

Mindebből arra lehet következtetni, hogy egyrészt a rendezéstől függ, sikerül-e megkedveltetni a drámát a közönséggel, másrészt a sajtó reakciója, kritikája befolyásolja a közvéleményt. Siklóssy Pál ilyen következtetést von le: „Külföldön fejlettebb technikai eszközökkel vihették színpadra *Az Ember Tragédiáját*, a színre alkalmazók

33 Lásd a 31. jegyzetet.

34 *Neue Freie Presse* 1982. (06. 22.) 1–3.

35 Uo. 1–3.

36 Uo.

37 PODMANICZKY: *i. m.* 159.

38 Uo. 158.

39 RADÓ: *i. m.* 330–331.

40 PODMANICZKY: *i. m.* 9.

viszont nem dicsekedhetnek azzal, – amit mi Paulay legnagyobb érdemének tulajdonítunk –, hogy megnyerték volna a nagyközönséget Madách drámai költeményének. Ez a körülmény csak megerősít abban a hitünkben, hogy külföldön is csak olyan lelkes színházi ember tudná fölépíteni a hidat Madách remekműve és a nagyközönség között, mint amilyen nálunk Paulay volt”.⁴¹

Már a felsorolt méltatásokból, kritikákból láthatjuk, nem Dóczi Lajos fordítás-technikája (rímekbe szedte a szöveget) váltja ki a „goetheizálás” vádját. Radó György szavával élve, a „Faust-hasonlóságok” felemlegetése nem csupán Dóczi Lajos fordításának tulajdonítható.⁴² Úgy vélem, a kritika igazságtalan, amikor Dóczi Lajos fordítását okolja a Faust-plágium vádjának erősödése miatt. Kövessük nyomon, mikor jelenik meg és kezd felerősödni a Faust-reminiszcencia vádja. 1863-ban (egy évre rá, hogy Dux Adolf fordítása megjelent) Theodor Opitz a lipcsei *Magazin für die Literatur des Auslandes* folyóiratban ismerteti Madách drámáját (*Ein philosophischer Dichter der Ungarn. Des Menschen Tragödie*). Opitz még csak a dráma színeit mutatja be részletesen, és nem hangsúlyozza a Goethe *Faustjával* való hasonlóságot. Goethe műve minden bizonnyal nagy hatással lehetett Madáchra, de nem vonható kétségbe Madách szellemi önállósága – jelenti ki Opitz.⁴³ Láthatjuk, már itt, az első német fordítást követő méltatásban felbukkan a gondolat, hogy Goethe műve inspirálhatta Madáchot.

Alexander Dietze *Tragédia*-fordításának megjelenésekor szintén egy lipcsei hetilap, a *Blätter für literarische Unterhaltung* ismerteti Madách művét. Rudolf Gottschall ismertetésében összehasonlítja a két drámát. Cikkének címe, *Eine ungarische Faustiade* magáért beszél: Gottschall a „magyar Faustot” látja a műben. Míg Goethénél Faust, addig a magyar költeményben Ádám az emberiség képviselője, aki újabb és újabb alakot ölt – elmélkedik Gottschall. Az emberiség tragédiája ugyanakkor nemcsak Goethe *Faustjára*, de Byron *Kain* és *Manfred* drámáira is emlékezteti. Bár Gottschall a mű végkicsengését nem tartja kielégítőnek, úgy véli, „a hiszékeny optimizmus kék tengerébe torkollik”, mégis „zseniális megvalósításnak” minősíti Madách művét.⁴⁴

Amikor *Az ember tragédiája* ősbemutatójára 1883. szeptember 21-én Paulay Ede rendezésében sor kerül, maga Paulay is párhuzamba hozza a *Tragédiát* Goethe *Faust-*

41 SIKLÓSSY Pál: *Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1923. 124.

42 RADÓ: *i. m.* 327.

43 THEODOR OPITZ: *Ein philosophischer Dichter der Ungarn. Des Menschen Tragödie*. *Magazin für die Literatur des Auslandes* 1863. április 8. 159. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101064300856&-view=1up&seq=175> (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 10.)

44 RUDOLF GOTTSCHALL: *Eine ungarische Faustiade*. *Blätter für literarische Unterhaltung* 1865. 34. sz. 542.

jával. A darabot a *Fővárosi Lapok*ban ismerteti a nyilvánossággal, és a *Tragédia* bemutathatóságát *Faust* színpadra állíthatóságával indokolja.⁴⁵

Összegzésként elmondható, hogy nem Dóczi Lajos fordítástechnikája (rímekbe szedte a szöveget) váltja ki a „goetheizálás” vádját, bár a *Faust*-hasonlóságokat mindenképpen felerősíti. Már jóval a fordítása előtt felmerül a *Tragédia Fausthoz* való hasonlóságának a gondolata. Az epigonság vádja mindenekelőtt a német recepciónak tulajdonítható, amint azt Karinthy Frigyes is találóan fogalmazza meg Madáchról szóló írásában: „... aki a Madách-problémával foglalkozik, számolnia kell valamivel, egy bizonyos lappangó kritikai felfogással, ami más költőknél mellékkérdés maradt volna, Madách értékelésében azonban csaknem végzetessé vált. Ez a kényes kérdés Madách művének Goethe *Faustjával* való rokonsága, vagy durvábban az a feltevés, hogy Goethe döntő hatással volt Madáchrá, s ilyenformán Madách Goethe-epigonnak, műve *Faust-Nachdichtungnak* tekinthető. Ez a felfogás nem magyar eredetű: a *Tragödie des Menschen* szédítő arányain meghökkent s zavarát esztétikai dialektikával leplező német kultúrgögg eszelte ki – a magyar kritikának csak annyi bűne van, hogy nem tiltakozott ellene, nem állt ki méltó fegyverzetel Madáchért...”⁴⁶

THE CULTURAL RECEPTION OF *THE TRAGEDY OF MAN*, TRANSLATED INTO GERMAN BY LAJOS DÓCZI

Keywords: *literary translation; The Tragedy of Man by Imre Madách; cultural reception; Faust-influence; Lajos Dóczi as a bilingual translator*

Lajos Dóczi (1845–1919) was a writer, poet and translator, journalist and a bilingual diplomat of Jewish origin. The Hungarian poetic drama, *The Tragedy of Man*, became known in German culture thanks to his translation. His German translation of the Hungarian drama was published several times and it was used for staging the drama in Hamburg, Wien, Berlin and Zürich. The similarities between the two works (*Faust* by Goethe and *The Tragedy of Man* by Imre Madách) make possible the continuous comparing of the two works in the German reception of the Hungarian drama. The influence of *Faust* was the theme of debate about the originality of Hungarian drama as well as the role of translation in creating similarities.

45 IMRE Zoltán: *A nemzet színpadra állításai. A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. Ráció, Bp., 2013. 73.

46 KARINTHY Frigyes: *Madách*. Nyugat 1923. 3. sz. 114.

RECEPȚIA TRADUCERII ÎN GERMANĂ
A DRAMEI *TRAGEDIA OMULUI* DE CĂTRE LAJOS DÓCZI

Cuvinte-cheie: *traducere literară; Tragedia omului de Imre Madách; recepția operei; influența operei germane Faust; Lajos Dóczi traducător bilingv*

Lajos Dóczi (1845–1919) a fost un scriitor, poet, traducător, jurnalist și diplomat bilingv de origine evreiască. Drama lui Imre Madách, *Tragedia omului*, a devenit cunoscut prin traducerea lui în cultura germană: a fost editată de mai multe ori și jucată pe scena teatrelor din Hamburg, Viena, Berlin și Zürich. Asemănarea dintre cele două drame – *Faust* de J. W. Goethe și *Tragedia omului* de Imre Madách – a tras după sine compararea celor două opere, influența literară a lui *Faust* fiind tema unor controverse privind originalul, dar și traducerea.

DEMETER ZSUZSA*

EGY IRODALMI KARTOGRÁFIA LÉPTÉKEI. BÁLINT TIBOR PÁLYAKEZDÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA**

„*ha nem vettünk részt a Trójai háborúban, ne akarjunk Homérosz kritikusi lenni*”.

Kulcsszavak: *Utunk; Szilágyi István; irodalmi vita; szocialista realizmus; írói szerep-felfogás; Bálint Tibor novellisztikája*

Bálint Tibor pályája kezdetétől részese és formálója a romániai sajtónyilvánosságnak, az *Előre*, az *Ifjúmunkás*, a *Falvak Dolgozó Népe*, majd a *Napsugár* újságírója, szerkesztője, írásaival rendszeresen jelentkezik az *Utunk*, majd az *Igaz Szó*, a *Korunk*, illetve *A Hét* hasábjain.

Ha valaki első két novelláskötetének, az 1963-as *Csendes utca*, illetve az 1966-os *Angyaljárás a lépcsőházban* címűnek az esztétikai szempontú elemzésére kíváncsi, Bertha Zoltán kiváló, 1990-ben megjelent monográfiáját¹ ajánlott felütnie. A pályáívet 1989-ig követő munkájában a Bálint Tiborra már igen korán, a *Zokogó majom* megjelenésétől tanulmányok, kritikák formájában odafigyelő irodalomtörténész lényegre törő, a fontosabb tendenciákat felmutató, az első Forrás-nemzedék kontextusára is kitekintő kismonográfiájában körvonalazódnak mindazok a támpontok, amelyek e próza értelmezéséhez szükségeltetnek. Bertha Zoltánnak azonban – a kismonográfia jellege miatt – nincs lehetősége szélesebb kitekintésre, mélyfúrásokra, mindössze az ösvényeket, utakat jelzi, amelyeken elindulhatunk, ha ennek a sajátosan Kolozsvár-centrikus, önéletrajzi ihletésű tájnak a bejárására, megismerésére vállalkoznánk: utal az ötvenes évek irodalmának s ezen belül Bálint Tibor korai novellisztikájának sematizmusára, proletkultos lelkesültségére, az első, 1961-ben megjelenő Forrás-kötetektől számított „irodalmi közizlés, szemlélet és esztétikai felfogás »nagykorúsodására», s úgy látja, az „általános hangváltás és a sematizmusból

* DEMETER ZSUZSA (1977), PhD, kritikus, szerkesztő, Helikon, Kolozsvár, aszusz@yahoo.com

** Részlet egy készülő Bálint Tibor-monográfiából. A tanulmány megírása idején a szerző az MMA irodalmi ösztöndíjasa.

1 BERTHA ZOLTÁN: *Bálint Tibor*. Akadémiai, Bp., 1990 (Kortársaink).

való kilábalás csak a hatvanas évek végére történt meg”.² „Hősiesség nélküli” munkásfigurái mellett, állapítja meg Bertha, Bálint Tibor „önarcképeit” is kivetíti e tájra – lényeglátó megállapítás, amelybe az életmű olvashatóságának kulcsát kereső mai kritikus bátran belekapaszkodhat, ha azt tételezi, hogy a Bálint Tibor-novellákban már a kezdetektől központi szerepet kapó külváros nemcsak díszletként funkcionál, hanem egyfajta írói állásfoglalás is rejtőzik benne. Olyan önarckép, tegyük hozzá, ami minden szövegében egyfajta írói kabalaként ott rejtőzik. Romantikus hevület, érzelembőség, hangulatnovellák, lélektaniség, intenzív, redukált műfaj, amely hívebben tükrözi az egyéni lét morális, lelki, emocionális és tudati működését – mondja a monográfus a pályakezdés éveiről.

Periferikus, elvarázsolt hétköznapok, a személyiség belső ábrázolásának negatív jellege, állítja ugyanerről a korszak egyik meghatározó, az *Igaz Szó* ’63/’64-es évfolyamaiban lezajló kritikavtájában a normatív kritika. Amelynek egyébként egészen 1969-ig, a *Zokogó majom* megjelenéséig sok baja akad Bálint Tibor prózájával: s mivel Bálint a pozitív hős típusát igen korai novellái után hamar a „pozitivizálódó hősré” cseréli, s életképeiben minden intés ellenére is ragaszkodik a kisszerű konfliktusok ábrázolásához, sőt, novelláinak, karcolatainak végkicsengése rendre megtorpan anélkül, hogy megoldást kínálna az egyszeri, tudatlan, ámde tudásra szomjazó olvasó számára – a kritika kénytelen száműzni őt oda, ahol elesett kisemberhősei is léteznek. A perifériára. Néha az a benyomásom, Bálint Tibor túl jó író ahhoz, hogy meg tudjon felelni az ötvenes–hatvanas éveket uraló ideologikus irodalomszemléletnek, pedig származása, életanyag-ismerete eleve predesztinálta a munkásíró-szerepre. Az *Angyaljárás a lépcsőházban* novellái már egy változásban lévő irodalomszemlélet előhírnökei: a társadalmiságot és az erős morális szemléletet megőrző novellákban, mondja Bertha, egyre hangsúlyosabbak lesznek a groteszk, szatirikus, komikus víziók, az ábrázolásmód elvont, parabolisztikus színt ölt, egyre fontosabbá válik az emlékezés gesztusa, látomásaiban a humánus lesz a szervezőerő. „Világtalan éleslátás” ez, idézi az első Forrás-nemzedék egyik meghatározó, a Bálint-novellák világát mindig esztétikai mércével mérő Láng Gusztávot, hiszen: „a látszatot lefosztja a jelenségekről, s azért világtalan, mert elszakad az élet közvetlen realitásától, hogy a kiemelt jelenség lényegi összefüggéseiben táruljon fel.”

Bertha Zoltánnak az ötvenes–hatvanas évek romániai magyar irodalomról kialakított láttelele kiegészíthető Balázs Imre Józsefnek a sztálinizmus irodalmának antropológiai szempontú elemzésével: „az ötvenes évek legjellegzetesebb romániai magyar novellái megtéréstörténetek – mondja Balázs Imre József. – Az emberek, a sze-

2 Uo. 20–21.

replők életében valamilyen fordulat következik be”,³ szerkezetükben tetten érhető régi és új dichotómiája, amelyben az új a szocialista realizmus által megkövetelt eszményeket testesíti meg. A Gheorghiu-Dej-korszak rövidprózájának antropológiai szempontú elemzésekor Balázs Imre József azt vizsgálja, a szocialista realizmus hogyan számolta fel és sajátította ki a magánélet tereit, a köztérre nyilvánítással a teatralitás gesztusa hogyan jelenik meg a korszak prózájában, s ez hogyan csapódik le az emberábrázolásokban és a munkához való viszonyban. Értelmezésében Balázs Imre József kettős beszédmódot feltételez, elkülönítve egymástól a hivatalos és az uralkodó kultúrát: „A hivatalos kultúra a hatalom által ajánlott modell adaptációja, konkretizálása, az uralkodó kultúra viszont (amelyben az ambivalens diskurzus is jelen van) egy olyan kultúra, amely egyszerre épít a megengedett, a semleges/tűrt és a tiltott kulturális összetevőkre, gyakran állítva be a tabutémákat is úgy, mintha azok engedélyezettek lennének”.⁴ A szerző által vázolt értelmezési keret részben magyarázatot adhat Bálint Tibor korai írásainak proletkultos irányvonalára, s Bertha Zoltánhoz hasonlóan a váltást ő is a hatvanas évek végében látja: az osztályharcos tartalom egyre inkább háttérbe szorul, mondja: „A hatvanas évekre a hatalom stratégiát váltott az irodalommal (és nem csak az irodalommal) kapcsolatban: kísérletet tett az értelmiségi réteg megnyerésére, enyhítette az irodalomirányító nyomást. Ebben az időszakban a kommunista hatalomnak és értékrendnek való elkötelezettség már nem kötelező velejárója a fiatalok által írt irodalomnak, ebből a szempontból az irodalom a semleges területekre vonul vissza”.⁵

Monografikus igényű pályakép-értelmezés és egy, a napjaink szakirodalmának szempontjait figyelembe vevő, az ötvenes évek prózáját összefogó látélet, értelmezési keret a két fentebb idézett munka – választ kínálnak a *milyenre*, a *hogyanra*, de nem a *miértre*. Áttekintve az ötvenes–hatvanas évek romániai magyar sajtóját, benne a kötetből kimaradt, igencsak nagyszámú Bálint Tibor-karcolatot, novellát, esszét, riportot, kritikát, számomra a legizgalmasabb kérdés továbbra is a *miért*. Az első két novelláskötet leszűrt, megrostált anyagát nyújtja Bálint addigi – mintegy egy évtizednyi – munkásságának, a kötetek mentén látható életmű értelemszerűen letisztultabb arculatot kínál az utókornak.

Bálint Tibor azonban pályája kezdetétől részese és formálója a romániai sajtónyilvánosságnak, az *Előre*, az *Ifjúmunkás*, a *Fakvak Dolgozó Népe*, majd a *Napsugár* újságírója, szerkesztője, írásaival rendszeresen jelentkezik az *Útunk*, majd az *Igaz Szó*, a *Korunk*, illetve *A Hét* hasábjain. Egy ma már kevésbé látható írói életmű olvasható ki a korabeli sajtóanyagokból – megtudom-e belőlük, hogy miért kényszerülnek Bálint

3 BALÁZS Imre József: *Az ötvenes–hatvanas évek irodalmi beszédmódjai = A sztálinizmus irodalma Romániában. Tanulmányok*. Szerk. uő. Korunk–Komp-Press, Kvár, 2007. 64.

4 Uo. 74.

5 Uo.

Tibor és pályatársai megfelelni az ideológiai kritika elvárásainak, vagy ami talán még fontosabb, mit gondolnak ezekről az írásaikról maguk a szerzők? Hogy fontos-e ez egyáltalán, vitatható, ahhoz azonban, hogy megérthessem, hogyan működik a korabeli nyilvánosság, milyen kontextusban születnek Bálint Tibor korai írásai, elengedhetetlen. Nyilván a kritikai bírálatok adhatnak fogódzót, illetve a szerző egyéb, irodalmon kívüli írásaiból meg lehet sejteni, hogyan véleked(het)ett kommunizmusról, munkásosztályról, ideologikus irodalomról, mindez azonban olyan kettős olvasatot igényel, amely jócskán teret ad az értelmezői spekulációnak is.

Kérdéseimre választ – ha nem is minden részletében – Szilágyi István egyik szövege kínál. 1977-ben, az *Utunk*-évkönyvben ő az *Utunk* harmincéves évfordulójára *Szabálytalan leltár* címmel hatvan oldal terjedelmű összefoglalást készít, 1438 *Utunk*-lapszámból próbálva következtetni harminc év irodalmának történéseire. Nem lehetett könnyű dolga, ezt eddig is sejtettem, Bálint Tibor „láthatatlan” életművét vizsgálva azonban nemcsak sejtem, hanem szent borzadással olvasom a különféle statisztikáit, hogy hány próza, vers, tanulmány, kritika, grafika stb. jelent meg az *Utunk* addigi harmincévnyi számaiban, hogyan változtak évente a példányszámok, szerkesztők, s hogy összességében mit lehet kiolvasni a grafikonokból, százalékokból a korszak irodalmára vonatkozóan. Mérhetővé próbálja tenni harminc év irodalmát, még úgy is, hogy tudja, „valódi értékét időtálló voltában, hatásában, kisugárzásában, motívumainak továbbélésében, kereséseinek tanulságaiban kellene mérni”, amelyek azonban számokkal nem közelíthetők meg. Azonban Szilágyinak szüksége van a számokra, ellenkező esetben véleményeznie kellene harminc év irodalmát – amihez több szempontból sem fülhetett a foga, elmondása szerint elsősorban azért nem, mert „ha nem vettünk részt a Trójai háborúban, ne akarjuk Homérosz kritikusi lenni”. Így marad Trója köveinek megszámlálása, tudván, a folyóiratok újraolvasása során is csak a felszín kapirgálják, egy adott korszak irodalmának a megismeréséhez az akkori társadalmi-szellemi viszonyok pontos ismerete szükségeltetne, amelyek meghatározták a hetilap látásmódját. A statisztikák előtt azonban mégis megpróbálkozik valamilyen számvetéssel – és nem bírálattal –, s bár leltározása 1976-ig terjed, úgy látja, kellő rálátása és távlata az értékeléshez csak a hatvanas évek végéig elegendő.

Egy pálya- és kortárs tanúvallomása ez a Szilágyi István-esszé, hitelességét a személyes érintettség szavatolja, a '77-es esztendő pedig már/még elég szabad ahhoz, hogy kendőzetlenül szembenézzen a korrallal, melyben íróként elindulnia adatott. Erdemes hát hosszabban elidőznünk szövegénél.

A hatvanas évek közepéig, mondja Szilágyi, „a sajátos vállalások és változások egész során át úgymond kiforrtá azt az irodalmi közállapotot és művészeti-esztétikai értéktudatot, mely nagyjából máig érvényes. Ezt a mintegy másfél-két évtizedet a

hetvenes években serdülő irodalom folyamatos előzményének érezzük”.⁶ Előzményirodalomról beszél, úgy, hogy óva inti önmagát és az olvasót is, hogy egyetlen, „eleve elképzelt szépirodalmi-művészeti hetilapeszményt” számon kérne az *Utunk* három évtizedéről, hiszen „bármiféle adott vagy elképzelt modell rá- és visszavetítése a lap valamely volt jelenére, torzultan mutatná az akkor érvényes szándékokat, célokat”.⁷ A különböző statisztikák révén, mondja Szilágyi, mindössze „lekódolhatók”, kitapintathatók a különböző társadalmi mozgásirányok, különösen a hatvanas évek közepéig, hiszen az új politikai rendszer a minél szélesebb nyilvánosság birtokbavételével tudott mindenki számára elérhetővé válni.

Hogy melyek is voltak az érvényes szándékok, célok, az részben felfejthető a korabeli lapszámokból, még ha néhány kérdést nyitva is hagy – vagy csak félig ad rájuk magyarázatot – Szilágyi: értelmezésében mindenekelőtt az *Utunk* „önálló alkotás sajátos meghatározókkal, melyek irányt, »színezetet« adnak mindannak, amit intellektuális készség, tehetség stb. a hasábjain közlésre kerülő írásművekben felhalmoz”, még ha ezáltal „kiemeli, »kiidegeníti« az oldalán közlő alkotók életművéből az egyes műveket”.⁸ A „kiidegenítés” gesztusa Bálint Tibor esetében is fontos, hiszen az eként kiemelt életmű jóval terjedelmesebb, mint a kötetben reánk hagyományozott, másrészt jelentős eltérések is mutatkoznak ugyanazon írás sajtóban, illetve kötetben megjelent szövegvariánsai között. A „közösségi megrendelés-elvárás és az ennek megfelelő kultúrfórumi feladatvállalás” vizsgálata, mondja Szilágyi, választ adhat arra a kérdésünkre, hogy „miért szorul háttérbe néha az úgynevezett esztétikai, művészeti szempont, miért tör előre máskor a kultúrhistoriái szemlélődés vagy éppen mondjuk a líra magakeresése”.⁹

Az ötvenes évek valóságának irodalmi tükre hézagos és egyoldalú, kizárja a „mélybe látás lehetőségét”, jelentős fáziseltolódások jellemzik: „furcsa élménye e kultúrtörténeti korszak alkalmi szemlélőjének (bármennyire igyekszik is megérteni okokat), hogy az emberiség – jelen esetben művészetekkel alkotó módon foglalkozó töredéke – milyen pillanatok alatt felejt mindazt, amit különben úgy tűnik, életet műbe mentő módozatokról amúgy régtől fogva tudott, ha közösségi érdek vagy netán a közvetlen hathatás szerepet kínál neki, avagy kérdezetlenül szerepet oszt reá”.¹⁰

Ez a felszínre fókuszáló, a most és a ma valóságára azonnali reakciót, tükröződést váró irodalomeszmény lemondott a történeti összefüggések kereséséről, az egyetlen kultúra fogódzóról, „erre sem módja, sem ideje” nem volt. S ha egy művész figyelme „nem terjedhet ki szélesebb összefüggésekre, a mű nem válhatott később is érvényes

6 SZILÁGYI István: *Szabálytalan leltár*. Utunk Évkönyv 1977. 42–43.

7 Uo. 43.

8 Uo. 52.

9 Uo.

10 Uo. 55.

tapasztalatok hordozójává”. Az ötvenes évek irodalmának megragadott valósága „közvetlen közlőről” nézett, a „maga konkrét előfordulási formájában” jórészt egyszeri volt, ezért „az alkotás, a történet csak tanulssággal sem mindig szolgálhatott a későbbi évtizedekre”.¹¹

Szilágyi István megállapítása az ötvenes évek valóságát rögzítő, pillanattfelvételszerű írásművészetének időtállóságára vonatkozik – de persze jó kérdés, hogy az akkori normatívnak tekintett kritikának melyek voltak az elsődleges szempontjai. Gyanítom, hogy az „új ember” megszületésében segédkező irodalom alkalmi, didaktikus és publicisztikai jellege fontosabb volt az esztétikai elvárásoknál. Az ötvenes–hatvanas évek irodalmi termésének egy része, mondja Szilágyi, lehet, hogy nem szolgál a „későbbiekre nézve tanulssággal”, ezért úgy kell venni, „mint kortörténeti dokumentumot. Akármilyen hézagosan is, de csak tanúskodtak ezek is valamiről”.¹² Már ha egyáltalán el tudjuk ezeket olvasni, teszi hozzá Szilágyi, hiszen „már csak egy hányadát tudjuk elolvasni. Akkor sem elsősorban kortörténeti dokumentumként olvassuk, hanem mint egy kor művészi látásmód-, esetleg ábrázolásmódbeli »sajátosságait«. Tehát esetleg ilyenformán – ha dokumentumként. Mert a sok száz meg ezer könyvből kevés az igazán maradandó. Ennek is jó részét a vers tenné ki”.¹³

Mindezek ellenére Szilágyi úgy véli, az ötvenes évek–hatvanas évek elejének irodalmi alkotásai koruknak hiteles tanúi – minden olvashatatlanságuk ellenére. Még ha képtelenek is vagyunk ezek olvastán újraélni a novellák katarzisait, hiszen épp az hiányzik belőlük, ami egy novellának – de facto – lényege: a novellákban „a léleknek valahogy nincs sorsérzete”. Nélkülözik a hangulati, lélektani, táji stb. alapozást: „Az ember nem dönt és viszonyul reggeltől estig; az élet egésze – bármennyire hangzatos is ez így – legalább jelzések erejéig kell hogy sugalltassa az alkotásban önmagát. Különösen igen, ha a realiztikus művészi látásmód hallgatólagosan vagy igenis hangsúlyozottan az alkotó hitvallása, a művel szemben támasztott követelmények legalapvetőbbike”.¹⁴

A korszak kisepeikájának egyoldalúsága – karikírozott formában – Szilágyi István szerint így jellemezhető: „a hős rendszerint attól képviseli az újat, jobbat, szebbet, hogy fiatal, ha pedig öreg, azzal juthat pozitív szerephez, hogy a múltban nehéz volt a gyerekkora, nehéz a sorsa, egyáltalán, sokat szenvedett. Tehát mindegyre a hős életkora, anyagi-gazdasági helyzete, más szóval – és más előjellel, mint a korszakváltást megelőző időkben – származása dönti el, hogy erkölcsileg melyik oldalon állhat: valaki azért jó, mert szegény, azért erős, mert traktort vezet. (...) A riporter megcsodálja ... hogy a barakkban könyvet talál. Az viszont még elég sokáig nem érdekli, hogy

11 Uo. 55–56.

12 Uo. 56.

13 Uo.

14 Uo. 57.

a favágó mennyi főtt ételt evett”.¹⁵ Ez a dichotomikus múlt- és jelenszemplélet az oka annak, hogy a korszak novellái „kizárólag napfényes jövőt sejtetnek”, játékerük kizárólag a hétköznapiakra fókuszálódott, jövőígéretük „permanens ünnep”. A kibontakozó új társadalmi rend felsőbbrendűségének hangsúlyozása érdekében az írónak kötelessége leszámolni a saját múltjával, ez adja a novellák konfliktushelyzetét, hiszen ez kiváló kontraszt az új dicséretére. „Szinte torokszorítóan kap meg ama kor hőségének nemegyszer romantikus bizakodása” – mondja Szilágyi,¹⁶ „szinte látjuk, mint lendül neki a holnapnak egész társadalmi osztályok évszázados kiéletlen haladás- és hatalomvágya. De a társadalmi haladás feltartóztathatatlanságába vetett hit ekkor még annyira kápráztat, hogy már-már azt is elhisszük, holnapután majd minden egyes embert ugyanolyan képességekkel és tehetséggel áld meg a sorsa. Mindez persze e kor írásműveinek inkább sugallata, érzelmi töltete, »többlete«. S ha meggondoljuk, minderre mekkora szükség volt, ez nem is kevés”.¹⁷

Kétségeim vannak afelől, meg lehet-e érteni ezt a torokszorító hitet a ma olvasójának,¹⁸ akinek „nem adatott” második világháború, hadiárvaság, külvárosi nyomor. Aki mindezt csak irodalmi olvasmányaiából ismeri, ha ismeri egyáltalán. Kiolvasható-e az *Utunkból* vagy a korszak sajtójából, milyen írói-alkotói szerepfelfogással/hivatástudattal íródtak ezek a szövegek, a szebb jövő ígéretébe vetett hit mennyire megélt és mennyire felülről sugallt látszathitnek tekinthető?

Igen meggondolandó, amit Szilágyi állít ezzel kapcsolatosan: „úgy érezzük, évtizedek múltán másként értelmeződhet bizonyos korabeli művészi, írói szerepfelfogás, mint ahogy az akkor a valóságnak megfelelt. Vagyis a hajdani folyóirat-évfolyamok ma olvasva azt a határozott meggyőződést keltik bennünk, hogy az az író, akinek az akkori napiparancs szólt, igenis akarta a saját engedelmességét; ezért a mitírás, a hogyan-szolgálat, a miként-engedelemeskedhetés mindennél nagyobb gondja volt. Hiszen ő mindenáron vállalni, hatni, népet szolgálni, régi világot sarkából kifordítani akart”.¹⁹ „A kérdés csak az, folytatja Szilágyi, hogy vállalásai lehettek volna-e

15 Uo.

16 Uo. 58.

17 Uo. 59.

18 Az *Egy kíváncsi ember* című szövegében egyébként Bálint Tibor gyermekkori emlékek kapcsán próbálja megragadni ezt a hitet: „Eszembe jutott, hogy gyermekésszel miként képzeltem el a kommunizmust, amelyről apám beszélt. Legtöbbször egy óriási asztalt láttam, ahol mindenki új ruhában ül és madártejet eszik, s ebből a madártejből ki-ki kedve szerint vehet. Később, kisdíák koromban úgy véltem, hogy akkor következik el a kommunizmus, amikor sem a pék, sem a cukrász, de még Sanyika, a borbély sem cseréli össze a kijelentő módot a parancsoló móddal [...] Ma már egyfajta „közérdekű magánkíváncsiság” eljövetele jelentené a kommunizmust, hogy megfogjuk s megszorítsuk egymás kezét, osztozzunk egymás gondjaiban.”

19 Uo. 66.

más »formájúak«, »alakúak«, »megfogalmazásúak«, mint amilyenek voltak. Vagyis eleget lehetett volna-e tenni mindannak, aminek terhét magukra vették úgy is, hogy mondjuk, az artistikumról, a művészi eszközzől kisebb mértékben kelljen lemondani.” A kérdés szónoki, mindemellett harminc év *Utunk*-évfolyamát áttekintve Szilágyi is úgy véli: ennek a két évtizednek a végigolvasása után egy kései olvasó „bizonyára azon töprengene el legkiadósabban, hogy ennek a kornak a művésze hogyan fogta fel saját szerepét. Azaz miként ítélte meg azt, mit várnak el tőle. Ezek a korparancsok ugyanis legtöbbször hallgatólagosak lehettek, mondván: a művésznek azt kell tudnia, éreznie kell... Tehát mit is gondolhatott ő a vele szemben támasztható kívánalmakról, hogyan ítélhette meg ezeket, esetleg miként befolyásolta őket?”. Az ötvenes–hatvanas évek valósága által meghatározott írói attitűd kérdésére Szilágyi nem kínál egyértelmű választ: többes szám első személyű megszólalásával nem zárja önmagát a körön kívülre, mindössze megérteni és megértetni kívánja ennek a két évtizednek az irodalomszemléletét, írói állásfoglalásait. Úgy, hogy közben különböző korszakokról beszélve nem felejt el, hogy az ötvenes évek írója a hetvenes évekével jórészt fizikailag azonos. S „a kartográfus egyaránt mappájába tudja fűzni a táj méreteitől függetlenül a lapokat, csak a lépték változik”.²⁰

Ez a megváltozott lépték Bálint pályáján, illetve kritikai fogadtatásán is egyértelműen lemérhető: ahhoz azonban, hogy a léptékváltás mértéke jól érzékelhető legyen, hogy Bálint Tibor indulását, illetve pályájának másfél évtizedét megragadhatjuk, a két novellásköteten, illetve az első kisregényén, az *Önkéntes rózsák Szodomában*-on túl – Szilágyi esszéjét szem előtt tartva – a korabeli sajtótörténeti kontextust kell segítségül hívnom. Úgy vélem ugyanis, hogy a Szilágyi-esszében is jelzett két évtized sajtóanyaga, a több száz Bálint Tibor-szöveg, illetve az azokra születő, a kor irodalomszemléletét tükröző kritikai vitaanyag megvizsgálása révén közelebb kerülhetek kérdéseim megválaszolásához. Lehet-e mérni egy-egy kor kritikai fogadtatásán az adott korszak irodalmát? A kérdés ezúttal nem költői, hiszen ha figyelembe veszem a Szilágyi István által írtakat, akkor az ötvenes évek irodalma inkább kiszolgálta a kor követelményeit, mint mondjuk a hetvenes éveké.

Bálint pályáján a ’69-es év korszakhatárnak tekinthető, a *Zokogó majom* – mint azt Bertha Zoltán és Balázs Imre József is jelezte – egy olyan korszakban születik, amikor az irodalomra rátelepedő ideológia rövid szünetet tart. A serdülőkorba került romániai magyar irodalom időszaka ez, mondja Szilágyi – ez az életkori váltás, ha ragaszkodunk a Szilágyi-féle hasonlathoz –, a Bálint Tibor-recepcióban is lekövethető: első, 1955-ben az *Utunk*-ban megjelenő, *Balogh bácsi megharagszik* című karcolattól kezdődően, de az 50/60-as évek fordulóján Bálint szövegei fokozatosan az irodalmi kritika keresztüzébe kerülnek. A hatvanas évek második felében ugyanakkor a

20 Uo. 67.

kritika fokozatosan hangot vált, majd elkezd önmagával foglalkozni. Ez az az időszak, állítja Szilágyi, amikor megérzi, mikor kell abbahagyni a tanácsadást. Az ötvenes-hatvanas évek évtizedeiben a kritikának határozott elképzelései voltak arról, hogy egy „irodalmi műnek, művészeti alkotásnak milyen formát kell öltenie. (...) Nem a műből indult ki, nem az alkotástól indult el, hanem az írás tárgyát képezhető elemektől, valamint egy publicisztikus eszmeiségtől közelített a kész regényhez, verskötethez. Ezekből akarta kiolvasni a regényt, nem pedig a regényből ezeket”.²¹ Ennek a külsődleges szempontnak az eredménye a sokféle szövegvariáns, a folyóiratban, illetve kötetben közölték közti nagyszámú szövegeltérés. A hatvanas évek lassú váltás-folyamatában a kritika elveszti a talajt a lába alól – az irodalom rövid időre magára marad: „az író ekkor már – számunkra ma lehet megmosolyogni való, de ez akkor s ott nagy szó volt: – a dolgozó hobija után érdeklődött, sőt kezdte izgatni az »alanyok« családi, mi több, érzelmi élete is. (...) A tegnapi káderezve-motiváló alakbeállítás helyét egyelőre nem veszi át semmi, illetve hát az alakok beállításához pillanatnyilag nincs szükség keresztlevélre”. Ez a novellákban táguló világ regénnyé terebélyesedik – s bár az egyértelműen egy regényhez kötött korváltás kijelölésekor Szilágyi nem nevezi meg, pontosan melyik regényre gondol, leírásából a Szabó Gyula *Gondos atyafiság* című könyvére következtethetünk:

Ez a „nagyregény-szörnyszülött még jóformán meg sem találja a maga formáját, s máris polgárjogot szerez, illetve polgárjogát szerzi vissza mindannak, amiről a realista próza napi vállalásai fejében lemondott az elmúlt tíz esztendő alatt. Ez a regény irodalmunkban mindenképpen küszöb- eset, egyrésztől mert ugyan szügyig gázol egy emberöltőre fölbolydult osztály átalakulása folyamatának akkor talán – az egész társadalom szerkezetváltozását tekintve is – legbonyolultabb problematikájába; másrészt mert mindezt a táj-háttér, a hagyomány, a tájnyelv, a népszokás »epikai jelentőségének« újrafelfedezésével, életes jelleme, szenvedélyek mozgásba hozatalával, hagyományosan ábrázolva és újszerűen elbeszélve egy újfajta életégész-sejtetés hitelesítő erejével teszi. (...) A kritika is ekkor és éppen ezzel a regénnyel viaskodva éli át első komoly megrázkódtatását; (...) itt mondanak csődöt először tíz esztendőn át bevált kódjai. (...) Ehhez hasonló kudarcra aztán a kritikának kevés lesz már az idők folyamán”.²²

Egyetérthetünk Szilágyi Istvánnal: a korszak kritikai anyagának kontrollfunkciója nagymértékben befolyásolta az irodalmi szövegek formai-tartalmi kereteit. Az ideologikus kritika, illetve a különböző romániai magyar folyóiratokban zajló, prózára vonatkozó műfaji, kritikai, esztétikai, ideológiai vitákból megragadhatjuk annak a bizonyos léptéknek a nagyságát is. Ezért úgy vélem, Bálint Tibor pályájának első tíz

21 Uo. 60.

22 Uo. 63.

évét az *Utunkban* és az *Igaz Szóban* (illetve a korabeli sajtó Bálintot érintő anyagait felhasználva) 1966-ig terjedő irodalmi viták újraolvasása mentén érdemes megközelíteni, ahogyan első két kötete megszületésének kontextusát is. Mint Szilágyi István statisztikáiból kiderül, Bálint Tibor 1977-ig 435 szöveggel szerepel az *Utunkban* (Bálint 1955-ben debütál a folyóiratban) – az előkelő hetedik helyet foglalva el ezzel a sorban, s ez a szám elegendő indok arra, hogy a sajtótörténeti kontextust vizsgálódásaink keretévé tegyük. Bálint Tibor 1963-as, *Csendes utca* című novelláskötetének szövegei magukon viselik tehát a szocialista realizmus esztétikáját – a kötetéről írt kritikák azonban nem hoznak lényegesen újat, mindegyik írása megjelent korábban az *Utunk* hasábjain, s a hatvanas évek elejétől nem ritka, hogy egy-egy novellája heves viták kereszttüzébe kerül. Az ötvenes évek karcolatai közül nem egynek alakja (az anya és az apa figurája az *Anyám aláírta a békeévet*, a *Láncreakció* vagy a *Bizalom* című karcolatból, a *Származási bizonyítvány* kollégistája) a *Zokogó majom* korai előképei lesznek. Korai novellisztikájának, illetve publicisztikájának, riportjainak hősei egyszerű városi munkásemberek, bányászok, kovácsok, az új értelmiségi réteget jelentő mérnökök vagy orvosok vagy épp a feltörekvő, a külváros peremén tengődő, de az „új ember” eszményének megfelelni akaró egyetemisták, diákok, a maguk lábán megállni akaró, a szülőkből a régi világ értékeit szégyellő lányok, fiatalasszonyok, akiknek életében az apró fordulatok jelzik a régi és új harcát, a változtatni akarás vágyát és kudarcát. Tere legtöbbször a város perifériája, a külváros, annak egy-egy utcája, lakóközössége – az új ember megszületésének pillanatai, ahogy a valóságírodalmat követelő kritika megkívánja.

Azaz csak majdnem, hiszen a hatvanas évek első harmadában írt szövegei már egyre kevésbé felelnek meg a korszak ideológiai kívánalmainak: viszonylag korán, már 1960-ban az *Előrében* Nagy István az elsekélyesedés veszélyére figyelmezteti a fiatal prózaírókat²³ – „csakis marxista-leninista tudásuk elmélyítésével, pártunk útmutatását követve, a dolgozó milliókkal és idősebb írórsaikkal válllvetve gyarapíthatják tapasztalataikat, dúsíthatják tehetségük telierét”, szabja meg az irányt Nagy István, s a hatvanas évek elejének kritikáiból és vitáiból kiolvasható, mit is jelent Bálint írásművészetére nézve mindez konkrétan.

23 NAGY István: *A legfiatalabb írástudók*. Előre XIV(1960). 4092. sz. (dec. 25.)

THE SCALE OF A LITERARY CARTOGRAPHY.
TIBOR BÁLINT'S DEBUT: LANDMARKS OF INTERPRETATION

Keywords: *Utunk; István Szilágyi; literary debate; social realism; perceptions of authorial roles; Tibor Bálint's short prose*

Since his debut, Tibor Bálint has had a major influence on the development of press and publicity in Romania. While being an author and editor of various periodicals (such as *Előre*, *Ifjűmunkás*, *Falvak Dolgozó Népe*, or the children's literature magazine *Napsugár*), Bálint regularly wrote for other literary journals (*Utunk*, *Igaz Szó*, *Korunk*, and *A Hét*). These publications outline an oeuvre that is less visible today. But will I learn the reason why Tibor Bálint, along with his contemporaries, was forced to meet certain expectations of ideological criticism, or, more importantly: how did the authors themselves view their work? The significance of the latter is debatable, nonetheless, it is unavoidable in order to understand how publicity was perceived that time and the context in which Bálint's early works were born. Certainly, reading the former critical reception or some of Bálint's non-literary publications, one may have a grip on how he (may have) viewed Communism, the working class and ideological literature. However, this requires a complex reading which inherently presumes certain interpretative speculations. To some degree, I have found answers to my questions in one of István Szilágyi's publications. His depiction of the era could bring one closer to the understanding of Bálint's early works.

SCARA UNEI CARTOGRAFII LITERARE.
DEBUTUL LUI TIBOR BÁLINT: REPERE ALE INTERPRETĂRII

Cuvinte-cheie: *Utunk; István Szilágyi; polemică literară; realismul socialist; interpretarea rolului de scriitor; nuvelistica lui Tibor Bálint*

Încă de la debuturi, activitatea literară a scriitorului Tibor Bálint a fost parte integrantă a sferei publice din România, având chiar impact asupra acesteia. Fiind autor și redactor al mai multor periodice (*Előre*, *Ifjűmunkás*, *Falvak Dolgozó Népe*, mai târziu *Napsugár*), a colaborat cu regularitate și cu alte jurnale literare (*Utunk*, *Igaz Szó*, *Korunk*, respectiv *A Hét*). Din aceste publicații se conturează o imagine rămasă până în zilele noastre parcă necunoscută. Oare voi afla din acestea de ce a fost nevoit scriitorul, împreună cu cei de generația sa, să se conformeze cerințelor ideologice ale puterii politice din acele vremuri? Sau, ce este și mai important, oare ce gândesc despre aceste opere chiar autorii lor? Este evident discutabil, dacă aceste întrebări își au rostul lor, dar pentru a înțelege cum a funcționat sfera publică din acea perioadă, și în ce context au fost create operele lui Tibor Bálint, sunt absolut necesare. Criticile pot oferi repere, totodată din scrierile extraliterare ale lui Tibor Bálint se poate desluși într-o oarecare măsură părerea lui despre comunism, despre clasa muncitoare, despre literatura de tip propagandistică. Toate acestea necesită însă o lectură dublă care în procesul interpretării poate da naștere și speculațiilor. O abordare sintetică referitoare la literatura epocii oferită de prozatorul redactor István Szilágyi dă repere solide pentru formularea unor răspunsuri la întrebările mele privind operele de debut ale lui Tibor Bálint, chiar dacă nu la toate.

SZENKOVICS ENIKŐ*

ECHINOX – SIKER- VAGY KUDARCTÖRTÉNET?

Kulcsszavak: *Echinox*; egyetemi hallgatók lapja; kulturális átjárás; romániai román, magyar és német irodalom; irodalmi fordítás

Tanulmányomban egy 1978-as jubileumi, összevont *Echinox*-szám alapján próbálok a címben felvetett kérdésre lehetséges válaszokat találni. A válaszok többes számával a véleménypluralitás mellett azt is jelezni szeretném, hogy háromnyelvű – azaz román, magyar és német – diáklap lévén, mindhárom nemzetiség szemszögéből szükségesnek tartom a téma vizsgálatát. Egyik perspektíva sem zárható ki, ugyanakkor természetesen azzal is számolok, hogy a saját érdeklődésem is belejátszik a kutatás folyamatába: magyarként, aki romániai német irodalmat fordít, a kérdésnek elsősorban a magyar–német vetülete foglalkoztat (a súlypontokat felvillantva: magyar, romániai német, irodalom, műfordítás). Az elemzésben viszont jelentős helyet foglalnak el a román oldalak is, és nemcsak azért, mert azok eleve mindig is fontos szerepet játszottak a lap életében a mennyiség, minőség, koncepció okán, hanem azért is, mert az összehasonlító vizsgálattal a magyar és német oldalakat nem önmagukban, hanem a „másikhoz”, vagyis a román oldalakhoz képest veszem górcső alá.

Ami az oldalszámokat illeti, szükséges tisztázni ezek megoszlását: 1969 és 1989 között, „normál esetben” az *Echinox* 24 darab A3-as oldalból állt, ebből 20 oldal volt román, 3 magyar és 1 német. Az oldalak eloszlása, pontosabban fentről történt elosztása önmagáért beszél, és a lapban elfoglalt helyük úgyszintén: a román rész az első 16 oldalt tölti be, illetve az utolsó négyet, ilyenképpen keretszerűen fogja össze a német és magyar oldalakat. Az első szó a mienk, és az utolsó is – lehetne mondani, de ezt valamiféleképpen ellensúlyozza az utolsó, 24. oldal, amely mindig valamely jelentős, világirodalmi rangú szerzőtől (olykor szerzőktől) közöl műfordításokat.

Ez tehát a „normál eset”, azonban a lap történetében időnként előfordulnak ettől eltérő, rendkívüli esetek, alkalmak is: évfordulós, ünnepi vagy egyszerűen vakációs számok, amikor 2-3 lapszám összevonva jelenik meg, 36 vagy 48 oldalon. Sőt, 56 oldalon, mint a 10. évfordulóra kiadott jubileumi, 1978/10–11–12-es (október–november–decemberi) szám esetében. Az összevont, nagyobb terjedelmű lapszámokban, melyek kitűnő terepet szolgáltatnak a kutatónak, értelemszerűen a magyar és

* SZENKOVICS Enikő (1974), doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola, Kolozsvár, groszcsek@gmail.com

német oldalak száma is megugrik. Amikor pedig magyar oldalt mondok, akkor nem csak a magyar szerkesztők által magyar nyelven közölt oldalakra gondolok, hanem véleményem szerint kis jóindulattal akkor is beszélhetünk magyar oldalról, amikor például magyar fordítások jelennek meg a román vagy ritkábban német részben. Vagy ugyanígy a németek esetében: akkor is szó lehet német oldalról vagy részoldalról, ha német fordítások látnak napvilágot román vagy magyar oldalon. Itt tehát nem a megjelenés nyelvét látom döntőnek, hanem az író nemzetiségét, ami által a magyar vagy német kisebbség kerül fókuszba, ez pedig kiváló terepe a másság megmutatásának.

Hogy maguk a (különböző nemzetiségű) írók és szerkesztők miként látták az adott korban az *Echinox*ot, milyen jelentőséget tulajdonítottak neki, vagy mit kifogásoltak benne, azt a továbbiakban szeretném felvázolni.

MAGYAR–NÉMET–ROMÁN *ECHINOX*-KÉPEK

Az *Echinox* folyóiratból, mint már jeleztem, elhivatottságom folytán elsősorban a romániai német irodalmat vizsgálom, eredetiben és magyar, illetve román fordításban. Azt ti., hogy mely szerzők milyen szövegeket közöltek, illetve mit írnak magukról (a német oldalakon például rendszeresen jelennek meg kritikák fiatal kortársakról) és másokról. Az énkép és a másikról (románról, magyarról) alkotott kép, ezzel összefüggésben pedig a szakmai és emberi kapcsolatok tehát nem kevésbé érdekelnek, mint maguk a primer szövegek. Ezek vizsgálatára, mint már említettem, az egyes lapszámokon túl, kiváló lehetőséget nyújtanak az évfordulós, összevont számok. Egyrészt a nagyobb terjedelem átfogóbb keresztmetszetét tudja nyújtani a korabeli irodalmi, nyelvi, művészeti életnek, sőt, a filozófiai írások egy generáció, kisebb-nagyobb közösség életérzését, világszemléletét is tükrözhetik, ami egy diktatúra alatt különös hangsúlyt nyer. Ez tehát egy jelenről készített korkép avagy kórkép, ha úgy tetszik. Másrészt valamely kerek évforduló, legyen szó akár személyről, akár intézményről, a jelen mellé erőteljesen behozza a múltat az indulás, az egykori célok révén, valamint a jövőt is a további tervek vonatkozásában, azaz az öndefiníció eszközeiként is tekinthetők. Harmadrészt pedig egy-egy évfordulás szám alkalmat szolgáltat más fórumoknak, elsősorban más folyóiratoknak is a rájuk való reflektálásra.

Vegyük hát sorra a fent felvázolt szempontokat, és kanyarodjunk vissza a kezdetekhez.

Az *Echinox* indulásáról bővebben írtam a Szépirodalmi Figyelő 2020/3-as számában, most csak néhány gondolatot villantok fel a születése kapcsán. Itt is párhuzamos történeteket figyelhetünk meg, akárcsak az egész lap működését illetően. Román részről az *Echinox* irodalmi kör berkeiben, 1968-ban vetődött fel egy lap létrehozásának ötlete, és az eleinte egy „belső használatra” szánt, belső körökben terjesztett la-

pocska adta egy komolyabb folyóirat kérvényezésének ötletét. Ezzel teljesen párhuzamosan a magyar egyetemisták körében is megfogalmazódott az igény egy önálló magyar diáklapra, amely az *Új Hajtás* címet viselte volna. A laptervet a Diákszövetségénél ugyan jóváhagyták, felsőbb szinteken viszont már nem engedélyezték, csupán egy háromnyelvűt. Fontosnak tartom idézni Rostás Zoltán szavait, talán árnyalhatják azt a képet, amely sokakban gáláns gesztusként él a lapindítást illetően. „Vagy háromnyelvű lap születik, vagy semmi (noha a német diákok nem is kérték a részvételt)” – válaszolja Rostás Zoltán László Szabolcsnak.¹ Úgyszintén nem a legbékésebb körülményekről számolnak be Cseke Péter sorai:

„Az egyetem rektora, a hírhedt Ștefan Pascu »udvari« történész ellenezte a – Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos és Bíró Béla által tervezett – *Új Hajtás* című, önálló magyar lap beindítását, noha engedélyük volt rá, és elrendelte, hogy a bölcsészkaron működő diákönképzőkör nevével (*Echinox*) indítsanak háromnyelvű folyóiratot. Aminek sem a kör vezetői (*Ion Pop, Marian Papahagi*), sem a német diákok (*Peter Motzan, Werner Söllner*) nem örvendtek. Hogy mennyire diktatorikus eszközökkel indították az *Echinoxot*, az abból is kiderült, hogy a rektorátus által kinevezett főszerkesztő, Eugen Uricaru, mielőtt Ágoston Vilmosékra csukta volna az ajtót, kijelentette: »vagy aláírájtok, hogy mind tagjai lesztek az *Echinox*nak, vagy addig nem mentek ki innen«”.²

Az aláírás megtörtént, a lap elindult, és amikor Rostás Zoltán azzal kereste meg Jordáky Lajost, hogy segítsen döntést hozni: vállalja-e a lap szerkesztését, Jordáky ezt felelte, a tenyerét felmutatva: „Ha csak ennyi papírt is adnak, azt is tele kell írni”.³ Tulajdonképpen ezt a kijelentését kulcsmondatnak is lehet tekinteni a Ceaușescu-korszak „engedményeit” illetően: ezek nem mindig fedték a kérelmeket, de a visszautasítás magában hordozta a további engedmények beszűkülésének lehetőségét is. Elfogadták tehát ezt a szűkös lehetőséget, és elindultak az *Echinox* közös útján, mely, mint kiderült, és amint várható is volt, csakhamar háromfelé ágazott. Lássuk hát, mire emlékeznek a lapszerkesztők tíz évvel később.

- 1 László Szabolcs Rostás Zoltánnal készített anketjából. Lásd LÁSZLÓ Szabolcs: *Fordítás, átjárás, együttműködés: az Echinox háromnyelvűségének olvasatai*. Szakdolgozat. Kvár, 2009. 122.
- 2 Ez utóbbi mondatot Martos Gábor idézi az általa szerkesztett, a Forrás harmadik nemzedékéről írt könyvében. Lásd MARTOS Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*. Erdélyi Híradó, Kvár, 1994. 358.
- 3 Lásd TAKÁCS József: *Bábel tornyán*. Harmadkor 1984. 1. sz. 89.

A TÍZÉVES *ECHINOX* – ÖRÖM VAGY ÜRÖM?

Mint már említettem, jelen tanulmány vizsgálatának tárgyát az 1978/10–11–12-es, október–november–decemberi összevont szám képezi, melynek 56 A3-as oldala a következőképpen oszlik meg: 47 román, 3 német és 6 magyar oldal.

A diáklap fennállásának tízéves évfordulója alkalmából kiadott lapban az emlékezés módja és helye is különbözik: míg a románok „megadják a módját”, hisz van is mit ünnepelniük, és ennek megfelelően számos köszöntőszöveget is közölnek, addig a németek sokkal visszafogottabbak a két köszöntőszöveggel, a magyarok pedig még inkább azok: egyetlenegy írás születik ebből az alkalomból, erre az alkalomra. A magyarok esetében a visszaemlékezés az *Echinox*on kívülre került, például a *Korunkba*, a szegedi *Harmadkorba*, a *Bábel tornyán* című echinoxos válogatáskötettel pedig a Kritérionhoz – ezekről csak érintőlegesen ejtek szót a későbbiekben, hisz terjedelmük miatt további elemzések tárgyát képezhetik.

Lássuk először a megnevezett szám román nyelvű részét. A címoldalon, a Nagy-Romániát ünneplő, *Marea Unire* címet viselő cikk mellett található az *Echinox*ot köszöntő, *La zece ani* (Tíz év után) című vezércikk, mely a 14. oldalon folytatódik. Két ünnepi momentum emelődik tehát az első oldalra. Bár ez utóbbi aláírásaként csak az *ECHINOX* szerepel, a szerző megjelölése nélkül, csupa nagybetűvel, világos, hogy a román szerkesztők álláspontját közvetíti az olvasók felé, úgy tűnik tehát, mintha csak a román szerkesztőség ünnepelne. Ezt is, és az egyesülést úgyszintén. A vezércikk nemcsak köszönti a lapot („Eltelt egy évtized, amióta a kolozsvári egyetem több generációja számára az időt echinoxokban mérik”), hanem újrafogalmazza az eredeti célját (az *Echinox* kulturális diáklap, „melynek kettős célja van: hogy az informálás és formálás által felkeltse egy igényes és változatos olvasóközönségnek az érdeklődését, illetve hogy rendelkezésére álljon azon fiataloknak, akik elhívást éreznek az írásbeli megnyilatkozásra”), illetve összegez [„az *Echinox* éveit több mint száz lapszámban hozták meg gyümölcüket (eredeti szövegekben vagy fordításokban, a gondozott és előszóval ellátott kötetekben vagy antológiákban, illetve egyéb közös munkákban), melyek román, magyar és német nyelven jelentek meg”], és jókívánságait tolmácsolja. A múltba való visszatérés után a jelenen át a jövőbe is mutat tehát, az ünneplés mindhárom időszakáján mozogva. Szintén az ünneplés momentumához kapcsolódik további 10 darab, *Pro Domo* címszó alatt közölt rövidebb írás, melyek mindegyike – egyéb cikkekkel, írásokkal ellentétben – kétoldalt vastagított keretben jelenik meg, így ezáltal is kiemelődnek ezek a szövegek a többiek közül. Tíz köszöntő, a kezdetekre visszaemlékező írás ez, az *Echinox* 10. születésnapjára – akár stílusosnak is mondható. Ha viszont nemzetiségi arányaiban nézzük ezt a 10 cikkíró, akkor ez a szám is elgondolkodtató, az elhelyezésük nemkülönben: 9 román szerkesztő, író, és ugyancsak stílusosan, középre helyezve, egyetlen német szerkesztő szövegét „számolhatjuk össze”, mégpedig a lap „kitüntetettebb” fertályában, az első 15 oldalon, név szerint, a

következő sorrendben: Ion Pop, Petru Poantă, George Bălăiță, Dinu Flămând, Peter Motzan, Adrian Popescu, M. C. Runcanu, Ion Mircea, Aurel Șorobetea, Marian Papahagi. Ezekon kívül még más, ez alkalomra született írások is olvashatók román szerzőktől: az egyetem részéről. Például Sanda Cernea tollából egy néhány soros, korabeli elcsépelte frázisokkal telített összefoglaló arról, hogy mit jelent a lap az egyetem számára: „a közösségi munka jegyében végzett kommunista nevelés, a nemzeti és egyetemes kultúra értékeinek megismerésének fóruma”, „a kultúra fóruma és a testvériség iskolája. Lapjain a román, magyar, német diákok sikeres útkeresése találkozók”. Nyilvánvaló, hogy ez az utolsó gondolat, az előbbiekhöz hasonlóan, az elvárásoknak megfelelően, a „testvéri összeborulás” jegyében született és került papírra. Mégis kiemelem, szembeállítandó azzal a ténnyel, hogy a román retrospektív írások, egyet leszámítva, egy szóval sem tesznek említést a magyar és román oldalakról, szerkesztőkről, ezzel a gesztussal mintegy csak a román oldalakról vesznek tudomást. Ez az egy kivételt képező írás pedig a Ion Mirceaé, aki az *O pasăre crescută din azur* című írásában, a kezdetekre való emlékezés kapcsán a következőket írja: „Elkezdtek megjelenni a publikált műveink első fordításai: magyar és német fordítások, mégpedig a folyóiratnak a saját kezdeményezésre háromnyelvű kiadványként való felfogása eredményeként.”

Úgy tűnik, annak ellenére, hogy az *Echinox* hasábjain rendszeresen jelennek meg fordítások, csak Ion Mircea tartja ezt kiemelésre érdemesnek, és csak ő vonja be, még ha csak a fordítások szintjén is, a magyar és német nyelvet. A többi kilenc *Pro Domo*-cikk, e hiány miatt, azt sugallja, hogy az *Echinox* története csak és kizárólag a román oldalak története, a román szerkesztők a saját történetükre emlékeznek, illetve a saját történetüket írják tovább.

Ami újdonságnak számít jelen lapszámomban, és szintén az ünneplés számlájára írható, az, hogy a szerzők itt „arcot kapnak”, azaz az egyes szerzők neve mellett (még ha nem is mindenkinél, de nagy többségükénél) megjelenik azok fényképe is, ezzel a gesztussal pedig a szerkesztőség mintha feltárná ezek személyek kilétét. Az egykori és jelenlegi szerkesztők, szerzők ilyenén bemutatása és megszólaltatása egészül ki a lap közepén, 4 teljes oldalon elhelyezett *Dicționar Echinox*-szal, azaz az *Echinox szó-tárral*, mely az elmúlt tíz év során a lapot szerkesztők, illetve abban közlők életrajzi adatait adja közre ábécésorrendben, lexikonszerűen, románokat, magyarokat, németeket vegyesen. Az életrajzi adatok, végzettség, pályafutás, folyóiratokkal való együttműködés mellett a debütálás helyét is megjelölik, mely információk érdekes adalékokat szolgáltathatnak a mai kutató számára.

További hasznos adattár a lap utolsó előtti, azaz 55. oldalán publikált *Echinox în câteva cifre* (*Az Echinox számokban*) című bejegyzés, mely az első példánytól, azaz 1968 decemberétől a jelenig, vagyis az 1978/79-es számig sorolja fel az egyes lapszámokat tételszerűen, külön kiemelve a végén az összevont lapszámokat. Végül, a legutolsó, 56. oldalon, egy fordítástörténeti ínyencség következik, és ez zárja a teljes

összevont lapszámot: az 1968 és 1978 közötti utolsó oldalak lajstroma ez, melyeket teljes egészükben egy-egy világirodalmi szinten jeles író vagy költő műveinek vagy egy-egy ország, népcsoport műveinek fordításából készült válogatásnak szentelnek a mindenkori (román) szerkesztők.

Az alábbiakban a jelzett *Echinox*-lapszám német részét mutatom be, amely ennek az összevont számnak a 30–32. oldalain kapott helyet. Említettem fennebb, hogy a *Pro Domo*-írások középebe ékelve szerepel Peter Motzan egykori, a kezdeteknél bábáskodó német szerkesztő írása, természetesen románul. Nos, ugyanez a szöveg a német részben, a 30. oldal első cikként, első látásra szóról szóra megismétlődik. Hogy miért inkább ezt a megoldást választották, és a duplázás helyett miért nem szólalt meg például az akkori szerkesztő, Georg Aescht, azon el lehet gondolkodni. Ha azonban tüzetesebben összevetjük a két szöveget, mennyiségi és tartalmi különbségeket is felfedezhetünk. A román szöveg, azaz a hivatalos, az államnyelv révén mindenkihez szóló változat hosszabb, a német pedig, a sokkal szűkebb olvasóközönségnek szóló, rövidebb. Nem tudom eldönteni, hogy a német nyelvű a románnak egy rövidített változata-e, vagy eleve két szöveg íródott, de nem is ez a lényeg. Sokkal inkább az, hogy a román szövegben jóval több a kiszólás, a hála kifejezésének, a dicséretnek a gesztusa, szerzője több román szerkesztőt nevez meg név szerint, hiszen a megszólított román szerkesztők ezt a román nyelvű, „hivatalos” szöveget értik, és hozzájuk is szól ezáltal. Továbbá a német szövegben van egy olyan mondat is, amely hiányzik a román változathoz, és pont a hiánya miatt válik súlyossá:

„Az egyetértés és a nyugodtság örömebe csap át – írja Peter Motzan –, amikor az utóbbi évek német oldalait átfutom. Úgy tűnik, a folytonosság biztosítva van (...) Sokszor azonban lelkiismeret-furdalásom is van. Gyakran jobban akarom tudni, mint a következetes, de szétszórt Helmut Britz... stb.”

Nem igazán lehet eldönteni, hogy a lelkiismeret-furdalás arra vonatkozik-e, hogy Britznél jobban akarja-e tudni a dolgokat, vagy egyébre. Nem áll ugyanis a két mondat között magyarázó kötőszó, úgyhogy ezt a lelkiismeret-furdalást általában véve is érthetjük, akár a német oldal hiányosságaira való utalásképpen. Megjegyzem, hogy az *Echinox 50*⁴ című vaskos jubileumi kötetben nem szerepel Motzantól írás, ennek is érdemes lenne utánajárni, miképpen a lapszerkesztéssel kapcsolatban is faggatni.

A másik írás Franz Storch néhány soros köszöntője, melynek egyetlen mondatát emelném ki: „Az elmélet gyakorlása és a gyakorlat elméletivé tétele, mindez anyanyelven, a világ és Románia irodalmi életére nyit ablakot (...)”. Storch, amellet, hogy

4 Ion POP-CĂLIN TEUȚIȘAN: *Echinox 50*. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018.

fontosnak tartja az anyanyelven való közlést, a kitekintést, új impulzusokat, hatásokat sem hanyagolja el. Egyébként a műfordítások lényegét épp ebben látom: azonkívül, hogy betekintést engednek egy másik kultúrába, a stílussal, beszédmóddal, képi világgal formálnak is, és ne felejtjük el, hogy itt többnyire fiatal egyetemistákról van szó, akik még javában alakulnak kifejezőmódjukat, világszemléletüket illetően. Az idézetbeli „világ” jelentheti a tágabb értelemben vett, „importált” világirodalmi szövegeket is, de ugyanúgy a Németországból érkező műveket is, melyek a romániai német nyelvű szerzők számára nem jelentettek hozzáférési nehézséget vagy nyelvi problémákat.

Ehhez kapcsolódóan említenék meg néhány gondolatot, amelyet Franz Hodjak, az *Echinox* legtöbb német írását (többnyire verseket, de rövidprózát is) jegyző szerző fogalmazott meg az általam 2019 decemberében készített interjújában.⁵ Hodjak a következőképpen foglalja össze az *Echinox*hoz fűződő kapcsolatát:

„Az *Echinox*ba való bekerülésem simán ment. Már elsőéven összeharagóztam a románul és magyarul író kollégákkal. Mindannyian kíváncsian voltunk, ki és hogyan ír a diáktársak közül. Az első generációhoz tartoztam, akiknek az idején a folyóirat megalakult. Ezt számos beszélgetés előzte meg egy egyetemista kultúrlap alapításának szükségességéről, így hát természetes volt, hogy lelkesen vettem részt benne.”

Hasonlóképpen lényeges egy következő gondolata, amely a fent említett lelkesedésére is magyarázatot ad, ezt viszont német szemszögből ajánlatos olvasni: „A romániai irodalmi folyóiratokhoz nehezen fértek hozzá a kezdők.” A fiatal német íróknak tehát a közlés, bemutatkozás, megnyilatkozás jó fórumaként szolgált, lévén, hogy abban az időszakban a „nagy öregek” nem igazán hagytak a fiatalok számára közlési lehetőséget, talán ezért is pozitívabb német részről a megítélése, mint például a magyarok részéről.

5 Franz Hodjakot 2019-ben faggattam különböző „kolozsvári témákkal” kapcsolatban. 2019 októberében küldtem el neki egy 32 kérdésből álló kérdéssort, amelyet ugyanazon év decemberében küldött vissza a válaszaival. Ez is, mint általában a kommunikációnk, hagyományos módon, levél útján történt. A kérdések a korabeli, 70–80-as évek kolozsvári kulturális életére, Hodjaknak az *Echinox*hoz fűződő viszonyára, a más nemzetiségű kollégákkal való szakmai és emberi kapcsolataira, a Dacia Kiadónál eltöltött közel két évtizedére, a műfordítások szerepére, a Kriterion Könyvkiadóra stb. vonatkoztak. Az interjú egyelőre kéziratban van, de nem tartom kizártnak teljes vagy részbeni megjelentetését.

Ami a folyóirat felépítését illeti, Hodjak különlegességként említi (idézem), hogy

„(...) román, magyar és német oldalai voltak. Ez pedig valóban egy egészséges demokratikus elv alapján működött, túlmutatott a kisebbségi politika üres szlogenjein. Ami figyelemre méltó volt, hogy a három szerkesztőség saját kompetenciája szerint állította össze az oldalait. Azaz nem úgy volt, hogy a magyar és német rész a román fordítása lett volna. Mint mondtam, mindegyik nemzetiség önállóan és függetlenül szerkesztette meg az oldalait. Természetesen az írók fordították is egymást és hatással is voltak egymásra. Csodás kulturális adok-kapok volt, egyik nyelvből a másikba. (...) Az *Echinox* köre a tolerancia és a szabad gondolkodás egyedülálló iskolája volt.”

Ebben a tizenegynéhány oldalas interjúban még további számos érdekes személyes véleménye olvasható az *Echinox*szal kapcsolatos tapasztalatairól, melyek közül a helyszűke miatt csupán a két utolsó gondolathoz fűznék megjegyzést.

Az egyik a fordítások szerepe az egymásra hatásban – Hodjak nemcsak költőként, íróként volt igen aktív, hanem fordítóként is, a román kortársak műveit rendszeresen ültette át német nyelvre, ezért nem véletlenül tulajdonított ekkora szerepet a műfordításnak. Aki erre adja a fejét, az eleve fontosnak tartja a közvetítést, eleve kíváncsi a másik/mások kultúrájára. Természetesen ez Hodjaknál hatványozottan érvényes, rendkívüli nyitottságát a más nemzetiségűekkel szemben bevallása szerint otthonról hozta magával, és Kolozsváron, az *Echinox*nál csak elmélyítette. Nyitottságát bizonyítja az is, hogy több románnal, magyarral ápolt baráti kapcsolatot (például a Dacia Kiadó berkeiben Jancsik Pálhoz fűződő remek szakmai és emberi viszonyáról ismételt említést tett beszélgetéseink során és levelezésünkben), miként az is, hogy magyar nőt vett feleségül, aki lányukkal, Astriddal a mai napig magyarul beszél, annak ellenére, hogy már szinte 30 éve kivándoroltak Németországba.

Az idézett Hodjak-sorokból másodikként a szabad gondolkodást emelném ki. Többen reflektálnak arra, főleg a magyar szerkesztők, szerzők közül, hogy a nagyobb szabadság nem az *Echinox* valamiféle kiváltságával magyarázható, hanem azzal, hogy diáklapként, ráadásul kolozsvári diáklapként eleve szűk olvasóközönséggel rendelkezett, a terjesztése sem volt országos, s csak amikor más városok költőit, íróit is bevonták a közlésbe, jutott el a lap távolabbra, más városokba is. Másrészt pedig elsősorban a vajtfulű filológusokat, filozófusokat tudta megszólítani, akikből főleg magyar és német nemzetiségű eleve nem volt sok, ezért nem számított veszélyes elemnek, nagy tömegeket felforgató fórumnak, nem részesült a cenzúra részéről kitüntetett figyelemben.

A német rész után röviden rátérek a tárgyalt jubileumi lapszám magyar oldalaira is. Elsőként megállapítom, hogy a fentiekkel, azaz a román és német dicsérő szavak-

kal homlokegyenest ellenkező véleményeket olvastam magyar részről ebben a jubileumi számban, illetve főként más fórumokon, amelyek a szóban forgó lapszámra, illetve tágabban az *Echinox* jelenségére reflektálnak. Helyszűke miatt csak néhányat említek meg ezek közül.

Az elemzett jubileumi számban egyetlen magyar nyelvű, kimondottan ebből az alkalomból írt szöveg áll, mégpedig az egykori szerkesztő, Gaal György tollából, a 33., azaz az első magyar oldalon (a magyar oldalak a 33. és 39. közöttiek), *Hogyan is indultunk?* címmel. Tárgyilagosan, korrekten, a hiányosságokat, nehézségeket is lajstromozva, szépitgetés nélkül ír Gaal a kezdetekről. Miután ismerteti a laphoz való kerülésének körülményeit, saját szerkesztői feladatait, próbálkozásait, sikereit és kudarcait, számba veszi a különböző területeken alkotó diákokat, akik közül sokan elismert írókká, filozófusokká, művészettörténészekké, nyelvészekké lettek. Érdemes elolvasni ezt a lajstromot, amelyet helyszűke miatt most nem idézek. Megjegyzem, az akkori, tehát az elemzett összevont számnak az idején a magyar szerkesztőgárda a három B-ként emlegetett Beke Mihály András, Bréda Ferenc és Bretter Zoltán volt. Tárgyilagosságával Gaalnak tulajdonképpen a szubjektív szövegek alapvető jellemzőjét sikerült elkerülnie, az értékítéletet, a saját viszonyulás ecsetelését. Nem tartom hát véletlennek, hogy e mellett a megfogalmazás mellett döntött, hisz Gaal Györgynek és más szerkesztőknek más fórumokon közzétett beszélgetései, írásai is arról tanúskodnak, hogy a magyaroknak – a románokkal ellentétben – nem volt okuk az ünneplésre. Lássunk hát, ha csak az említés erejéig is, egy ilyen fórumot.

A tízéves *Echinox*ra való reflektálás kapcsán külön kiemelném a *Korunk* 1980/1–2-es lapszámában közölt *Echinox-alakzatok. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben* című írást, amely egy, *A Hét* kolozsvári fiókszerkesztőségben folytatott beszélgetés szerkesztett változata. Keszthelyi András jegyzi a felvezetőt, amely így indít:

„Azok, akik ezen a téli napon összegyűltek *A Hét* kolozsvári fiókszerkesztőségében, bár ünnep után voltak (nem a hagyományos téli ünnepekre gondolok), mégsem ünnepelni jöttek. A tízéves *Echinox* magyar oldalainak, úgy tűnik, nincs mit ünnepelniük. Ez a készen kapott jubileum nem találta helyét sem a nemzetiségi kultúra hagyományos ünneprendjében, sem az *Echinox* saját időszámításában. Természetesen ünnepelhette volna saját magát is, ehhez azonban hiányzik a saját történelmet generáló folyamatosság, a különféle *Echinox*-alakzatok közötti kommunikáció”.⁶

6 *Echinox-alakzatok. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben.* *Korunk* 1980. 1–2. sz. 63.

A beszélgetés résztvevői: Rostás Zoltán, Aradi József, Szőcs Géza, Egyed Péter, Gaal György, Németi Rudolf, Bréda Ferenc, akik a kemény felvezetőnek megfelelően kemény bírálattal illetik az *Echinox* lapot, felsorolják a hiányosságokat a magyar oldalakra vonatkozóan, viszonyítási alapként természetesen a román és német oldalakat, illetve azok szerkesztőit hozva fel példaként. Szőcs Géza „marginális fontosságúnak tűnő lehetőség”-nek nevezi az *Echinox*-ot.⁷ Aradi József pedig megjegyzi azt, amit az előzőekben már említettem az egyetlen magyar írás bemutatása során: „A magyar oldalnak furcsa mód nincs emlékezetük”.⁸ Gaal György szerint

„a »magyar *Echinox*«: függelék. Függléke egyrészt a húsz másik oldalnak, s mint ilyen legfeljebb csak teret ad, de hogy ezt a teret mivel és milyen színvonalon töltjük ki, az teljesen mellékes – a lap mindenképpen megjelenik. Másrészt függeléke a nagy kultúrának, olyannyira függeléke, hogy legtöbbször észre sem vevődik, ami az oldalain megjelenik”.⁹

Egyed Péter úgy fogalmaz, hogy

„ezek a magyar oldalak nemcsak hogy kívül kerültek az intézményes magyar kultúrán, nemcsak hogy marginalizálódtak, ahogy Szőcs Géza mondta, hanem helyzetükből fakadóan azzal semmilyen viszonyt nem alakítottak ki. Ennek a kultúrának a fősodrában levő művek, pillanatok, alkotók valahogy nem helyeződtek el tematikus vagy legalább szemléletben az *Echinox*-oldalakon”.¹⁰

Rostás Zoltán a magyar oldalak elszigetelődéséről beszél.¹¹ Ezek mellett további hiányosságokat, kivetnivalókat is tematizálnak, melyek bemutatására itt most nincs lehetőség, de közülük, utolsóként megemlítem Szőcs Géza egy fontos gondolatát: „nem beszélhetünk, nem értelmes dolog nemzedékről beszélni”.¹² Ez áll a *Bábel tornyán*¹³ című kötetnek a szerkesztők, azaz Beke Mihály András és Bréda Ferenc által jegyzett, szűk féloldalsnyi előszavában is: az *Echinox* „teremtett, ha nem is szellemet, legalább légkört, ha nem is nemzedéket, legalább egy szellemi arcvonalat, ha nem is

7 Lásd uo. 64.

8 Uo.

9 Uo. 65.

10 Uo. 65.

11 Uo. 66.

12 Uo. 64.

13 BEKE Mihály András–BRÉDA Ferenc: *Bábel tornyán, Válogatás az Echinox munkatársainak írásaiból*. Kriterion, Buk., 1983.

mindig minőséget, legalább annak az igényét”.¹⁴ Az erre való hivatkozással indít Takács Józsefnek a *Bábel tornyán* című kötetről írt kritikája is: „*Echinox*-nemzedék nincs”.¹⁵ Ezt azért tartom lényegesnek, mert román oldalról viszont folyamatosan *Echinox*-nemzedékről beszélnek – ez jelenítődik meg a már említett *Echinox 50* című jubileumi kötet több írásában is, melyekben mindegyre felbukkan az *echinoxiști* kifejezés. E kötet írásainak bemutatása további elemzésre várnak, és egy nagyobb tanulmány témáját képezhetik, hisz igencsak hasznosnak bizonyulnak a kutatás számára az ötven év távlatából megírt visszaemlékezések, illetve elemzések.

Itt azonban sajnós nincs lehetőségem további lényeges kérdések kifejtésére. Azonban ha csak jelzésszerűen is, de remélhetőleg sikerült e problémák felvetésével vázlatos képet nyújtani az *Echinox* folyóirat több nézőpontból való megközelítését illetően. Visszakanyarodva a címhez és a felvezetőhöz, nem tudok egyetlen végkövetkeztetést levonni, csak következtetéseket, és ennek alapján azt mondani: míg egyesek az *Echinox*ot egyértelműen sikertörténetként könyvelik el, addig mások kudarcként vagy kudarcok sorozataként élik meg.

THE REVIEW *ECHINOX* – A HISTORY OF SUCCESSES OR FAILURES?

Keywords: *Echinox*; the students' journal; transculturality; Romanian, Hungarian and German literature from Romania; literary translation

Echinox, the students' journal written in three languages (Romanian, Hungarian and German) in Cluj has been published for 53 years. This study aims to find possible answers to the title question from all the three viewpoints by examining the jubilee edition of 1978. The main focus of the research falls on the writings remembering the starting days of the journal included in this merged issue. Besides these writings I make use of an interview with Franz Hodjak to study the German pages, and the reflective writings of the contemporary newspapers to examine the Hungarian pages. We can conclude that some people consider *Echinox* a story of success, while others think about it as a failure or a series of failures.

¹⁴ Uo. 5.

¹⁵ TAKÁCS: *i. m.* 89.

ECHINOX – O ISTORIE DE SUCESE SAU DE EȘECURI?

Cuvinte-cheie: *Echinox*; revistă studențească; transculturalitate; literatură română, maghiară, germană din România; traduceri literare

Revista studențească trilingvă (română, maghiară, germană) *Echinox* de 53 de ani apare în Cluj. În această prelegere voi încerca să răspund la întrebarea formulată în titlul acesteia, bazându-mă pe un număr jubiliar apărut în 1978 și ținând cont de cele trei perspective. În acest demers, pe lângă scrierile amintite, care sunt niște reflexii la începuturile revistei, în cazul paginilor germane folosesc și un interviu cu Franz Hodjak iar, în cazul paginilor maghiare mă bazez pe scrieri reflexive apărute în presa contemporană. În concluzie, putem spune că în timp ce unii consideră în mod clar revista *Echinox* ca pe o poveste de succes, alții o privesc ca pe un eșec sau o serie de eșecuri.

Vizualitásról: a percepciótól a teória felé

JÁNOS SZABOLCS*

MÍTOSZROMBOLÁS ÉS NOSZTALGIA KÖZÖTT: A BÁNSÁG A KORTÁRS (ROMÁNIAI) NÉMET IRODALOMBAN (A „SVÁB IDILL” KRITIKUSA: HERTA MÜLLER)**

Kulcsszavak: *Bánság; romániai német irodalom; régió; mítoszrombolás; emlékezet*

1. REGIONÁLIS IRODALOM, KISEBBSÉGI IRODALOM – MEGKÖZELÍTÉSEK, ÉRTELMEZÉSEK

A nemzeti irodalmak és a regionális irodalmak viszonya, a regionális/kisebbségi irodalmak szerzőinek a nemzeti irodalmi kánonba való besorolásának problematikája mindmáig vissza-visszatérő kérdése az irodalomtudományi kutatásoknak. A *regionális irodalom, külföldi (német) irodalom* olyan fogalmak, amelyeket a kutatás sokszor és sokféleképpen próbált meg definiálni.

Német irodalomtudományi kontextusban Helmut Kreuzer 1985-ben a kortárs „külföldi német nyelvű irodalmak” alatt olyan irodalmi komplexumokat ért, amelyeket „a többnyelvűség körülményei között, többnyire [...] kisebbségek – bevándorlók avagy különálló etnikai csoportok – hoznak létre egy nem-német meghatározottságú nemzetállam valamely meghatározott vidékén, az alkotásnak, közvetítésnek és recepciónak a két német állam irodalmi életétől eltérő viszonyai között”.¹ Norbert Meck-

* JÁNOS Szabolcs (1976), PhD, irodalomtörténész, egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, janos.szabolcs@partium.ro

** A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 „literarische Komplexe, die unter den Bedingungen der Mehrsprachigkeit zumeist [...] von Minderheiten – Zuwanderern oder abgetrennten ethnischen Gruppen – hervorgebracht werden, innerhalb einer bestimmten Provinz eines »Nationalstaats« nichtdeutscher Prägung, mit Produktions-, Distributions-, Rezeptionsverhältnissen, die sich vom »literarischen leben« beider deutscher Staaten beträchtlich unterscheiden”. Helmut KREUZER: *Vorwort = Deutschsprachige Literatur im Ausland*. Hg. Alexander RITTER. Vandenhoeck&Ruprecht,

lenburg definíciója szerint a *regionális irodalom* fogalma minden olyan irodalmi jellegű megnyilatkozást magában foglal, amelyek egy behatárolt kulturális, történelmi és társadalmi térben keletkeznek, és befogadásuk is túlnyomórészt ebben a térben történik.² Ami közös ezekben a meghatározási kísérletekben, az a kétely az egyetlen, egységes német irodalom létezésében Közép-Európa német nyelvterületein.

A 2001-ben megjelent, mindmáig alapvető kézikönyvnek számító, *Deutschsprachige Literatur des Auslands. Perspektiven germanistischer Analyse, Beurteilung und Aufgabenstellung* című tanulmányában Alexander Ritter megkérdőjelezi a német nyelvről mint közös alapról szóló tézist, amely lényegében egyetlen német irodalom, a *német nyelvű irodalom* létezését implikálja, a *német irodalom* fogalma alatt minden, *német nyelven* és a *német nyelv révén* létrejött irodalmat ért, különösen kihangsúlyozva azt, hogy a Közép-Európa periferiáján létrejött német nyelvű irodalmak szinte teljességgel az irodalomtudományi és -történeti kutatások peremvidékére szorultak.³

1.1. Romániai német irodalom – a definíció nehézségei

A romániai német irodalom mint regionális, avagy kisebbségi irodalom mindmáig olyan viták tárgyát képezi, amelyek magára a *kisebbségi irodalom* definíciós lehetőségeire reflektálnak, de ugyanúgy vita tárgyát képezik a romániai német íróknak a német irodalom kánonjába való besorolásának/besorolhatóságának kérdései.

A romániai német irodalomról, pontosabban irodalmakról szóló tanulmányában George Guțu megállapítja, hogy maga a kutatások tárgya, *romániai német irodalmak* vagy *romániai német irodalom*, hosszú ideig megnevezhetetlen volt valamilyen olyan fogalommal, amely az általa jelölendő problémát legalább megközelítő pontossággal érzékeltette volna.⁴ Az idők során – és a konkrét politikai helyzettől függően – beszéltek a „Román Népköztársaság német nyelvű irodalmáról”, a „Román Népköztársaság német irodalmi műveiről”, „német nyelvű irodalomról” vagy „hazai, németül írott irodalomról”, de használatosak voltak olyan fogalmak is, mint pl. „német nyelvű irodalom román közegben”, „német nyelvű irodalom a román nyelvterületen”, és nem

Göttingen, 1985. 8–9. A továbbiakban a német nyelvű szakirodalomból származó idézeteket saját fordításban közlöm, lábjegyzetben megadva az eredeti szöveget.

2 Norbert MECKLENBURG: *Erzählte Provinz. Regionalismus und Moderne im Roman*. Athenäum, Königstein/Ts, 1982. 50.

3 Alexander RITTER: *Deutschsprachige Literatur des Auslands. Perspektiven germanistischer Analyse, Beurteilung und Aufgabenstellung* = Uő: *Deutsche Minderheitenliteraturen. Regional-literarische und interkulturelle Perspektiven der Kritik*. Südostdeutsches Kulturwerk, München, 2001. 27–45.

4 George GUȚU: *Insulare Differenz und grenzgängerische Identität. Deutsche Literaturen in Rumänien im Überblick = Identität und Alterität. Imagologische Materialien für den Landeskundeunterricht*. Hg. uő Editura Universității din București, Buc., 2004 (GGR-Beiträge zur Germanistik 11). 143–186.

utolsósorban használatos volt az „ötödik német irodalom” szakkifejezés is, romániai német irodalom jelentésben.

Épp ez a fogalmi sokrétűség, amelyet nyugodtan nevezhetünk zűrzavarnak is, tanúskodik legjobban arról, milyen zsákutcákba tévedhetünk akkor, amikor erről az irodalmi terméstről különböző állításokat és értékítéleteket fogalmazunk meg. Ugyanakkor jól tükrözi ezeknek a zárt német nyelvterületen kívül, ennek perifériáján, egész pontosan Romániához tartozó vagy korábban hozzá tartozó területeken létrejött irodalmaknak az ellentmondásos, változatos történelmi, politikai és kulturális körülmények által jelentősen meghatározott folyamatszerű fejlődését.⁵

A manapság leggyakrabban használt fogalom, *romániai német irodalom*, a hatvanas években terjedt el széles körben, ami arra enged következtetni, hogy ez a kikristályosodási folyamat lényegében tehát az ezeknek az irodalmaknak a jellegzetességeire, illetve az ezek leírására irányuló reflexió ekkor nem csupán elkezdődött, hanem már magas fordulatszámom működött, amit jelentős mértékben felgyorsított a 20. század hatvanas éveinek megváltozott kultúrpolitikai környezete is.⁶ A *romániai német irodalom* fogalmának használatát indokolja Guțu szerint a legújabb kutatások azon tendenciája is, amelynek jegyében a fogalom körébe vonják a Romániában született szerzők már Németországban keletkezett műveit is. A fentebb már idézett más meghatározási kísérletek ugyanis csakis a Románia területén létrejövő irodalmi alkotásokra vonatkoztathatóak, míg a *romániai német irodalom* kifejezés egyszerre utalhat a romániai körülmények által való meghatározottságra, valamint ennek az irodalomnak a német nyelvhez és irodalomhoz való kapcsolódására.⁷

2. HERTA MÜLLER ÉS A BÁNSÁG VISZONYA

Herta Müller, aki 1953-ban született Nitzkydorfbán, egy túlnyomórészt svábok által lakott bánági faluban, központi helyet foglal el a kortárs német irodalom rendszerében. Az íróőnek az egységesnek tekintett német irodalom alkotóinak körébe való besorolásáról tanúskodik a *Berliner Literaturpreis* (2005) odaítélése, amely által a kortárs német nyelvű irodalom fejlődéséhez való lényeges hozzájárulását ismerték el a díjadományozói. Mivel azonban Herta Müller egy német nyelvű, erdélyi sváb kisebbsé-

5 Uo.

6 Uo.

7 A *romániai német irodalom* fogalma körül kibontakozott vitához lásd még: Peter MOTZAN: *Die Szenerien des Randes: Region, Insel, Minderheit. Die deutsche(n) Literatur(en) in Rumänien nach 1918 – ein kompilatorisches Beschreibungsmodell = Deutsche Literatur im östlichen und südöstlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie.* Hg. Eckhard GRUNEWALD–Stefan SIENERTH. Südostdeutschen Kulturwerk, München, 1997 (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks 69). 73–102.

gi közösség tagjaként Romániában született és nőtt fel, illetve szövegei német nyelven születtek, a bánáti gyökerekkel rendelkező írónőt ugyanakkor *romániai német szerzőnek* is tekintik.

Műveinek a romániai német irodalomba való besorolása ugyanakkor több szempontból is problematikusnak mutatkozik: mindenekelőtt azért, mivel a *romániai német* szintagma már önmagában elégtelennek tűnik egy különböző kultúrával, történelmi hagyományokkal rendelkező egyénekből összeálló nyelvi közösség leírására, ugyanúgy, mint a *romániai német író* gyűjtőfogalom azon írók megnevezésére, akik Romániában születtek és nőtték fel, valamint szövegeiket német nyelven írták/írják. Másrészt pedig Herta Müller esete azt a csöppet sem egyszerű kérdést is implikálja, hogy a Romániából származó írók Romániából való emigrálásuk után mennyiben sorolhatók még a romániai német irodalom körébe?

Tény ugyanakkor az is, hogy az ún. romániai német írók többsége a 20. század utolsó évtizedeiben Németországban telepedett le, és többé-kevésbé beépültek a németországi irodalmi életbe. Herta Müller esetére levetítve: a romániai német emigráns irodalomról szóló könyvében Olivia Spiridon az írja róla, hogy a „kisebbségi lét végének krónikásaként tíz évvel Németországba való kivándorlása után még mindig megtartja helyét a majdnem kihalt romániai német irodalomban. Regényei [...] leszámolnak a romániai diktatúrával, poétikai írásai továbbra is a terror-rendszernek az írói alkotás pszichológiai hátterére gyakorolt hatásáról szólnak”.⁸

Graziella Predoiu Herta Müllert a kisebbségi irodalomként felfogott romániai német irodalom képviselőjeként tárgyalja, kiindulva abból, hogy „egy romániai német író nő kivándorlása után nem válik egyszerűen németté, addig, amíg minden könyvében visszatér Romániába”.⁹ Ez után a meglehetősen szűkszavú megállapítás után Predoiu arra is rámutat, hogy bár Herta Müllernek sikerült kitörnie egy kisebbségi irodalomból és integrálódnia a „nagy német irodalomba“, ennek ellenére a „magával

8 „[A]ls Chronistin des Endes der Minderheitenexistenz zehn Jahre /behält sie/ nach ihrer Auswanderung nach Deutschland ihren Platz immer noch innerhalb der fast ausgestorbenen rumäniendeutschen Literatur. Ihre Romane *Der Fuchs war damals schon der Jäger*, *Herztier*, *Heut wär ich mir lieber nicht begegnet* rechnen nach wie vor mit der rumänischen Diktatur ab, ihre poetologischen Schriften handeln weiterhin von den Auswirkungen des Terrorregimes auf den psychologischen Schaffenshintergrund des Schriftstellers.” Olivia SPIRIDON: *Untersuchungen zur rumäniendeutschen Erzählliteratur der Nachkriegszeit*. Igel, Oldenburg, 2002. 239.

9 „[D]a eine rumäniendeutsche Autorin [wird] nach ihrer Auswanderung nicht einfach zu einer deutschen, zumal sie mit allen ihren Büchern zurück nach Rumänien kehrt.” Graziella PREDOIU: *Poetik des Schnittes. Zu einem Motivkomplex in den Texten Herta Müllers = Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hg. Werner BIECHELE–András F. BALOGH. Bp., 2002 (Budapester Beiträge zur Germanistik 41). 91–102.

hozott ország”, saját történeti tapasztalataival tovább foglalkoztatja őt 15 évnyi németországi tartózkodás után is.

Horst A. Glaser irodalomtörténete a posztmodern próza szerzőjeként említi, a kézikönyv szerint ennek az irodalomnak a legfontosabb jellemzője az ún. „emlékezetakrobatika”; romániai német származásáról egyáltalán nem esik szó.¹⁰

Walther Killy irodalmi lexikona ugyan kitér Herta Müller bánáti származására, de megpróbál eltávolodni az örökölt, már-már sztereotip értékítéletektől: írásművészetének fő jellemzőjeként az emlékezés különböző technikáit és egy naivnak ható, ugyanakkor távolságtartó elbeszélési módot határoz meg, amelynek révén megrajzolja az erőszakkal, szexualitással és halállal való első találkozásait, illetve a látszólagos bánáti idillt uraló brutalitást és érzelemszegénységet.¹¹ A Bántás itt nem mint konkrét földrajzi hely jelenik meg, hanem sokkal inkább mint az erőszak, a korrupció, az etnikai elszigeteltség és a nemzeti gög helyszíne. Herta Müller szövegei e témák körül forognak, függetlenül attól, hogy például a bánági vidéki életről mesélnek gyermeki perspektívából (*Niederungen – Lapályok*, Bukarest, 1982), vagy egy német nyelvű parasztcsaládról, amely Romániából való távozását kéri (*Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt – Fácán az ember, semmi több*, Berlin, 1986), vagy egy Nyugat-Berlinben élő romániai német emigráns magányáról és tájékozatlanságáról, aki – miután régi hazája idegen lett számára – most ugyanilyen idegennek érzi magát a modern nyugati társadalomban, teszi mindezt egymáshoz lazán kapcsolódó, szüksézárvú jelenetekben (*Reisende auf einem Bein*, Berlin 1989).

A *Neues Handbuch der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur seit 1945* (1993) pedig Herta Müllert egyenesen az ún. „ötödik német irodalom”, tehát a romániai német irodalom legtekintélyesebb képviselőjeként határozza meg.¹² A kézikönyv szerzői Herta Müller különösen fontos teljesítményeként jelölik meg a falusi történet irodalmi hagyományának kritikai megújítását, a műfajra jellemző realizmus feloldását valószínűsítő részcsek, álomszekvenciák, emléktöredékek, gondolatok és képek asszociatív montázs révén, valamint prózájának lírai jellegét, továbbá egy belnémet perspektívából már letűntnek hitt világ egzotikus motívumait is. Mint Balogh F. András megjegyzi a Herta Müllerről írt tanulmányában, az író

„egyszerre él gyermek- és ifjúkorának helyszínein – a Bántásban és Temesváron –, valamint Berlinben, illetve a német irodalom na-

10 *Deutsche Literatur zwischen 1945 und 1995. Eine Sozialgeschichte*. Hg. Horst A. GLASER. UTB, Bern–Stuttgart–Wien, 1997. 323.

11 *Literaturlexikon*. Hg. Walther KILLY. 2. Ausgabe. Digitale Bibliothek, Berlin, 2000 (Digitale Bibliothek 9).

12 *Neues Handbuch der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur seit 1945*. Hg. Dietz-Rüdiger MOSER. dtv, München, 1993.

gyon bonyolult rendszerében, egyszerre éli meg újra meg újra a kommunista diktatúra megaláztatásait és a szabadság kiteljesedését, egyszerre jelentkezik a műveiben a maga kisszerűségében tobzódó vidék és falu, valamint a legmagasabb minőségű irodalmi-kulturális polisz. Herta Müller párhuzamosan írja meg a virtuálissá lett múlt eseményeit és ezek mai konkrét képét”.¹³

Balogh F. András kiemeli azt is, hogy a fiatal író nő sikeres mítoszrombolással lépett be az irodalmi életbe, amely egyrészt a hagyományos, erkölcsös és humánus sváb falu önképét bontotta le, de ugyanakkor megkérdőjelezte a szocialista-kommunista rendszer értékeit is.

„A kis történetek témája a sváb felsőbbrendűségi tudat, a családok látszategysége, a felszínes tisztaságmániája: A *Das schwäbische Bad* [*A sváb család fürdik*] című rövid írásban a gusztustalanságig menő naturalizmussal »festi le« az egy kád vízben megfürdő háromgenerációs család által generált »víztisztaságot«, a kihűlt fürdőlé tetején úszkáló fekete nudlikat. [...] Ezek a novellák-elbeszélések iszonyú felháborodást váltottak ki abból a bánsági német olvasói rétegből, akik átérték a második világháborút, a népi németek kényszerbesorozását az SS-be, majd a vesztüket, illetve a bosszúként elkövetkezett deportálást a Szovjetunióba és a Bukarest mellett elterülő vízszegény sztyeppére, a Bărăganra”.¹⁴

A *romániai német* megnevezés tehát elsősorban azért nem illik egyértelműen Herta Müllerre, mivel ő, bánáti születésűként regényeit túlnyomórészt Németországban írja, de *romániai német író* nőnek azért sem nevezhető feltételek nélkül, mivel Herta Müllert – más, az ún. *romániai német irodalom képviselőjeként* számontartott írókhoz (pl. Richard Wagner, Rolf Bossert stb.) hasonlóan – saját romániai német társadalma esetenként kívülállónak, outsidernek bélyegzik, *Nestbeschmutzerin*nek, olyanak, aki saját fészkebe piszkít. Történik ez elsősorban azért – mivel az egykori Bánáti Akciócsoport tagjaként – tudatosan nem a tradíció, a megőrzés jegyében alkot.¹⁵

13 BALOGH F. András: *A berlini Herta Müller irodalmi Nobel-díja*. Trefort-kert II(2010). 4. sz. 14.

14 Uo.

15 ROXANA NUBERT: *Rumäniendeutsche Literatur in der Zeit der Diktatur. Mit besonderer Berücksichtigung der frühen 70er Jahre*. <http://www.inst.at/trans/13Nr/nubert13.htm> (Utolsó megtekintés: 2021. 08. 28.)

Az akciócsoport szerzőit a romániai német irodalom alapvető motívuma jellemzi: a szerzők egyrészt nyelviileg a német kultúrkörhöz kötődnek, másrészt azonban írásaikat a romániai hétköznapi határozzák meg, ahogy erről szemléletesen Richard Wagner vall:

„Én mindig a német kulturális központra vonatkoztattam, ami a szövetségi köztársaság volt. És ez a vonatkozás számomra csakis a német kisebbséghez, a bánáti svábokhoz való tartozásom révén volt lehetséges. Nem akartam tőlük semmit sem tanulni, de rajtuk keresztül válhattam részévé a német kultúrnemzetnek, és ez írásművészetem legfontosabb feltételévé vált”.¹⁶

Ez Herta Müllerre is érvényes, aki sem életében, sem munkásságában nem törekszik egy adott csoporthoz való tartozásra, hanem sokkal inkább az azoktól való elkülönülés révén határozza meg önmagát. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szerzőt és műveit teljesen el lehetne vonatkoztatni a társadalmi-történelmi kontextustól, mert a távolságtartás vágya éppen ebből nőtt ki, és írói létét, egzisztenciáját is ez határozta meg. Az Adam Müller-Guttenbrunn-díj (1981) átadásakor felolvasott, a *Banater Zeitung* 1981. június 7-i számában megjelent laudációjában Richard Wagner így jellemzi azt a környezetet, amelybe ő és Herta Müller, valamint fiatal bánági írók teljes nemzedéke beleszületett:

„Amikor én, amikor mi, beleértve Herta Müller írónőt is, a világra jöttünk, a németek már itt voltak. Honfitársaknak nevezték egymást, és olyan falvakban éltek, amelyek egy kicsit túl nagyoknak bizonyultak számukra, és ez összehasonlításra buzdította ezeket a németeket. Most ők voltak azok, akik elveszítettek valamit, egy háborút, egy földet, egy férfit, egy házat, egy fiút. A németeket, akik között felnőttünk, apának és anyának, nagynéninek és nagybácsinak hívták. Köztük voltak életünk első nácijai is. Esténként kártyapartin ültek, dobálták az aduászokat, árulásról és elvesztett csatákról beszéltek, és a feltételes mód segített nekik túllépni a mély gondolatokon.

16 „Ich bezog mich immer auf das deutsche kulturelle Zentrum, das die Bundesrepublik war. Und dieser Bezug war mir nur durch meine Zugehörigkeit zur deutschen Minderheit, zu den Banater Schwaben, möglich. Ich wollte nichts von ihnen lernen, aber durch sie konnte ich Teil der deutschen Kulturnation sein, und das wurde die entscheidende Voraussetzung für mein Schreiben.” Uo.

Nem, ezek a németek nem gondolkodtak. Sétálgattak a kis közösségükben, ahol már semmi sem volt érintetlen, csak a nézeteik”.¹⁷

Herta Müller szövegeit a legtöbb értelmező az ezen társadalmi környezetre és az irodalmi hagyományra adott válaszként olvassa, amelynek lényege egyfelől a bánásági német közösség hagyományaival és értékeivel való konfliktus, másfelől pedig a tájirodalom (Heimatliteratur) szűknek vélt kereteivel való szembenállás. Paola Bozzi állapítja meg, hogy Müller műveiben „a német béka”, a *Niederungen* dekonstruált népmesemotívuma, a kényelmetlenül merev és mindent felemészítő falusi hagyomány fikciós megtestesítője:¹⁸ „A német béka mindent hiúsággá és tiltássá változtatott. Tudta, hogy az egységnek, ha egysédek, nem alkotnak csoportokat”.¹⁹

Műveiben Herta Müller a tájirodalom népszerű sémáit használja fel, de a faluról és a Bánásgról alkotott összkép már nem felel meg a műfaji hagyománynak: a *Niederungen*ben a gyermekkori emlékekből és a sváb falukrónikából a szokásokhoz, hagyományokhoz és viselkedési normákhoz görcsösen ragaszkodó, nacionalista gondolkodású német közösség képe rajzolódik ki. Ezt a közösséget egy kislány perspektívából mutatja be az olvasónak, aki – a kisközösség felbomlásától való félelem csapdájába esve – az elavult normák szűk struktúrájába kényszerítette saját életét. Ebben az értékrendben a németiség megtartása volt a legfőbb cél, még akkor is, ha az elsősorban olyan, másodlagos erényekben is nyilvánult meg, mint a tisztaság, a szorgalom, a jámborság, az engedelmisség és a rend. A szülők generációjának érzelmszerű és kegyetlen világát az én-elbeszélő idegenként éli meg.²⁰

17 „Als ich, als wir, auch die Schriftstellerin Herta Müller, zur Welt kamen, waren die Deutschen schon da. Sie nannten sich Landsleute und lebten in Dörfern, die ihnen ein bißchen zu groß geraten waren, und das forderte diese Deutschen zum, na ja, Vergleich heraus. Sie waren nun die, die etwas verloren hatten, einen Krieg, ein Feld, einen Mann, ein Haus, einen Sohn. Die Deutschen, unter denen wir aufwuchsen, hießen Vater und Mutter und Tante und Onkel. Unter ihnen waren auch die ersten Nazis unseres Lebens. Die saßen abends bei der Kartenpartie, knallten die Trümpfe hin und sprachen von Verrat und verlorenen Schlachten, und der Konjunktiv half ihnen über das Nachdenken hinweg. Nein, diese Deutschen dachten nicht nach. Sie gingen in ihrer kleinen Gemeinschaft herum, in der nichts mehr intakt war außer ihren Anschauungen.” Idézi: Herta HAUPT-CUCUIU: *Eine Poesie der Sinne. Herta Müllers Diskurs des Alleinseins und seine Wurzeln*. Igel, Paderborn, 1996. 78–79.

18 Paola BOZZI: *Langsame Heimkehr oder der Betrug der Dinge. Zu Affinitäten zwischen Herta Müller und Thomas Bernhard, Franz Innerhofer und Peter Handke*. PhiN 6(1998). 1–19.

19 „Der deutsche Frosch verwandelte alles in Eitelkeit und Verbote. Er wußte, daß Einzelne, wenn sie einzigartig sind, keine Gruppen bilden.” Herta MÜLLER: *Der Teufel sitzt im Spiegel*. Rotbuch, Berlin, 1991. 21.

20 KULIN Tamara: *Testpoétikák Herta Müller Niederungen című elbeszélés-kötetében*. Korunk 21(2010). 5. sz. 106–113.

A *Niederungen* földrajzilag a bánási sváb vidékre utal, de metaforikusan utal a provinciára is mint pszichológiai és mentális állapotra, olyan helyekre, ahol a falusi mindennapokat a fülledtség, a tekintélyelvűség, a nacionalizmus uralja. A 16 rövid prózavázlatban a bánási falusi miliő tipikus figurái és jelenségei sorakoznak fel: részeges apa, kiszolgáltatott asszonyok, a hazug tanokat valló nagypapa, a verekedős nagymama, nemi erőszak, vérfertőzés, betegség, ostobaság, árulás és halál. A halál és a haldoklás állandó motívumai arra utalnak, hogy ez a kis világ maga is haldoklik.

Általánosan elmondható, hogy Herta Müller témaválasztását a bánati falu életének, a Ceușescu-féle diktatúrának és a száműzetés gyökértelenségének élményei határozzák meg. Épp ez a diktatúrához és a nemzeti kisebbségekhez való odafordulás volt az, amit a Konrad Aenauer Alapítvány az általa alapított díj Herta Müllernek való odaítélésekor is kiemelt 2004-ben: az indoklás szerint a díj megítélése elsődlegesen annak köszönhető, hogy regényeiben és esszéiben az író szembenéz a diktatúrával, a tettesek, vagyis a szülők generációjával, illetve a nemzeti kisebbségek kelet-európai helyzetével.

3. A KÍVÜLÁLLÓ: ESTHER KINSKY

Esther Kinsky, bár bizonyos értelemben folytatója a 18. századtól fellendülő útleírások hagyományának, nem könyvekből ismerte meg a Bánáságot, hanem huzamosabb ideig ezen a vidéken élt, s ezáltal ő maga is személyesen is megtapasztalta a régió atmoszféráját. Az 1956-ban a németországi Engelskirchenben született, szláv felmenőkkel rendelkező Kinsky tanulmányait Bonnban és Torontóban folytatta, majd több évig élt Londonban, azután pedig a dél-magyarországi Battonyán telepedik le, s Berlin és Battonya között „ingázva” fejt ki írói-fordítói tevékenységét.

Pályafutásának első szakaszát elsősorban műfordítói tevékenysége fémjelzi, amikor lengyel, angol és orosz irodalmat fordít német nyelvre, többek között Joseph O'Connor, Olga Tokarczuk, Joanna Bator, John Clare műveit. 2009-ben megjelenik első önálló regénye *Sommerfrische* (2009) címmel, amely magyarul Tankó Tímea fordításában *Üdülő* címmel jelent meg a Scolar Kiadónál 2010-ben. Számos lírai alkotása után 2014-ben újabb regénye jelenik meg *Am Fluss* címen, 2018-ban pedig a Suhrkamp adja ki a *Hain: Geländeroman* című regényt.

Irodalmi, fordítói munkásságának színvonalát, illetve kritikai visszhangját mi sem igazolja jobban, mint azok az elismerések és díjak, melyeket az évek során neki ítéltek: *Brücke Berlin Literatur- und Übersetzerpreis* (2002), *Paul-Celan-Preis* (2009), *Franz-Hessel-Preis* (2014), *Kanichsteiner Literaturpreis* (2015), *Preis der Leipziger Buchmesse* (2018).

A fentebb említett prózai alkotások mellett 2010-ben egy újabb regénye látott napvilágot, amelynek címe *Banatsko*, s amely nem egy hagyományos regény szerke-

zetét testesíti meg, hanem egy cselekmény nélküli, lassú utazásra hívja az olvasókat.²¹ Egy olyan utazásra, amelyben nem az elbeszélő ismerteti meg a régiót, a Bánság vidékét, hanem a regény lassú, érzékletes nyelvezete és a beszélő tájak, tárgyak lesznek azok, amelyek önmaguk közvetítenek az olvasónak egy-egy sorsot, történetet vagy hangulatot.

Mintegy a regény előzményeként fogható fel Esther Kinsky 2009-ben Berlinben megjelent, *Lecke az ürességről (Semmi. A szokásos. Semmi.)* című esszéje, amely a Bánsággal, Battonyával való találkozás első élményeit rögzíti. Egy előregedő, elnéptelenedő és elszegényedő régió képe tárul elénk, amely gyökeresen ellentmond annak az idillikus képnek, amelyet a 18–19. századi útleírások a Bánságról közvetítettek, és amelyek a régiót a Habsburg Monarchia Eldorádójaként határozták meg.²²

Kinsky esszéjében a régió legfőbb jellemzőjeként a *hiány* jelenik meg, ez a tapasztalat lesz az, ami meghatározza a vidék hangulatát és hétköznapjait:

„A *nincs* a síkság legfontosabb kifejezője, a nélkülözők és a nincstelenség szava. Még soha életemben nem jártam olyan helyen, ahol mindent az határozott meg, ami nem volt. Az alföld nem egy kopár, széles horizontsáv, hanem üres lapostányér, mindent leettek róla, az éhezők tányérja, nincshegy, nincsfolyó, nincstenger, és az élet sem egy olyan-élet itt, hanem egy nem-olyan-élet, nincstelenség. Néha meg olyannak tűnik ez a vidék, mint egy tölcseres trianonkráter a kollektív pszichében, itt lebzsel a folytonos bosszúság a territórium elvesztéséért, e majdnem száz éve húzóódó fájdalom, magától csak úgy tényleg nem múlhat el”.²³

A cím alapvetően mindent elmond a regényről: *Battonya*, a Magyarország, Románia és Szerbia közötti háromszögben fekvő, csaknem 7000 lakosú település Kinsky számára egy elfeledett város a lakott világ szélén, amelyben az évszakokon, az étkezésen és a szürke vidéki hétköznapokon kívül semmi történik, legalábbis semmi olyanvalami, ami a külvilág figyelmét felkeltené.

Esther Kinsky könyvében az idegenség megtapasztalása központi helyet foglal el. A megérkezés és az indulás állandó helye Battonya, ahová a főszereplő elbeszélő

21 Esther KINSKY: *Banatsko*. Ford. BÁN Zoltán András. Scolar, Bp., 2013 (a továbbiakban KINSKY: *Banatsko*).

22 A témáról bővebben: Szabolcs JÁNOS: *Von der „Strafkolonie“ bis zum „Eldorado“: die Neuentdeckung des Banats im 18. Jahrhundert = Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich: Der Kommunikationsraum Wien*. Hg. Wynfrid KRIEGLEDER–Andrea SEIDLER. Praesens, Wien, 2019. 73–97.

23 Esther KINSKY: *Leckék a pusztaságról. (Semmi. A szokásos. Semmi.)*. Lettre 73(2009). Nyár (a továbbiakban: KINSKY: *Leckék a pusztaságról*). 33–35, 35.

londoni tartózkodása után érkezik, és ahonnan a környéket bejáró újtjaira indul.²⁴ A megérkezéskor egy tábla fogadja: „A pályaudvar bejáratánál egy lerobbant táblán magyarul, szerbül és románul ez állt: »Pályaudvar«”.²⁵ E tábla jelezte háromnyelvűség alapvető meghatározója az én-elbeszélő tér tapasztalatának, akiről ráadásul azt is lényeges kiemelni, hogy e három nyelv közül egyiket sem beszél:

„Lassan tanultam a nyelvet, mert itt az emberek nemcsak jó néhány elkülöníthető nyelvet használnak, de szemmel, kézzel és szájjal is beszélnek, meg gesztusokkal, például a szemhéj apró rezdülésével, jelentsen bár ez az egyik nyelven valami meghatározottat, egy másikban meg valami nagyon határozatlan vagy éppenséggel valami meghatározott dolog ellenkezőjét. [...] Itt minden nyelv idegen volt számomra...”²⁶

Az én-elbeszélő szerbiai és romániai városokat keres fel utazásai során, számos temetőt látogat meg; felidézi azt az időt, amikor a szerbiai Zsombolya városa még az Orient Expressz útvonalán feküdt:

„Évtizedekkel ezelőtt Jimbolia az Orient Expressz útvonalán feküdt. Sötétben futott be, a vagonablakokból fény hullott a megtisztított peronokra, villák derengtek a vágányok mögötti vidéken, ahol most sápatag lakótömbök állnak, a pályaudvar előterében fényesre pucolt autók, és talán boldogtalan szeretők szédelegtek ki a vonatból, az esőverte faszfuteren át a korszóra, ki a városi parkba. Ez volt a két háború között, múlt volt annak, aki számokban gondolkodik, vagy egy öregember reszketeg hangja szól a fejében, aki felriad előkert álmaiból, mikor visszaemlékszik az Orient Expresszre. [...] *Az álmos gyönyörű kicsiny élete tenyésztett erre felé...*” (Kiemelés tőlem – J. Sz.).²⁷

A regény másik jelenetében a gyermekkor emlékei tűnnek fel egy, a romániai Turu városában a senkiföldje közepén álló lakóház láttán. Kovásziban (Covăsânt) egy kopott németországi villamosra száll, és tudja, hogy hiába keresi az arra elhelyezett reklámtáblákon felsorolt bútorokat, autókat és biztosítótársaságokat. Újaradon (Ara-

24 VINCZE Ferenc: *Az idegen tekintet mint Kelet-Európa színrevitele. A transznacionális irodalomértés perspektívái.* Irodalmi Szemle LXII(2019). 3. sz. 37–55.

25 KINSKY: *Banatsko.* 8.

26 Uo. 23.

27 Uo. 159–160.

dul Nou), a német negyedben elvarázsolt házakat fedez fel, megelevenedik itt a „képekonyvek világa, amelyek messzi gyerekkorom országában már letűnt mesének számítottak”.²⁸

Utazásai során az elbeszélő mindig Battonyáról, a megszokott kiindulóponttól indul el, majd ide is tér vissza. Topográfiailag jól behatárolható útvonalat tesz meg a Bánság vidékén, és tulajdonképpen olyan helyeket jár be, amelyek számára néhol név szerint is ismeretlenek. De ahol megfordul, ott mindent feljegyez, így rekonstruálható az útvonal, és azon helységek, falvak, városok, amelyeket felkeres. Kiemeli a meglátogatott helyeket az az eljárás is, hogy a fejezetcímeket épp azok a helységnevek adják, ahol épp akkor tartózkodik az utazás során. Nem foglalkozik azzal, hogy lefordítsa a helységneveket bármilyen más nyelvre, vagy megmagyarázza, hol találhatóak, a cél az, hogy ezek a fejezetek minél autentikusabban hassanak az olvasóra. A magyarok lakta településeket ezért tehát magyarul jelzi: Battonya, Mezőhegyes. A Romániához tartozó települések románul jelennek meg: Turnu, Aradul Nou, a szerb települések szerbül, ahogyan a táblákon látta: Kanjiža. Továbbá két német nyelven megjelenített település is feltűnik: Gottlob és Lenauheim, ezeknek a helységeknek nem véletlen a német nyelven való megjelenítése, hiszen ezzel némileg utal a bánsági svábok emlékfoszlányaira is.

A *határ* a regény visszatérő motívuma, az utazó bárhová is megy felfedező utakra, mindig addig szemlélődik és utazik, amíg elér egy közeli határhoz, hiszen Battonya maga is egy határon fekvő település, akár Romániából, akár Szerbiából nézzük. Mindezek mellett szerepel még három kulcsfontosságú fejezetcím: *Granica*, *Frontiera*, *Határ*. Jól érzékelhetően, a különböző nyelvhasználat segítségével is jelzi, hogy mindenkinek kicsit mást jelent a határ. Másképp írjuk, másképp ejtjük, és gondolati síkon is mást és mást jelenthet:

„Magyarul a *Grenzét* úgy mondják: *határ*. Rövid, éles szó, sarkos szó, mely jobban illik a határra, mint a *frontiéra* vagy a *granica* vagy éppen a *Grenze*, csupa olyan szó, mely összehasonlítva a *határral* kissé lágyan, hanyagul cseng. Az éles szó ellenére a fényszórókkal megvilágított határállomásoktól távol eső határvonalról szóló képzet nem pontos”.²⁹

A határ kérdéskörét nem csak nyelvi szempontból jelzi újra és újra, a Banatsko narrátorának az utazása mindig határátlépést is jelent. A határ közelsége indítja be az *itt* és *ott* megértésének szándékát, ennek jelentőségét próbálja megfejtetni. A szemlé-

28 Uo. 105–106.

29 Uo. 58.

lődő elbeszélőből kíváncsiságot, érdeklődést vált ki, a határ számára nem fenyegető, hanem rejtélyes:

„Az emberek szívesen mesélnek történeteket a határról, amelyek inkább egy mesebeli állatról szólnak, amely ott szunnyad kint, egy roppant hosszú ideje élettelen kígyó, mely azonban sorsokat dönthet el”.³⁰

A helyek megnevezése mellett különös fontossággal bírnak azok a táblák, amelyeket útszéleken lát, s amiket szintén precíz pontossággal ad vissza a műben. Megérkezése után rögtön észrevesz a pályaudvaron egy táblát, amelyet teljes pontossággal le is ír:

„A pályaudvar előtti apró előkertben csenevész virágok nyíltak, két alsónadrágos gyerek integetett a sövény mögül. A pályaudvar bejáratánál egy lerobbant táblán magyarul, szerbül és románul ez állt: »Pályaudvar«”.³¹

Olyan táblákat is megfigyel, amelyek üzleteket vagy valamilyen helységeket jeleznek: például Brutărie, amely román nyelven jelzi a kis pékséget, több esetben a folyók neveit két nyelven is megadja: Mureș, Maros. Ezek az apró kifejezések, melyek minden magyarázat nélkül követhetőek végig, jelzik az író idegenségét is, ugyanakkor a régió etnikai sokszínűségéről és múltjáról is árulkodnak.

Azokban a leírásokban, amelyeket az elbeszélő Aradnak, Nagyszentmiklósnak, Lenuheimnak (Csatád), Gottlobnak (Kisősz), Grabatznak (Garabos), Zsombolyának, Kovászinak szentel, a temetőkben zsidó és német sírok maradványait keresi. Lenuheimban a költő Nikolaus Lenau nyomaira bukkan, Grabatzban csupán egy autóbalesetet figyel meg az úton, Gottlobban a temetőben sétál, miközben pontos leírást ad a német sírdombokról és a sírkövek feliratairól. Targyilagos nézőpontból felsorolt nevek sorjázhatnak, melyek a németiség valamikori jelenlétére utalhatnak, viszont itt sem kapunk semmilyen további magyarázatot, illetve nem fűz az érzékelt jelenségekhez további kommentárokat:

„Gottlob temetőfalú volt, a tekintet akaratlanul is erre fordult az útról, aztán elhaladt a temető mentén, át a mély földúton, az utolsó sírokig, a kereszték tömegén át egészen a nyílt mező pereméig. [...] Német sírdombok a magas fák alatt, az elhantoltak ovális fényképei,

30 Uo.

31 Uo. 8.

nők szigorú frizurával, hűvös tekintettel, bajszos urak merev gallérral, csupa régen eltávozott Friederike, Gertrud, Wilma, Paul, Ottó, Oscar, Hermann. Idő, szél és az általános viszontagságok emésztették fel a képeket. Itt-ott már csak az üres, körülfaragott ovális látszott a szürke kövön, az arcok grimaszokká, vigyorokká, vaksággá töredezték, vagy mindössze egy világos foltta fakultak, melyen már egyetlen arcvonás sem volt kivehető”.³²

Számos más névvel, felirattal is találkozhatunk: Bartók Béla, Deutsch Franc, Banatsko Veliko Selo, de ezek közül egyiket sem értelmezi, nem próbálja kifejtetni az olvasó számára, mintegy ezáltal is jelezvén a saját maga idegenségét és kulturális ismereteinek hiányát.

Mint Vincze Ferenc megállapítja, ez a nyelvi, kulturális és fizikai határon levés felidézhetne egy összetett és bonyolult múltat, de a regény szövegvilága nem enged teret sem az egyéni, sem a közösségi emlékezet megnyilvánulásának, mindenhol a jelen dominanciája érvényesül. Ez megnyilvánul abban is, hogy a tér beutazása során az utazó nem hagyatkozik sem útikönyvekre, sem irodalmi alkotásokra, nincs birtozában a kollektív emlékezet szimbolikus tartalmainak, csupán a régmúlt világának nyomai, az aradi zsidó vagy a gottlobi német temető sírfeliratai jelzik a múlt folytonosságának a megszakadását.³³ A jellel szemben a múlt egyetlen tömbbe szerveződik, amelyen belül egymásba mosódnak a történelmi választóvonalak:

„Régebben – mindegy, hogy mondják, egészen régen, réges-régen, még a háború előtt, vagy a rendszerváltás előtt –, aki magyarul kezd tanulni, ezt a szót hamar megjegyzi. »Régebben« Battonyán még börtön is volt. »Régről« maradt meg az átszállóhely, a hotel és a börtönön kívül még három nyelv, a magyar, a szerb és a román, a helységnevtáblákon és a pályaudvaron látszódnak még, csakhamar csatlakozik a kínai, mondja később nekem valaki, aki ezzel a konzum álmodozó senkiföldjén a »Kínai bolt« monopolizálására utal”.³⁴

Egy olyan Bánság képe jelenik itt meg, amelyet a „rendszerváltás” előtt nem ismertek a kivándorló svábok, akiknek kitelepítése után a bánsági falvak jövője reménytelennek tűnik. Bár látogatásai során az elbeszélő többször megkérdezi, hogy vannak-e még németek, amikor a helyi lakosok kérdezik őt, hogy számít-e még ez

32 Uo. 143.

33 VINCZE: *i. m.* 47.

34 KINSKY: *Leckék a pusztaságról.* 33.

egyáltalán, azt válaszolja: nem.³⁵ A könyv alaphangulatát az állandó szomorúság, a magány, az idő múlékonysága, a morbiditás uralja. Optimizmusnak alig van nyoma, sem a múlttól, sem pedig a jövőről szóló történetekben. Úgy tűnik, mintha a helyi embereknek nem lenne jövője, csak úgy élnek és a régmúlt időkről álmodoznak.

BETWEEN MYTHOCRITICS AND NOSTALGIA:
THE BANAT IN THE CONTEMPORARY GERMAN
AND ROMANIAN-GERMAN LITERATURE
(THE CRITIC OF THE „SWABIAN IDYLL”: HERTA MÜLLER)

Keywords: *Banat; German literature in Romania; region; myth-busting; memory*

The present study examines the process described in academic literature as the concept of myth-busting in the literary works of two contemporary German authors, Herta Müller, a native of Banat and Esther Kinsky, a Berlin-born author who lived in London for a long time. The first part of the study aims at a theoretical clarification of the concepts of regional literature and German literature in Romania, as well as at exploring the difficulties of definition, by reviewing the relevant academic literature on the topic. The relationship between Herta Müller's literary activity and German literature in Romania will be interpreted based on theoretical hypotheses. Herta Müller's texts are considered by most analysts to be a response to the social context and literary tradition of Romania/Banat, the essence of which is, on the one hand, a conflict with the traditions and values of the German community in Banat and, on the other hand, a confrontation with the framework of homeland literature which is deemed narrow. Esther Kinsky, though, in a sense, a continuer of the tradition of travelogue writing that began to flourish in the 18th century, did not learn about Banat from books, but lived in the region for a longer period of time, and thus experienced the atmosphere of the region firsthand. In Esther Kinsky's book experiencing foreignness is central. Travelling the area itself, and at the same time shaping it, is not governed by prior knowledge and understanding, the traveler is not led by guidebooks or literary works, but only by clues, the epitaphs of the Jewish cemetery in Arad or the German cemetery in Gottlob, which indicate some kind of hiatus in the mostly Serbian, Hungarian, Romanian and Gypsy present, a break in the past-present continuum.

35 „Vannak itt még németek?, érdeklődtem a férfinél, mire egy egész előadást kaptam válaszként, a legvégén azzal a kérdéssel: Mit akar maga a németektől?, mire én: Semmit.” KINSKY: *Banatsko*, 151.

ÎNTRU DECONSTRUIREA MITURILOR ȘI NOSTALGIE:
BANATUL ÎN LITERATURA GERMANĂ ȘI CEA GERMANĂ DIN
ROMÂNIA (CRITICUL „IDILEI ȘVĂBEȘTI”: HERTA MÜLLER)

Cuvinte-cheie: *Banat; literatură germană din România; regiune; deconstrucția miturilor; memorie*

Studiul de față analizează procesul deconstrucției miturilor în operele literare a două autoare a literaturii germane contemporane, Herta Müller, originară din Banat, și Esther Kinsky, autoare născută la Berlin care a trăit mult timp la Londra. Prima parte a studiului urmărește o clarificare teoretică a conceptelor de literatură regională și literatură germană în România, precum și analiza problemelor de definiție. Relația dintre activitatea literară a Hertei Müller și literatura germană din România va fi interpretată pe baza ipotezelor teoretice. Textele Hertei Müller sunt considerate de majoritatea criticilor ca fiind un răspuns la contextul social și la tradiția literară din România/Banat, a căror esență este, pe de o parte, un conflict cu tradițiile și valorile comunității germane din Banat și, pe de altă parte, o confruntare cu cadrul considerat îngust al literaturii ținutului natal (Heimatliteratur). Esther Kinsky, deși, într-un anumit sens, este o continuatoare a tradiției jurnalelor de călătorie care au început să înflorească în secolul al XVIII-lea, nu a cunoscut Banatul din cărți, ci a trăit în regiune pentru o perioadă mai lungă de timp și, astfel, a experimentat direct atmosfera din regiune. În cartea lui Esther Kinsky experiența alterității este centrală. Călătoria în zona în sine, și în același timp modelarea ei, nu este guvernată de cunoștințe și înțelegeri prealabile, călătorul nu este condus de ghiduri sau de opere literare, ci doar de indicii, epitafulile din cimitirul evreiesc din Arad sau din cimitirul german din Gottlob, care indică un fel de hiatus în prezentul majoritar sârbesc, maghiar, românesc și țigănesc, o ruptură în continuumul trecut-prezent.

BARTHA KATALIN ÁGNES*

SZENVEDÉLY ÁLTAL VEZÉRELT KOR- ÉS KÓRKÉP A 19. SZÁZADI SZÍNPADON**

Kulcsszavak: 19. századi színház; női szenvedély; szerepalkotás; performatív aktusok; hisztéria

A performance studies tágabb keretében vizsgálódva Adolph Bellot *A 47. cikk* című darabjának egyik központi színpadi szerepe kapcsán, a színészi szerepalkotás össze- tevőire és korabeli fogadtatásának vonatkozásaira figyelek a szociálszichiátria és a korabeli színházi színtér kontextusában. Olyan kérdések foglalkoztatnak, mint a történeti játéktípus társadalmi-kulturális, valamint tudományos kontextusai, a modern szenvedély színpadi ábrázolása és nézői elvárások, színjátszás és nyilvános viselkedés egymásra hatása, szűkebben: a pszichotikus zavarok és a valósággal való kapcsolat megszakadásának korabeli színpadi ábrázolása.

A 47. cikk című előadás sikerének egyik kulcsa Cora figurája volt, amely szerepet Prielle Kornélia, a korszak kiemelkedő színésznője alakította; a budapesti Nemzeti Színházban huszonegyszer játszotta, vidéken ötvenszer az 1878–1992 közötti időszakban.¹ Már a főpróbáról² készült beszámoló is felkelthette az érdeklődést, hogy aztán a bemutató zsűfolt házát³ többszörösen is megismételve kínáljon válaszokat a korabeli közvéleményben élő, az ideg- és elmebetegségeket övező kíváncsiság és félelem megmagyarázhatatlan vonatkozásaira.

Viszont az előadás tartós sikerét az alakítás mellett az empatikus nézőknek köszönhető, azoknak a nézőknek, akik nem csak kuriózumot láttak az alakban. Elvárásaikban egy általánosabb érdeklődés is megnyilvánult a női lélek és a női elme működését érintően, s általában a megmagyarázhatatlannak vélt örületet tekintve. Az orvostudomány eredményei, számos tudományos és népszerűsítő jellegű publikáció is

* BARTHA Katalin Ágnes (1978), PhD, színház- és irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Színház és Film Kar, Magyar Színházi Intézet, Kolozsvár, katalin.agnes.bartha@ubbcluj.ro

** A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Vö. PRIELLE Kornélia: *Csak 1868-tól kezdve tudok rendben számot adni vidéki vendég szerepléseim jegyzékéről*. OSZK Kt. An 4942/26 (a továbbiakban PRIELLE: *Jegyzék*).

2 A főpróbáról lásd Ellenőr X(1878). 259. sz. (máj. 24.)

3 A bemutatóról lásd Uo. 261. sz. (máj. 25.)

bizonyítja, hogy a 19. század végi polgári világot erőteljesen foglalkoztatta a különböző elme- és idegbetegségek, amelyek kezelésére 19. századi magánintézetek után végre,⁴ 1868-ban megnyílhatott Magyarországon is az impozáns Országos Ideg- és Elmegyógyintézet Budapesten.⁵

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi drámairodalmát értékelve, Ambrus Zoltán kritikus a modern női tragikák, „ideges hősnők” jelenlétét emeli ki:

„A színpad egyszerre tele lesz azokkal a *modern tragikákkal, akiket* (nem tudom kinek pittoresque kifejezésével élve) *az elfolytott szenvedély kitörő füstje fojt meg.* A rejtegetett, de ki-kiáradó mély és heves indulatok, a conventió korlátoolta szenvedély mindig ideges, soha sem pathetikus, de időnként tragikus magaslatra csapó hangjai dominálnak a színpadon. A mint ez az irodalom hódít, Prielle Conélia lépést halad vele: új és mind becsesebb képességek fejlődnek ki benne; még mindig kevés eszközzel hat, de már mélyen meg tud indítani.”⁶

Ez a színpadi irodalomban megragadott folyamat a kortárs társadalmat élénken foglalkoztató kérdésekhez kapcsolódik, s Prielle életművében is egyre árnyaltabb és izgalmasabb kifejezéseket szül: A tanulmányban amellet érvelek, hogy a Cora alakítása (melyre Ambrus nem figyel) tekinthető egy olyan korszakos határnak, amelyben a színésznő képes eszköztárának megújítására, szélsőséges szenvedély és szenvedés megtestesítésére.

Prielle Kornélia vidéki vándortársulatok primadonnakorszaka után (1841-től) 1859-ben, ill. 1861-ben kerül fel a pesti Nemzeti Színházhoz. Itt közel háromszáz szerepben, majd háromezer estén játszott,⁷ amelyhez még számtalan, vidéki fellépés

4 A fővárosban 1852-től a Schwartzter-féle magán-elmegyógyintézet mellett a nyolcvanas években, 1882-ben megnyíló angyalföldi elmegyógyintézetben kívül kórházak ideggyógyászati osztályán és egyetemi ideggyógyászati részlegen kezeltek betegeket. Vö. VÁRI Sándor: *A női hisztéria Budapesten az 1880-as években.* BUKSZ 1999. 184–193.

5 Néhány korabeli tudományos és népszerűítő könyvre példa: SALGÓ Jakab: *Az elmekörtán tankönyve.* 1890; MORAVCSIK Ernő Emil: *Gyakorlati elmekörtán.* Bp., 1897 (a továbbiakban MORAVCSIK: *Gyakorlati elmekörtán*); Uő: *A neurasthenia (Idegesség).* 1909. Lásd még VÁRI: *i. m.* A tébolyda megnyitását széles érdeklődés övezte. A késő romantikus stílusban épült impozáns, négyszintes kórháznak öt udvara volt, a kőparkányos, tekintélyes erkély alatt boltíves kocsibejáróval. Parkjával együtt húsz holdat foglalt el. Lásd *Látogatás a tébolydában.* Vasárnapi Ujság XVI(1869). 24. sz. (jún. 13.)

6 AMBRUS Zoltán: *Prielle Cornélia.* A Hét. Társadalmi irodalmi és művészeti közlöny I(1890). 43. sz. (okt. 26.) 267–268.

7 CENNER Mihály: *Prielle Kornélia: Emlékszed és adattár.* Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, Bp., 1967.

járult.⁸ Ez az időszak a modern társadalmi színmű nemzeti színházi térhódításának korszaka volt. A félig német, félig magyar származású, kispolgári közegeből származó Prielle Kornéliát (1823–1906), akinek imázsépítésében meghatározó volt, hogy franciásan írta nevét, és francia származásúnak tartották, hódított a különböző francia társalgási drámákban.⁹ Abba, hogy a közönség benne valódi franciásságot érzékelt, abba valamelyest francia színházi élményei is belejátszottak. 1870-ben több hónapon át férjével, a színész s rendező Szerdahelyi Kálmánnal együtt jártak párizsi színházak előadásaira.¹⁰

Az 1878. április 24-től játszott Cora szerepében vizsgált és azonosított játékmódbeli megújulást a korban újszerűnek érzékelt modern jellemtypus is segíti, amely túllép a színműgyártásban használt szerelem és önzés helyzeteknek sematikus receptjén, és az életből ellesett helyzetekben érdekelt. A szerző Cora excentrikus, szenvedélyes, észak-amerikai, vonzó, kreol nő alakjában sűrít erotikát, a szerelemben megtapasztalható ellentmondásos és egymást kizáró szenvedélyeket, függőséget, alávetettséget, uralkodási vágyat, mindezt a korszakra jellemző férfiak által diktált társadalmi formák által előírt, erősen elnyomó és tekintélyelvű, férfiak diktálta társadalmi vonásokkal s gyarmatosító retorikával.¹¹

8 Vidéki fellépéseinek összesítése csak 1868-tól ismert: PRIELLE: *Jegyzék*.

9 Csak néhány kiemelkedő szerepét említjük meg: Gauthier Margit (ifj. Dumas: A kaméliás hölgy, bem.: 1857. okt. 7.) a divatbolond Menneville marquis-nő (Scribe, Legouvé: Tündérújjak, bem. 1859. okt. 10.), Brue Susanne (Sardou: Utolsó levél, 1861. dec. 9.), Leonora Falconieri bárónő (Feuille Octave: Delilla, bem.: 1869. febr. 2.), Madame Fourchambeault (Émile Augier: Fourchambeault-család, bem.: 1878. okt. 25.), Reville hercegnő (Pailleron: Ahol unatkoznak bem.: 1881. szept. 23.)

10 Külföldi színházlátogatásairól mindketten beszámolnak. Szerdahelyi sorozatban ír ezekről a Fővárosi Lapok 1870. áprilisi és májusi számaiban. A párizsi élményeiről lásd SZERDAHELYI Kálmán: *Parisból. (Szerdahelyi Kálmán leveleiből.)* Fővárosi Lapok VII(1870). 104. sz. (máj. 15.); Uő: *A conservatorium és a theatre français.* Fővárosi Lapok VII(1870). 113. sz. (máj. 26.) 481–482. (Páris, május 17.) Prielle is beszámolt párizsi színházi élményéről magánlevelezésben: Prielle Kornélia levele Zichy Antalhoz, 1870. május. OSZK, Kt.

11 A vizsgálatához az OSZK Szt. gyűjteményében található Paulay-féle rendezőpédányt használtam (Címlapja: *A 47ik czikk. Dráma 5 felvonásban, előjátékkal. Irta Belot Adolf, fordította R[adnótfáy]. S[ámuel] R[endező]p[éldány]*), jelzete: N. Sz. N. 148), és ennek másolatát, amely a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában (KÁMSzDT) található. Ez utóbbi jelzete: Sz. 2407. Emellett a francia nyomtatott szövegeknyvet és egy angol fordítását is használtam. Lásd Adolphe BELOT: *L'article 47. Drame en cinq actes et six tableaux.* Représenté pour la premiere fois a Paris sur le Théâtre de l' Ambigue-Comique, le 20 Octobre 1871, Paris, E. Dentu, Éditeur, Libraire de la Société des Auteurs et Compositeurs Dramattiquir et de la Société des Gens de Lettre. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96681742.texteImage> (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.); *L'Article 47 or Breaking the Ban.* A Drama in Three Acts, by Adolph Belot. Translated and Adapted to the English Stage by Henry L. Williams. Chicago, The Dramatic Publishing Company, (s.y) https://books.google.ro/books?id=v4Y-MQAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_

Az előtörténet szerint Cora miután az érte párbajozó és örült szerelemre induló fehér francia arisztokrata férfivel, Du Hamel George-zsal (a magyar adaptáció szerint György) a francia gyarmatról, New Orleansból Franciaországba, Le Havre-ba érkezik, kevésnek ítéli a férfi által nyújtott szenvedő szerelmet és felkínált státuszt, hiszen elrejt a nőt anyja szemei elől, megérkezésükkor gyáván magára hagyja. Ezért Cora elfogadja egy új hódoló, egy hajótulajdonos fiának, Victor du Mazilier-nek segítségét, s vele is kapcsolatot létesít. Du Hamel féltékenységi szenvedélyében meglövi a nő állát, mellyel maradandó nyomot hagy annak gyönyörű arcán, s ennek következtében öt év gályarabságra ítélik.

A színpadi cselekmény törvényszéki tárgyalás-előjátékkal indul, ahol a bosszúra, megtorlásra éhes Cora hamisan lopással is megvádolja Du Hamelt. Nyolc év után találkozik újra a pár Cora párizsi villájában, amely tehetős kártyás szenvedélybetegek találkozásainak színhelye. George időközben Gérard családnév alatt Párizsban él és megnősül, s a szintén Corához járó gróf De Rives apósa miatt érkezik. A találkozás felerősíti Cora korábbi beteges bosszúját, amelyhez követelőző szerelmi érzés társul. Arra kényszeríti az újdonsült férjet, hogy minden éjjel látogassa meg szalonját, megszarolja, hogy feljeleníti a rendőrségen, mivel Párizsba költözésével vétett a törvénykönyv 47. cikke ellen, amely arra ítéli a büntetésüket ledolgozó gályarabokat, hogy azt a várost, melyet kijelöltek számukra, ne hagyják el. A darab végkimenetele George-nak szabad mozgást és múltjától való megszabadulást hoz. Mindezt Cora pszichéjének és elméjének elborulása árán nyeri el, akit elmeagyógyintézetbe szállítanak.

A bemutatóról írott beszámoló férfi kritikusa György helyzetéből magyarázza a bekövetkező jeleneteket. „György, hogy a rémitő veszélyt elhárítsa, engedelmessé válik, habár kínzó gyötrellemmel. Hét éjszakát a gyűlölt nőnél tölt a kártyaasztal mellett, de vad szerelmét nem viszonozza. A nyolcadik éjjel meglepi őket a szenvedő ifjú feleség s György, hogy a rut vádat, mintha Cora szeretője lenne, elhárítsa, bevallja sötét múltját s a daemont megvetve, elhagyja. Cora lelkében észbontó vihar kél: megőrül. De az örület első pillanataiban rémesen lángol föl ördögi boszúja, mely utolsót lobban. De annál nagyobb érdeme a kitűnő művésznőnek az a rendkívüli hatás, mellyel az örületes jelenetben a közönséget lázas lelkesedésre hangolta. A fölvonás után percenkig zugó tapsvihár tört ki; a művésznőnek ötször kellett megjelenni a szünni nem akaró kihívásokra.”¹² Cora démoni, ördögi, vad és bizarr lelkületű nőként való

ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.). Az angol adaptációhoz lásd még Barbara T. COOPER: «Translating *French Drama for English Audiences: Adolphe Belot's L'Article 47*». Cahiers victoriens et édouardiens [En ligne], 86 Automne | 2017, mis en ligne le 01 novembre 2017, consulté le 30 juin 2021. URL: <http://journals.openedition.org/cve/3323>; DOI: <https://doi.org/10.4000/cve.3323> (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.)

12 Ellenőr X(1878). 261. sz. (május 25.)

azonosításával társadalmi kivetettségét, másságát hangsúlyozza,¹³ kevésbé a szenvedő nő helyzetére rezonál, hanem az alakítás külső hatását emeli ki.

PRIELLE ESZKÖZTÁRA

A fenti leírásból korántsem jutunk közelebb Prielle eszköztárához, a szerep felépítéséhez, a kutatás tapasztalati vonatkozásaihoz s az alakítás hatásának magyarázatához. Az alkotófolyamat felfejtése a gazdag archívum nyelv-, kép-, testmédiáinak összeolvasásával és a hagyatékon kívül nyomok felkeresésével kísérhető meg.

A XIX. századi színházi nyelvet alapjában véve expresszívként szokás leírni, a performatív dimenzió megragadása az idő múlása miatt nehéznek és visszahozhatatlannak tűnik. Minthogy az egykori szöveg és hang többnyire a szöveges médiumon keresztül szólítható csak meg, fokozottan az az érzésünk, hogy a színház önálló médiumként való kezelése XX. századi invenció, és a mozgókép előtti, XIX. századi színpadi előadások test-hang, gesztus- és beszédösszetevői ezért még inkább a szöveg paradigmájának vannak alárendelve.

A kiváló performance studies-kutató, Diana Taylor szerint az általa tágan értelmezett performance-nak (a fogalomba a színdarabok előadása és a politikai tüntetések performance-ai egyaránt beleférnek) komoly tudástároló és -átadó funkciója van. Szerinte a megtestesült tudásrepertoárok, amelyek gesztusokban, beszélt nyelvben, mozgásban, táncban, énekben s egyéb performatív aktusokban adódnak tovább, tulajdonképpen az írott archívumokból nyerhető tudástároló és -átadó rendszerek kiegészítő alternatíváját jelentik. S ezzel tulajdonképpen a történeti folyamatok megragadhatóságának újraértelmezését javasolja. Eszerint a performance studies keretében a vizsgálat legitim fókusza ugyanolyan érvénnyel irányulhat a megtestesült tudások hordozóira (áthagyományozott gesztusokra, testesült gyakorlatokra), mint a historiográfiában előszeretettel és kizárólagosan használt írott kultúrára.¹⁴

13 A dráma IV. tablójának, ill. felvonásának 4. jelenetében jelenik meg Marcelle, György felesége. Cora ekkor társadalmi kivetettségét említi előttük: „On veut bien supposer qu’une femme comme moi, qui n’a pas de nom, pas de position dans la monde, qui est rangée au nombre des déclassées de la vie, est la rivale de madamme Gérard, fille de monsieur le comte De Rives; qu’on ose tromper avec une pauvre créature comme moi, une femme jeune, brillante, admirablement éleve et belle comme un ange! Mai non, je ne nie pas; je suis au contraire flattée d’un tel honneur et je ne me permettrai pas de donner un démenti a madame”. BELOT: *i. m.* 27–28.

14 Diana TAYLOR: *The Archive and the Repertoire. Performing Cultural Memory in the Americas*. Duke University, Durham and London, 2003.

Mindezt megfontolva, a következőkben a prielle-i gesztus-mimika, testmozgás és hangkezelés vonatkozásainak felfedését s egyben ezek módszertani gátjait egyszerre kívánom megmutatni.

„Észre sem igen vesszük, hogy *behízeltő (mezzoszoprán) hangjával, mely tömör is, mennyire elbájol bennünket, mialatt arra figyeltünk, miféle újj, a szerepből magából ki nem olvasható pointekkel, s minő jellemegezzel lep meg mozzanatról mozzanatra. Prielle Kornélia a művészet értelmében birtokába ejti szerepét. Saját képzelmeiből új lelki indítékokkal, motívumokkal látja el azt s az író által nyújtott tárgynak saját jellemsszervezetet adván, a szerepet többé nem régi írott alakjában, hanem mimikailag és hangsúlyban átalakított eszmény gyanánt mutatja be a nézőnek*”¹⁵ – írta Rakodczay Pál színész és színház-teoretikus, aki különösen tudatában volt a színház önálló művészetének más művészeti formák viszonylatában, és érzékeny volt a színművész önálló, kreatív munkájára a színpadi szerep produkciójában.¹⁶

A mezzoszoprán behízeltő hanghatásainak és meglepetést keltő technikáinak kiemelése mellett Rakodczay remekül értett ahhoz is, hogy az előadás olyan elemeiről is írjon szemléletesen, amelyek a beszélt nyelven túli performatív vonatkozásokat érintik. Részletes elemzéséből a megőrülést s az azt közvetlenül megelőző részletet emelem ki ennek bizonyítására:

„Az örültség tényleges bekövetkezése csupa realizmus és gazdag megfigyelésre vall. A *szenvédély hangja* innen kezdve erélyesebb helyeken is csak neki-neki kezdi már, és monoton hadarásban mosódik el, vagy hirtelen félelmes szünetekben akad meg. Egy helyen pláne,

15 RAKODCZAY Pál: *Prielle Kornélia élete és művészete*. Singer és Wolfner, Bp., 1891. 192. (Kiemelés B. K. Á.) Megjegyzendő, hogy „átalakított eszmény gyanánt” szó szerkezet a korabeli játékstílus egyik alapfogalmát, az eszményítés követelményét emeli ki, amely elvárás Paulay is hangsúlyozza. A színművészet anyagát taglalva a következőképpen fogalmaz: „A zene anyaga a hang, a költészeté a szó: a drámai előadás anyagául az ember egész személyét igényli; a színművészet az ember egész személyén és általa valósítja meg a költő eszméit; mert emberi egyéniségek által állítja érzéseink elé a költő művét; a költő által alkotott jellemeket, arcmozgás, testtartás, taglejtés és hang által élő igazzá és széppé. (eszményi emberré) testesíti. Ugyanakkor a színművész feladataként hangsúlyozza, hogy a drámai „alakokat hússal és vérral látja el; azokba életet lehel, és mint élőlényeket érzéseink elé állítja; a költő művének a valódi élet teljes csalódását kölcsönzi, és ezáltal oly hatásokat idéz elő, minőket erő és megrázkódás tekintetében semmi más művészet nem érhet el”. Vö. PAULAY Ede: *A színészet elmélete. Iskolai kézikönyv a színészeti tanoda növendékei használatára*. Pest, 1871. 15.

16 Lásd színházelméleti köteteit: RAKODCZAY Pál: *Színpadi tanulmányok*. Aigner Lajos, Bp., 1881; *A színészet rendszere. A drámai jellemalkotás eszmei és technikai elvei. A színészet történetéből, gyakorlatából vont tanulságok s az élet jelenségeinek megfigyelése alapján tárgyalva*. Bp., 1884.

ott, mikor Györgynek és nejének maradást parancsol, a kéz kinyújtása s a háromszor hősiesen mondott »akarom« oly szomorúan parodisztikus mint azt efféle szerencsétleneknél látjuk. Legrealisztikusabb és váratlan a mi finom hangsúly-nüanceokra szorítókozó művésznőknél egy nem igen ismert jelenség ellesése és alkalmazása. Ez abban a félelmes, megrendítő, nyers butaságba (csak ezt a szót alkalmazhatni) áll, mely az ész elborulásának küldötte. Világosan meg-megjelöli e nagy színész, hol mikor tart még pillanatig a józan ész és vet lobbot, mielőtt végkép kialudnék. *Ezt a lobbot vetést, ki-kialvást meg-rázóan tudja jellemezni, mikor egy-egy józan mondását maga sem lát-szik érteni, midőn önmagától összeijedez, vagy hirtelen szeliddé válik.* Borzalmas ott, ahol György nejét Marcelle-t, ki akarja vezetni. Cora hirtelen bőszerűen eléjük áll és – mintha a végmegeerőtetésben elméje megszakadna – *dühös kitörése hülye »oh«! kiáltásokban és torz mimikában akad el.* Valóban szívet facsaró és könnyfakasztó az a mimika a mi ezután következik. Az örülteknél gyakori ijedelem fogja el, *meg-görnyed s a fal mellett – kezeivel mintha tömeg közt készítené utat – láb-ujjhegyen kúszik a háttér felé.*

Ez alatt György kiosont s az örült Cora, *mint a kalitba zárt vad az ő kilépő szelidítője után, úgy szökik utána;* de a becsapódott ajtó elméjét újra tájékoztatlaná teszi. *Leírhatatlan a szájalmas vergődés, mely feledteti velünk a színpadot s az élet viszonyait tárja elénk.* (...) Igen nevezetes annak kiemelése, hogy az örület küszöbén egyszerre változik Cora kedélye és beszédmodora. Addig résen álló, a vele levőre figyelő volt: most ellenben, ha szól is Györgyhez, csakhamar elfelejti jelenlétét és önmaga elé beszél, önmaga felé fordítja gesztusait. Szóval a művésznő itt *nagy lélektani tapasztalattal megváltoztatja az előadás alakot s a mi az örült társalkodó modorának megfelelő: a dialógusban monológformát alkalmaz.* Legmegragadóbb e nagyszerű képben az, hogy mihelyt Cora megörült, Prielle Kornélia azonnal igyekszik kibékíteni bennünket múltjával. A szenvedélynek említett nyers, félelmes ellaposodásáról a finom érzékű és ízlésű színész úgy tereli el figyelmünket, hogy *szájalmas reszketés, sírás fogja el pillanatra.* Mikor pedig végfellobbanásában elhatározza levelet írni a rendőrségnek, felfedendő György hollétét, az utca találgatásánál elakad elméje. *Az öblös sátáni hang hirtelen, mint álarcz eltűnik. Cora tompa tűnődésbe esik, tárgyakat fogdosva, ruháját csipdesve és tehetetlensége fölött megható zokogásba tör ki, gyermekké válva. Így jellemzi a nőt, jobban mondva a női szenvedély sorsát, a démonin kezdve a gyermekdedig minden érzés eshetőségét érintve,* minek egy Cora-fajta női jellem alá van

vetve. S ugyanazt, kit meggyűlöltetett, művészetében szánalmunk iránt is biztosítja”.¹⁷

A leírás szerint Prielle mozgása, gesztusai, mimikája, hangvilága és beszéde egyfajta különleges megfigyelőre vallott, aki nem csak a fantáziáját hasznosítja, hanem akinek élő tapasztalata is lehetett az örület megnyilvánulásairól. A szenvedély hangjainak modulációi, mely olykor belendül, monoton hadarásba mosódik el, vagy félelmetes szünetekben akad fenn, az ijedelem és határozottság váltakozásával, testi kifejezésével (az összerázkódás és szeliddé válás váltásaival) a józan ész és az észvesztés határait érzékeltette megrázóan. A parancsoló, maradást követelő hang és a felemelt kar gesztusa a parodisztikusság és nyers butaság közti határokat feszegette. Du Hamel és felesége eltávozását közvetlenül még megakadályozandó „hülye oh” kiáltása és a visszautasítás megváltoztathatatlan helyzetében szívet facsaró torz mimikája a testi leg is érzékeltetett, sokszerű reakciókat produkáló, megtagadott, szenvedő nővel való azonosulást kínálja. Fal melletti, lábujjhegyen való kúszása, ijedelme és meggörnyedése a lelkében zajló gyötrelmek testi átfordításával erőteljes hatást válthatott ki.

Szökellése, kalitba zárt vadként való mozgása a színpadi testhasználat újdonságeréjével hatott. Rakodczay szerint „*a női szenvedély sorsát*” volt képes közvetíteni e jelenetekben, ahol az öblös, nem evilági hang gyermeki zokogásba fül, eltolva a morális igazságszolgáltatás egyszerű sémájában való gondolkodás érvényességét, ítélkezés helyett szánalmat és együttérzést váltva ki inkább.

AZ ALAKÍTÁS EREJE ÉS A SZEREPFORMÁLÁS ÉLMÉNYANYAGA

A Prielle-hagyatékban eddig nem bukkantam olyan anyagra, amely a Cora szerep létrehozásának valamilyen vonatkozására utalna, csupán ezen szerep eljátszásának idegtépő hatását említette egy visszaemlékező írásában.¹⁸ Ugyanakkor egyik levelében egy kedvező előadás-kritikát is említ. A bemutató után egy évvel Nagyváradon is játszotta ezt a szerepet, s egy 1896. jan. 10-én kelt, Naményi Lajoshoz írott levelében a következőket írja: „*Soha nem olvastam azelőtt Nváradon helyi kritikákat, de ez alkalommal Rádl Ödön méltányolta a 47. cikk Corámat hosszabb és reám nézve jutalmazó fejtegetésben-büszkeségem volt.*” Ebből gyanítható, hogy Rádl olyan vonatkozásait emelhetette ki alakításának, amelyek értelmezésével maga is egyetértett. A Nagyvárad lap 1879-es cikkének vonatkozó része a következőképp hangzik:

17 RAKODCZAY: *i. m.* 202–204. (Kiemelés B. K. Á.)

18 „*Hol vannak amaz idők, mikor (...) mint Cora (47. cikk) az örülesi jelenettel annyiszor tettem próbára idegeimet.*” PRIELLE Kornélia: *Az én pálmaágam.* Új Idők VII(1901). 406.

„Nem akarunk dagályosak lenni s így csak annyit állapítunk meg, hogy a vendégművész nő Cora bizarr, excentrikus, az örület felé közeledő lényének visszatükrözésében egyfelől következetes, *lélektanilag igazolt jellemképet nyújtott, másfelől pedig valóságos klinikai tanulmányt árult el* – s mindezt ragyogó művészetével vonta be. E kolosszális szerepben nem volt egy hangja, egy mozdulata, mely oki összefüggésben nem állt volna annak lényével, kit élénk állított s ennek folytán a bekövetkezett örületet *nemcsak festé, hanem megfoghatónak, természetszerűnek is tünteté fel*. A mi a 4-ik felvonás kapitális jelenetét illeti, *az a mily reális, annyira megrázó s annyira esztétikai is volt*. Sokan küzdenek a *realizmus* ellen a művészetben – de a ki ily alakítást lát, az befogja vallani ez irány jogosultságát. Elismerjük, hogy az, mi természetben rut, visszataszító s az esztétikai érzékbe ütközik, hogy annak nincs jogosultsága; de a mi nem az, azt reálisan, *minden izében természetbűen kell élénk állítani, hogy igaz, hogy meggyőző, hogy megragadó legyen*. Mert a művészet kitűnően az alakító művészet, nemcsak abban leli feladatát, hogy a szépet, hanem abban is, hogy az igazat hirdesse. Ehhez pedig érzék a reális iránt, művészet és szaktanulmány kell; a ki e kellékekkel nem bír, az maradjon a tisztán eszményi mellett; de az, ki mint a vendégművész nő, e kellékek birtokeában van, az művészi realizmusával nem csak elragad, de meg is győz, meg is magyaráz, tehát *az értelemre érzelmre egyaránt hat*. A 4-ik felvonás örülesi jelenete mesteri, tökélyes művészet volt, s azt látni kell, leírni alig lehet.

A pillanattól kezdve, mikor Marcelle váratlanul belép Cora-hoz, egészen ez utóbbi megőrüléséig a közönség lélekzet-visszafojtva leszte a nagy művész nő szavait, mozdulatait, míg végre a grandiózus hatásból felocsudva, viharos tapsokban tört ki, s a művésznőt 7-szer hívta ki egymásután.

A jelenet, melyben György Marcelle távozása után Cora eszméi zavarodni kezdődnek, s mely alatt csak a bosszú szenvedélye szór a lelkére leszálló homályba villámokat, melyek fényénél pillanatonkint megragadja értelme elveszett fonálát; – a kétségbeesés emlékezete cserbehagyásánál; a *démoni öröm a fölött, mikor újra emlékezni kezd s bosszúművét folytathatja, – bármily borzalmasan reális volt is, de igazsága s megrázó erejének hatalma, feledhetetlen marad a hallgató előtt, s kétségkívül a színművészet egyik leggrandiózusabb alkotás*”.¹⁹

19 Nagyváradi X(1879). 198. sz. (aug. 28.) (Kiemelés B. K. Á.)

A Rádl Ödön által írott kritika ereje nem annyira az alakítás eszközeinek és érzékelhetővé tételének erényében áll, amint ezt a Rakodczay elemzéséről megállapíthatuk, hanem az alakítás nézőből kiváltott affektív hatásainak leírása szempontjából hasznosítható: a közönség lélegzet-visszafojtva lesi a művésznő mozdulatait és szavait, ennek hatásából felocsúdva viharos tapsokban tör ki. Ugyanakkor figyelemre méltó és az alakítás intencióihoz is közel vivő észrevétel (hisz maga Prielle is kiemeli), hogy a szerep megformálásának fontos kelléke a művésznő reális iránti érzéke, amely a Paulay által kodifikált eszményi realizmuson mutat túl.²⁰

A „valóságos klinikai tanulmány”, a „borzalmasan reális”, a „feledhetetlen megrázó erő” rádlí megállapításai újabb nyomok irányába, a hagyaték családi jellegű dokumentumainak faggatására vezérlik a kutatót. Prielle Kornélia mindkét színésznő és egyben színésznő húgával (Lillával, Rónay Gyulánéval és Emíliával, Láng Boldizsárnéval) szoros kapcsolatot tartott; levelezett velük, és segítette családjukat. Rónainé Prielle Lillához írott egyik levelére, amely 1877 augusztusában kelt, a következőket jegyezte fel:

„szeretett kedves Lilla testvérhúgom levelei. 1874-ben ő is özvegygé lőn. Ez volt az észborulás alapja. 1876-ban már érthetetlen volt előttem az egész modora, nézetei, igazságtalanság másokkal és leányával”.²¹ A minden bizonnyal pszichiátriai betegségben szenvedő hűg ápolása, a betegség közelről tapasztalt megnyilvánulásai belejátszhattak a Cora szerep eszközeinek kialakításába. 1877 decemberében temették el Lillát. Rá négy hónapra mutatják be a *A 47. ik cikket*.

Prielle alakításának fokozatos érlelődését, árnyalását nemcsak a huzamosan repertoáron tartott darab segíti, hanem olyan élmények is meghatározóak lehettek, mint amelyekről a színésznő nem, de Justh Zsigmond, a pesti és párizsi művészeti életben egyaránt otthonosan mozgó író számol be,²² aki 1889-es hazai naplójában két évvel korábbi emlékét (1887-es) eleveníti fel, amikor hét színésznővel ellátogatnak a lipótmezei tébolydába, ahol a művésznőket megszállja a „tanulmányozás démona”.

20 Lásd a 14-es lábjegyzetet.

21 Prielle Kornélia levelei Prielle Lillához. 1877. aug 3-i levelének megjegyzése. OSZK, Ktt. Levelestár

22 Justh Zsigmond (1863–1894) rövid, harmincegy éves életének két utolsó évében saját birtokán, Pusztaszenttornyan parasztszínházat alapított, ahol Shakespeare-, Molière-darabok mellett saját színműveit is előadták paraszt színészei. Justh otthonosan mozgott a párizsi szalonokban, a pesti szellemi életben, ugyanakkor a szentetornyai birtokán dolgozó parasztlakosok között is, akik rajongtak érte. Vö. KONRÁDYNÉ GÁLOS Magda: *Justh Zsigmond Albuma*. Színháztudományi Szemle 1985. 16. 63–114. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_SZIN_Sztsz_16 (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.) Naplójából tudjuk, hogy nemcsak a magyarországi színházi élet jeles személyiségeivel tartott kapcsolatot, hanem Sarah Bernhardt is többször fogadta párizsi szalonjában 1888-ban. Vö. *Justh Zsigmond Naplója*. S. a. r., bev. jegyz. HALÁSZ Gábor. Athenaeum, é. n. (a továbbiakban *Justh Zsigmond Naplója*).

„Jászai Mari agyában fogamzott meg egy szép tavaszi napon ez ötlet, hogy kimegyünk a tébolydába. Egy társaságot toborzott össze, amellyel ½ 7-kor reggel találkoztunk a kioszkban. A kioszk reggeliző publikuma nem tudta mi történt. Ennyi színésznőt a »privát életben« nem látott együtt soha. Ott ültek egymás mellett sűrűn, fodor fodron, szinte a fátyolok egyik kalapról átlengtek a másikra: a nagy Mari (Jászai) és a szép Mari (Hegyesi);²³ a világ legöntudatosabb naivája: Nagy Ibolya;²⁴ a színpadon folyton siránkozó, az életben folyton gúnyolódó Rákosi Szidi;²⁵ Cornélia az – elegáns; Ott Békéssy Irma²⁶ a – merész; és Krecsányi Vera²⁷ a – vidéki színészet.” Mint férfiak csak a tigriske (Árpád²⁸ és én), hisz amazok egyike csak Kafka, a másik pedig csak az Ibolya vőlegénye volt. (...) A nagy óriási épület előcsarnokában előttünk az udvariaskodó doktorok. A színésznők alkalmoszerű arcot öltve fel, nekiindulnak az osztályoknak. A hülyék osztályában Madách leányára²⁹ akadunk. (...) Furcsa képet nyújtunk a dühös bolondoknál: A magas falak által körülzárt kert falainak tövében egy sorban ülnek azok, kikre az ápoló kényszerzubonyt adott, mint Dante elkárhozott lelkei a pokol legutolsó körei-

-
- 23 Hegyesi Mari (1861–1925), a Nemzeti Színház drámai hősnője. 1887-ben ment feleségül Kafka László államtitkárhoz, aki második férje volt.
- 24 Nagy Ibolya (1863–1946) a Színészeti Tanodát 1881-ben végezte el. 1884-től 1886-ig a Népszínház, 1886-tól 1914-ig, majd 1918-tól 1924-ig a Nemzeti Színház tagja volt. 1923-ban örökös tagságot kapott. Kezdetben naiva volt, később humoros szerepeket játszott.
- 25 Rákosi Szidi (1852–1935) színésznő és színészpédagógus. A Színészeti Tanodát 1870-ben végezte el. 1870–1872 között a Nemzeti, 1877-től 1885-ig a Népszínház, 1885-től 1934-ig ismét a Nemzeti Színház tagja volt. Szerepelt magánszínházakban is, pl. 1917-ben a Magyar, 1920-ban a Vígszínházban. Pályája kezdetén hősnő- és naivszerepeket játszott, de igazi hangját a komikai és a nagymamaszerepekörben találta meg. 1892-től színészképző iskolát vezetett, melyben színésznemzedékeket nevelt a színpad számára.
- 26 Békéssy Irma Színi Tanodát végzett 1873–1876 között, s 1887-ben a Nemzeti Színház tagja. Férjhezmenetele után 1890-től visszavonult a pályáról. (Lásd *Magyar színművészeti lexikon*. I. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. 1929. <https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/w/21/21108.htm>) és <https://szfe.hu/hallgato/bekessy-irma/>) (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.)
- 27 Kiss Vera (1855–1936) népszínmű-énekesnő, majd naiva. 1875-ben lett Krecsányi Ignác vidéki színingazgató felesége. Krecsányi 1873-ban lett színingazgató, főként a nemzetiségi és kétnyelvű városokban játszott a Felvidéken, Erdélyben, Kárpátalján és a Délvidéken. Justh-tól kapott jelzője a vidéken való játszásra utal.
- 28 Feszty Árpád (1856–1914) festőművész, Jókainé Laborfalvy Róza házasságon kívüli festőművész lányának, Jókai Rózának a férje.
- 29 Madách Imre kisebbik lánya, Madách Borbála (1853–1914) súlyos idegbajjal került a lipótmezei intézetbe; évekig tartó betegsége után ott is halt meg.

ben, az előtérben meg táncoló kurjongató örültek, kiket tán épp most száll meg a roham – – egy pillanattal lévén a zubbony előtt. A színésznők egy percre megállnak, majd *megszállja őket a tanulmány démona, belépnek közéjük.* (...) Egy más osztályba megyünk, benn az épületben a hysterikus asszonyokhoz, azokhoz a szerencsétlen teremtesekhez, kiknek delejes álmát annyi orvos tanulmányozza, kiknek ez állapotát naponta előidézik – azért, hogy tanuljanak, hogy a világ haladjon, egy fokkal többet tudjunk – egy szenvedésről többet mindenesetre! A színésznők kíváncsi szemmel veszik körül az ágyakat, egyik Ophelia szerepére gondola, a másik *valami modern darabra.* Orvos és művész egyet gondola s íme – a roham!” A látogatás az első osztályú betegektől a dühös nőkhöz vezet. “Szomoruan megdöbbenve jövünk ki mind, látva, hogy ezek majd mind, még a legdühösebbek is, tudják hogy fogva vannak, hogy rabok, hogy el vannak választva az élettől s azoktól, kikért érdemes az élet. Lassan, lassan lefelé ballagunk – be egy vendéglőbe. És a társaság tejet rendel. Tejet iszunk mind és – hallgatunk. Ehhez nem kell kommentár.”³⁰

A kirándulás részletes leírásának felépítésében feltűnnek az orvosok is, akik várják a látogatókat. A hatalmas területen fekvő épületegyüttes bejárását a különböző kategóriájú betegekkel való találkozás tagolja, a hülyék osztályától a kényszerzubbonyos dühös bolondokig és a hisztérikus asszonyokig. A részletes leírás a látogatók megrendültségét tolmácsolja, mélységes empátiájukat a fogva tartottak iránt. A megrendítő élményt követően közös tisztítórítusban vesznek részt, akár az ókori görög vallás purifikációs rítusában résztvevők, hallgatnak, és a századvégi, század eleji idegességet kezelő tanácsok szerint: tejet isznak.³¹ A látogatáskor nem készült fénykép, azonban a század eleji tébolyda különböző osztályainak a világába betekintést nyerhetünk Hollós István főorvos ismeretterjesztő és előítéleteket lebontani kívánó cikkét kísérő fotókból.³²

A látogatás idején Prielle-nek már több éve a repertoárján van Cora, az évben nem játssza e szerepet, viszont vidéki vendéjátékai közt a következő években, 1888-ban, 1890-ben, 1891-ben és 1892-ben többször is.

30 *Justh Zsigmond Naplója.* 363–367.

31 Vö. N: *Az idegesség gyógyításáról.* Magyar Lányok 1906. 98–99.

32 HOLLÓS István: *Elmegyógyintézetéről és elmebetegekről.* Tolnai Világlapja VI(1906). 32. sz. (aug. 5.)

A MODERN SZENVEDÉLY ÉS SPEKTAKULARITÁSA

Az előadás nagy momentuma a megőrülés, észvesztés szcénái a Baz Kershaw-i értelemben használt módon spektakulárisnak tekinthetők: a spektakulumban kiállított tárgy vagy személy egyszerre *kíváncsiskodás* és *megvetés* tárgyaként, az elragadtatás és undor alanyaként ragadható meg.³³ A szélsőséges helyzet színpadra vitele, az időleges észvesztés momentumainak megcsináltsága (a kritikák szerint) azzal, hogy a félelemmel és rettegéssel övezett klinikai betegség szindrómáit testileg produkálta, egyben a színpadon megengedett gesztus-hangvilág bevett normáit is kitolta, s a befogadás curiositas-karakterét erősítette fel.

A női test mint spektakuláris tárgy és alany nemcsak a színházi világ, hanem a pszichiátriai klinikák elemzési terepe is ekkoriban. Az 1880-as évek Párizsában Jean Martin Charcot doktor Salpêtrière kórházbéli hisztéria-előadásai éppoly divatosak voltak, mint Sarah Bernhardt pózai és gesztusai, Offenbach can-canja vagy az épülő Eiffel-torony.³⁴ A század végén a hisztéria Európa- és Anglia-szerte az orvosi publikációk vezető témája. Charcot doktor neurógiai problémaként tekintett a hisztériára, és meghatározó szerepe volt a jellegzetes hisztériás tünetek korabeli meghatározásában. Meggyőződése volt, hogy megtalálta a hisztéria archetipikus formáját, melynek előidézésére hipnózist alkalmazott. A Salpêtrière Kórházra mint élő patológiamúzeumra tekintett, ahol az élő műtárgyakat alaposan vizsgálták, és a hisztéria különböző fázisait fényképeken rögzítették.³⁵ Ugyanakkor a kórház a patológia színházának, különösen a hisztéria színházának is tekinthető. Nyilvános, demonstratív előadásait olyan hírességek látogatták, mint Henri Bergson, Emile Durkheim, Sarah Bernhardt, Sigmund Freud és természetesen az a Laufenauer Károly, aki a magyar pszichiátria Charcot-jának tekinthető. Laufenauer szintén végzett hipnotikus kísérleteket hisztériás betegeken 1883-tól, a kísérletek eredményeinek a bemutatását kizárólag orvosokból álló hallgatóság előtt demonstrálta.³⁶

33 Lásd Baz KERSHAW: *Curiosity or Contempt: On Spectacle, the Human, and Activism*. Theatre Journal LV(2003). 4. sz. 591–611; különösen: 591–593.

34 Az értelmiségi és orvostörténész Micalé szerint a Salpêtrière Kórház elképzelhetetlen a párizsi századvég nélkül, amely várost Walter Benjamin a 19. század fővárosának nevezte egy jól ismert esszéjében. Párizs vált a nyugati világ fővárosainak abszolút viszonyítási alapjává, boulevard-jaival, passzázsjaival és világkiállításjaival az élet minden aspektusa nyilvános szemlélés tárgyává vált, mely a baudelaire-i flâneur-kószáló népszerű spektakulumban funkcionált. Mark S. MICALÉ: *The Salpetriere in the Age of Charcot: An Institutional Perspective on Medical History in the Late Nineteenth Century*. Journal of Contemporary History XX(1985). 4. sz. 703–731. Vö. Walter BENJAMIN: *Párizs, a XIX. század fővárosa = Uő: Kommentár és prófécia*. Gondolat, Bp., 1969. 75–81.

35 Barry STEPHENSON: *Charcot's Theatre of Hysteria*. Journal of Ritual Studies 15(2001). 1. sz. 27–37.

36 VÁRI: *i. m.* 175.

George Didi Huberman nem véletlenül nevezte a Salpêtrière-t *képgyárnak*, hiszen nemcsak a hisztériáról való tudás módja, hanem a hisztéria maga is a fotográfia médiumán keresztül jött létre.³⁷

Prielle különleges performance-a lehetővé tette olyan női tartalmak-elfojtások megmutatását, melyeket a szerző nem feltétlenül kódolt bele, s ezzel a deviáns és normális közti éles határokat óhatatlanul megkérdőjelezte. Hangsúlyos a dráma világban a szabályok és törvények áthágásának a témája. Du Hamel vét a francia büntető törvénykönyv 47. cikke ellen. Azonban szűk környezete felmenti, Cora elleni vétségét hirtelen felindulásból elkövetett botlásként tekinti, s a dráma végén meg is ússza a rendőrségi felelősségre vonást amiatt, hogy gályarabsága után a számára kijelölt helyszínt Párizsra cserélte fel. Cora a társadalmi szabályok ellen vét, amikor enged Du Hamel udvarlásának, majd a Mazilier-ének, amikor nyíltan szerelmet vall Györgynek, s arra kényszeríti, hogy minden éjjel látogassa meg őt. Vétségét társadalmi és faji pozíciója s az ehhez kapcsolódó társadalmi előítéletek stigmatizálják eleve.

Az előadásokról írt kritikák nyomán megállapítható, hogy a magyar színpadi adaptációban kevésbé a férfi főszereplő törvényes megpróbáltatása és szerencsés megszabadulása hatott a közönségre, hanem sokkal inkább Cora megrendítő szenvedése (l. a kritikák jellemzően a Cora szerepéhez kapcsolódó jelenetekkel s közönségre gyakorolt hatásukkal foglalkoznak). Ugyanakkor kevésbé voltak érzékenyek a kolonialista diskurzusra, amely a francia és az angolszász adaptációkban erőteljesebb visszhangot váltott ki, hiszen konkrét tapasztalataik voltak a kérdéstről.³⁸ A színésznő nem volt kreol, sem mulatt, fennmaradt jelmezes fényképe és az előadás-kritikák szerint sem festette bőrért sötétebbre a szerep kedvéért, játéka egy sajátos verzióját nyújtotta a drámai cselekmény által kínált kereteknek, melyek kulturális-társadalmi

37 Georges DIDI-HUBERMAN: *Invention of Hysteria: Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière*. Transl. Alisa HARTZ. The MIT Press, 2004.

38 A párizsi bemutaton (1871. okt. 20. Theatre de L'Ambigu/Comique) Rosélia Rousseil aratott nagy sikert Coraként. A szerepet ez évben Sarah Bernhardt és Marie Leroux is eljátszotta. *Comédiens et comédiennes* [2e série], *théâtres divers*. Notices par F. SARCEY. Portraits d'artistes gravés à l'eau-forte par L. GAUCHEREL et Ad. LALAUZE https://www.lesarchivesduspectacle.net/?IDX_Spectacle=25376. (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.) Lásd Ernest PRONIÉ: *Une vie au théâtre. Sarah Bernhardt*. Alex Jullien, Geneva, Switzerland, 1942. 54. (*Comédiens et comédiennes* [2e série], *théâtres divers* / notices par F. Sarcey ; portraits d'artistes gravés à l'eau-forte par L. Gaucherel et Ad. Lalauze) Az angliai átdolgozásokról s recepcióról lásd T. COOPER: *i. m.* Amerikai recepciójáról: Barbara WALLACE GROSSMAN: *A Spectacle of Suffering: Clara Morris on the American Stage*. Southern Illinois University Press, 2009 (Theater in the Americas). 11. A Budapesthez közeli osztrák fővárosban, a Ringtheaterben került sor rá, 1878. október 5-én. A színház digitalizált regisztere szerint háromszor játszották, október 5-én, 7-én és 9-én. *Almanach des Wiener Ring-Theaters*. Hrsg. von Johann SCHOLZ. Souffleur <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/pageview/3245735> (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.)

és faji különbségek újbóli bevésését ismételték meg. A Prielle által megtestesített Cora ezt a becementezett s a cselekményvilágban újra megerősített értékhierarchiát függesztette időlegesen fel.

Játékmódja azokat a határokat bizonytalanította el, amelyre a 19. századi állami intézmények biztos és jól elkülöníthető válaszokat adtak. A pszichiátriának/tébolydának mint társadalmi intézménynek 19. századi funkciója a helyes és helytelen viselkedés, a normális és deviáns közötti éles határok megvonásának, csoportok stigmatizálásának a terepe. A pszichiátria ilyen értelemben eleve morálisan meghatározott intézménynek tekinthető.³⁹ Fontos, hogy az előadásban nem csak Corához kapcsolódik a betegség, deviánság kérdése. Du Hamel feleségének, Marcelle-nek szívproblémái vannak; erősebb emocionális kitettség a halálát is okozhatja. Combelle doktor és rendelője szintén elengedhetetlen figurája és színtere az előadásnak, a szereplők találkozásait elősegítő alak. Marcelle mellett a játékszenvedélye és életmódja miatt Mazilier kimerült idegeinek az orvoslója; s ugyancsak őt hívják ki Cora villájába, hogy az észvesztést konstatálja, s a szereplőt tébolydába vitesse. Látható, hogy Párizs és Budapest nagyvárosi miliói a lakók egészsége és a démonizált betegségek révén is találkoznak a magyar színpadokon.

A nőket és férfiakat külön-külön megítélő kettős erkölcsi mérce, a bukott nőkre ragasztott társadalmi stigma a 19. században az egyenlőtlenségen nyugvó hegemon társadalmi világnézet következménye, melynek célja a potenciálisan szubverzív női test felügyelése. A hisztérikus test talánya ugyanannak a rebellis női testnek a racionális megértésére és társadalmi kezelésére irányuló elméletnek a hiányát bizonyítja. Ahogy a hisztériát az orvosok megjelenítették, az kimerült egyrészt az elmebetegséghez vezető pszichológiai tulajdonságok sorozatában, másrészt a hisztérikus nőnek a hagyományos társadalmi rendet felforgató tevékenysége bemutatásában.⁴⁰

39 Vö. Roy PORTER: *The Body and the Mind, The Doctor and the Patient: Negotiating Hysteria = Hysteria Beyond Freud*. Eds. Sander L. GILMAN–Helen KING–Roy PORTER–G. S. ROUSSEAU–Elaine SHOWALTER. University of California, Berkeley, 1993. 249. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft0p3003d3/> (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 17.)

40 Lásd egyik magyar leírását: „A hysteria könnyebb eseteiben fokozott szellemi ingerlékenység, a benyomások iránti aránytalan reactiv fokénység, s a hangulatnak, a rokon- és ellen-szenvnek gyors és indokolatlan változásai, veszekedő hajlam, tétováság és szeszélyesség jelzik a végbemenő jellemváltozást, ha ez már eleve a gyermekségtől fogva, ilyené ki nem fejlődik. Magasabb fokaiban ezen pszichopatikus állapot az általa sújtott egyénnel a házi együttlétet már elviselhetetlenné teszi. Ezek cselszövők, denunciások és rágalmazók, s a nők különösen férjeiket minduntalan hűtlenséggel vádolók; ebbeli hajlamaik kielégítése czéljából képesek a hamis esküvésre, a csalásra, anonym levelek gyártására. (...) Ezen hysteriás jellem neuro-pszichopatikus dispositiot képvisel, mely alkalmi okok hozzájárulására, vagy sokszor magától tovább fejlődve, kifejezett elmebetegségre csaphat át, a midőn az elmebántalom rendszeren a tébolyodottság formáját veszi fel, megtartván egyébként különleges és

A színház művészeti médiuma viszont képes ezek felülírására. Az észvesztés szimptomáit megmutató jelenetek liminalitása a deviáns és normális, a szokatlan és konvencionális játékba hozásával magának a játéknak az eltérő stílusára reflektált: szerepek-szabályok időleges felfüggesztésére, egy olyan prielle-i játéknyelvre, amelyet egyik vidéki kritika szerint maguk a színésznővel együtt játszó kollégák is bámultak.⁴¹

A szerep, a megzavart, kibillent elme, megfelelő terepet nyújt az elfojtások mögötti tartalmak felszínre törésének, a kóros vágyak a szerep/személyiség intimebb szférái tanulmányozásának. Cora álarcai, amelyeket az udvariassági formulák képeznek, fokozatosan lehullnak, s a Györggyel való jeleneteiben jelentőségüket veszítik a szociabilitás rituális álarcai, nem viselkedik, hanem megnyilvánul. (Cora szalonbeli találkozásuk után megvallja neki, hogy György parancsoló úr helyett rabszolgaként viselkedett vele szemben, s a nő elvárásai, értékítélete akkor változott meg, amikor paradox módon György az álla ellövésével végre úrként, férfiként viselkedett vele szemben, ámbár arca szépségén maradandó nyomot is hagyott a golyó; nyíltan szerelmet vall neki, „soha szenvedély élénkebb nem volt mint az enyém”, s arra kéri ölje meg.⁴²)

Ez a viselkedésmód igen jól rímel arra, amit a pszichiátriai betegek viselkedéséről tudunk, hogy levetkőzik a tanult, civilizatorikus viselkedési mintákat, a maguk nyers valóságában nyilvánulnak meg.

Azonban hangsúlyosan tevődik fel a kérdés, hogy a 19. század utolsó harmadának intézményesült színházában mekkora lehetősége van a tanulatlan, belső intuíciók, érzések, indulatok alapján való munkának/kísérletezésnek, illetőleg a megszokott, kimért mozdulatok és hangkezelés helyett ezek merészebb megnyilvánulásainak?

Rakodczay és Rádl Ödön elemzése nyomán állítható, hogy a prielle-i Cora egy komfortzónából kitörő szerep. A szalonszínésznői szerepkörből való kitörés egyben a Paulay-féle nemzeti színházi eszményi realizmusból kitörő, s azt újraértelmező kísérlet.

De vajon van-e a közönségnek erre igénye? A nyers formák mögött megmutatkozó másfajta belső valóság felkavaró, elfojtott tartalmakat szabadíthat fel benne. Az előadás sikeréből, a nézőkből kiváltott spontán hatásokból arra is következtethetünk, hogy az ideg- és elmekóros karakterek színpadi használatát nézői elvárás határozta meg. Minden bizonnyal nem mindennapi élményben részesült az a néző, aki követte Cora különböző impulzusok közti belső vívódását (bosszú és szerelem), amely pszichikai-mentális szenvedéshez vezetett.

eredetére valló jellemeit”. KONRÁD Jenő: *Hysteria és idült alkoholizmus egy esetéről*. Orvosi Hetilap 1884. 11. sz. 274.

41 Nemere. Politikai, közgazdasági és társadalmi lap IX(1879). 63. sz. (aug. 7.)

42 Vö. Adolf [!] BELLOT [!]: *47-ik cikk*. KÁMSZDT Sz. 2407. 244, 290.

Richard Senett társadalomtörténész szerint a 19. századi polgárság körében az erotikát szinte teljesen lepelbe burkolta a félelem, így csak az elfojtás rétegein szűrődhetett át. Mindenfajta nemi aktust a „megszentségtelenítés” érzése árnyékolta be: „a férfi megszenségteleníti a női testet, a szeretők megszenségtelenítik a társadalmi illemtörvényt. (...) A *csábítás* azt jelentette, hogy az egyik fél – nem mindig a férfi – olyan érzést ébresztett a másikban, amely sértette a társadalmilag elfogadott viselkedési szabályokat”.⁴³

A színpadi helyzet szerint, a cselekményt övező párbeszédnek értékhierarchiát is kifejező világában a fehér férfit elcsábította a kreol Cora, akinek ereiben rabszolgavér folyt. A csábítás nyilván az illető összes többi társadalmi kapcsolatának ideiglenes felborulásához vezetett: György kiszolgáltatottjává, „rabszolgájává vált” a Cora iránt táplált érzésnek. Amerikában családja, sem apja, sem anyja nem nézte jó szemmel a viszonyt. Féltékenységi indulatában majdnem gyilkosává vált, és gályarabságra ítéltetett. Később ez az egykori kapcsolata feleségét is érintette (ezért is kívánta elrejteti előle), mert a jelképes értelemben vett bűn őt is megbélyegezte.

Coránál nem működött az elfojtás, gátlás nélkül törtek elő vágyai, s második felvonásbeli nyílt szerelmi vallomása nem illeszkedett a korszak tipikus női viselkedéséhez. Sigmund Freud színpadi szereplőkkel foglalkozó tanulmánya különbséget tesz neurotikus és nem neurotikus néző között, s azt állítja, hogy a színpadi hős szenvedéseiben magára ismerő érzékeny-neurotikus nézőben az elfojtott indulatok, érzelmek tudatos felismerése örömet, élvezetet nyújt. A nem neurotikus néző számára a konfliktus elfogadhatatlanságba ütközik, s az elfojtásra való hajlandóság, ill. az elfojtás megismétlődik.⁴⁴

Kétségtelen, hogy a nézőtér ismétlődő frenetikus ünneplése a szerepben rejlő tudatos és elfojtott érzelmi motivációk a saját érzelmi világukban megtapasztalt rokon elfojtásokra visszhangzott, s valamiképpen magukat is felismerték a szenvedőben. A tudatosulás eléréséhez vezető folyamatban a néző figyelmét egyszerre vonhatta el saját érzésének szorítása, melyre a színházi fikcióban való elmerülés biztonságos kerete prediszponálta, s ezáltal ellenállása is csökkent az elfojtott anyaggal szemben.

A szociálpszichiátria történeti irányzatú kutatásai bizonyították, hogy nem csupán a normális lelki élet egyes marginális jelenségei (álom, ábrándozás, fantáziálás) szolgálhatnak valamely társadalom kollektív életérzésének, reményeinek, rettegéseinek indikátoraként, hanem a valódi elmebeteg tünetek egy része is tekinthető ilyen indikátornak: a túlértékelt eszmék, téveszmék, az érzékcsalódások, a kóros fantáziák, a patológiás dicsekvések, nagyzolások tartalmaiban, valamint a szorongások, fóbiák

43 Richard SENETT: *A közéleti ember bukása*. Ford. BOROSS Anna. Helikon, Bp., 1988. 17.

44 Sigmund FREUD: *Psychopathic Characters on the Stage*. The Psychoanalytic Quarterly 11. 4. sz. 463.

témáiban szintén tükröződnek az adott kor és társadalom közös óhajai, törekvései és félelmei.⁴⁵

A társadalomtudományok által feltárt történeti szociálpszichológiai ismeretanyagot bővíti a pszichopatológiai dokumentumokban leírt korspecifikus pszichiátriai tünetek tanulmányozása. A színpad is tekinthető hasonló típusú vizsgálati terepnek.⁴⁶ A korabeli mindennapi életből táplálkozó színpadi cselekmény, amely egy pszichikai-pszichiátriai rendellenességet hasznosít. A felmutatott alak lelki-szellemi vívódásában pedig olyan elképzelés, vágyképzet és ábránd is kifejezésre jut, ill. megtestesül a színpadon, amelyről normális állapotában nem vagy alig beszélne, szegyenérzetből kifejezetten elfojtani igyekezne. Ilyen értelemben Cora leleplező hatású, s megnyilvánulásainak köszönhetően láthatóvá válnak a szerep-személyiség intimebb szférái. Az emberi lélek rejtettebb rezdülései kinagyítva szemlélhetők a sűrített színpadi megjelenés médiumában. A színpad nemcsak bekukkantást enged a pszichózis folyamatában, lehetőség ad az azonosulásra, nyilvános teret és egy kibékítő feloldását nyújt egy előítéletektől és számos babonás félelemmel övezett jelenségre, ugyanakkor korspecifikus mentális-pszichológiai vonatkozások felismerését is segítheti.

45 Pisztor Ferenc orvos és pszichiáter főként a származási téveszméket és paranoid formákat vizsgálta a dualizmus korszakának magyar kórrajzanyagaiban. Lásd PISZTORA Ferenc: *Szociális presztízs a Monarchia korában. Státuszszimbólumok a kor nagyzásos téveszméinek tükrében*. Valóság 1980. 876–890; Uő: *Devianás magatartásformák a Monarchia korabeli Magyarországon; A születési arisztokrácia súlya és a származás téveszmék gyakorisága a Monarchia társadalmában*. Orvosi Hetilap 1981. 06. 243–245. A korszak pszichiátriai kézikönyveinek leírása, valamint a tömeges pszichiátriai kórlapok elemzése is azt bizonyítja, hogy kiemelkedő fontosságúak a származási téveszmék, a genealógiai paranoiaformák. Utóbbiak jellemzője, hogy vezető tünetegyüttesként fordul elő bennük „az előkelő származás-kicséreltetés” témakörével kapcsolatos téveszmerendszer. Fontosságukat egyrészt gyakori előfordulásuk, másrészt az a körülmény magyarázza, hogy ezekben a pszichopatológiai kórformákban voltaképpen a dualizmuskori magyar társadalom jellegzetes értékzetes és értékorientációja jelenik meg. Következtetése szerint e genealógiai kórformák az alulról jövő osztályoknak az uralkodó elit születési előjogaiban s az ezekhez kapcsolódó gazdagságában való részesedési óhaját fejezik ki, patológiás formában. Ebben áll mélyebb társadalomtörténeti jelentőségük.

46 Erika Fischer Lichte kulturális modellként értelmezett színházkonceptiója s az európai drámatörténetet a „színre vitt identitás” korszakaiként feldolgozó művének (*History of European Drama and Theatre*. Routledge, London, 2002.) modelláló módszere az egyes korszakok pszichikai rendellenességeinek vizsgálatához is bizonyítékként hozható és használható.

A KORABELI SZÍNHÁZI SZÍNTÉR

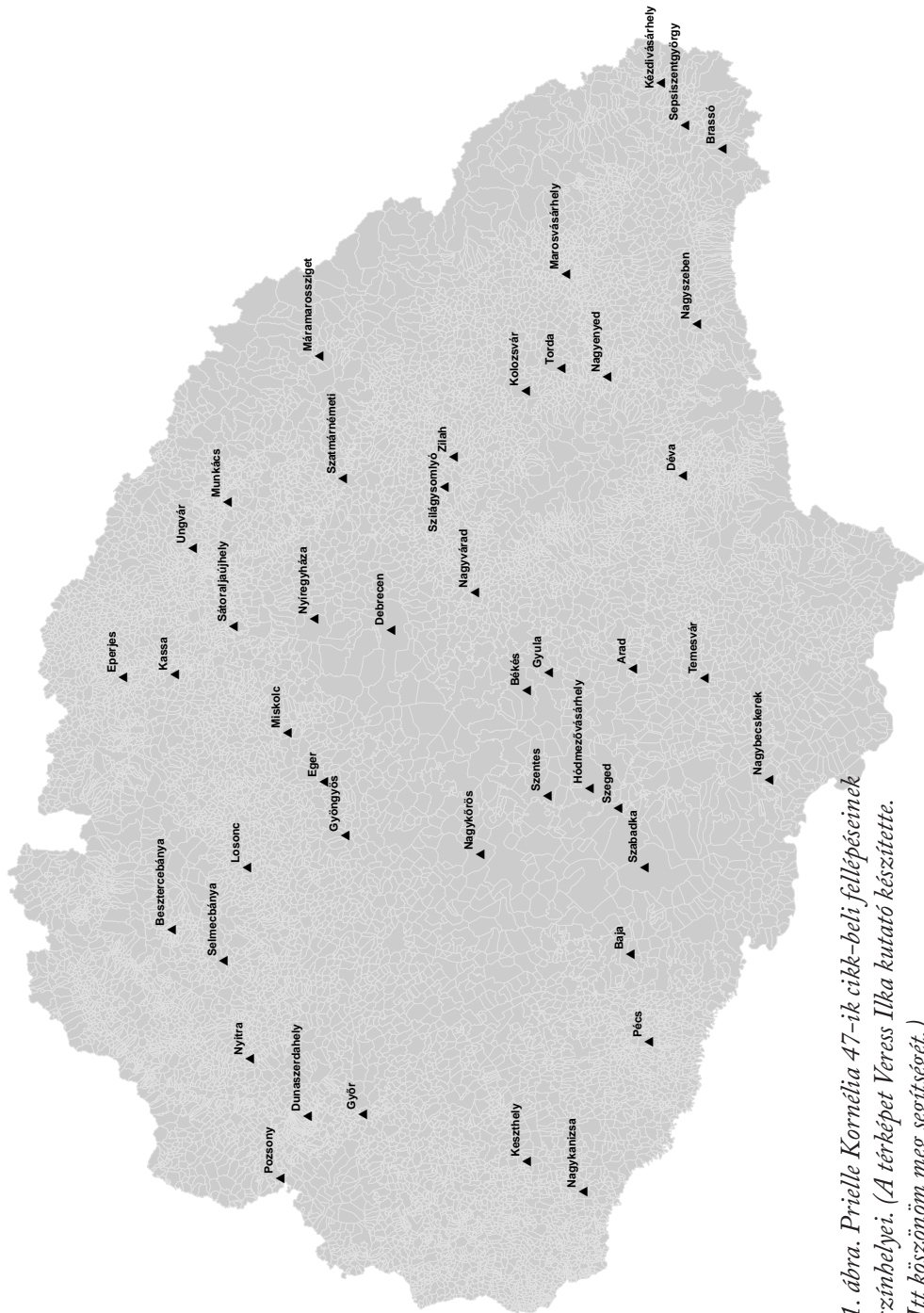
A korabeli színházi színtér, tágabban a közép-európai hivatásos színházvilág, szűkebben az Osztrák–Magyar Monarchia magyar nyelvű színjátszása olyan struktúrán alapult a művészetfinanszírozás liberális gyakorlata nyomán, amelynek egyik legfőbb ismérve a mobilitás volt.⁴⁷ A hírneves színész nő többnyire vonattal bejárja az ország színházi városait és településeit, s ezt a szerepét helyi társulatokkal együtt játssza. A szerepalkotás forgalmazása révén Coráját a különböző vidéki társulatok 45 helyszínén láthatják: Gyöngyös, Besztercebánya, Losonc, Kolozsvár, Pécs, Szeged, Baja, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Nagyvárad, Miskolc, Déva, Szent-tes, Eger, Hódmezővásárhely, Máramarossziget, Ungvár, Nyíregyháza, Szabadka, Debrecen, Kassa, Nyitra, Békésgyula, Nagykanizsa, Nagyenyed, Nagybecskerek, Békés, Torda, Brassó, Győr, Arad, Nagykőrös, Dunaszerdahely, Pozsony, Temesvár, Nagyszében, Szilágysomlyó, Zilah, Munkács, Sátoraljaújhely, Szatmár, Keszthely, Eperjes, Selmecebánya.

A felsorolt helységek közt Pécsen, Miskolcon, Debrecenben, Nagyváradon és Aradon két különböző évben is játszott egy-egy alkalommal a szerepet. Kolozsváron, a vidéki három különböző évben lépett Coraként fel, 1878-ban, 1881-ben és 1886-ban. Ez a tény nemcsak gazdag személyes kolozsvári kapcsolatai miatt, hanem a kolozsvári Nemzeti Színház korabeli különleges pozíciójából is jelentősnek tekinthető. Az 1870-es évek közepétől (1874–1887 között) Kolozsvár volt az egyetlen olyan állomáshelye a magyar színészetnek, amely tizenkét hónapos játszási időt valószínűsített meg, a vidéki magyar színtársulati állomáshálózat tizenkét központja közül egyedülként.⁴⁸ A térképmelléklet nemcsak a játéktípus-terjedés térbeli dimenzióit modellálja, hanem a Cora figurájában sűrített, a humán pszichét érintő érzékeny vonatkozásokat is.⁴⁹ Prielle vidéki vendégszínházi szerepben azt is megmutathatják, hogy milyen térbeli dimenziót ölel át, s ily módon hogyan terjed és válik meghatározóvá egy játéktípus a korabeli vidéki magyar színtársulati rendszerben. Ugyanakkor az alakítás hogyanjai ahhoz a tágabb problematikához kapcsolódnak, amelyek az előadások témáin, szereplőin keresztül a színházba járó közönség tudatos és kevésbé tudatos érdeklődését, egyéni és kollektív létrejövését szervezték.

47 Vendégszínházi szerepeiről és ennek ideológiai vonatkozásairól lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Hírnev, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában*. Irodalomismeret 2016. 2. sz. 58–81.

48 Ez a tizenkét színházi központ képviselte, a vidéki színházi városok játszási idejét tekintve, az első szintet, amely városok 4–6 hónap között voltak képesek társulatbefogadásra és előadás-biztosításra. Ezen színházi városok: Arad, Debrecen, Győr, Pécs, Szatmár, Kolozsvár, Kassa, Miskolc, Szeged, Székesfehérvár, Szabadka és Kecskemét voltak.

49 Lásd a melléklet térképét.

1. ábra. Prielle Kornélia 47-ik cikk-beli fellépéseinek
színhelyei. (A térképet Veress Ilka kutató készítette.
Itt köszönöm meg segítségét.)

Egyik kolozsvári előadásbeszámolója pontosan az alakítás spektakularitásjellegét emeli ki, amennyiben a démoni gonosz és a megejtő játékmód egyszerre tudja működéskébe hozni a kíváncsiskodás és megvetés, az elragadtatás és az undor hatásait:

„A színművészet által felköltött illúzió megrázó hatását teljesebb mértékben aligha éreztük valaha mint Prielle Kornélia tegnapi megragadó játéka alatt. A világot jelző deszkákon lefolyt cselekvény közepébe ragadtattunk; nem birtunk a mély meghatottságból a felvonás közökben játszott léha zene lármájára sem magunkhoz térni. Cora daemoni alakja vésődött lelkünkbe és az örülés pathologikus egymásutánja oly kimondhatatlan következetességgel fejlődött ki előttünk, hogy a »grain de bon sens« becsét, mely nélkül az élet elviselhetetlenül örült egy tréfának tekintjük, ugyancsak megértettük és az extázis marcangoló kínai alatt vergődő szegény Corát, bármennyire megérdemelte tragikai bűnhődését, megindulással sirattuk meg. Oh, e játék e szerepben túlon túl igaz; hiányzik belőle az a vonás, mely Meduzát is széppé tette, bár pokoli igézettel ruházta föl”.⁵⁰

A megörülés jeleneinek nézőből kiváltott hatását a következőképpen ragadja meg: „Még gyermek koromban hallottam, hogy az üveghangszer, melynek használata tiltva van, mert idegbomlasztó és oly extatikus lelki állapotot idéz elő, mely nem kívánatos: Prielle Corája ily hangszer hatását juttatá eszembe. Priellere nagyobb dicséretet nem mondhatunk, mint azt, hogy az alakító képesség és teremtő tehetség oly ihletettségével bír, melynél csak a hosszú művészeti pályán bámulatos gazdagságában elsajátított legapróbb vonalokig kidolgozott művészi kivitel nagyobb (...)”.⁵¹ A nézői élmény, mely az üveg hangszer hallgatóból kiváltott hatását asszociálja a Bayard álnevű kolozsvári kritikusban, idegbomlasztó, eksztatikus és értelemszerűen társadalmi szempontból nem kívánatos. A női szenvedély nyugtalanító hatása a korabeli magyar színpadokon és nézőtereken minden bizonnyal érvényesült.

A KÓRKÉP PROBLÉMÁI

A vizsgált szerep szövegekönyve és kritikái alapján aligha lehet mai kórképét meghatározni az akkoriban örültnek nevezett Corának; hiszen sem a mai orvostudomány, sem a pszichológia nem tart számon olyan pszichés kórképet vagy mentális rendellenességet, melyet az „örült” kifejezéssel illette. A szereplő köznyelven hisztériának mondott konverziós zavarban szenvedőként is meghatározható, mivel Corában a szélsőségesen erős érzelmi stresszhatás fizikai tünetek formájában jelenik meg; a kártyás Mazilier szereplő elmondása szerint Cora idegessége négy évvel korábbra vezethető vissza, amikor titokban megtekinti a gályarabságra ítélt Györgyöt Toulouse-ban,

⁵⁰ Ellenzék XIII(1881). 78. sz. (ápr. 5.)

⁵¹ Uo.

de pillantásuk találkozik, s azóta többször is vizionálja, maga előtt látja György tekintetét.⁵² Emellett az előadásbeli Cora hangsúlyozta a beszédképtelenséget, és a mozgáskoordináció-beli tüneteket is. Kalitba zárt vadként való mozgása, megfeszülései, görnyedései nemcsak a színpadi testhasználat újdonságerejével hatott, hanem minden bizonnyal a hisztérikus páciensek különös rohamait, rángatózásait, gyors hangulati és kedélyállapot-váltásait asszociálta.

A bemutató s az azt követő előadások időszaka sem mentes a hisztéria jelenségét övező, évszázadokon átívelő félreértésektől és előítéletektől.⁵³ Az, ahogy a hisztériát az orvosok ekkoriban leírták Charcot nyomán, az többnyire kimerült az elmebetegséghez vezető pszichológiai tulajdonságok sorozatában, s a hisztérikus társadalmi rendet felforgató tevékenység bemutatásában.⁵⁴

A Laufenauer-kolléga és tanítvány, Moravcsik Ernő Emil *Gyakorlati elmekértan* könyve is egy külön fejezete foglalkozik a *Hysteriás elmezavarral, a psychosis hysteriával*. Az általa leírt tünetegyüttes jó néhány eleme megfelel Cora színpadi viselkedésének is. Szerinte nemcsak öröklés, hanem pszichikus és környezeti okok hatására is kialakulhat. A szerelmi csalódás és a ki nem elégített ambíció meghasonlásba hozhatja a személyt a külvilággal; erős sokkhatás is kiválthatja a hisztéria tünetét, erős érzécsalódások, főként látásbeliek jelentkeznek, amely alapján elmezavar is kifejlődhet.⁵⁵ Mindezek kiolvashatók a kritikákból. Minthogy a konverzió sokszor különféle pszichiátriai megbetegedésekhez társul, ezért a pszichózishoz (köznyelvi nevén elmebaj) is köze van Cora figurájának. A darab végére elveszti kapcsolatát a valósággal, téveszméi, érzécsalódásai vannak, érzelmeiben bekövetkező minőségi változásokat figyelhetünk meg, a társadalmi viselkedés szabályainak csökkenését, kommunikációra való képtelenségét és érzécsalódását láthatjuk.

Fennmaradt egy jelmezes műtermi fénykép Prielle Corájáról. A fotó médiuma a sebet elfedő fátyollal s a kéztartással az elrejtés gesztusát ismétli meg. Ezt az elrejtést, sztereotip gesztusba merevedést viszont sikeresen mozdították ki a színész nő sorozatos performatív aktusai, amelyeknek hasznosítható forrásaiként kevésbé a szöveggel s a fénykép médiuma kínálkoztak, hanem a szerepalkotást megelőző élményanyag feltárt dokumentumai és a kritikák kontextuális vizsgálatai.

52 „Annyira gyűlöli vagy szereti, hogy mindenütt látni képzei.” (*A 47-ik cikk. KÁMSZDT. II. fv. 194.*)

53 *Contemporary Approaches to the Study of Hysteria*. Eds. PW HALLIGAN–C. BASS–JC. MARSHALL. Oxford University, 2001; SZENDI GÁBOR: *A konverziós hisztéria fogalmának rövid története és neurobiológiai modellje*. Psychiatria Hungarica 2004.

54 Vö. a 39-es lábjegyzetben a Konrád Jenő által leírt definíciót. KONRÁD: *i. m.* 274.

55 MORAVCSIK: *Gyakorlati elmekértan*. 335–368.

1. kép. Prielle Kornélia Cora szerepében
(Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet gyűjteményéből)

PASSION ON THE 19TH CENTURY STAGE

Keywords: *19th century theater; female passion; role-creating; performative acts; hysteria*

Considering the double-fold context, that is the theatre culture of the 19th century and the birth of modern psychiatry, the study is focusing on specific acting performances of Kornélia Prielle, a leading Hungarian actress. Examining theatre critics' reports about several performances of the French social drama entitled *L'article 47* (written by Adolph Belot) in which she played Cora, one of the main characters, the study explores her means/practices of

creative expression, as well as other biographical? sources related to her role-formation. Thus, it makes not only valid the perspective of performance studies for analysing historical acting styles, but, through an entanglement with the social-cultural and scientific contexts, it brings into attention the general interest of the era in so-called illnesses of the mind, together with the birth of modern psychiatric institutions.

PASIUNE PE SCENA TEATRALĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: *teatrul din secolul al XIX-lea; pasiune feminină; creare de rol; acte performative; isterie*

Având în vedere contextul dublu, adică cultura teatrală din secolul al XIX-lea și nașterea psihiatriei moderne, studiul se concentrează pe crearea unui rol teatral și spectacolele acestuia în contextul carierei lui Kornélia Prielle, o renumită actriță maghiară. Prin explorarea componentelor personajului Cora, unul dintre personajele principale ale dramei sociale franceze intitulat *L'article 47*, scris de Adolph Belot, precum și surse despre diferite spectacole, autorul analizează mijloacele ei de expresie creativă și sursele formării rolului. Studiul ia perspectiva studiilor de performanță în ceea ce privește atât stilul actoricesc, cât și relația între comportamentul în spațiul public și cel privat. În același timp contextele socio-culturale, îndeosebi înființarea instituțiilor psihiatrice moderne contribuie la o imagine mai clară asupra formării rolului și a recepției teatrale.

ANDRÁS ORSOLYA*

AZ *ILONKA* CÍMŰ BÁBELŐADÁS AZ ORAL HISTORY ÉS A KULTURÁLIS EMLÉKEZET KONTEXTUSÁBAN

Kulcsszavak: *bábszínház; oral history; identitás; kulturális emlékezet; dialogikusság*

1. BEVEZETÉS

Az alábbiakban az *Ilonka. Bábjáték felnőtteknek* című előadással foglalkozom, amely Lakatos Ilonka néni, egy mérai roma asszony életének jeleneteit mutatja be a második világháború időszakára eső gyerekkorától kezdve egészen a 20. század végéig, időskoráig. A különböző bábszínházi technikák segítségével megelevenednek a személyes és családi élet mindennapi eseményei és fordulópontjai, mint Ilonka édesanyjának és nővérének halála, a munkavállalás, férjével való kapcsolata, gyerekei születése, illetve egyes történelmi események is, például a háború vagy az 1989-es romániai rendszerváltás. Az előadást életútbeszélés-jellege, valamint a történelmi események ábrázolása miatt oral history-feldolgozásként vizsgálom. Az értelmezés további szempontjait a kulturális emlékezet kutatásának felismerései alapján jelölöm ki.

1.1. Az *Ilonka* című előadás keletkezése

Az *Ilonka* című előadás alapját az a kötet¹ képezi, amelyet Könczei Csilla állított össze Ilonka néniel való beszélgetéseiből, hangfelvételt készítve, majd lejegyezve életútjának egyes epizódjait. A kötetben a jelenetek kronologikus sorrendben, románul, románul és magyarul olvashatók, mivel ezeknek a történeteknek a rögzítése eredetileg a nyelvtanulás célját szolgálta Könczei Csilla számára. Az előadás rendezője Palocsay Kata, a főszerepet pedig Erdei Emese alakítja. Az előadás bemutatójára 2019. május 26-án került sor a kolozsvári Zug.zone kulturális térben.

Úgy vélem, már az említett interjúkötet sajátosságai is segítenek körvonalazni néhány lényeges aspektust, amelyek az előadás értelmezéséhez szükségesek. Amint azt Könczei Csilla megjegyzi a kötet bevezetőjében, „többszörösen kisebbségi életvi-

* ANDRÁS Orsolya (1991), fordító, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.andras@gmail.com

1 KÖNCZEI Csilla–Ileana LĂCĂTUŞ: *Ilonka néni*. Editura Fundației Pentru Studii Europene, Kvár, 2002.

lág”² mutatkozik meg a történetekben, így Ilonka néni életút-elbeszélése olyan oral history-forrásnak tekinthető, amely a marginalizált közösségek tagjainak ad hangot. A kötetben csak elvétve szerepelnek kérdések, így a láthatatlan, de figyelmes hallgató valóban engedi szóhoz jutni Ilonka néni tapasztalatait, nem jelöli ki az elbeszélés keretét, hanem hagyja, hogy az eseményeket saját döntései szerint strukturálja. Ilonka néni alakja az átélt nehézségek ellenére nem áldozatként rajzolódik ki, így az interjúk anyaga azt a kérdést is felveti, hogy hogyan épül fel az emlékezésben az identitás, az öndefiníció.

A kötet bevezetőjében, illetve egyes elmesélt epizódokban Ilonka néni és Könczei Csilla kapcsolatának történetét is végigkövethetjük a távolságtartó ismerkedéstől kezdve a fokozatos közeledésen át a kölcsönös bizalom elnyeréséig. Ez a szeretetviszony a kötetből készült előadásban is érezhető, annál is inkább, hogy az alkotókat is személyes kötelék fűzi Ilonka nénihez.³ A kötetből kikövetkeztethető, mennyire fontos Ilonka néni számára az élettörténet megosztása, a figyelmes hallgatóság jelenléte, valamint a mesélésből kibontakozó közelség, például amikor egyes megrázó részleteket kihagy, „mivel kímélni akarja a kisfiút, akinek mesél”.⁴ Éppen ezért nagyon találó forma a kötet anyagának feldolgozására a bábszínház dialogikus, érzelmeket mozgósító és intenzív figyelmet igénylő műfaja.

1.2. Értelmezési lehetőségek

Mint említettem, az előadás alapját képező kötet is egyértelműen oral history-jellegű anyagnak tekinthető, különösen amiatt, hogy az ilyen típusú interjúkban nagyon fontos az interakció, a közös értelemadás folyamata⁵. A színházi feldolgozás révén ez a folyamat a műalkotás befogadója felé is nyitottá válik. Így értelmezésem első részében az oral history-kutatások kontextusában vizsgálom az *Ilonka* című előadást, a történelmi események és a személyes tapasztalat összefonódását, valamint az identitás megkonstruálását az énelbeszélésben.

Szintén a történelmi események ábrázolása a kiindulópontja az előadás azon értelmezésének, ami a kulturális emlékezet kutatására alapoz. Itt a kérdés egyrészt az, hogy a műalkotás, amely később maga is beleépül a közösség kulturális emlékezetébe, milyen képet alkot az egyes eseményekről, hogyan idézi fel ezeket, másrészt pedig, hogy az előadás milyen eszköztárból építkezik, milyen értelmet nyernek a színpadon megjelenő tárgyak, vizuális elemek (képek, videók, fényhatások).

Az interjúkötet és a színházi feldolgozás dialogikussága megközelíthető a kulturális emlékezet modelljei felől is. Aleida Assmann, ennek a kutatási területnek az

2 Uo. 19.

3 Palocsay Kata és Erdei Emese szóbeli közlése alapján, 2020. október 19.

4 KÖNCZEI-LÁCÁTUŞ: *i. m.* 281.

5 KÁROLY Anna: *Az oral history mint kutatási módszer*. Magiszter V(2007). 2. sz. 60.

egyik legjelentősebb képviselője, egy 2019-es előadásában⁶ különbséget tesz a monologikus és dialogikus emlékezés között. Míg előbbi csak egyetlen csoport nézőpontjára van tekintettel, és hajlamos az esszencialista ábrázolásmódra, ami archetípusokra redukálja a történelmi események aktorait, utóbbi több perspektívát is bevon, ezáltal árnyaltabb képet alkothat a múltról. Assmann szerint a művészet a kritikus szemlélet és a dialogikus megközelítés felé vezető út lehet kulturális emlékezetünkben, s noha ő elsősorban a nemzetek, országok közti dialógusról szól itt, úgy vélem, hogy megállapításai például a többség és kisebbség viszonyára is vonatkoztathatóak, így az *Ilonka* mint egy marginalizált személy életútjára fókuszáló előadás hozzájárulhat ahhoz, hogy a kulturális emlékezetbe minél több nézőpont beleépüljön.

2. AZ *ILONKA* CÍMŰ BABELŐADÁS MINT ORAL HISTORY-FELDOLGOZÁS

Károly Anna meghatározása szerint az oral history olyan interjú, amelynek célja egy történelmi jelentőségű esemény felidézése. A szerző kiemeli, hogy az oral history nem pusztán adalék a hivatalos történetíráshoz, hanem a múlt megismerésének ugyanolyan hiteles forrása, mivel a kettő között nem állítható fel hierarchikus viszony.⁷ Ezért az *Ilonka* értelmezésekor szó lesz a történelmi események ábrázolásának sajátosságairól, amelyeket az előadás a személyes tapasztalatba ágyazva, szubjektív nézőpontból és igen intenzív érzelmi töltettel mutat be.

Mivel a babelőadás az interjúkötetből szelekció, hangsúlyozás és természetesen a színre vitel révén jött létre, fontos kitérni az anyag értelmezésének, feldolgozásának kérdéseire. Lajos Veronika az oral history etnográfiai alkalmazásával foglalkozó tanulmányában felveti a szóbeli források értelmezésének kérdését, és a fordítás analógiáját használja, ugyanis szerinte egy interjú értelmezője a megszólaló személy „szemszögét érvényesítő jelentéseket ülteti át saját társadalma »nyelvére«, szociokulturális értelmezési mezéjébe”.⁸ Érdekes kérdés az *Ilonka* anyaga kapcsán, hogy magukat az interjúkat kinek a „nyelvére” tudja a színre vitel lefordítani (közvetítve a roma nő életvilága és a nem roma nézők között), illetve tágabb értelemben, hogy az elhangzott, majd lejegyzett, tehát nyelvi formában rögzített történetek hogyan ültethetők át a színház formanyelvének közegébe. Az előadás létrehozása mint kreatív interpretációs folyamat számos érzékletes módot talál a történelmi események megta-

6 Aleida ASSMANN: *Die Wiederaneignung der Nation. Erinnerung, Identität und Gefühle*. Jan Patočka Gedächtnisvorlesung, Bécs, 2019. október 15. <https://www.iwm.at/events/event/jan-patocka-memorial-lecture-2019/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 26.)

7 KÁROLY: *i. m.* 59.

8 LAJOS Veronika: *Etnográfia és oral history*. Erdélyi Múzeum LXXVI(2014). 1. sz. 111.

pasztalásának közvetítésére, és a tágabb értelemben vett fordítás azon kihívásának is eleget tesz, hogy Ilonka néni életvilágát egy kívülálló néző számára hozzáférhetővé tegye, ugyanakkor tiszteletben tartsa idegenségét és megismerhetetlenségét is.

2.1. Történelem, tapasztalat, ábrázolás

Az *Ilonka* című előadásban két történelmi esemény is felbukkan, amelyek a főszereplő életében jelentős szerepet játszanak. Az egyik a második világháború, konkrétan a roma holokauszt, a másik pedig az 1989. decemberi forradalom.

A roma holokauszthoz kapcsolódó jelenetben Ilonka kislánként jelenik meg, így a történelmi eseményről nincs fogalmi tudása, tapasztalatát a megnevezhetetlen és uralhatatlan félelem, a környezetében érzékelt fenyegetettség határozza meg. Az Ilonkát ábrázoló bábót egy lemezjátszó karjára rögzítve látjuk, amint körbe-körbe rohan a Horthy-indulók dallamára. Ez a szédítő mozgás a tragikus következményekkel járó történelmi döntések örületét jeleníti meg, valamint az áldozatok tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát. A jelenetben a legfigyelemreméltóbb az arányok kezelése. A színpadon a színes, különböző hangokat kiadó játék kisvonal a haláltáborokba induló, rémisztő tehervonattá tornyosul, amikor a főszereplő veszélyt érez, majd ismét játékszerré változik Ilonka kezében. A háttérben mozgó, közepes méretű Horthy-arckép eleinte hatalmas szörnyetegnek tűnik, akitől Ilonka retteg, később pedig nevetséges rajzfilmfigurává törpül, amikor szintén az indulók ritmusára vörösen villogni kezd a szeme. Így az oral history-feldolgozás nemcsak a történelmi események szubjektív megközelítését nyújtja, amikor Ilonka érzelmeit kifejezi, hanem a színpadi megoldások révén lehetővé teszi azok újraértelmezését is. A humoros, gúnyos Horthy-ábrázolás például megkönnyíti a trauma átlépését, a játékvonat pedig kezelhető, lezárható történetté teszi azt.

Az 1989-es forradalom ábrázolása szintén relativizálja a történelmi események horderejét, erre utal az éppen utcaseprőként dolgozó Ilonka gesztusa, aki vesszőseprűjével igyekszik lecsapni azt a játék helikoptert, amin az előadásban a Ceaușescu házaspár menekül, mintha csak egy bosszantó légy lenne. A jelenetben emellett feltűnő azoknak a részleteknek a kiemelése, amelyek a hivatalos történetírásból minden bizonnyal kimaradnak, hiszen a forradalom heroikus narratívája helyett a következő mozzanat kap helyet: „S hogy mi volt ott! Egy csomó mindenkit lelőttek! Mik kellett leseperjünk az emberek agyát a falról, mik!”⁹ A történet elbeszéléséhez intenzív érzelmek kapcsolódnak, elsősorban a düh amiatt, hogy Ilonka néni szemszögéből a forradalom eseménye nem hozott jelentős változást:

„A mi șefünk pártfelelős volt. Pártember! De ő még most is șef! Ki is jött Ceaușescu után...? Ja igen, Iliescu. [...] A mi șefünk komája volt Iliescunak, ő keresztelt neki

9 Az idézeteket a 2020. október 4-én megtartott előadás alapján jegyeztem le. Az előadás szövege néhol csekély mértékben eltér az interjúkötettől.

egy fiút, s együtt jártak az erdőn, ide-oda, meg mindenfelé. Azért akarta ő, hogy lelőjék Ceaușescut, mert ő még most is șef! Még most is!”

Az interjúkötet és az *Ilonka* című előadás nagy részét azonban nem az ikonikus történelmi események, hanem a mindennapi élet történéseinek elbeszélése teszi ki, ami nem kevésbé fontos a múlt megértése szempontjából. Henri Lefebvre szerint a hétköznapiok több figyelmet érdemelnének, hiszen mindennapi terekben töltjük életünk legnagyobb részét, és nem a kivételes események körülményei között.¹⁰ A mindennapi életre irányuló fókusz az előadásban abban nyilvánul meg, hogy szinte minden jelenet periférikus terekben játszódik (a gyár pincéje, a mérái „cigánysor”, a „strek”, azaz az országút, Kolozsvár lakónegyedei), amelyeket a színpadon minimalista módon ábrázolnak, de ennek ellenére is figyelmet kapnak, megtelnek a főszereplő lelkesedésével. Ilyen jelenet például Ilonka lányának, Katinak a születése, ami nem a kórházban, hanem a mentőautóban történt: „És akkor meglett a leányom. Kati! Azt ott szültem a... Piața Păcii-n. Nem volt mellettem senki, csak a sofőr. Úgy is nevezték el. Mindenki úgy mondta neki a kórházban, hogy »Ioi, ce face șoferița ta, tu?«”

A mindennapi eseményekre való fókuszálás betekintést enged a történelem emberi dimenziójába is. Nem beszélhetünk például a háború vagy a diktatúra egyértelmű címkékkel ellátott, értékítéletet megfogalmazó elbeszéléséről, ezek helyét a személyes interakciók, áthidaló megoldások, a jóindulatú segítségnyújtás veszi át. Erre példa a háborús időszakból az az esemény, amikor Mэрába bejöttek az oroszok, és a vallás gyakorlására vonatkozó döntéseket nem hivatalos, politikai szinten hozták meg, hanem Ilonka nagyapjának temetésekor egyszerű, személyes beszélgetések oldották meg a problémát:

„Akkor ment apám az oroszoknál, és mondta nekik románul, hogy: Ne, meghalt édesapám. Hogy hívják? Gergic Márton. Meglőtték? Nem, de a tiszteletes úr nem akar jönni, hogy temesse el. Hogy volt mostanáig? Hát úgy, hogy kijött a pap, felment az emberrel vagy az asszonnyal a temetőbe, aki meghalt, ott prédikált, és csináltunk tort. Na, úgy legyen most is. Úgy csináljuk most is, ahogy volt a szokás! És akkor ment az orosz a papnál. És mondta, hogy jöjjön, és temesse el az öreget. Örvendett a pap! Feljött, de félt. És akkor eltemettük nagyapámat. Úgy rendesen, zenészekkel, mint ahogy azelőtt. Aztán adtak egy nagy disznót, egy juhót, egy véka búzát, és mondták, hogy csináljunk tort. Még az oroszok is feljöttek

10 Henri LEFEBVRE: *Rhythmanalysis. Space, Time, and Everyday Life*. Ford. Stuart ELDEN-Gerlad MOORE. Continuum, London, 2004.

a torba! Aztán harangoztak. Sírtak az emberek: Marci bácsi csinálta, hogy legyen, hogy tudjunk menni a templomba!”

Az idézett részletekből érzékelhető az előadás szövegének sokszínűsége, elevensége, amely éppen az oral history-jellegű anyagból adódik, és ami még hangsúlyosabb Erdei Emese előadásában, hiszen előszóban alkalma van a hangszínnel, hanghordozással játszani. Derek Paget a szó szerint feljegyzett anyag alapján készült színházi produkciókról szóló cikkében kiemeli, hogy ezekben az előadásokban a nyelv megformáltsága, zeneisége és ritmusa különösen fontos szerepet játszik. Ilyen esetben Paget szerint a színész és a dramaturg számára nagy kihívás, hogy visszafogják magukat, alázattal dolgozzanak, és hagyják szóhoz jutni a történetet – minél közelebb annak eredeti hangjához. Úgy véli, a művészek feladata itt egyszerre a dokumentáció és a megelevenítés.¹¹ Ezt Erdei Emese úgy valósítja meg, hogy folyamatosan egyensúlyoz a beleélő játék és a távolságtartóbb mesélés (illetve bábozás) között. Paget megállapítja, hogy az oral historyra alapozó előadások felelősséggel tartoznak azokkal szemben, akiknek a szavai elhangzanak, és az előadás egyfajta feedback a felé a közösség felé, amelyből származik.¹² Úgy vélem, hogy az Ilonka című előadás eleget tesz ennek az elvárásnak, annál is inkább, hogy számos előadáson maga Ilonka néni is jelen volt, mintegy visszaadva a fikcionalizált történetet a valóságnak.

2.2. Az énelbeszélés és az identitás felépítése

Paul Thompson és Joanna Bornat az oral history-jellegű forrásokat vizsgálva megállapítják, hogy az életútját elbeszélő személy általában egy hallgatóságnak szánja azt, és bizonyos üzenetet közvetítve strukturálja az eseményeket.¹³ Noha úgy vélem, hogy ez a mozzanat nem feltétlenül tudatos, azzal egyetértek, hogy az ilyen típusú interjúk túlmutatnak a konkrét események rekonstrukcióján, és belőlük kirajzolódik az illető személy értékrendje, identitása. Ez utóbbit maga az elbeszélés építi fel, mégpedig nem abban az értelemben, hogy a tényekre és adatokra redukálható tapasztalatok nyomot hagynak a személyiség fejlődésén, hanem az események szubjektív megközelítése miatt, amelyeknek a hatása az ember viszonyulásától függ. Az egyéni értelmezés a megfogalmazásban valósul meg, és erre igen szemléletes példa Ilonka néni elbeszélése, aki nemcsak az idő és az események strukturálása, valamint a figyelem egyéni fókuszra révén teremti meg saját történetét, hanem azáltal is, hogy saját nyelven mondja el azt, amely különböző regiszterekből és nyelvjárásokból áll össze.

11 Derek PAGET: *‘Verbatim Theatre’: Oral History and Documentary Techniques*. New Theatre Quarterly III(1987). 12. sz. 330.

12 Uo. 329.

13 Paul THOMPSON–JOANNA BORNAT: *The Voice of the Past. Oral History*. Negyedik kiadás. Oxford University Press, 2017. 238.

Ilonka néni alakja az interjúkötet és az előadás alapján tele van étellel és optimizmussal – annak ellenére, hogy nem egy traumatikus eseményen megy keresztül. Azonban, amint arra Gyáni Gábor rávilágít *A történelem mint emlék(mű)* című kötetének a traumákkal foglalkozó fejezetében, a trauma nem konkrétan az eseményhez, hanem annak utólagos értelmezéséhez, a kiváltott reakcióhoz köthető.¹⁴ Ez megfigyelhető Ilonka néni történetében is. Szemléletes például az a jelenet, amikor kamaszlányként egy gyárban dolgozott, ahol az egyik kőműves, Jani zaklatta őt. A jelenet elbeszélésekor ő nem áldozatként tekint önmagára, hanem azokat a részeket emeli ki, ahol módja volt cselekedni, aktívan megvédeni magát, illetve másoktól segítséget kérni. Ebben a jelenetben a színpadon több Ilonka-figura jelenik meg egymás mellett, ugyanannak a rajznak a különböző méretű példányai, ezzel is hangsúlyozva a főszereplő ágenciáját, helytállását, a semmiből is összegyűjtött erejét. Fontos kiemelni, hogy a főszereplő néhol maga is reflektál arra, hogy a saját döntésén múlik, hogyan értelmezi az egyes eseményeket, mire irányítja a figyelmét és ezáltal az energiáját:

„De [a férjem] annyit vert engem, annyit gyilkolt a nőkkel... Mind hozta a házba a nőket. De én olyan voltam, hogy *nem vettem számításba ezeket*. De vert értük azért, nagyon vert. S mind mondták nekem a cigányok az Irisen, hogy: Te! Te Ilonka, te nem látod, hogy az urad él evvel a nővel? S há, mondom: Mi? *Én vagyok a gyermekeimmel, ő meg menjen, amerre akar vele*”.¹⁵

Az, hogy Ilonka nem törik meg, hanem minden kellemetlen esemény után képes továbblépni, a szöveg visszatérő fordulataiban is tükröződik. Az előadás jelenetei kronologikus sorrendben követik egymást, de őket gyakran csak maga a főhős alakja tartja össze, mivel az életesemények között sok valós idő telik el. Így az előadás sűrített idejében az egyes epizódok között átvezető rész szükséges, ezt a szerepet legtöbbször a „Na!”, egy jelenetet lezáró vagy az „És akkor...”, az újabb epizódot indító fordulat tölti be, amelyek az előadás ritmusát megadják. Észrevehető, hogy ezek a főhős lendületét is kifejezik, aki képes bármilyen nehéz időszakot lezárni, és a következő lépésre irányítani a figyelmét. Emellett Ilonka azért tudja átvészelni a nehézségeket, mert mindig nyitott környezete jóindulatának, segítségnyújtó szándékának az elfogadására, amint arra a „Mondom: jó!” fordulat utal, például a következő jelenetben:

14 GYÁNI GÁBOR: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Pozsony, 2016. 87.

15 Kiemelés tőlem, A. O.

„S akkor egyszer találkozok egy nővel. A Horeán dolgozott, s azt mondja nekem, hogy: Hát, mit csinálsz erre, te menyecske? Mondom neki: Nézze meg, itt sétálok ezzel a gyermekkel, s nincsen, amit adjak neki enni. Hallod, te, adod nekem azt a gyermeket? Nem adom! Ha nem tettem a menhelybe, azért zavart el apám, akkor most minek adjam? Hát, gyere velem, te, adjak enni annak a gyermeknek, s öltöztessen fel! Mondom: jó!”

Max Saunders az élettörténetekkel és életrajzokkal foglalkozó tanulmányában hangsúlyozza, hogy az ilyen típusú szövegek nem tekinthetők történelmi dokumentumoknak, hanem inkább fiktív, szépirodalmi szövegek az eltervezett, nyelvi-eg artikulált struktúrájuk miatt.¹⁶ Ennek értelmében az *Ilonka* című előadás mint egy élet-útinterjú feldolgozása is fikciónak, tudatosan megformált struktúrájának tekinthető; de önmagában Ilonka néni elbeszélése is ilyen, hiszen ő dönt arról, hogy az emlékezésben, felidőzésben milyen értelmet ad az eseményeknek. Saunders szerint ugyanis az emlékezés nem előzi meg az önéletírást, sem az irodalmat, hanem az emlékek már mindig textualizált formában rögzülnek, és így is idézzük fel őket.¹⁷ A szerző úgy véli, hogy egy önéletírásból következtetni lehet arra is, hogy egy adott korszakban hogyan látták, hogyan beszélték el az egyes életszakaszokat, mit tartottak az illető közösségben fontosnak, így az életrajz a kulturális emlékezet létrehozásának központi formája, amely az ősök tiszteletének kultikus cselekvéseihez, illetve a társadalom, a közösség értékrendjének kifejezéséhez kapcsolódik.¹⁸ Az *Ilonka* esetében kérdés, hogy egy marginális főszereplő esetében ez hogyan valósul meg, mivel Saunders példái kanonikus történelmi személyiségek és művészek (ön)életrajzai. A szerző azonban kitér arra, hogy a feminista mozgalmak hogyan újították meg az életírás hagyományát, történelmi szolidaritást vállalva az elnyomott kisebbségekkel, megörökítve a kultúra domináns diskurzusától eltérő történeteket is, amelyeket a hivatalos történetírás vagy a kánon hajlamos elfelejteni, elhallgatni.¹⁹ Így Ilonka néni élettörténete és a belőle készült bábelőadás egyfajta oral herstoryként működik, betekintést engedve a periférikus életvilágokba, illetve az olvasók és nézők számára hozzáférést adva a főhős kimeríthetetlen életöröméhez, akaraterejéhez.

16 Max SAUNDERS: *Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies = Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Ed. Astrid ERLI–Ansgar NÜNNING. Walter der Gruyter, Berlin, 2008 (a továbbiakban *Cultural Memory Studies*). 322.

17 Uo. 323.

18 Uo. 324.

19 Uo. 327.

3. A KULTURÁLIS EMLÉKEZET DIMENZIÓI AZ ELŐADÁSBAN

Amint láttuk, Ilonka néni életút-elbeszélésében nagyon fontos szerepet játszik az emlékek értelmezése, ez a folyamat identitását is meghatározza. Az, hogy egyes eseményeknek milyen jelentőséget tulajdonít, vagy hogyan viszonyul hozzájuk, nem kizárólag egyéni emlékezetének működésén múlik. Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című könyvében megállapítja, hogy „még a legszemélyesebb emlékek is csak a társadalmi csoportok keretei közt zajló kommunikációban és interakcióban születnek meg”.²⁰ A kollektív és kulturális emlékezet kutatója szerint ugyanis a közösség értékrendje is befolyásolja, hogy egyáltalán milyen emlékek rögzülnek és idéződnek fel a másokkal való kommunikációban, illetve azokat hogyan értelmezhetjük. Ugyanakkor az egyéni emlékek beleépülnek a kollektív emlékezetbe, vagyis a kettő folyamatos egymásra hatásban létezik. Ilonka néni történetében, valamint az *Ilonka* című babiloni előadásban ez a kölcsönviszony egyrészt abban nyilvánul meg, hogy milyen jeleneteket emel ki Ilonka néni az életesemények folyamából, másrészt pedig abban, hogy a személyes élettörténet hogyan válik – a kollektív és kulturális emlékezet mint egyfajta közös nyelv alapján – mások számára is hozzáférhetővé, megközelíthetővé. Itt főleg ez utóbbi kérdéskörrel foglalkozom, különös tekintettel a színházi előadás eszköztárára, amely műalkotásként maga is a kulturális emlékezet része.

Astrid Erll a kulturális emlékezet különböző médiumaival foglalkozó tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a múlt feldolgozásának egyes műfajai (pl. szépirodalmi művek, játék- és dokumentumfilmek) sajátos emlékezési módokkal rendelkeznek. Szerinte a fikció olyan előképekre alapoz, amelyek bizonyos eseményekkel kapcsolatban már léteznek (premediáció), és utólag képes a kollektív emlékezetet átformálni, újraalkotni (remediáció), ezáltal hozzáférhetővé téve a múltat, és kijelölve felidézésének kereteit.²¹ Ennek alapján az *Ilonka* című előadással kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy az milyen előképekből építkezik, illetve hogy a múlt megjelenítése a színpadon milyen modelleket adhat az események jövőbeli felidezésre, illetve az új tapasztalatok strukturálására. Az előadás nagyon kreatívan bánik a különböző tárgyakkal, amelyek jelentéssel telnek meg a színpadi játékban, és amint az előző fejezetben láttuk, Ilonka néni alakjának vitalitása tanulságos a megrázó tapasztalatok értelmezésének tekintetében.

Astrid Erll kategorizálja a kollektív emlékezet különböző módozatait. A tapasztalati emlékezet, amely az assmanni kommunikatív emlékezethez áll közel, a közel-

20 Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán. Atlantisz, Bp., 2004 (a továbbiakban ASSMANN: *A kulturális emlékezet*). 36.

21 Astrid ERL: *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory = Cultural Memory Studies*. 389–392.

múlt eseményeit idézi fel egyes szám első személyű elbeszélések formájában, amelyeket a mindennapi élet részletgazdag leírása jellemez. A mitikus emlékezet a kulturális emlékezethez kapcsolódik, a régmúlt, a mitizált történelem eseményeinek felidézése jellemzi, amelyben – a médiumoktól függően, különösen a filmekben – fontos szerepet játszanak a vizuális és auditív hatások. Az antagonisztikus emlékezet egyetlen csoport nézőpontját képviseli, adott esetben ellenségképeket konstruál. A reflexív emlékezet nem pusztán az eseményekre fókuszál, hanem magának az emlékezetnek a működés módjára is.²² Erll szépirodalmi és filmes példákra vonatkoztatja elméleti modelljét, de ez a (báb)színház médiumával kapcsolatban is kijelölhet bizonyos értelmezési szempontokat. A tapasztalati emlékezet kommunikatív oldala például különösen hangsúlyos az *Ilonka* című előadásban a szöveg nyelvezete miatt, de azáltal is, hogy a színház közvetlenebb kapcsolatot tesz lehetővé a befogadókkal. A mindennapi élet ábrázolása, valamint az előadás díszletének minimalista és multifunkcionális volta révén a néző nagyon könnyen kapcsolódhat Ilonka néni történetéhez, így a múlt átélhető, bejárható lesz, nem tűnik érinthetetlennek vagy érthetetlennek. Mint láttuk, az előadás a heroikus képek helyett a történelem emberi dimenziójára koncentrálnak. A mitizáló ábrázolásmód helyett inkább a mesei elemek dominálnak (például az Ilonkát segítő szereplők mint jótündérek bukkanak fel), illetve a hiedelemvilág, a babonák is jelen vannak, amelyek a kollektív és kulturális emlékezetbe ágyazzák Ilonka néni egyéni történetét, ezzel is kapcsolódási pontokat teremtve a kívülállók számára.

3.1. A tárgyak emlékezete

Jan Assmann említett kötetében különbséget tesz az emlékezet külső dimenziói között. Megállapítja, hogy a tárgyak a múlt lenyomatai (mint például az íratlan történelmi források, régészeti leletek) és ezáltal az emlékezet hordozói, a kulturális emlékezetben azonban mindennapi használatukon túlmutató szimbolikus értelmet nyerhetnek.²³ Az *Ilonka* bábelőadás, ezért kiemelten fontosak a színpadon megjelenő tárgyak, amelyek több szinten is jelentést hordoznak.

Az előadásban megjelenő edények egyszerre működnek tárgyként és kulturális jelként. Amikor Ilonka a mostohabátyjának, Gyurkának a halálára emlékezik, a színpadi játékban használt fazék egyrészt a falusi környezetnek, a mostohaanya házimunkájának a tárgyi emléke, ugyanakkor amint tarka művirágokkal töltik meg, amelyek fölött egy csontvázbabu táncol, a gyász kulturális jelévé válik. Később a sírnál meghozott ételáldozat szokására is utal, amit Ilonka is megfogalmaz: „Na, az anyja mit csinált? Minden nap ment ki hozzá a temetőbe. Vitt neki enni.” Ugyanígy Ilonka testvérenek, Rózsának a halálát is egy ételhordó edénnyel és a belőle kihulló virágokkal

²² Uo. 390.

²³ ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. 20.

viszik színre, az edény fedele pedig a pünkösdi „szép meleg”, a napsütés megjelenítése. Az életet jelentő enniváló és a gyászt jelentő virágszokor, a töltekezés és a veszteség, a nap fénye és a halál sötétsége ugyanabban az edényben kapcsolódnak össze.

Abban a jelenetben, amely Ilonka konfliktusát jeleníti meg a férje szeretőjével, szintén rendkívül fontos szerepet játszanak az edények. A két szereplő személyiségének megfelelően különbözik az edények formája, eredeti rendeltetése: míg az igényes, szorgalmas, becsületes Ilonka megtettesítője egy magas, pöttyös fazék, a másik asszonyé egy alacsony, megrongált zománcú vándling. Ezek az edények az előadás rendkívül kreatív megoldásai révén egyszerre a játék eszközei, a két asszonyt képviselő bábo, illetve maszkok is, ezek a funkciók néha szétválnak, majd újra összeolvadnak. Henryk Jurkowski erre a jelenségre az „opalizáció” kifejezést használja,²⁴ mivel a tárgy egyik jelentése elhomályosul, illetve az egyik szerepkör a másikon áttetszik. Jurkowski szerint a bábszínháztörténet fejlődésében két irányt lehet felfedezni: egyfelől a közösségi emlékezethez, a mágiához, a vallásos rítusokhoz és az animizmushoz kapcsolódó formákat, amelyek a kortárs alkotásokban is visszatérnek, másfelől a profán, szekuláris művészetet, ahol a hangsúly az egyéni alkotói folyamatra esik, és amely számos tárgyat használhat bábként, nem kizárólag a külön ilyen célra elkészített figurákat. Az *Ilonka* című előadás mindkét vonalba beilleszkedik: a közösségi emlékezetből merítve, a bábo a halottakról, a történelmi múltból való rituális megemlékezés eszközei, ugyanakkor az egyéni kreativitás is kibontakozik az előadás felépítésében; amint az edények példájából láthattuk, valójában az egyik bábohasználati forma táplálja a másikat, az egyéni és kollektív emlékezethez hasonlóan ezek is kölcsönös viszonyban vannak egymással.

David Currell bábszínházi kézikönyvének²⁵ bevezetőjében azt olvashatjuk, hogy ez a műfaj azért létezik és virágzik már több mint négy évezrede, mert az embert bővületben tartja a színpadi folyamat, melynek során a lelketlen tárgy megelevenedik, illetve ennek hatása a nézőkre, akik maguk is érzelmekkel, cselekvőképességgel ruházzák fel a bábot, és szinte vele együtt lélegeznek. Úgy vélem, ez a megállapítás ki egészíthető azzal az élménnyel, amit a bábozás és általában a babákkal, állatfigurákkal, tárgyakkal való játék terapeutikus hatásának nevezhetünk, és amelynek kulcsa éppen azok „életre kelésében” keresendő. Azok az emlékek, amelyeknek közvetlen elmesélése, újbóli átélése túlságosan fájdalmas, átvihetők a bábokra, és így ez a játék megkönnyebbülést jelenthet, segíthet a traumák feldolgozásában. Erre példa az *Ilonka* című előadásban a már említett jelenet a játék kisvonattal, vagy Ilonka és a kőműves Jani interakciója. Ez utóbbihoz az Ilonka-bábokon kívül hétköznapi tárgyakat használnak: Jani figuráját egy pár vastag munkáskesztyű jeleníti meg, Ilonka jóindu-

24 Henryk JURKOWSKI: *Aspects of Puppet Theatre. A Collection of Essays*. Ed. Penny FRANCIS. Puppet Centre Trust, London, 1988. 41.

25 David CURRELL: *Puppets and Puppet Theatre*. The Crowood Press, Ramsbury, 2014.

latú segítőjét, a gyár „káderesnéjét” pedig egy színes fejkendő. A minimalista eszközökkel előadott jelenet rendkívül érzékletes, kifejezi a növekvő, majd tetőpontját elérő feszültséget, Jani megleckéztetését. A jelenet végén a kesztyű visszaváltozik egyszerű tárggyá, amelyet – mintegy a Jani viselkedése kiváltotta félelmet és fenyegettséget végérvényesen lezárva – undorral a földre dobnak.

Az *Ilonka* című előadással kapcsolatban meg kell említenem, hogy a tárgyak a színpad mögött is sajátos jelentéssel bírnak. Mint azt Palocsay Kata rendezőtől megtudtam, az előadásban használt minden bábót saját kezűleg készítette ő maga, illetve a családtagjai, valamint Erdei Emese színésznő. A többi tárgyat barátaiktól, ismerőseiktől kapták ajándékba.²⁶ Így ezeknek azért is hangsúlyozott az értéke, mert bennük sűrűsödik az előadás létrejöttét lelkesen támogató emberek emlékezete.

3.2. Emlékezet, hagyomány, felelevenítés

A kulturális emlékezethez nemcsak az események értelmezése, ábrázolása, feldolgozása tartozik hozzá, hanem az áthagyományozódás folyamata is, vagyis az, hogy hogyan elevenedhetnek meg ezek a tartalmak a későbbi generációk számára. Ebből a szempontból az *Ilonka* című előadásban felfigyelhetünk arra, hogy a múlt megjelenítése nagyon könnyen hozzáférhető módon történik, aktualizálódik, főleg a hétköznapi tárgyak és a természetes nyelv használata révén. A színház eleven, személyes jelenlétet igénylő formája megfelel a Jan Assmann által kommunikatív emlékezetnek nevezett felidézési forma időintervallumának (max. 80 év távolság az elbeszélte esemény és a jelen között),²⁷ de természetesen elképzelhető, hogy magát a történetet, az interjúkötetet a későbbiekben is feldolgozzák, illetve az előadásról több alkalommal felvétel is készült, amelyek a jövőbeli generációk számára is elérhetővé teszik azt. Az alábbiakban kitérnék néhány olyan színpadi megoldásra, amelyek véleményem szerint hozzájárulnak a múlt megközelíthetőségéhez, illetve az ábrázolt múlt aktualizálásához.

Az *Ilonka* látványvilágához hozzátartoznak az egyes szereplőket ábrázoló, bábu-ként is használt portrék, valamint a háttérben kivetített gifek, amelyeket Hatházi Rebeca készített. A portrékon igen szemléletesen mutatkozik meg az ábrázolt személyek egy-egy jellemző szokása, például Ilonka nagyanyja pipával a szájában jelenik meg, a kislány Ilonka pedig galambbal a kezében. A személyes vonások természetessége, egyéni jellege ugyanakkor kulturális értelemmel is megtelik ezeken az illusztrációkon, kontextualizálva azokat, lehetővé téve az értelmezésüket.

Egyes gifek a történelmi kontextusra utalnak: az orosz csapatok bevonulásához például egy olyan ábrázolás kapcsolódik, amelyen egy keresztre Krisztus helyett vörös csillagot feszítenek, a tövében pedig Marx és Sztálin látható. A műfaja miatt ez a

²⁶ Palocsay Kata szóbeli közlése alapján, 2020. október 19.

²⁷ ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. 51.

képanyag megbontja a lezárt történelmi korszakok érinthetlenségének képzetét, a néző számára igen aktuálissá, hozzáférhetővé téve azt. Így az előadás maga is a kulturális emlékezet hordozója a generációk közötti eleven kommunikáció folyamában, hiszen a múltbeli esemény kortárs újraértelmezéséről, remediátizációjáról van szó. A rendező elmondása szerint szintén az aktualizálás szándékával történt a zene kiválasztása is, kapcsolódási pontokat teremtve a jelennel.²⁸

Vannak olyan gifek is, amelyek a képzelet és valóság határán mozgó tapasztalatoakat ábrázolják, például Ilonka apjának álmát, amely számára megjósolt egy bányászrencsétlenséget. Hasonló az a jelenet, amikor Ilonka nagyon fél annál a kútnál, amelybe valaki belefúladt, és félelmei vizuálisan vetülnek ki, mert racionálisan nehezen megközelíthetőek, amint arra reflektál is: „A bátyám meg mindig kiáltotta, hogy: Ilonka, félsz? Nem félek! De félttem. Mert mégis. Az ember, valamire, amire rágondol, az aztán mind a fejbe van, na.” Ezeket azért tartom fontosnak, mert nehezen verbalizálható tartalmakhoz enged kapcsolódni a vizuális eszközök révén, s így a néző érzékenységét, intuícióját is aktíválják egy olyan nyelv segítségével, amely mindannyiunk számára érthető a kollektív és kulturális emlékezet által.

Ana García Martínez egyik tanulmányában²⁹ három spanyol színművel foglalkozik, amelyek a 20. század történelmi eseményeit elevenítik fel, és az azokat átélő fiatalok identitására fókuszálnak. A szerző azt vizsgálja, hogy a színházi előadások hogyan működhetnek az identitás reprezentációjaként és az emlékezés konstrukciójának kereteként, illetve a színház formanyelve hogyan hathat vissza a fikción kívüli világra, és miként befolyásolják a kulturális emlékezetet, az identitás konceptualizálását. García Martínez megállapítása, miszerint a színpad az emlékezés helye, a kollektív identitás és a kulturális emlékezet megteremtésének tere, véleményem szerint az *Ilonka* című előadásra is érvényes, mivel az egyéni élettörténeten keresztül egyes történelmi eseményeket új megvilágításba helyez, illetve a bábok és más tárgyak, valamint a vizuális elemek révén a kulturális emlékezetbe ágyazza azokat.

4. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Az *Ilonka* című előadás értelmezéséhez az oral history és a kulturális emlékezet kutatásának szempontjai szolgáltak alapul a fentiekben. Ezek révén előtérbe került a történelmi események, a múlt szubjektív jellegű feldolgozása, különös tekintettel a mindennapi élet felidézésére, illetve a személyes kapcsolatok szerepére az események

28 Palocsay Kata szóbeli közlése alapján, 2020. október 19.

29 Ana GARCÍA MARTÍNEZ: *Die Bühne als Ort der Erinnerung – Kulturelles Gedächtnis und Identitätssuche in Trilogía de la juventud von José Ramón Fernández, Yolanda Pallín und Javier G. Yagüe*. Forum Modernes Theater XIX(2004). 2. sz. 109–129.

alakulásában. Nézőként azt is végigkövethetjük az előadásban, hogy hogyan épül fel a főhős identitása, miből merít erőt a nyomasztó tapasztalatok ellenére is. Az előadás eleven, sokszínű nyelvezete, valamint az életútinterjú kreatív értelmezése a színház eszközeivel nagyban hozzájárult a múlt eseményeinek hozzáférhetővé tételéhez. Az *Ilonka* alapjául szolgáló interjúkötet, valamint maga a színházi forma az emlékezés dialogikus jellegét hangsúlyozza, illetve ebbe az irányba mozdítja el közösségünk kulturális emlékezetét, betekintést engedve a főhős periferikusnak tekintett életvilágába. A bábszínház mediális sajátosságai miatt fontos szerepet kapnak az emlékezésben a tárgyak, amelyek az előadásban sokféle jelentést nyernek.

Ezeket a szempontokat más színházi előadások értelmezésében is lehet alkalmazni, főként a történelmi események szubjektív feldolgozására törekvő művek esetében. Ilyen például a 2020 januárjában megjelent *Obiectiva Theodora. Részletek egy erdélyi színésznő leballgatási dossziéjából* című rádiójáték Hajdu Szabolcs és Török-Illyés Orsolya rendezésében, vagy a kolozsvári Reactor de Creație și Experiment független színház *Istorie secundare* című előadás-sorozata, amely marginalizált közösségek szempontjából követi végig a közelmúlt eseményeit. Úgy vélem, hogy az említett elméleti kontextus rávilágíthat ezeknek az értékes műalkotásoknak a relevanciájára, amelyek kétségtelenül szerves részei közösségünk kulturális emlékezetének.

THE PUPPET SHOW *ILONKA* IN THE CONTEXT OF ORAL HISTORY AND CULTURAL MEMORY

Keywords: *puppet theatre; oral history; biography; identity; cultural memory; dialogicity*

The life story of aunt Ilonka Lakatos, a Roma woman from the village of Mera was told by herself and recorded by Csilla Könczei. The puppet show *Ilonka*, directed by Kata Palocsay, with the actress Emese Erdei in the lead role, is based on this interview. This paper discusses the show as a creative interpretation of this oral history source. The narration which focuses on the everyday life, as well as the props and methods of puppet theatre, enable a subjective approach of historical events, such as the Roma Holocaust or the 1989 Romanian revolution. Therefore, the show contributes to a more detailed image of the past, opposed to monolithic narrations which only present iconic events and spaces. Despite her traumatic experiences, aunt Ilonka appears as an empowered character full of vitality, because she can tell her own story, being conscious of her agency and deciding on her own how to interpret certain events. Furthermore, the paper approaches the show from the theoretical framework of cultural memory, highlighting the relevance of the interdependent relation between individual and collective memory, interpreting the objects on stage which simultaneously function as traces of the past and cultural signs, as well as discussing the dialogical process of transmitting tradition. Through aunt Ilonka's life story, the show grants us access to a universe which is considered peripheral by the dominant discourse, although it is an organic part of processing the past and of our community's cultural memory.

SPECTACOLUL DE TEATRU DE PĂPUȘI *ILONKA* ÎN CONTEXTUL
ISTORIEI ORALE ȘI AL MEMORIEI CULTURALE

Cuvinte-cheie: *teatru de păpuși; istorie orală; identitate; memorie culturală; dialogicitate*

Experiențele acumulate de-a lungul vieții de doamna Ilonka Lakatos, o femeie romă din satul Mera, au fost povestite de ea și înregistrate de către Csilla Könczei. Din acest interviu biografic a luat naștere spectacolul de teatru de păpuși *Ilonka*, regizat de Kata Palocsay, rolul principal fiind interpretat de Emese Erdei. În lucrarea de față, voi aborda acest spectacol ca prelucrarea unei surse de istorie orală. Narațiunea centrată pe viața cotidiană, respectiv recuzita și metodele teatrului de păpuși prezintă evenimentele istorice – precum Holocaustul romilor sau revoluția din 1989 – din punct de vedere subiectiv, oferind o imagine mai nuanțată față de istoriografia monolită care evidențiază doar momentele și spațiile iconice. În pofida experiențelor sale traumatice, doamna Ilonka apare ca un personaj plin de viață și de energie, deoarece ea însăși își spune povestea, este conștientă de puterea ei de acțiune și de libertatea de a decide cum va interpreta anumite întâmplări. În partea a doua a lucrării, voi discuta spectacolul în contextul teoretic al memoriei culturale, în special ceea ce privește relația interdependentă dintre memoria individuală și cea colectivă, obiectele care sunt atât urmele trecutului, cât și purtători de semnificație culturală, respectiv procesul dialogic de transmiterea tradiției. Spectacolul care prezintă povestea de viață a doamnei Ilonka ne permite să accesăm un univers care, din punctul de vedere al discursului dominant, este considerat marginal, deși este o parte organică din procesarea trecutului și din memoria culturală a comunității noastre.

PIELDNER JUDIT*

JELES ANDRÁS ANAMORFÓZISAI**

Kulcsszavak: *mágikus film; kísérleti film; anamorfózis; perspektíva; intermedialitás*

ELBESZÉLŐ FILM – MÁGIKUS FILM

Jeles András munkásságát radikális attitűd jellemzi. Egész életműve szembefordulás a „filmszerű” filmmel, a hetvenes években megfogalmazott, *Teória és akció* című írásában összefoglalt koncepció alapján – amelyhez mindvégig hű maradt –, miszerint a film története során a fikció terrorjának volt alávetve, és a fikció sablonjai működnek a dokumentumfilm legtisztább formáiban is. Ez vezetett a dokumentumfilm és fikció félreértett szembenállásához. Írásában kifejti, hogy lényegében minden fikció bizonyos mértékig „a lét kinematográfiájából” ihletődő dokumentumfilm, és fordítva, nincs dokumentumfilm, amely ne viselné magán a játékfilm nyomait. Meg kell szabadulni tehát ettől a bináris oppozíciótól, amelyet Jeles a filmtörténet Nagy Tévedésének tart, ennek lehetősége a filmszerűség elutasítása, a narratív, műfaji konvenciók csapdáinak elkerülése, illetve hangsúlyos módon a filmnek a társművészetekhez való közelítése.¹

Jeles filmjei a narratíva erejével szembeni bizalmatlanságát tükrözik. Elutasítja a klasszikus filmelbeszélés sémáit és konvencióit, úgy véli, a filmkép igazi dimenziója abban rejlik, ami megakasztja a narráció menetét. A történetmesélő filmmel a „mágikus film” fogalmát állítja szembe, amely nem elbeszél, hanem *megmutatni* kíván, abban az értelemben, ahogyan Tom Gunning a korai filmről mint *az attrakció mozijáról* beszél: „a film kitergeti saját láthatóságát, készen arra, hogy felborítsa az önmagába zárt fikciós világ rendjét a nézői figyelem megragadásának reményében”.²

* PIELDNER Judit (1975), dr., egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék, pieldnerjudit@uni.sapientia.ro

** A tanulmány angol nyelvű változata *The Anamorphic Perspective in-between the Painterly and the Cinematic in András Jeles's Sinister Shadow* címmel a szerző *Adaptation, Remediation and Intermediality: Forms of In-Betweenness in Cinema* című kötetében jelent meg (Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kvár, 2020. 213–225).

1 JELES András: *Teória és akció = Töredékek Jeles András Naplójából*. Szerk. FODOR László–HEGEDŰS László. Fodor László – 8 és fél Bt., Bp., 1993. 39–44.

2 TOM GUNNING: *Az attrakció mozija. A korai film, nézője és az avantgárd*. Ford. KAPOS Ildikó = *A kortárs filmelmélet útjai*. Szerk. KOVÁCS András Bálint. Új Palatinus Könyvesház, Bp., 2004. 295.

A Méliès-hagyományként emlegetett korai filmet nem a későbbi filmkészítési módozatokra jellemző narratív lendület jellemzi, hanem a megmutatás ereje, hatalma, bővölete. Egyben a film médiumához, anyagiségéhez való közelség is jelen van ezekben a filmekben. A narratív film dominánsává válásával az attrakció mozija a narratív filmekbe ágyazottan vagy az avantgárd filmkészítés gyakorlataként él tovább. A mágikus film és az elbeszélő film nem történeti kategóriákként, hanem szinkron jelenlétekként fontosak Jeles számára. Ez a szembenállás megosztja a filmkészítés gyakorlatát: az elbeszélő film egyfajta leképezése a világnak, ezzel szemben a mágikus film előállít egy világot, a megmutatás tagolatlan egységében gondolkodik. Míg az elbeszélő filmet elsősorban a történet foglalkoztatja, a mágikus film a képpel törődik. A játékfilm eszköztárában a montázs, a tempó, a filmidő kap szerepet, a mágikus filmben a filmkép autonómiája és időnkivülisége érvényesül. A történetre fókuszáló film az elbeszélhetőt keresi, a mágikus film számára a kimondhatatlan jelenti az igazi kihívást. A „tisza mágia” a film számára elérhetetlen ideál, hiszen valamilyen mértékben mindig jelen van a történetmesélés, de ha már a narráció aktusa megkerülhetetlen, akkor a filmnek legalábbis reflektálnia kell rá, kimozdítania a megszokott keretektől, mintegy „megrendítővé” kell azt tennie. A mágikus film számára a kihívás a láthatatlan láthatóvá tétele. A film attrakciója a titokzatosság, amelyet a film anyagának és az anyagba kódolt metafizikának, jelenlévőnek és a távollevőnek az együttes jelenléte eredményez; a filmkészítés igazi feladata tehát, hogy ezt a titokzatosságot „témává, történetté, halmozott mértékű érzéki agresszióvá” fejlessze, arra törekedve, hogy „metafizikai akcentusokkal” elrajzolja a filmkép realitását, ezáltal újra mozgósítsa az alkotó képzeletet, amelyet a játékfilmes hagyomány a filmtörténet során elaltatott.³

Jeles azt a paradoxont fogalmazza meg, hogy valamely médium akkor képes a leginkább saját medialitásának kifejezésére, saját anyagának megmutatására, ha valamely másik médiumhoz, „idegen anyaghoz”, a társművészetekhez közelít: „Úgy látszik, a művészetben létezik egy különös tendencia: olyan formákat létrehozni, melyek felhozzák az anyag legmélyebb, legtitokzatosabb tulajdonságait, megmutatják a benne nyugvó elemek erejét, mondandóját. Megrázó paradoxon: ha a formán átüt önnön matériája, ha a médium legsajátabb kvalitásait tárja fel, akkor szinte kilép önnön lehetőségei köréből, és egy idegen tartomány, egy másik művészeti ág nyelvéhez közelelt”.⁴

3 JELES András: *Teremtés, lidércnyomás. Írások filmről, színházról*. Kijárat, Bp., 2006 (a továbbiakban JELES: *Teremtés*). 10–11. Vö. PIELDNER Judit: *Szöveg, kép, mozgókép kapcsolatai Bódy Gábor és Jeles András filmművészetében*. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kvár, 2015. 49.

4 JELES: *Teremtés*. 8.

ANAMORFÓZIS – A FESTÉSZETTŐL A FILMIG

Ezen konceptuális irányultság jelenik meg Jeles legutóbbi kísérleti játékfilmjében, *A rossz árnyék*ban, amelyben Jeles újabb kihívás elé állítja a film médiumát. Teszi ezt alapvetően kétféle módon: egyrészt dekonstruálja a narrációt, másrészt a társművészetek területére lép. *A rossz árnyék* töredékei két, egymással összefonódó történet-szállhoz kapcsolódnak: az egyik szál Jan alakja köré szerveződik, aki egy autisztikus figura, azzal a paranormális képességgel rendelkezik, hogy belelát az emberi testbe, ezzel segíti anyja gyógyító ténykedését. Olyan emberekkel kerül kapcsolatba, akik nem értésüknek adnak hangot groteszk-szürreális jelenetek során át, mindebből az emberiség vizionárius-antropológiai láttelepe rajzolódik ki. Jan Dosztojevszkij szent örültjének mai megtestesítője, akinek a nézőszögéből feltárulnak a társadalom viszásságai, a történelem örvényei.

1. kép. Ifj. Hans Holbein *A követek* (1533) című festményének anamorfikus jelenléte Jeles András *A rossz árnyék* (2017) című filmjében

A másik szál központi alakja Jan apja, Pieter, hanyatló egészségi állapotával küszködő művész, aki ifj. Hans Holbein *A követek* (1533) című képének restaurálásán dolgozik [1. kép]. A restaurálási munka ürügyén Pieter és orvosa hosszas beszélgetéseket folytatnak Holbein képének anamorfózisáról, a megfelelő beesésű szögéről, ahonnan nézve az előtérben lévő, kivehetetlen alakzat méretarányos koponyaformává alakul át, valamint a kép bal felső sarkában, a vastag zöld függöny mögött alig észrevehető keresztről, amely mértanilag kapcsolódik a koponya láthatóságához szükséges

szöghöz. A film címe a latin *umbra versa* fogalmára utal, amelynek matematikai jelentése 'egy derékszögű háromszög alakú árnyékon az árnyék élének hossza a mért szöggel szemben', ezt értelmezi át a film arra vonatkoztatva, hogy a napórán látható árnyékhoz viszonyítva a koponya árnyéka rossz irányba esik, a keresztre feszítéskor való isteni jelenlét bizonyítékaként. A film azt tanúsítja, hogy Jelest rögeszmésen foglalkoztatja Holbein anamorfózisa, illetve a kép értelmezéseinek a film médiumában való mozgósítása.

Az anamorfózis alakzata sarkalatos reprezentációs kérdéseket vet fel a nyugati művészetben. Az anamorfózis körüli művészettörténeti diskurzus a perspektíva reneszánsz tanulmányozásáig nyúlik vissza, népszerűsége töretlenül fennmarad az avantgárd⁵ szokatlan formák iránti vonzódásán keresztül a kortárs művészetig.⁶ Az anamorfózis olyan reprezentációs forma, amely centrális perspektívából nézve torz képet mutat, egy kimozdított, rézsútos perspektívából azonban, vagy pedig egy lencse, tükrök vagy más felület hozzáillesztése révén a kép visszanyeri méretarányos formáját, amely revelációként hat a nézőre. Diderot és d'Alembert *Nagy francia enciklopédiájából* származó klasszikus definíciója szerint az anamorfózis „egy természetellenes kép vagy torz reprezentáció kivetítése egy síkra, amely egy bizonyos látószögből természetesnek látszik, a helyes méretarányokkal”.⁷ Az anamorfózis a klasszikus reprezentációs formák határait feszegető alakzat és technika, amely a torzításhoz, a töréshez, a perspektívaaváltás dinamikájához és rejtett értelmek feltárulásához kapcsolódik. Az 1991-ben készült, *Anamorphosis, or, De Artificialis Perspectiva* című animációs rövidfilmben a Quay fivérek így írják le az anamorfózist: „a megértés szabályozásának hatékony eszköze. A furcsaság módozataként használható szórakoztatásra, jelenthet kihívást vagy lehet megvilágosító erejű. Egy túl gyorsan felfogott kép nem biztos, hogy maradandó nyomot hagy. Lassan vezetni a szemet az értetlenségen keresztül, és azután kínálni megoldást – ez a felismerés. [...] Ha az anamorfózis a mélyebb jelentéshez való hozzáférés késleltetésének művészete, akkor meg kell tanulnunk várni a revelációra”.⁸

Ifj. Hans Holbein *A követek* című képén két jómódú, magabiztos figura tűnik fel a tudományokra és más földi foglalatosságokra utaló tárgyak társaságában. Az előtérben látható amorf forma kivehetetlen foltként tűnik fel. Csupán második pillantásra, a távozó néző képre való visszapillantásakor nyeri el a folt egy koponya kontúráit, sűrítve a kép üzenetét: *vanitatum vanitas*.

5 Különösen Salvador Dalí és Marcel Duchamp.

6 A magyar képzőművészetben lásd Orosz István alkotásait.

7 Idézi Jurgis BALTRUŠAITIS: *Anamorphic Art*. H. N. Abrams, New York, 1977. 118. Az itt szereplő, valamint a továbbiakban az angol nyelvű szakirodalomból származó idézetek, a 10. lábjegyzet kivételével, saját fordításaim, P. J.

8 <https://www.youtube.com/watch?v=cEfwbnMf3jM> (Utolsó megtekintés: 2021. 09. 14.)

Az anamorfózis misztériuma különböző értelmezői irányok fókuszába helyezi Holbein képét, az optikai tudományoktól a pszichoanalízisig. Lacan megközelítésében az anamorfózis észlelése a tekintetre irányítja vissza a fókuszot; az anamorfózis nem egy látható tárgy, hanem inkább egy rés a tekinteten belül, amely aktiválja a vágy fenomenológiáját – ezt nevezi Lacan *objektumának A pszichoanalízis négy alapfogalma* (1973) című szemináriumában.⁹ Slavoj Žižek írja Lacan anamorfóziskonceptiója kapcsán: „olyan elem tehát, amelyet, ha egyenes irányból szemlélünk, csak egy jelentés nélküli foltot látunk, amely azonban, amint a képet egy pontosan meghatározott oldalirányból nézzük, hirtelen felismerhető körvonalakat vesz fel. [...] az értelem nélküli folt, amely magát a képet »denaturalizálja« úgy, hogy annak minden alkotóelemét »gyanússá teszi«, így szakadékot nyit a jelentés megtalálása előtt: semmi sem az, aminek látszik, mindent interpretálni kell, mindenről feltehető, hogy mellékes jelentéssel bír. A fennálló, ismerős jelrendszer talaja megnyílik, mi pedig a totális kétértelműség birodalmában találjuk magunkat, éppen ez a hiány sarkall azonban arra, hogy új, »rejtett jelentéseket« tárjunk fel: mindez egy állandó kényszer mozgatórugója lesz. A hiány és a többletjelentés közötti oszcillálás képezi az alapját a szubjektivitás helyes dimenziójának: ez a paradox pont aláássa »neutrális«, »objektív« megfigyelői pozíciókat, kitevé minket magának a megfigyelt tárgynak. Ez az a pont, ahol a megfigyelő maga is beleértődik, beleíródik a megfigyelt jelenetbe – bizonyos értelemben ez az a pont, ahonnan a kép visszanéz ránk”.¹⁰ Tony Myers értelmezésében „az anamorfózis csupán egy többlet-tudás materializációja. A koponya foltja *A követek* című képen például azt tudást testesíti meg, hogy az emberiségre váró kimenetel mindig a halál, bármilyen okosak is lennénk. Következésképpen, az anamorfózis egy felfüggesztés – felfüggeszti a festmény vagy helyzet nyilvánvaló jelentését”.¹¹

Jeles intermediális megoldáshoz folyamodik azáltal, hogy egy festészeti alakzatot a film médiumába helyez át. A pusztán tény, hogy a film témájává teszi *A követek* című festményt, annak értelmezői aurájával együtt, önmagában még nem jogosítana fel arra, hogy intermedialitásról beszéljünk, hiszen a szó szoros értelmében véve abban az esetben van szó intermedialitásról, ha a film médiuma, valamint a filmbe beemelt médium között interakció, termékeny feszültség, egymásra hatás történik. Joachim Paech szavaival, „a mediális reprezentáció (teljesítmény) alapvetően meghatározza a film esztétikai percepcióját”.¹² Ebben a filmben nem csupán a festmény tárgyi, mate-

9 Jacques LACAN: *Anamorphosis = The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. Penguin Group, London, 1994. 79–90.

10 Slavoj ŽIŽEK: *Looking Awry*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991. 90–91. Az idézet Magyarai Andrea fordítása.

11 Tony MYERS: *Slavoj Žižek*. Routledge, London és New York, 2003. 99.

12 Joachim PAECH: *The Intermediality of Film*. Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies 2011. 4. sz. 12.

riális jelenlétéről van szó, hanem ennél jóval többről: Jeles anamorfikus narratívát hoz létre, amelyben ezen festészeti alakzat átfogó jelentőségre tesz szert. Az anamorfózis a film médiumában jelenik meg, a rendező szándéka szerint olyan jelentéstöbblet lehetőségét hordozva, amelynek kifejezésére a film csak a többi művészet révén képes. Az intermedialitás Paech meghatározásában „médiaformák dinamikus kölcsönhatása és változó együttese”.¹³ Intermediális alakzatról pedig abban az esetben beszélhetünk, ha „az egyik médium nem csupán beleíródik a másikba, hanem komplex »transzfiguráció« megy végbe, amelynek során az egyik médium alakzatként [figurációként] kerül át egy másik médiumba, a köztesség mindkét médiumot reflektáló alakzataként”.¹⁴

A ROSSZ ÁRNYÉK MINT ANAMORFIKUS NARRATÍVA

Jeles továbbviszi az anamorfózisnak a maga nemében experimentális festészeti alakzata iránti avantgárd vonzódást, és beépíti azt a neoavantgárd poétikájába, Erdély Miklós szellemében egymás mellé helyezve a töredékes és az egyetemes minőségeit. *A rossz árnyékban* olyan rézsútos perspektívát teremt, amelyből nézve a történelem szürreális, lidérces, groteszk vízióként mutatkozik meg. *A rossz árnyék* nem technikai értelemben vett, hanem konceptuális anamorfózisként szerveződik, az anamorfikus jelleg határozza meg a film befogadását, amelynek lényege, ahogyan Quay testvérek fogalmaznak, „lassan vezetni a szemet az értetlenségen keresztül, azután kínálni megoldást”.

Tulajdonképpen a film mágiája, Jeles szerint, egylényegű az anamorfózis mágiájával. Jeles mindig is az anamorfózis szellemében alkotott, a narratíva kimozdításán és ferde perspektívák létrehozásán dolgozott, ahogyan kanonikus műveket helyezett szokatlan beállításba, mint például *Az ember tragédiáját* az *Angyali üdvözlésben* (1984) vagy a Biblia olvasatát a *József és testvéreiben* (2003). Ilyenformán *A rossz árnyék* szervesen kapcsolódik Jeles korábbi műveihez, és nyíltan reflektál a experimentális-vizionárius művészetének háttérében rejlő koncepcióra. *A rossz árnyék* módszeresen épít fel egy torz víziót, hogy benne előbb-utóbb feltáruljon egy másik perspektíva, hogy megmutatkozzon a láthatóban a láthatatlan. Lehetővé válik-e, hogy a film végére a néző tisztán kirajzolódva lássa az anamorfózis amorf foltját?

„Az anamorfózis végső soron egy nézőpont, amely keretezi a valóságot” – írja Tony Myers.¹⁵ *A rossz árnyékban* a keretezés, átkeretezés leghatásosabb eszköze a kép

13 Uo. 14.

14 PETHŐ Ágnes: *Cinema and Intermediality. The Passion for the In-Between*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2011. 78.

15 MYERS: *i. m.* 100.

maszkolása, íriszkeretben egy ürfelvétel előterébe való helyezése [2. kép]. A hatás többszörös. Az úrbéli látvány távolságot, „nemeuklideszi” perspektívát teremt, amely relativizálja a földi dolgok súlyát, és nyugtalanító módon az ismerőst idegenné, az idegent ismerőssé formálja. Ebből a nézőpontból minden kísértetiesé válik, ahogyan a film mottójaként választott Hamvas Béla idézetben áll: „Itt minden kísérteties, vagyis minden valóságos.” Az anamorfikus, kimozdított, kozmikus perspektíva a fókusz visszairányítja az isteni tekintetre, amely közönyös az emberiség viselt dolgai iránt. Jan mondja, „Isten nyilvánvalóan nem érti, ami itt történik. Egyszerűen nem bírja felfogni” – ez a mindenre kiterjedő, isteni értetlenség fogja át az öntudatlanság epizódjait, amelyeken keresztül a lét reprezentálódik. Hallgatólagosan a nézőnek is átadódik ez az isteni nézőpont, és azzal együtt az etikai felelősségvállalás imperatívusza – vagy annak hiánya, hiszen a tekintet pusztán pásztáz és kontemplál, megállapít, de nem cselekszik.

2. kép. A képnek íriszkeretben egy ürfelvétel előterébe való helyezése relativizálja a földi dolgok súlyát, és kísérteties hatást kelt

A rossz árnyék technikai megoldásai felnagyítják Holbein anamorfózisának üzenetét. A kozmikus látvány keretezi, relativizálja az ábrázolt eseménysort, ugyanakkor egyneműsíti a különböző medialitású képkockákat. A kollázshatást felerősíti az aleppói mézárilást ábrázoló dokumentumanyag beemelése a filmbe, a felvételeken sebesült és halott gyerekek megrendítő képei sorakoznak. A film megmutatja a végső kimondhatatlant. Auschwitz botránya nem ért véget, ahogyan Jeles írja, „Auschwitz

mindig is volt és most már nem múlik el”.¹⁶ Időnként a háború képei Jan tabletjén tűnnek fel, eltérő mediális keretben, máskor pedig nincs mediális különbségtétel, fikció és dokumentum egymás kiterjesztéseként jelennek meg, a fikció dokumentummá válik és fordítva, összhangban Jelesnek a hetvenes években a kettő egylényegűségét kifejtő nézetével.

A vizuális kollázt talán még áthatóbb hangkollázs egészíti ki, amelyben háttérzajok, az emberi kultúra törmelékeiként felfogott zenei betétek, valamint háborús felvételek lefordíthatlan hangsávjai keverednek. A filmalkotás egészében fenntartott kontraszthatás érzékelhető a kozmikus keret és a bekeretezett képanyag között, abban az értelemben is, hogy a keretben mozgó úrfelvételt látunk, miközben az írisz belsejében tablószerű képkompozíciók, állóképekbe merevedett testek, megállított vagy ismétlődő mozdulatok, stilizált színpadias vagy festői kompozíciók sora változik. A filmkép a festészetben használatos *grisaille* technikájával él, ami önmagában is intermediális, hiszen a kétdimenziós vásznon szoborszerű hatást kelt. Mindezek szerepe az anamorfikus perspektíva, azaz a „folytonos törés” fenntartása a film mediális percepciójában. Az elbeszéléstől függetlenedő, önálló képkompozíciók a nézhetlentől a katartikusig tartó skála különböző fokozatainak foglalnak helyet. Mindez a távolság elérését célozza, hogy a néző megtalálja azt a látószöveget, amelyből nézve megpillanthatja, metaforikusan szólva, a koponya tökéletesen kirajzolódó alakját.

KONKLÚZIÓ

Jeles számára a művészi reprezentáció tétje soha nem kevesebb, mint a láthatóban a láthatatlan megmutatása, és ezáltal a film művészi rangjának visszanyerése a művészet metafizikai hagyományába való visszakapcsolása révén. Tehát azt a titokzatosságot tűzi ki a film feladatául is, mint amely a festészet lényege.

Mindazonáltal kérdés, hogy Jeles filmművészetének szintézisére törekvő darabja megfelel-e ennek a konceptuális elvárásnak. A film vegyes, jobbára elmarasztaló fogadtatása annak tudható be, hogy *A rossz árnyék* teljesítménye a korábbi művek mögött marad. Rés ékelődik a film rendezői koncepciója és a befogadói percepció közé. Az anamorfózis alakzata felől közelítve magyarázatot találunk erre az eltérésre: az anamorfózis akkor éri el a kívánt revelatív hatást, ha váratlanul, élesen és tisztán rajzolódik ki a szemünk előtt a kép. *A rossz árnyék* túl sok eszköz bevetésével kívánja elérni ezt a hatást. A kimozdításnak a film teljes egészében érvényesített szándéka, a meg nem értés különböző epizódjainak színre vitele elhomályosítja a kép tisztaságát. Anamorfózis helyett anamorfózisokra épít, amelyek ahelyett, hogy erősítenék, inkább

16 JELES András: *Füzetek. „Főúr, füzetek!”*. Kalligram, Pozsony, 2007. 11.

kioltják egymást. A kozmikus keret tisztasága sem eredményezi az anamorfózis tisztaságát, inkább zavarba ejtő ellentmondásokhoz vezet.¹⁷

Jeles formanyelve túlradó, képvilága helyenként modoros és túlstilizált, a szimbolikus tartalmak szándékolt dekonstrukciója erőltetett. A kultúra maradványaiként kezelt kulturális kódok a maguk nemében szintén anamorfóziként működnek, viszont halmozásuk megzavarja az eredményezett vízió élességét.¹⁸ Jelen tanulmány következtetése, hogy az anamorfózis alakzatának fokozott használata miatt *A rossz árnyék* megrekedt kísérlet, de mint jelenség a kortárs film lehetséges perspektívakereső törekvéseként szemrevételezhető.

ANDRÁS JELES'S ANAMORPHOSES

Keywords: *magic film; experimental film; anamorphosis; perspective; intermediality*

András Jeles's *Sinister Shadow* (*A rossz árnyék*, 2017) resorts to intermedial techniques by transposing the painterly figuration of anamorphosis to the medium of film. By integrating Hans Holbein the Younger's *The Ambassadors*, together with its interpretive aura, within the film, Jeles devises an anamorphic narrative in which the painterly figuration gains an overarching signification, intended to effect a surplus value of expressivity that film is capable of only through the other arts. Jeles resorts to techniques such as masking the image, visual and sound collage as well as stylized theatrical and painterly compositions in order to maintain the anamorphic perspective, that is, a "continuous rupture" in the film's medial perception. In this way, he translates his vision of humanity into an anamorphic way of narration: he creates an askew perspective from which the filmic image emerges as a surreal stage in between the macabre and the sublime, the unwatchable and the visually pleasurable.

17 Vö. NEMES Z. Márió: *Kötelező katasztrófa. Jeles András: A rossz árnyék*. Revizor – a kritikai portál 2018. 03. 04. <https://revizoronline.com/hu/cikk/7142/jeles-andras-a-rossz-arnyek/> (Utolsó megtekintés: 2021. 09. 13.)

18 A szokatlanság összefüggésében a filmnek a mozi intézményes keretein kívüli, alternatív forgalmazását is meg kell említenünk, amelyet a Soldivision filmforgalmazó cég vállalt. A film eseményszámba menő, installációszerű vetítése egyben alkalmat jelentett a rendezővel való találkozásra is.

ANAMORFOZELE LUI ANDRÁS JELES

Cuvinte-cheie: *film magic; film experimental; anamorfoză; perspectivă; intermedialitate*

Filmul lui András Jeles intitulat *Umbra sinistră (A rossz árnyék, 2017)* recurge la tehnici intermediale, transpunând figurația picturală a anamorfozei în mediul cinematografic. Integrând tabloul *Ambasadorii* de Hans Holbein cel Tânăr, împreună cu aura sa interpretativă, în filmul său, Jeles concepe o narațiune anamorfică în care această figurație picturală capătă o semnificație de ansamblu, menită să realizeze o valoare a expresivității superioare de care filmul este capabil doar prin intermediul celorlalte arte. Jeles recurge la tehnici precum mascarea imaginii, colajul vizual și sonor, precum și compozițiile teatrale și picturale stilizate pentru a menține perspectiva anamorfică, adică o „ruptură continuă” în percepția filmului. În acest fel, regizorul își transpune viziunea asupra umanității într-un mod anamorfic al narațiunii: creează o perspectivă strâmbă din care imaginea cinematografică apare ca o scenă suprealistă între macabru și sublim, între imagini respingătoare și plăcute ochiului.

LÁNG ORSOLYA*

KLAUSZTROFÓB BALETT

Kulcsszavak: keleti blokk; animációs film; téri fordulat; klausztrófia

Az alábbi írás részlet a készülő, *Az átvitt értelem. Animációs életstratégiák a vasfüggöny mögött* címet viselő doktori disszertációból. A disszertáció a szerzői jegyek kiemelésével kíván átfogó képet nyújtani a '70–80-as évek kelet-európai animációs rövidfilmjeinek formai-tartalmi jellemzőiről. A vizsgálat fókuszában főként az egyén és a hatalom viszonya áll, legyen szó akár a művek keletkezésének társadalmi-politikai kontextusáról, vagy akár magukban a filmekben tematizált problémáról. Az alábbi, térszemlélettel foglalkozó fejezet három lengyel rendező (Zbigniew Rybczyński, Hieronim Neumann, Jerzy Kucia) példáján keresztül kívánja bemutatni, hogyan válhatnak kordokumentummá egy olyan műfaj alkotásai, amely nem csak nagyfokú absztraháló képességgel rendelkezik, de a köztudatban ritkán lépi túl a (főként gyerekeket) szórakoztató jelleget.

A hetvenes–nyolcvanas években Foucault¹ és Lefebvre² térrel foglalkozó gondolatai beértek, és bekövetkezett az úgynevezett „téris fordulat”. Mindkét szerző hasonlóan gondolkodik arról, hogy a tér nemcsak földrajzi adottság, hanem olyan társadalmi konstrukció is, amely elválaszthatatlan a benne élőkétől, és jelentéssel bír azok megértésében. Nem űr, hanem viszonyegyetem, amely hatás-visszahatás alapon működik. Ez a fordulat hatással volt mind a társadalom-, mind a bölcsésztudományokra, így a művészettel foglalkozó elemzésekben is egyre hangsúlyosabban érvényesült a térbeliség szempontja. A filmművészetben meggyökerezett „narratív tér” kifejezést először Stephen Heath használta 1976-os *Narratív tér (Narrative Space)*³ című esszéjében. Ebben leírja, hogy a tér a szereplőkkel egyenrangú elem, amikor a néző össze-

* LÁNG Orsolya (1987), költő, író, könyvillusztrátor, doktorandusz, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Animáció Szak, Budapest

- 1 Michel FOUCAULT: *Más terekről*. Ford. ERHARDT Miklós. = Index 2004. augusztus 9. <http://exindex.hu>.
- 2 Henri LEFEBVRE: *The Production of Space*. Blackwell, Oxford, 1991.
- 3 Eredeti megjelenése: Screen 17(1976). 3. sz. 68–112. Később Stephen Heath *Questions of Cinema* (Bloomington, Indiana University Press, 1981. 19–75.) című kötetébe is bekerült. [Magyarul: Stephen HEATH: *Narratív tér*. 2004. Ford. SIMON Vanda–BORSODY Gyöngyi = *A kortárs filmelmélet útjai*. Szerk. VAJDOVICH Györgyi. A szövegeket válogatta és a bevezetőket írta Kovács András Bálint. Palatinus, Bp., 119–181.]

rakja a képkockák alapján a történetet. Az, hogy a cselekmény milyen térben játszódik, meghatározó erejű, olyannyira, hogy az angol *take place* kifejezéssel jelöli. Vagyis a szüzsé úgy határozza meg a fabulát, hogy azt a néző hozza létre a szüzsé jelzései alapján. Emellett a tér sosem lehet semleges, tudatosan megválasztott *háttérként* szinte személyes tulajdonságként ad hozzá a karakter megjelenéséhez. Később Mark Cooper⁴ kiegészítette ezt a meglátást azzal, hogy nemcsak a megmutatott terek meghatározók a nézők érzelmi-gondolati reakciói szempontjából, hanem a meg nem mutatott terek is. Gondoljunk itt olyan elvont fogalmakra, mint a két szereplő közti távolság, amely konkrétan nem megmutatható, viszont utalásokból kiderül, vagy a Stephen Heath által vizsgált reneszánsz centrális prespektíva óta kibővült téri ismereteink, vagy akár az a szonikus tér, amely a cselekmény környezetéből beszűrődő hangokból és hanghatásokból tevődik össze.

A helyszíne a kommunizmus meghatározó létélménye. Felépültek a lakótelepek és panelnegyedek, az emberi élettér „dobozosodott” és „rekeszesedett”, egymás feje fölé került egzisztenciák, magánszférák jöttek létre. Ezekbe az előregyártott vasbeton elemekből összerakott épületekbe a berendezést is beépítették, az egyénnek így még annyi szabadsága sem volt, hogy tetszés szerint berendezze a teret. Átláthatóbb volt így az uniformizált, rendszeresített egység, a lakótömb. Az áthallásos falak az egész rendszer jelképeként tekinthetők. *Az ügynök élete* című oktatófilm részletesen mutatja be, hogyan kell behatolni, és elhelyezni a lehallgatókészüléket egy ilyen lakásban.⁵ Ahogy Sławomir Mrożek az *Abszurd történetek* Ponty című írásában leírja, mindennek megvan a maga kiharcolt helye, és aminek nincs, az tengődik, várakozik. Mint a „székfoglaló” nevű gyerekjátékban: aki nem elég gyors, szék nélkül marad.⁶ Ez az óvodásoknak való úgynevezett kismozgásos játék lényegében a hiánygazdaságok elvén működik: vagyis a rendelkezésre álló készlet kisebb, mint a kereslet. Aki nem áll be hajnalban a sorba, annak hiába van ételjegye, megtörténhet, hogy a fejadagja az orra előtt fogy el. A jó helyért való küzdelem rányomta bélyegét az emberek közti

4 Mark Garrett COOPER: *Narrative Spaces*. 2002. Screen 43. 2. sz. University of Glasgow. 139–157.

5 PAPP Gábor Zsigmond: *Az ügynök élete. Belügyi oktatás a Kádár-korszakban*. 2002. A film a budapesti Izabella utcai Rendőrségi (később BM) Filmstúdió 1958 és 1988 között készült, „szigorúan titkos minősítésű” anyagaiból tevődik össze. Ezek tudományos szakszerűséggel mutatták be az állambiztonsági szakemberek, lehallgatók, tartótisztek és beszerezett ügynökök működését: módszereiket, házkutatásokat, lehallgatásokat, megfigyeléseket és az ügynökbeszerzés fogásait.

6 Kitesznek a szoba közepére a játékosok számának megfelelő széket. A játék kezdetekor mindenki ül, és a játékvezető jelére felállnak. Amíg a játékosok körbesétálnak, a játékvezető elvesz egy széket. Amikor jelt ad a leülésre, a játékosok gyorsan leülnek, és akinek nem jutott hely, kiesik. Akkor ismét felállnak, sétálnak. A játékvezető minden körben kivesz egy széket. Az utolsó székre leülő a győztes.

viszonyokra, az igyekvés, a szemfüles jelenlét, a szerzés, lopás, csalás elvárt magatartásformává vált. A helyzet tobzódott az abszurd jelenetekben, az ember a létminimum megvalósulásának is örült. A negatív előjelű események – mint Mrożek *Pontyában* – csak egy kifecamodott élethelyzetben foghatók fel pozitívumként. Az alapvető emberi igények kielégítése nagyjából a „kiutalásos elosztás” kijelölt térrészeire redukálódik. A sorban állás „kitettsége” szem előtt tartja a sorban állót, a panoptikus tekintet foucault-i jellemzését visszhangozza: „A láthatóság csapda.” Foucault történeti áttekintésében⁷ maga az izoláció és kontroll egy fegyvelmezett társadalom politikai elképzelése. A végtelen térben eltűnni, menekülni, elbújni egyaránt lehetetlen és reménytelen. Ideillő az atmoszféra érzékeltetése végett egy pozsonyi performansz leírása: *JÁN BUDAJ ÉS AZ INTENZÍV TAPASZTALAT IDEIGLENES TÁRSADALMA EBÉD II. (OBED II.) Ján Budaj 1979. december 16-án rendezett Ebéd II akciójához a pozsonyi Kútiky – Karlova Ves lakótelepet választotta helyszínül. Egy rutintevékenységet helyezett természetellenes kontextusba: a vasárnapi ebéd egy lakótelepi járdán abszurdan hangos, „élő” installációként zavarta meg a szocialista szomszédság rendes életét, utalt a magánszféra elvesztésére, valamint leleplezte a „normalitás” rítusainak alapján álló társadalmi béke törekvéségét. Az intim családi ebédet panoptikus környezetbe helyezte. Az elképedt lakóktól érdekes reakciók érkeztek, akik lakásuk ablakaiból figyelték az összejövetelt, amely megzavarta saját ebédjüket a maga kihangosított kanalazásával és üvegcsörömpölésével, illetve a mikrofonok és erősítők segítségével a környezet számára sugárzott, megkerülhetetlen eszmecserével.*⁸ Hasonló formanyelven valósítja meg a szóban forgó történelmi-társadalmi kontextus által kitermelt ismeret- és élményanyag, valamint a szuverén alkotói irányelvek elegyét két lengyel film. Zbigniew Rybczyński és Hieronim Neumann kísérleti animációja nem csak formai megvalósításukban mutatnak rokonságot egymással, hanem tartalmilag is: mindkettő a szociális valóságban gyökerező narratíva. Egy kor- és helyspecifikus, jellemzően szűk mozgástérben játszódik, egymás mellett tökéletes párhuzamban élő szereplőkkel. Rybczyński *Tango* (1980) című filmje egy szobában, Neumann *Blok* (1982) című filmje az egész keleti blokkban elterjedt, emeletes kockaház típusban játszódik. Mindkettőben a koreográfia válik elbeszéléstechnikává, és az ismétlés válik történetté. Ezek a filmek legalább annyira érvényes zenei kompozíciók, mint amennyire vizuális művek.

A *Tango* szobájában a tér a zenéből ismert *crescendo* elvén először zsúfolásig telik, majd a *decrescendo* elvén megint kiürül. Vagyis olyan teret látunk, amely reálisan nem létezhet. Az újonnan megjelenő személyek nem oltják ki a korábbiak jelenlétét, hanem rájuk rétegződve elegyítik őket. A reális tér (szoba) reális elemekkel (személyek)

7 Michel FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés. A börtön születése*. Ford. FÁZSY Anikó–Csűrös Klára. Gondolat, Bp., 1990.

8 Az idézet forrása: <http://hu.cultural-opposition.eu/courage/exhibition?theme=n26173>. (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 04.)

töltődik meg úgy, hogy ezáltal virtuálisan végtelenül. A *Tangó*ban színre vitt kispolgári idill klausztrofóbiásan szűk szobája az örökké ismétlődő személyek animált, mechanikus fel- és lelépései és abszurd cselekvései folytán pillanatok alatt az ideges, hektikus, értelmetlen mozdulatok tébolydájává alakul át. Megtapasztalhatjuk egy határozott nézőpontból kiindulva a nézőpontvesztés állapotát: az egymásra íródó precíz mozgások egy vizuális palimpszesztet hoznak létre, a rendből épül ki a káosz. A szereplők pantomimjellegű mozgása egy ikonikus tablóvá válik, abban a pontban, amikor minden alkotóeleme egyszerre van jelen. A köznapi abszurdba fordulása a halmozás révén valósul meg, a tér reális befogadóképességének figyelmen kívül hagyása kétdimenzióssá teszi a szereplőket. Az úgynevezett vándormaszkos (*clipping, windowing*) technikával a tér- és időbeli rétegeképzés virtuálisan végtelen mélységig folytatódhat, mert az egyenként filmszalagra rögzített figurák egymást nem befolyásolják. Az egymásra kopírozódásban elveszítik aurájukat, súlyukat, kiterjedésüket. Ez a trükk olyan filozofikus távlatokat nyit az amúgy realista formanyelvvel operáló alkotásnak, mint az egzisztencialista létbe vetettség vagy az elidegenedés problémája, a magán- és közszféra közti határ elmosódása a rendőrállamban vagy a lakhatási problémák a túlnépesedés (és a tabuizált abortusz) korában. Dekonstruktivista szociológia. Nem tudjuk, milyen következményekkel járna, ha az itt látható személyek összeütköznének, mert pályájukról sosem mozdulnak el, és még akkor is, amikor ezek keresztezik egymást, a menetrendjük különbözik. Az ironikus cím – annak a szenvedélyes spanyol táncnak neve, amelyben a partnerek szorosan egymáshoz simulnak – éles ellentétben áll ezeknek a figuráknak az örök és szenttelen párhuzamosságával. A zárt tér, az egyértelmű központi hős mellőzése, illetve megtöbbszörözése, a lélektani motivációk „képiesítése” a történet elvont, modellszerű jelentésére utal. A forma az epikus elvű szemléletmódból az ikonikus elvű szemléletmódba fordul át.

Amíg a *Tango* egy disznarratív allegorikus szerkesztésmódot tükröz, a *Blok* egy stilizált történetelbeszélés. Hieronim Neumann kísérleti animációja a kommunista lakásprojekttéma egyik variációja. A képkivágat ezúttal nem egyetlen lakásra korlátozódik, hanem az egész lakótömbre kiterjed. Az emeleteken és falakon áthaladó kamera fűrésző tekintetével figyelhetjük meg a tömbház lakóit (hasonló szemszögű „szociológia” Josko Marusic egy évvel korábban készült *Felhőkarcolója*, ahol az architektúra a főszereplő). A néző ismét az államhatalom megfigyelő gépezetének – eredetileg, a kereszténységben az isteni hatalomnak tulajdonított – „omniprezens” és „omnipotens” nézőpontjával azonosul. A domináns monokuláris nézőpont alárendeltségi viszonyban tartja és tárgyiasítja a megfigyelteteket. Az intimitás extimitássá változik. Amit látunk, az akkori Lengyelország társadalmi keresztmetszete, minden nyomorúságával és kisztílúságával együtt, a pénz- és helyhiány, az összezártság okozta kisebb atrocitások, a rögtönzések és tákolások, az egymás iránti közöny és tisztelatlenség, az egyéni boldogulás és boldogtalanság útkeresései. Mindegyik életet a lakás négy fala keretezi, szűkebb kivágásban pedig az ablak. A kamera átmegy a falon,

180 fokban megkerüli a teret, így láthatóvá teszi a térben történő eseményeket. A lépcsőházból kimegy az utcára nyíló ablak elé, ahonnan átsiklik egy másik emelet ablakára, és a félkört visszafelé leírva egy új élettér bemutatásával visszamegy a lépcsőházba. A mozgás a diavetítés aktusát imitálja, amikor a kihúzott keretet kicseréli az ember, majd egy újabb diát tol be a vetítőbe. A kamera együtt mozog a szereplőkkel, nem történik semmi lényeges nélküle, kívüle. Szigorú, mechanikus mozgása van, de éppen ez a rögzített pályás mozgás ölti egymásba azokat a hurkokat, amelyeket egy-egy lakás organikus belseje jelent, és amelynek a végén kirajzolódik a blokk – és tágabb értelemben az egész keleti blokk – társadalmának láncolata. Ahogy Jacques Tati filmjeiben láttuk, bármelyik hétköznapi mozdulatsor értelmezhető táncként, az ismétlés avatja rítussá a hétköznapi. Egyébként mindkét film szereplői robotok, mechanikus mozgásuk nélkülöz minden érzékiséget, repetitívitasuk pedig patológiussá teszi az amúgy normális cselekvéseket. Ahogy az egyik mozgásforma átíródik egy másik mozgásfolyamattá, a tér zártságából kifolyólag a meghatározottság manifesztációjaként is tekinthető. Neumann játéktérként értelmezi az eleve adott és merev kontextust, a kamerának a testek mozgásával összehangolt koreográfiája van, és ez a mozgás a narrációt segíti. Míg a *Tango* egy bolerószerű, felerősödő, majd elhalkuló ritmus, amely egy kilengéssel visszatér a kezdeti stádiumába, a *Blok* felépítése egy olyan folyamat, amelyben változás következik be, módosul a kezdeti stádium. Rybczyński szereplői egyenként önálló történetek, hiteles jelenlétüket egy-egy hétköznapi cselekvésen alapuló mozgásuk biztosítja. Bár használják a teret, mégsem a térben, hanem szerepükben és mozgásanyagukban teljesednek ki. Neumannéi csoportonként azok, akik egy nagyobb struktúra alkotóelemei, a főszereplő pedig maga a struktúra.

Mindkét film legfontosabb tárgya egy általánosabb, egzisztenciális határtapasztalat, amely csak másodsorban politikai-társadalmi meghatározottságú. A szereplők egymással és környezetükkel történő interakcióiban megképződik a szigorúan felügyelt társadalmi tér, melyben a tömeg, a közügy, az osztályérdek, és a kollektív siker felmagasztaltatik, míg az individuum, a magánügy, az egyéni érdek és teljesítmény leértékelődik. A tartalmi idő előrehaladtával egyre kisebb jelentősége van a történet konkrét értelmének. A konkrét cselekvések az ismétlődéstől kiüresednek, és a szertartásig stilizálódnak fel. A ritmus rítust hoz létre. Az egyszerű mozgáspanelekből építkező táncdarabokkal (Trisha Brown vagy Pina Bausch koreográfiái) állíthatók párhuzamba, ahol a sztori végtelenül egyszerű és banális, de a mozgáskompozíció mintha az univerzum precíz és törvényszerű működésének volna a leképeződése. A bolygók sem ütköznek. Ha úgy tetszik, a tapasztalatán túl nem mutató immanencia transzcendencia utáni vágya.

„(A) parabola vagy a modell csak egy bizonyos szintig tudja absztrahálni az elbeszélést; bizonyos szinten túl az absztrakció szere-

pét át kell venniük a képi ábrázolásmód retorikai alakzatainak: az allegóriáknak és/vagy szimbólumoknak. A kérdés az, hogy a parabolikus elbeszélésmód integrálni tudja-e még a képi ábrázolásmód allegorikusságát, vagy az ábrázolásmód olyan autonómiával ruházza fel a filmképet, hogy az már nem az elbeszélésmód parabolikus elvonatkoztatását segíti, hanem megszünteti az elbeszélést, s ezzel kizárólag a képi ábrázolásmód struktúrájának rendeli alá a film formavilágát.”⁹

Gelencsér Gábor Jancsó Miklós filmjei kapcsán olyasmit fogalmaz meg, ami érvényes mind Rybczyński, mind Neumann említett filmjére. A klasszikusan értelmezett elbeszélés totálisan alárendelődik az ábrázolás allegorikusságának, a stilizált formavilág a parabolisztikusság felé mutat. A parabola esetében pedig legalább akkora szerepe (és felelőssége) van a befogadónak, mint a szerzőnek, mert a műbe kódolt jelentés a megfejtéssel teljeseedik ki. Azokról a „kétsíkú” művekről beszélünk, amelyekben megvan a kifejezés és a tartalom síkja, a jelentés (denotáció) mellett az együttjelentés (konnotáció) is. A két lengyel kísérleti animáció jó példa arra, hogy a kor dokumentuma miként válhat a stilizáció eljárásával a kor szimbólumává. A *Tango* és a *Blok* kívül maradnak, kívülálló művek, szemtanújelleggel bírnak. Nem külső megszorításként olvasztják magukba a cenzúrát, hanem belső késztetésre „hűtik le” a mű homogenizáló közegében.

A kelet-európai parabolákban nem a kimondhatatlan határfogalmak, hanem a kimondható fogalom határai körvonalazódnak. Ahhoz, hogy egységében lássunk egy művet, három alapvető kérdést kell feltennünk: ki az alkotó, milyen térben vált nyilvánossá a mű, és milyen hatásmechanizmust indított el (ez az eredeti szándéktól eltérő lehet). A frankfurti iskola kutatócsoportja (főleg Theodor W. Adorno, de Walter Benjamin is) által kidolgozott „kritikai elmélet” szerint a művek saját autonóm értékük mellett a társadalmi aspektusok viszonylatában is értékelhetőek. Szerkezetükben például visszaköszönhet egy adott társadalom struktúrája, ahogyan a szöveg jelrendszere is a társadalmi viszonyrendszerekre reflektál. Tehát a művek elemzéséhez nemcsak esztétikai szempontokat lehet figyelembe venni, hanem a szociális kontextust is. Az 1961-es Holdra szállás új korszakot nyitott az emberiség történetében. Megváltozott az időhöz és a térhez való viszony. A Szovjetunió az Amerikai Egyesült Államok mellett vett részt a versenyben, hogy ki repítsen először embert az űrbe. Megjelentek a Gagarinról elnevezett intézmények, a Lajka kutyás termékek, a Szputnyik, Raketa és Vosztok háztartási eszközök, használati tárgyak. Az űrutazás, az űrszondák és műholdak motivikusan is megjelentek mindenütt. A sci-fi műfajában olyan

⁹ GELENCSÉR Gábor: *Politikai poétika. Jancsó és a hetvenes évek parabolái*. Metropolis 2001. 2. sz. <https://metropolis.org.hu/politikai-poetika-1> (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 04.)

mérföldkövek születtek, mint a *Csillagkapu* (*Star Trek*, 1966–1969) című sorozat, Stanley Kubrick *2001: Űrodüsszeiája* (*A Space Odyssey 2001*, 1968), a *Csillagok háborúja* (*Star Wars*) űropera első epizódjai (1977: *Csillagok háborúja*, 1980: *A birodalom visszavág*, 1983: *A Jedi visszatér*) és Tarkovszkij *Solarisa* (1972). Az űr ábrázolása és a tudományos-technikai fejlődés egyéb vívmányainak beemelése művészileg az ismeretlen felderítésének kihívása, a dimenzióváltás igénye vagy éppenséggel a nihil kifejeződési formája volt. Az egyik legnépszerűbb magyar televíziós rajzfilmsorozat, a *Mézga család* (*Üzenet a jövőből*, 1970) fő motívuma is egy másik térben-időben élő rokon (leszármazott). Noha az emberiség tere kitágult, a keleti blokkban nem történt változás a határok helyzetét illetően. Utazni csak az országon belül lehetett, vagy – indokolt útlevélkérelemmel – a „baráti” szocialista országokba.

Az utazás toposzához nyúl Daniel Szczechura, majd két évvel később Jerzy Kucia *Utazása* is (*Podróż*, 1970; *Powrót*, 1972) is. Mindkét film erősen meditatív. Szczechura filmjének főszereplőjét végig hátból látjuk, amíg el nem éri célját, egy üres házat. Akkor visszafordul, és visszafelé is megteszi ugyanazt az utat. Provokatív minimalizmus a cselekmény szintjén, vizuálisan mégis nagy trouvaille. Sok ilyet látunk még a lengyel animációban: a végletekig ismételt séma üzenetté való konvertálása. Kucia utasa míg térben halad és jut el A-ból B-be, mentális-érzelmi utazást is tesz. A film formai síkján ez egy olyan absztrakt térben artikulálódik, ahol a fény-árnyék hatások, a kevésbé konkretizálható foltok átveszik az uralmat a vonatfülke konkrét síkjai és felületei fölött, át- meg átvágják a sötétet, és az objektív idő feloldódik a szubjektív időben. Kucia utazós filmjeivel Henri Lefebvre térrel foglalkozó írásaira reflektál. Lefebvre az 1970-es években a karteziánus térszemlélet kritikáját fogalmazza meg – vagyis Descartes azon koncepcióját látja megdőlni a pszichológia és a filozófia szempontjai szerint, mely szerint a külső, objektív tér maradéktalanul leválasztható a szubjektum belső teréről (vagyis a tér pusztán fizikai kiterjedés, és nem gondolati). Cinzia Bottini emocionális dokuanimációknak nevezni Kucia filmjeit¹⁰, ugyanis a rendezői életmű egészére jellemző az érzelmi hatás szándéka. Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy az általános érzelmeket szubjektív jelentéshez társítja egy olyan ellenpontrendszerben, ahol a nonverbális hanghatások egyenértékűek a vizuális effektusokkal, amelyekhez gyakran nem diegetikusan kapcsolódnak. Vagyis a hang eloldódik és elmozdul a látványtól az atmoszferikusság és hangulatfésztés felé. *Lift* című filmjében (*Winda*, 1973) a kezdetben diegetikus (vagyis a képhez társuló) hangszáv a lift emelkedésével egyre inkább elszabadul, az ismétlődő zörejek nondiegetikus zajjá válnak, és már nem azt festik alá, amit látunk. Vagyis a hang nem a képet illusztrálja. Közben a kép is eloldódik önmagától, a valóság mentális állapottá válik. A lift képébe

10 Cinzia BOTTINI: *The Orchestration of Emotions in Jerzy Kucia's Animation*. <https://journal.animationstudies.org/cinzia-bottini-the-orchestration-of-emotions-in-jerzy-kucias-animation/> (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 10.)

tájrészletek, Kucia jellegzetes utazásmotívumai keverednek. Ezek a filmek mégsem a szürrealisztikus álomjelenetekre emlékeztetnek, inkább elmeállapot-leképezések. A bennük teremtett realitás a megfigyelésen és az emlékezésen alapszik. A hétköznapi tárgyak és realitáselemek (emberek, járművek, állatok, növények) megszűnnek tárgyknak lenni, és emlékekké minősülnek át. Szemiotikai fogalmakkal: ikonikus jelekből szimbolikus jelekké válnak. A személyes emlék ugyanígy fordul át személytelenbe, vagyis kollektív tapasztalatba. Honess Roe az animációs dokumentumfilmekről írt disszertációjában¹¹ kihangsúlyozza az önéletrajzi elemek hatékonyságát a történelem rekonstrukciós kísérleteiben. Véleménye szerint az egyéninek a kollektívbe, illetve a személyesnek a publikusba való beemelése lehetővé teszi az alulról felfelé való építkezést az általános történelemszemlélet felülnézeti pozíciója helyett. Az animáció (mint általában az autobiografikus művek), személyességénél fogva, megfelelő stratégia lehet a történelem „re-prezentálására”, vagyis újragondolására¹². A részletekből építkezve konstruálja újra a valóságot (amely idővel történelemmé válik – lásd esetünkben), amelyet emocionális töltettel is ellát.

Az ún. felfüggesztett tereket Foucault *heterotrópiának*¹³ nevezi (vagyis valamiféle *ellentérnek*). A film egy olyan lehetetlen, ontológiailag problematikus hely, ahol a valóság és egy „másik világ” találkozik, vagy éppen összefolyik, és a metaforák szó szerint értelmezhetőek. (Ilyen értelemben olyan, mint a tükör, amelyet Foucault egyszerre nevez utópiának és heterotrópiának: egy hely, valós hely nélkül, virtuálisan nyílik meg a felület mögött.) Foucault a heterotrópiák meghatározásának negyedik alapelve¹⁴ azokról a helyekről beszél, amelyek az időhöz kapcsolódnak. Pontosabban az idő törésvonalaihoz kapcsolódó állapotokhoz, legyenek azok krónikusak (pl. vásártér) vagy örökké tartók (pl. temető). Ezeket az időbeli kilengéseket, kronológiához nem kapcsolható tartamokat *heterokróniának* nevezi. Azért különös a film esete, mert egyszerre érvényesül benne a heterotrópia és a heterokrónia, vagyis egyszerre van időn és téren kívül. Az utazást tematizáló filmek különösen alkalmasak arra, hogy ezt a viszonyrendszert, vagyis a térbe zárt pillanat és az időben kibomló tér közti átjárást érzékeltessék. Kucia 1976-os filmjében, a *Sorompóban* (*Szlaban*) várakozók sorakoznak fel egy vidéki tájban, várva, hogy a leeresztett sorompó mögött (a film nézője szempontjából előtt) elhaladjon a vonat. Az idő megáll, és ebben a zárványban mindenki toporogni, téblábolni kezd – a céljuk felé igyekvő emberek hirtelen nevet-

11 Annabelle HONESS ROE: *Animating Documentary*. School of Cinematic Arts, Los Angeles, 2009.

12 Uo. 145.

13 Michel FOUCAULT: *Des espaces autres = Uő: Dits et écrits: 1954–1988*. IV. Paris, Édition Gallimard, 1980–1988. 752–762. Magyarul: Michel FOUCAULT: *Más terekről* (1967): *Heterotópiák*, ford. ERHARDT Miklós. <http://exindex.hu> (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 10.)

14 FOUCAULT: *i. m.*

ségessé, kiszolgáltatottá válnak. A megmutatott pillanat ki van ragadva a Kronosz lineáris keretei közül, mintha a Kairosz kozmikus idejében játszódna. Nem is a linearitással szakít, hiszen a cselekménynek vannak kronologikus állomásai – van eleje, közepe és vége –, hanem a lassú, monoton ritmussal teremti meg az időtlenség érzetét. A szemlélő jelen van a jelen eseményeiben, és a néző azonosul ezzel a szemlélődő nézőponttal. Kucia nem tömörít, nem montíroz a hatáskeltés érdekében, hanem ki ragad egy részletet, amelyet teljes egészében élénk tár: legyen az egy tojásból kikelő rovar, vagy egy leeresztett sorompó előtt várakozó embercsoport. Nem megörökít, hanem ezeknek a jelenléteknek az örökkévalóságáról tanúskodik.

THE CLAUSTROPHOBY-DANCE

Keywords: *Eastern Bloc; animated film; spatial turn; claustrophobia*

The paper is an excerpt from my doctoral thesis, *The Transmitted Meaning. Animated Life Strategies behind the Iron Curtain*. The dissertation aims to provide a comprehensive picture of the characteristics of Eastern European animated short films from the 1970s and 1980s, regarding both their form and content, highlighting each artists' style. The focus of the research is the relation between individual and authority in the socio-political context of the film, as well as in the problems approached in these works. The following chapter about the representation of space intends to discuss, through the example of three Polish directors (Zbigniew Rybczyński, Hieronim Neumann, Jerzy Kucia), how creations of a genre – which not only has a high possibility of abstraction, but in common knowledge rarely goes beyond entertainment – turn into documentation.

BALETUL CLAUSTROFOBIEI

Cuvinte-cheie: *blocul de Est; film de animație; întorsătură spațială; claustrofobie*

Lucrarea de față este un capitol din teza mea de doctorat intitulată *Semnificația transmisă. Strategii de viață animate în spatele cortinei de fier*. Teza își propune să ofere o imagine cuprinzătoare a caracteristicilor formale și de conținut ale scurtmetrajelor animate din Europa de Est din anii 1970-1980 prin evidențierea stilului specific al unor artiști. În focusul lucrării se află raportul dintre individ și putere, atât referitor la contextul socio-politic, cât și în ceea ce privește problematica filmelor. Capitolul despre reprezentarea spațiului cuprinde trei studii de caz despre regizori polonezi (Zbigniew Rybczyński, Hieronim Neumann, Jerzy Kucia). Aici urmăresc creațiile aparținând unui gen care nu numai că are un potențial ridicat de abstractizare, dar în conștiința publică rareori depășește caracterul distractiv – poate dezvolta valori documentare.

II.
RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM

Egyházi intézmények és társadalom

BENCZE ÜNIGE–LENKEY LÁSZLÓ–PETHE MIHÁLY*

A MAROSSZENTKIRÁLYI PÁLOSOK ÉS BIRTOKAIK. EGY TÁJRÉGÉSZETI KUTATÁS ELŐZETES EREDMÉNYEI ÉS TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI

Kulcsszavak: *pálosok; tájrégészet; birtokok; tájhasználat; malmok; halastavak*

JELEN KUTATÁS CÉLJA, FELHASZNÁLT FORRÁSOK, MÓDSZERTAN

A jelen kutatás a szentkirályi, ma maroszentkirályi pálos kolostor javainak, birtokainak, területeinek a beazonosítását, valamint ezek fejlődését és használatát vizsgálja a tájrégészet eszközeivel. Célja, hogy a fennmaradt oklevelek által kijelölt birtokok és a birtokstruktúra kialakulását, változását, átalakulását és ezek használatát a tájrégészet módszereivel kutassa, elemezze és rekonstruálja.¹ Még a bevezető sorokban fontosnak véljük kihangsúlyozni, hogy nem lezárt, hanem folyamatban lévő kutatásról számolunk be. Az alábbiakban bemutatott eredmények tehát részlegesek, a későbbiekben a feltevések, eredmények akár lényegesen is változhatnak.² A kutatásban felhasznált sokrétű forrásanyagban elsődleges szerep jutott az írott dokumentumoknak; ezek között is elsősorban a *Documenta Artis Paulinorum* köteteinek vizsgálata bizo-

* BENCZE Ünige (1984), PhD, régész, muzeológus, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, bunige@yahoo.com
LENKEY László (1966), PhD, egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Geofizikai és Űrtudományi Tanszék, Budapest
PETHE Mihály (1983), MsC, geofizikus szakértő, Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest

- 1 További irodalmakra, kutatástörténeti és módszertani problematikára lásd LASZLOVSZKY József: *Kolostorok a tájban, középkori kolostortájak = „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. ELTE Régészettudományi Intézet, Bp., 2004. 337–346.
- 2 Jelen tanulmány bizonyos részei már a doktori disszertációmban is szerepelnek, viszont itt már újabb hipotézisek és interpretáció nyomán vizsgálom a kolostortájat. Lásd BENCZE Ünige: *On the Border: Monastic Landscapes of Medieval Transylvania (between the Eleventh and Sixteenth Century)*. Doktori tézisek. CEU, Bp., 2020.

nyult rendkívül hasznosnak. Az említett korpusz második kötete tartalmazza a marosszentkirályi kolostor okleveles anyagát, amely alapján vizsgálódásunk elindulhatott.³ Mivel a rendi gyűjtemény kivonatolt formában rögzítette az egyes oklevelek tartalmát, így csak bizonyos adatok szerepelnek benne, a további tájrévészeti és terepi azonosítás szempontjából fontos részletek már nem kerültek megemlítésre. Következő lépésben tehát a kigyűjtött oklevelek egyenkénti felkutatása volt a cél, illetve a teljes szövegű nyomtatott vagy eredeti szövegek elemzése, amelyekből további részleteket lehetett hasznosítani a terepi munkában. A kigyűjtött helynevek, tájelemek (pl. vízfolyások, utak, malmok, halastavak stb.) és egyéb beazonosítható terepi jellegzetességek alapján sikerült összeállítani a birtokok területi eloszlásának, gyarapodásának a kronológiáját, amelyet az áttekinthetőség kedvéért térképre vetítettem (1. kép). A másik fontos és hasznos forráscsoportot a történelmi térképek adták, melyek közül elsősorban a három Habsburg katonai felmérés bizonyult sok esetben nyomravezetőnek.⁴ Ugyancsak hasznos adatokkal szolgált az immáron a világhálón is elérhető, úgynevezett *Planurile directoare de tragere* katonai térkép.⁵ A térképeken gyakran többféle tájelemet jelölnek, amelyek a térképek elkészültekor még láthatóak voltak a tájban. Ezek visszavetítése azonban a középkorra vagy a késő középkorra legtöbbször bizonytalan és nehézkes. A történelmi térképek felhasználásának megvannak a maga korlátai, ahogy ezt már több esetben is jelezték a kutatók.⁶ Egyrészt a térképek rendeltetése más célokat szolgált (katonai, gazdasági stb.), másrészt pedig a térképeken feltüntetett tájelemeket, domborzati egységeket vagy akár helyneveket ritkán lehet a középkori vagy késő középkori állapotokkal hitelesen összekapcsolni. Jobb esetben, ott ahol a forrásadottságok kiválóak, részletes és folytonos a forrásanyag az adott területről, ez is kivitelezhető.⁷ A harmadik forráscsoport a fennmaradt történelmi helynévanyag köré tömbösül. A kutatáshoz igyekeztünk minden rendelkezésre álló, hely-

3 *Documenta Artis Paulinorum*. II. Gyűjt. GYÉRESSY Béla; s. a. r. TÓTH Melinda–ifj. ENTZ Géza–SZÉPHELYI FRANKL György; bev. előszó: HERVAY Ferenc. Bp., 1976 (a továbbiakban DAP); MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 286489.

4 Online: <https://mapire.eu/hu/browse/country/> (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 25.)

5 Online: <http://geo-spatial.org/vechi/download/planurile-directoare-de-tragere> (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 25.)

6 Erről a témáról bővebben SZENDE Katalin: *How Far Back? Challenges and Limitations of Cadastral Map for the Study of Urban Form in Hungarian Towns = Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*. Hg. Wilfried EHBRECHT. Böhlau, Köln–Wien, 2013. 153–190; Uő: *Az eltűnt tér nyomában. Kataszteri térképek és várostopográfiai kutatások: Sopron és Győr példája = Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*. Szerk. FEDELES Tamás. Kronosz, Pécs, 2013. 11–40; FERENCZI László: *Molendinum ad Aquas Calidas. A pilisi ciszterciék az állítólagos Fehéregyházán*. Studia Comitatus. Új Sorozat 1(2014). 145–267.

7 BENCZE Ünige–Oana TODA: *Tájhasználat a kolozsmonostori bencés apátság Kajántó–völgyi birtokain*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új Sorozat X–XI(2015–2016). 101–118.

névanyagot közlő munkát átvizsgálni, és a helyneveket kronológiailag visszavetíteni, illetve összevetni az oklevelekből származó helynevekkel.⁸ A marosszentkirályi kolostor birtokai esetében ez nem bizonyult könnyű feladatnak, mivel az összegyűjtött helynévanyag meglehetősen szegényes. A következő és egyben a legkomplexebb forráscsoport maga a táj, amely állandó változásban volt, és van mind a mai napig. Egy adott táj több korszakon át, a tudatos vagy spontán hatások, ugyanakkor a természet által is kialakított történeti tájak egymásra rétegződésével és módosulásával őrizte meg a különböző emberi beavatkozások nyomait (legyen az irtás, földmunka, építkezés stb.).⁹ A tájrégészet elsődleges forrását maga a táj képezi, így jelen kutatásban is kiemelkedő szerepe van. A tájrégészet által vizsgált jelenségek sokszor felszíni tájjelemek, mikrodomborzati eltérések, úgynevezett földművek formájában jelentkeznek. A tájrégészet számára a táj egy szerkezet, amelyben különféle kapcsolatok léteznek, amelyek felismerhetők és vizsgálhatók.¹⁰

TÖRTÉNETI HÁTTÉR, KUTATÁS

A marosszentkirályi pálos kolostor az utóbbi évtizedben több tanulmány témáját képezte. Mivel a kolostorhoz fűződő történeti események aránylag jól rekonstruálhatók, és több helyen már fel is dolgozták őket, az alábbiakban a kolostor életéből csak a fontos eseményeket emeljük ki, elsősorban azokat, amelyek a birtokokra vagy egyes tájjelemlere vonatkoznak.¹¹ Alapításának idejét illetően két évszám is kering a szak-

8 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye. I–III (1864–1865). Székelyföld és térsége III. Maros megye.* Közzéteszi CsÁKI Árpád–PÁL-ANTAL Sándor. OSzK–Székely Nemzeti Múzeum, Bp.–Sepsiszentgyörgy, 2014; ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása. I.* Pest, 1868 (a továbbiakban ORBÁN: *Székelyföld*); Szabó T. Attila *erdélyi történeti helynévgyűjtése. 7/A–B.* Maros-Torda megye. Közzéteszi HAJDÚ Mihály–SÓFALVI Krisztina. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2005 (a továbbiakban SZABÓ T.: *Maros-Torda megye*).

9 ZATYKÓ Csilla: *Integrált kutatások: a tájrégészet = Régészeti Kézikönyv.* Szerk. Gróf PÉTER-HORVÁTH Ferenc–KULCSÁR Valéria–F. ROMHÁNYI Beatrix–TARI Edit–T. BIRÓ Katalin. Magyar Régész Szövetség, Bp., 2011. 388–402.

10 A magyarországi tájrégészetről bővebben ZATYKÓ Csilla: *People beyond Landscapes: Past, Present and Future of Hungarian Landscape Archaeology.* Antaeus 33(2015). 369–388.

11 BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld. I.* MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2012 (a továbbiakban BENKŐ: *A középkori Székelyföld*). 259–271; BENCZE Ünige: *A Medieval Pauline Landscape in the Szekler Land.* Transsylvania Nostra IX/34(2015). 2. sz. 10–17; BENKŐ Elek–SÜMEGI Pál–TÖRÖCSIK Tünde–BODOR Elvira–SÜMEGI Balázs–JAKAB Gusztáv: *Sâncraiu de Mureș (Marosszentkirály): Medieval Settlement Network, Pauline Monastery and Its Environment on the Middle Course of the Mureș River.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 71(2020). 177–198.

irodalomban. Egyesek szerint 1350-ben,¹² mások véleménye alapján viszont csak 1370-ben létesült.¹³ Az alapítók a Bolgár és a Tóth családok előjárói, akik kezdetben egy kőtemplomot, szántókat és erdőket adományoztak a pálosoknak. A lelkes adományoknak köszönhetően a pálos birtokok a 14. században folyamatosan bővültek kisebb-nagyobb területekkel, szántókkal, erdőkkel, halastavakkal, szőlőkkel, házhe-lyekkel, malmokkal vagy malomhelyekkel. A legtöbb adományt a 15. században sze-rezték, egyebek mellett több lófőseget vagy székely örökséget is (Udvarfalva, Tófalva, Unoka stb.). A bejegyzések alapján azt látjuk, hogy ekkor és a következő században a közösség annyira megerősödött, pénzügyi háttere is stabilizálódott, hogy újabb terü-leteket is vásároltak (például 1405-ben és 1408-ban). A fennmaradt írott források alapján, a kolostor épületein kétszer végeztek nagyobb átépítést, renoválást. Az első nagyszabású beavatkozást egy 1391-es adományban említik.¹⁴ Egy másik jelentősebb felújítás Gyalui Dénes perjel nevéhez köthető, és 1520-ban kezdődhetett el, minek-utána átvette a szentkirályi kolostor perjelségét.¹⁵ Mivel a kolostor helyszínén¹⁶ még nem folytak régészeti feltárások, az írott anyag által említett építkezéseket egyelőre nem lehet összevetni a földben rejtőző maradványokkal. Nem lehet tudni, milyen állapotban maradtak fenn a föld alatt az egykori kolostor romjai, sokáig ugyanis az említett területet szántóként használták, és többször esik említés a romos kolostor köveinek másodlagos felhasználásáról is. A legelső dokumentált kőkitermelés 1620-ban zajlott, amikor a marosvásárhelyi várban a Vargák bástyáját építették,¹⁷ majd 1824-ben Marosszék főbírája is felhasznált a kolostorból kibányászott kőanyagot sa-ját udvarháza építéséhez.¹⁸ Végül 1864-ben egy földalatti boltozott helységet bontot-tak el, és használták fel építőanyagként.¹⁹ Ezek alapján azt feltételezhetjük, hogy a falakat jelentősen bolygatták. A régészeti kutatások hiánya a pálosok anyagi kultúrá-jának, mindennapi életének rekonstrukcióját is lehetetlenné teszi. Az utóbbi évtize-

12 *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. IX/VII. 1343–1382. Ed. Georgius Fejér. Budaë, 1842. 106.

13 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 378.

14 DAP II. 447–448; MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 96641.

15 DAP II. 450. Gyalui Dénes pályafutásáról lásd Kovács Mihai: *Gyalui Dénes argyasi püspök, erdélyi segédpüspök és éneklőkanonok pályafutása*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. 40–46.

16 A Nemzeti Régészeti Repertóriumban: Cod RAN: 114391.05

17 *Nagy Szabó Ferenc krónikája*. Közli Mikó Imre. Erdélyi történelmi adatok. I. Kvár, 1855. 71.

18 ORBÁN: *Székelyföld*. 184. Orbán Balázs szerint ezt a házat Thuri József vette meg, és annak veje, báró Rothenthal birtokolta Orbán idejében. Id. Thury József (tamásfalvi Thury család) 1821-ben, fia, József 1861-ben halt meg, ennek lánya, Albertina, báró Rothenthal Henrik-né volt. NAGY Iván: *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XI. Ráth Mór, Pest, 1865. 196–199.

19 ORBÁN: *Székelyföld*. 184.

dekben Magyarországon jelentősen fellendült a pálos kolostorok kutatása,²⁰ helyreállítás, ezzel szemben a mai Románia területén, a középkori Erdélyben létesített pálos kolostorokat régészetileg egyáltalán nem kutatták. Ezért is igyekszünk a marosszentkirályi pálos kolostort tágabb kontextusban vizsgálni, és hosszú távon elemezni. A kutatás végső célja egy holisztikus/teljes (teljesebb) kép rekonstruálása lenne (a forrásadottságok függvényében) a pálosok előtti, a pálosok alatti és a pálosok utáni időszakról, és a tájban bekövetkezett változásokról. Ideális esetben azoknak a földmunkáknak vagy tájbéli beavatkozásoknak a felderítését reméljük, amelyek biztosan a pálosok jelenlétéhez köthetők.

A KOLOSTOR ELHELYEZKEDÉSE A TÁJBAN

Helytörténeti szempontból, még ha nagyon kevés írott forrással rendelkezünk is az adott időszakra vonatkozóan, a 14. század fontos eseményeket hozott Marosszék történetében, amelyek háttérében talán egyfajta stabilitás és fellendülés sejthető. Ezt legjobban két kolostor alapítása mutatja: az egyik a székelyvásárhelyi (ma Marosvásárhely) piactér fölött álló ferences kolostor (14. század eleje), a másik a Szentkirály fölött felépült pálos kolostor (14. század második fele). Mindkét kolostor elsőként képviseli rendi közösségét a Székelyföldön a 14. században. Alig pár kilométeres távolságra fekszenek egymástól Marosszék területén, az egyik a Maros folyó bal, a másik a jobb partján. Székelyföldön a marosszentkirályi kolostor maradt az egyedüli pálos rendház, míg a 15. század folyamán a koldulórendek (ferencesek és domonkosok egyaránt) több helyütt is megalapítottak.

A pálosok kolostora a Székelyföld és Marosszék északnyugati részén, Marosvásárhelytől alig 3–4 kilométerre, a Maros jobb partján, Marosszentkirály falu felett, egy fennsíkszerű dombtetőn helyezkedett el (2. kép). Az oklevelekben gyakran „in promontorio de Szentkiraly” jelölik. A környék középkori településhálózatában Szentkirály és Egerszeg határán kapott helyet („versus villam Zenthkyral”).²¹ Szentkirályt Egerszegtől a *Klastrom pataka* választotta el, amely a *Klastromtető*nek nevezett domb (amelyen a pálos kolostor helyezkedett el) mellett folyt el. Orbán Balázs leírásában az áll, hogy a falu öregjei még emlékeztek a hegytetőt körülövező, „nyolc meg-

20 F. ROMHÁNYI Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Gondolat, Bp., 2010 (a továbbiakban F. ROMHÁNYI: *Pálos gazdálkodás*); Uő: *Pauline Economy in the Middle Ages*. Brill, Leiden–Boston, 2020 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 62); PETŐ Zsuzsa Eszter: *Hermits in the Heart of the Hungarian Kingdom: Medieval Monastic Landscape of the Pauline Order in the Pilis*. Archaeolingua, Bp., 2018 (Series Minor 41).

21 MNL OL, DF 286489.

töréssel bíró” lépcsőzetszerű falrakatra, amely valamikor a tetőn feküdt, és a kolostor talapzatát alkothatta.²² Több helynév is jelöli a kolostor egykori területét és annak környékét. Ilyenek például a már említett *Klastromtető* (1761, 1779, szántó és kaszáló),²³ *Klastrom patak* (1818), *Klastrom oldal* (1761, 1779, szántó és kaszáló),²⁴ *Klastrom alatt való kút* (1609, szántó),²⁵ „*az Szent Kyrál hegibe az Klastrom feliül valo szeleben*” (1611, szőlő)²⁶ és a *Klastrom dombja* (1779, szántó).

A mai Marosszentkirály sokkal nagyobb területet ölel fel, mint a középkori, magában foglalja ugyanis a korábbi kisebb-nagyobb kiterjedésű településeket: Egerszveget,²⁷ Hídvéget,²⁸ Náznánfalvát, Kisfaludot és valószínűleg a mára már eltűnt Székelyházának egy részét is. A pálos kolostort a források hol Székelyházához, hol Szentkirályhoz kötik, így arra következtetünk, hogy ez a két település igen közel felelhetett egymáshoz. Székelyháza vagy Székelyfalva topográfiai azonosítása még nem történt meg, terepbejárásokat nem sikerült végeznünk ez irányban. A középkori forrásokból annyi derül ki csupán, hogy közel lehetett a Maroshoz, területén keresztül haladt a Maros (egyik?) árka, amelyen több malom is helyet kapott már a középkorban. Orbán Balázs szerint Székelyfalva határából hat darab föld jutott Remeteszegnek, a többi Marosvásárhely határába olvadt be.²⁹ Egy 1395-ös forrás szerint a *Wyncze molna* nevű malom a Maros árkán helyezkedett el, amelyet *Zekelpathakanak* hívtak.³⁰ Amint azt a későbbiekben látni fogjuk a pálosoknak nagyon sok birtokuk volt Székelyfalván, a falu túlnyomó része hozzájuk tartozhatott.

A pálos megtelepedéssel járó legelső beavatkozás a tájban a templom- és a kolostorépületek megépítése és az ezekhez vezető út lehetett. Adataink a terület korábbi, a pálos megtelepedés előtti használatáról nincsenek. Románia régészeti lelőhelyeinek adatbázisában (*Repertoriul Arheologic Național*) egy római út nyomai, egy neolitikumi település (az Egerszeg melletti dombon?), egy bronzkori, valamint a (plébániatemplom körüli) középkori település szerepel. Régészeti feltárás egyetlen említett helyszínen sem történt, így ezek pontos kiterjedése sem ismert. A forrásokból tudjuk, hogy a templomot nem a pálosok építették, hanem egy korábbi, a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt kőtemplomot kaptak használatra (tartozékaival együtt).³¹ Ez esetben a

22 ORBÁN: *Székelyföld*. 184.

23 SZABÓ T.: *Maros-Torda megye*. 7/A. 342, 343.

24 Uo. 342, 343.

25 Uo. 339.

26 Uo. 340.

27 1930 körül olvadt be Szentkirályba.

28 Hídvég csak a 17. században alakult ki, miután 1607-ben hidat építettek a Maroson, egy korábbi átkelőhelyen.

29 ORBÁN: *Székelyföld*. 183.

30 DAP II. 448.

31 Uo. 447.

templomhoz vezető út már létezhetett, a pálos átvételig feltehetően a helyiek használták. Azt sem lehet pontosan tudni, hogy a templom családi kápolna volt-e, vagy a helyiek (székelyfalviak?) által használt templom lehetett. Marosszentkirály Szent Istvánnak szentelt plébániatemploma korábban, már a 13. században létezhetett. A templom mellett nagy valószínűség szerint más rendeltetésű épületekre is szükségük volt a pálosoknak, ezek építését már vélhetően ők rendelték el még a közösség érkezése előtt (vagy legkésőbb letelepedésük után). Pontos adataink nincsenek arról, hogy hányan és honnan érkeztek a pálosok Marosszentkirályra, vagy hogy egyáltalán hány tagja volt a szentkirályi pálos közösségnek.

A templom- és a további kolostorépületek helyét terepbejárások, történeti térképek és geofizikai mérések is igazolják. Az írott források pontos elhelyezkedést vagy részletes leírást nem adnak, csak a már említett „super quodam monticulo versus villam Zenthkyral” és az „in promontorio de Zenthkyral” vagy a „super promontorium villam Zenthkyral” helymegjelöléseket találjuk. Részletes leírásokat a kolostor egyéb épületeiről sem ismerünk, a dokumentumok csak pár esetben, elszórtan jelölnek meg egy-két elemet. A legelső, 1370-beli említésből kiderül, hogy egy korábbi kőtemplomot kaptak adományul („ecclesiam lapideam in honorem Virginis Mariae”), amelynek az adományozás pillanatában fennálló állapotáról, méreteiről nem kapunk még hozzávetőleges információt sem. 1391-ben, amikor újjáépítésről és javításokról számolnak be, az oklevélben az adományozó (Tuzsoni Simon fia Semjén) arra is kitér, hogy az építkezések után a jövedelmet az örökmécsesek költségére fordítsák: „post edificacionem et reparacionem dicti claustris Beate Virginis [...] fratres [...] pro culto divino utputa pro empcione et conservacione luminum lampadaliu[m] [...] in eadem basilica Beate Virginis incendendoru[m] exponere teneantur”. A szövegben a templom épületét a „basilica” szó jelöli, de kérdéses, hogy mennyire pontos a leírás, illetve, hogy az idézett kifejezés az épület szerkezetére utal-e, vagy inkább arra, hogy talán egy nagyobb, terjedelmesebb épületről van szó. Az sem egyértelmű, hogy teljesen új templomot emelnek-e, vagy esetleg a régit bővítik és újjátják fel. Ezeket a kérdéseket csak régészeti ásatásokkal lehetne tisztázni. Az 1520-as felújítások általánosan említik a kolostort, külön nem emelnek ki egy épületet sem. A templomon kívül más épületet tehát nem említene az írott források. A felhasznált építkezési anyagokról sem tudunk sokat, csupán a fentebb részletezett kőtemplomot ismerjük, és a terepbejárások során összegyűjtött téglatörmelék alapján feltételezhetjük, hogy téglát is használtak építkezéseik során.

Az írott források további pálos tájalakításokat a kolostor környezetében nem említene. Közvetetten azért pár fontos elem megléte és használata feltételezhető, főleg azoké, amelyek a közösség mindennapi ellátását szolgálták. Ilyen az elsődleges fontossággal bíró kolostori vízellátás, de kérdés, hogy hogyan és milyen vízforrásokat használhattak? A kolostor bizonyos épületeit, mint például a konyhát, el kellett látni vízzel. A Maros folyó a kolostor helyétől elég messze folyhatott, habár pontos közép-

kori vagy késő középkori folyását, medrét nem ismerjük. Más patakok, kisebb vízfolyások ugyancsak 1–1,5 km-es körzetben helyezkedtek el. Történelmi térképeken lelőhelyüinktől nyugatra helyezkedett el az Avas és a Hangyás patak, keletre, Remeteszeg mellett, a Bese pataka és ennek völgye, amelyről írott forrásaink már 1376-ban említést tesznek *Bespathaka* formában. A kolostorhoz közel lehetett egy, ugyancsak a térképeken megjelenő vízforrás (bizonyos „Funtina la puturoi” vagy „Fântâna puțului” név alatt), amely történeti használatáról jóformán semmit sem tudunk. Emellett felmerül a későbbi forrásokban emlegetett Klastrom patak létezése és használata már a pálosok alatt, amely a Klastromtető mellet folyt. Praktikus okokból gyanítható, hogy a kolostor területén a mindennapi vízellátást egy kút biztosította, erről viszont egyelőre nincs semmilyen adatunk.

Az írott forrásokhoz képest a katonai térképek valamivel több adatot tartalmaznak. A második és harmadik katonai felmérésen a domb dél–délkeleti részén egy körülhatárolt terület szőlősként van bejelölve (3.1.–3.3. képek). A harmadik felmérésen egy épület is fel van tüntetve a szőlős mellett, amely megjelenik a *Planurile directeare de tragere* nevű térképen is (4. kép). Orbán Balázs szerint a szőlőst 1842-ben Marosszék királybírája telepítette, de előtte még kibányászta a kolostor köveit, amelyekből a domb lábánál saját udvarházát építette fel.³² Feltételezhetően a térképeken ezt a szőlőst jelzik. Az épület rendeltetését, amely a szőlős mellett vagy annak északnyugati csücskén van ábrázolva, nem ismerjük. Az is elképzelhető, hogy a kolostor valamelyik fennmaradt, romos, átalakított épületrészét jelöli, mivel nem az általánosan használt templom szimbólummal jelölik. Az ábrázolt épület egy hosszúkás főépület, amelyre merőlegesen, középen egy kisebb épületrész csatlakozik.

GEOFIZIKAI KUTATÁSOK

A Maros Megyei Múzeum az Eötvös Loránd Tudományegyetem Geofizikai és Űrtudományi Tanszék munkatársaival kezdeményezett geofizikai méréseket 2013-ban.³³ Mágneses mérésekkel vizsgálták át egy 100×100 méteres területet. A mérési terület nagy része szántó, illetve parlagon hagyott szántó, dél és délkeleti részén pedig a 19. század folyamán és a 20. század elején szőlő volt. A mérést a szakemberek GSM-19-típusú Overhauser magnetométerrel végezték 1×1 méteres rácshálóban. Mérték a mágneses intenzitást (nT) és annak a vertikális gradiensét (nT/m). Az in-

32 ORBÁN: *Székelyföld*. 184.

33 A geofizikai mérések a Maros Megyei Múzeum szakemberei, dr. Györfi Zalán és dr. László Keve vezetése alatt történtek. Ezúton szeretném megköszönni mindkettőjük munkáját. Külön köszönet illeti Györfi Zalánt a kézirat előkészítése során felmerülő részletek, kérdések tisztázásában és a szöveg nyelvi stilizálásában nyújtott segítségével.

tenzitás a mélyebben elhelyezkedő objektumokra, míg a gradiens a felszínközeli objektumokra érzékeny.

A mágneses intenzitás gradiensét az 5. kép mutatja. A mágneses tér a terület déli, délkeleti részén zavart, melyben néhány kelet–nyugat irányú vonalas szerkezet is látható. A délkeleti saroknál látható nagy mágneses anomália (fehér folt) a domb tetején található vasszerkezet hatása. Hasonlóképpen a délnyugati sarokban látható anomália egy vaskerítés hatása. Látható még a szántás iránya, amely a terület északi részén kelet–nyugati irányú, a terület felső harmadától délre pedig észak–déli irányú volt, valószínűleg a szőlő miatt. Ezekről az anomáliákról a továbbiakban nem lesz szó.

A terület déli részén látható zavart tér az egykori kolostor téglá építőanyagának és a téglatörmeléknek a hatása. A benne látható vonalas szerkezetek pedig valószínűleg az egykori falak helyét jelzik, ahonnan a téglát (és az egyéb építőanyagot) utólag kitermelték. Elszórt téglatörmelék a terület nyugati és északi részén is látható, mint apró világos- vagy sötétszürke pontok. Azért, hogy jobb képet kapjunk a romok feltételezett helyéről, az 5. képen látható részterületen belül a mérést besűrítettük 0,5x0,5 méteres rácshálóba. Az egyesített eredmények a 6. képen láthatók. A terület keleti harmadán látható egy észak–déli irányú vonalas negatív mágneses anomália (sötétszürke vonal). Ennek forrása egy, a felszínen is látható kb. 20–30 centiméter mély árok. Mivel az árok negatív mágneses anomáliával jelentkezik, ezért gondoljuk, hogy a többi vonalas negatív mágneses anomáliát is árok, illetve betemetődött árok okozza. Ezen (már nem látható) betemetődött árkok az épületek egykori falának helyét jelezhetik, ahonnan a követ, téglát kitermelték.

A mágneses intenzitás a mélyebben elhelyezkedő objektumokra érzékeny, így ezek jobban láthatók, míg a felszín közelében található téglatörmelék kevésbé zavarja az eredményt. Másrészt az intenzitás kicsit „plasztikusabb” képet ad, mint a gradiens képe. A mágneses intenzitás a 7. képen jelenik meg, amelyen kicsit jobban látszik a két kelet–nyugati irányú fal a terület déli részén. Biztos, hogy a kolostor központi része itt helyezkedett el. A templom északi és déli falát vagy ez a két nyomvonal jelzi, vagy a templom még ettől délre helyezkedett el, úgy, hogy a templom északi falának a déli nyomvonal felel meg, és a szentély környékét az $x=72$ méter, $y=5$ méternél látható pozitív anomália jelzi (fehér folt). Az első értelmezés esetén az északi nyomvonal nyugati lezárásánál látható kör vagy négyzet alakú anomália az aszimmetrikusan elhelyezkedő torony alapja lehet. A második értelmezés szerint az anomália egy templomtól független épület alapja.

Az értelmezés a 8. képen látható. Ezen a negatív vonalas anomáliák (kék vonalak), valamint a pozitív vonalas anomáliák (piros vonalak) vannak bejelölve. A kék vonalak a falak helyét, a piros vonalak pedig a még bent lévő falakat jelezhetik. Előfordul, hogy ezek együtt, egymással párhuzamosan futnak. Az együtt futó piros–kék anomáliáknak az lehet az oka, hogy a nem használható törmeléket valószínűleg ott hagyták, ez adja a pozitív anomáliát (piros vonal), és a hiányzó fal pedig negatív anomáliával

jelentkezik, amit késsel jelöltünk. Az értelmezés szerint a kolostortól északra legalább két épület is létezhetett, egyik északra, a másik északkeletre. A zöld vonal a felszínen is látható árkot jelöli, amely akár a kolostor keleti kerítőfala is lehetett. Azonban mivel a felszínen az árok ma is látszik, nem vagyunk biztosak ebben az értelmezésben, mert a kolostor anyagának elhordása óta valószínűleg fel kellett volna töltődnie. A lila vonal talán egy egykori utat jelölhet. A koncentrálódo téglatormeléket világoskék színnel jelöltük.

Következtetésképpen elmondhatjuk, hogy a geofizikai mérések egyértelműen kirajzolnak a pálos kolostorhoz köthető épületeket, és rendkívül hasznos lenne a közeljövőben régészeti kutatásokkal ellenőrizni pár elemet ezek közül. A következő részben kicsit tágabb perspektívából vizsgáljuk meg a pálosok területi terjeszkedését, és bizonyos tájjelemek kutatásának a lehetőségét.

TERÜLETI GYARAPODÁS ÉS A TÁJJELEMEK KUTATÁSA

Letelepedésük után a pálosok birtokai főleg adományokból gyarapodtak. A legelső adományok az alapítók és a tágabb család részéről érkeztek. A kőtemplommal közelebbről meg nem nevezett szántók és erdők is kerültek a pálosokhoz. 1372-ben Bolgár László, az egyik alapító, egy házat vagy házhelyet, egy erdőt és a falu mellett egy halastavat adott a kolostornak.³⁴ 1376-ban „nobilis domina Bagycz” Szentkirályon, a *Gelyen Erdeye* nevű erdőben meglévő teljes birtokrészét hagyta a pálosokra.³⁵ 1378-ban szőlőhelyet, egy házhelyet, szántókat és szénafüveket kaptak Mezőbergenyében.³⁶ Ugyanabban az évben egy malomhelyet is kaptak a Maros-árkon, a náznánfalvi malom alatt, a molnár házhelyével együtt.³⁷ 1379-ben Székelyfalván adományoztak a pálosoknak egy erdőt szántókkal és a *Boda Mezeye* nevű rétet.³⁸ Alapításuk után, a 14. század végén, főleg a közeli falvakban szereztek területeket (Szentkirály, Bergenye, Székelyfalva), nagyobb számban erdőket, de igen változatos adományokat kaptak már letelepedésüktől fogva. A következő időszakban jelentősen gyarapodott földbirtokaiknak száma, amelyek kiterjedtek a környező települések, falvak területére. A 15. század folyamán több malmot, malomhelyet, halastavat, földeket, házhelyeket, szőlőket kaptak (Szentkirályon, Székelyfalván, Kisfaludon, Bergenyében Udvarfalván, Régenben, Toldalagon). Emellett, kifejezetten egyedülálló módon a pálos kolostorok sorában és mintegy a székelyföldi viszonyokat tükröződő, több „lófőseget” vagy

34 DAP II. 447.

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo.

38 Uo.

„székely örökséget” is kaptak és vásároltak (például 1498-ban).³⁹ Földbirtokaik a 16. században tovább gyarapodtak, bár nem olyan ütemben, mint az előző században. Utolsó adataink a kolostor lakóiról 1535-ből vannak, amikor Vechey Antal perjel a szentkirályi kolostorban állított ki oklevelet egy birtokcseréről.⁴⁰ 1550-ben még Unoka egészbirtokukat akarták átengedni Martinuzzi György váradi püspöknek, helytartónak és kincstartónak, illetve Pókay Jakabnak, de ifjabb Pisky György, Cherényi János és György eltiltotta őket az ügylettől.⁴¹ Az 1556-os változások a pálosokra is nagy hatással lehettek, minden bizonnyal ekkor hagyhatták el kolostorukat, birtokaikat. 1556 szeptemberében Toldalagi András és Balázs ellentmondtak annak, hogy Ercse birtokot Szatmári Balázs elfoglalja, mivel az a szentkirályi pálosoké volt.⁴² Ebből arra következtethetünk, hogy a pálosok már nem voltak jelen, hogy javaik eltulajdonítása ellen tiltakozzanak.

A következőkben részletesen kitérnénk egy pár, a marosszentkirályi kolostor vízgazdálkodáshoz kötődő, viszonylag jól kutatható tájelem – a malmok és a halastavak – vizsgálatára.⁴³ Az említett tájelemeket már bizonyos szinten érintettük, és további terepi azonosításuk és kutatásuk is folyamatban van. Itt egy rövidebb összegzést szeretnénk nyújtani arról, amit tudunk, és arról hogy milyen irányba lehetne, illetve kellene ezeket a kutatásokat folytatni, ahhoz, hogy újabb adatok révén közelebb kerüljünk a pálosok gazdálkodásához.

Egyes kolostorok nagyobb arányban birtokoltak bizonyos birtokelemeket (szőlőt, erdőt, malmot stb.). Ezek jellege részben az adományozóktól is függött, de olykor a pálosok érdekei is kitűnnek a forrásokból. A fennmaradt oklevelek megjelölnek egy pár, a pálosok által pénzért megvásárolt földet vagy más birtokelemet is. A szentkirályi kolostor képviselője, Márk testvér, 1405-ben 52 forintért területet vásárolt a Besévölgy végében. Ekkor egyezség is született egy malom ügyében, amelyről további részletet nem tudunk.⁴⁴ Három évvel később, 1408-ban 350 forintért egy házhelyet és malomhelyet vásároltak Székelyfalván „in fluvio Maros in fossato de ipso Maros exeunte”.⁴⁵ Egy későbbi, 1498-as bejegyzés szerint Tófalvi András bizonyos pénz

39 Uo. 449–450.

40 *Székely Oklevéltár I–VIII.* Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos–BARABÁS Samu. Kvár, 1872–1934 (a továbbiakban SzOkl). III. 256. (593. sz.)

41 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.* II. (1485–1556). Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17 – a továbbiakban KmJkv). 701 (5005. sz.).

42 BENKŐ: *A középkori Székelyföld.* 270.

43 Átfogó tanulmány a középkori magyarországi területről: FERENCZI László: *Water Management in Medieval Hungary = The Economy of Medieval Hungary.* Ed. József LASZLOVSKY–Balázs NAGY–Péter SZABÓ–András VADAS. Brill, Leiden–Boston, 2018. 238–252.

44 DAP II. 448.

45 Uo.

fejében, de inkább saját maga és családja lelki üdvéért, a kolostornak adományozta tófalvi, szentgyörgyi, csejdi, ernyei és székesi székely örökségeit, tartozékaikkal együtt.⁴⁶ F. Romhányi Beatrix rávilágított arra, hogy szinte mindegyik nagyobb kolostor a jövedelemszerzés szempontjából kisebb-nagyobb mértékben specializálódva volt, tehát bevételeinek nagyobb hányada egy meghatározott birtoktípusból vagy terményből származott.⁴⁷ A birtokok vagy termények eltérő bevételt hoztak a kolostoroknak, voltak jövedelmezőbb és kevésbé értékes birtoktípusok. A szentkirályi pálosok nagy számban birtokoltak erdőket, malmokat, malomhelyeket és malomjövödelmeket. Benkő Elek már felhívta a figyelmet a marosszentkirályi pálosok helyi szintű malommonopóliumára, amely jelentős és stabil bevételhez juttatta a közösséget, mivel ezek nem csupán őrlőhelyekként működtek, hanem malomjog is társult hozzáuk (lásd az összesítő táblázatot).⁴⁸

A legelső malomhelyet, a molnár házhelyével együtt, 1378-ban kapták Gerőfi Miklós fia Lászlótól, a náznánfalvi malom alatt, Bergenye határában pedig további szőlőhelyet, udvarházhelyet, szántókat és kaszálókat szereztek.⁴⁹ 1380-ban terenyeyi Pónya fia, Mihály egy malomhelyet adományozott a remetéknek „intra metas villae Sicularum Zekelffalwa in fluvio Moryzii in fossato interiori, in fine prati heremitarum Bodamezeyeye vocati”.⁵⁰ Ezt a bizonyos *Bodamezeyeye* nevű rétet 1379-ben kapták (további szántóföldekkel és egy erdővel) ugyancsak terenyeyi Pónya fia Mihálytól, amelyről tudjuk, hogy Székelyfalva határán belül, a *Kysbese* völgy végében, a *Bespathaka* folyó mellett helyezkedett el.⁵¹ 1382-ben és 1391-ben két malomjövödelmet kaptak. 1382-ben ugyancsak egy Székelyfalván működő malomnak („in fossato fluvii Morwsii habiti”) a szombati kompletóriumtól a vasárnap reggeli miséig levő időszakban termelt részét kapták. 1391-ben pedig Tuzsoni Simon fia, Semjén a Küküllő megyei Szászszentlászlón épült malma jövedelmének tizedrészét ajándékozta a kolostornak.⁵² 1395-ben hosszas pereskedés után Margit asszony a remetéknek adományozta teljes saját részét a *Wyncze molna* nevű malomból, amely „in fluvio fossati Morws Zekelpathaka vocato decurrenti”.⁵³ 1405-ben újabb egyezség született egy malom ügyében, 1408-ban pedig a remeték vásároltak egy malomhelyet, amelyről fent már részletesen szóltunk.⁵⁴ 1420-ban szentannai Pónya fia Mihály egy malomhelyet adományozott a kolostornak „super fluvio Marosarka in facie possessionis

46 DAP II. 449.

47 F. ROMHÁNYI: *Pálos gazdálkodás*. 132.

48 BENKŐ: *A középkori Székelyföld*. 263.

49 DAP II. 447.

50 Uo.

51 Uo.

52 DAP II. 447–448.

53 DAP II. 448.

54 Uo.

Zekelffalwa”.⁵⁵ 1448-ban Margit, a szentkirályi Bolgár család valamely tagjának, talán Bolgár Lászlónak az özvegye, az *Egherzegh* nevű malom és a mellette levő rév felét a remetéknek adományozta.⁵⁶ Bolgár Miklós özvegye, Krisztina asszony, 1449-ben bevallást tett, miszerint fia, Bolgár László (még a rácoreszági hadjárat előtt) a kolostornak adományozott egy fél malmot „in minori fluvio Marosii decurrentis”. Az adományt Krisztina élete végéig használhatta, csak halála után került át a pálosokhoz.⁵⁷ 1453-ban kisleludli Benedek és a remeték megegyeztek arról a malomról, amelyet a szerzetesek újonnan építettek „in rivulo fluvii Moros vulgo Zeekes nominato”.⁵⁸ 1467-ben Vincze szentkirályi pálos perjel eltiltotta meggyesfalvi Alárd Lászlót attól, hogy Kislelud végén a remeték malma alá a Maroson új malmot építsen.⁵⁹ 1471-ben Toldalagi András végrendeletében egy malmot hagyott a pálosokra Toldalagon, „super dictam piscinam et lacum piscina decurrente”.⁶⁰ 1474-ben Mihály kalotaszegi román vajda felesége nevében tiltakozott amiatt, hogy apósa, néhai Toldalagi István nyolc jobbágytelket, két kétkerekű malmot és egy halastavat hagyott végrendeletileg a szentkirályi pálos kolostorra.⁶¹ 1478-ban Várczai Vajda Mihály és felesége, Zsófia, néhai Toldalagi András lánya kiegyeztek a pálosokkal, hogy Toldalag határában lévő halastavuk és malomhelyük harmadrészét életük végéig átengedik a remetéknek, haláluk után pedig, ha gyermektelenül maradnak, Toldalagon, Faragón, Móricon és Ercsén lévő részjószágaik a kolostorra szálljanak, azokat rokonaik csak 200 arany forinttal válthassák magukhoz.⁶² 1482-ben a remeték pereskedés után megegyeztek a vásárhelyi polgárokkal egy csertörő malom ügyében,⁶³ 1489-ben pedig szentannai Gyulakuti Balázssal egyeztek ki egy székellyfalvi fél malom („super fluvio Marosarok decurrentis”), rétek és a *Kewzberk* nevű erdő ügyében.⁶⁴ Egy másik malomnegyed fölött 1500-ban történt megegyezés Polyák Albert és a kolostor között. 1509-ben pedig Gyulakuti Miklós hagyott egy malmot a pálosokra Szentannán misealapítvány céljaira. Talán az utolsó adat, amely egy olyan malom ügyéről szól, amelyben a pálosok is érintettek voltak, 1554-ből maradt ránk. Ebből csupán annyi derül ki, hogy per folyt a pálosok és Marosvásárhely között egy, a város határában épült malom miatt, és a választott bírák ítéletet is hoztak, amiért Kendi Ferenc és Dobó István erdélyi

55 Uo.

56 DAP II. 449.

57 Uo.

58 Uo.

59 SzOkl VIII. 117. (65. sz.)

60 Uo. III. 91–94. (478. sz.)

61 Uo. VIII. 131–132. (78. sz.); KmJkv I. 752. (2141. sz.)

62 Uo. III. 101–102. (484. sz.)

63 DAP II. 449.

64 Uo.

vajdák felszólították Köpeci Tamást, székelyvásárhelyi Varga Györgyöt és szentkirályi Varga Györgyöt, hogy foglalják írásba ezt a város részére.⁶⁵

Amint a fenti leírásokból kiderül, a legtöbb malom vagy malomhely Székelyfalva területén és Szentkirály környékén (a falutól délre) helyezkedhetett el, legalábbis azok, amelyeket az írott források részletesebben említenek. Ezek a malmok nagyrészt a Marosból észak felé kiágazó vízfolyás mellett létesültek. A források ezt a vízfolyást Maros-árok vagy Kis Maros névvel emlegetik. Ezek mellett létezhetek kisebb árkok is, amelyekről nem maradt feljegyzés, de olyan helyen is emelhetek malmot, ahol kisebb, helyi patakok csatlakoztak a nagyobb árokhoz, vagy akár a Maroshoz. Ugyancsak több malom működhetett Kisfalud és Názánfalva mellett. Ha a fennmaradt történelmi térképeket, közülük is elsősorban a legkorábbinak tekinthető első katonai felmérés (1763–1787) szelvényeit vizsgáljuk, ez a bizonyos Maros-árok Kisfalud környékén ágazott el észak felé a Marosból, és Marosszentkirály környékén ömlött újra a Marosba. A három katonai felmérésen jól látható, hogy a modern kori szabályozásokig (1960–1970) a Maros vonala folytonosan változott, és nemcsak Kisfaludnál alakították ki árkot, hanem Názánfalva vagy Szentkirály irányába is, amelyek szintén számos változáson mentek át. Az utolsó két katonai felmérésen Kicsi- vagy Kis-Maros név alatt szerepel ez a hosszú vízfolyás. A középkori állapotokat részletesen nem ismerjük, nem tudjuk például, hogy a pások letelepedésekor a Maros pontosan hol folyt, mennyire volt közel a településekhez, hány létező árok működött már, és hogy pontosan mikor alakították ki ezt a hosszú árkot, amelynek nyomvonala ma is követhető. A legkorábbi adat arra, hogy a Marosnak volt egy mesterségesen kialakított belső árka, 1380-ból való, ám 1378-ban már létezett egy názánfalvi malom. A *Marosarka* név először 1420-ban, majd 1489-ben jelent meg, és a leírásokból az is kiderül, hogy Székelyfalva határain belül húzódott.

A malmok építéséről, rendeltetéséről és használatáról nagyon keveset tudunk. Nagy részük lisztelőmalom lehetett, csupán egy adat maradt fenn egy csertörő malomról (*molendinum corticalis*), amely per tárgyat képezte a kolostor és a marosvásárhelyi polgárok között.⁶⁶ A malmokról más részletek csak ritkán derülnek ki. Tudjuk például, hogy 1391-ben egy kétkerekű malom jövedelmének a tizedrészét kapták meg, viszont ez esetben egy távolabbi malomról van szó. Két kétkerekű malom működött Toldalagon 1474-ben, de a részletekről a források hallgatnak. A malmok túlnyomó része fából, esetleg kőből és fából épülhetett.

A malmokhoz sok esetben csatlakozott kisebb-nagyobb halastó is. A szentkirályi pások a malmok mellett számos ilyen halastavat is birtokoltak. Az első dokumentált halastavat még 1372-ben kapták Bolgár Lászlótól a falu mellett.⁶⁷ 1403-ban Bár-

65 SzOkl III. 305–306. (627. sz.). Esetleg a csertörő malom lehetett a vita tárgya?

66 DAP II. 449.

67 Uo. 447.

doson kaptak egy halastavat. 1425-ben egy bergenyei halastavat említenek, amelyet újra a remetéknek ítélték.⁶⁸ 1471-ben Toldalagi András a végrendeletében a malommal együtt egy halastavat is hagyott a pálosoknak. 1483-ban Toldalagon kaptak egy fél halastavat, 1485-ből pedig egy ugyancsak toldalagi halastóról értesülünk, a Dobocz-hegy alatt. 1500-ban egy halastó harmadát örökölték meg. 1535-ben a toldalagi halastó kiszáradt, ezért a pálosok ennek felét elcserélték egy nagyercsei *Soostho* nevű halastóért, és további jobbágytelkekért.⁶⁹ A halastavak terepen való beazonosítása hosszabb folyamat, de sok esetben látványos eredményeket hoz. A marosszentkirályi pálos halastavakat illetően, történelmi térképek és terepbejárás segítségével, eddig két helyen sikerült lehetséges halastóhelyeket beazonosítani. Az egyik a mezőbergenyei halastó, amely az első katonai felmérésen még jól látható, egy malommal a végében (9.1.–9.2. képek). A másik a toldalagi halastó, amely az első és harmadik katonai felmérésen is fel van tüntetve (10.1. kép). Ezen tavak középkori eredetére csak közvetett módon következtethetünk, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a halastavakat a középkorban is, akárcsak manapság, az arra legmegfelelőbb helyen alakították ki. A toldalagi középkori tó helyén ma is halastó áll (10.2. kép), sőt Faragótól Sárpatakig az egész völgyben összesen hat nagy méretű halastó működik, egy pedig kiszáradt. A halastavak fenntartásáról vagy költségeiről a forrásaink nem szólnak, az eddigi megfigyelések alapján a kisebb jövedelmet hozó birtoktípusokhoz sorolhatjuk azokat.⁷⁰ Azt sem tudjuk, hogy milyen halakat tenyészthettek, vagy milyen gyakran halászták le ezeket, és milyen rendszerességgel tisztították őket. A halastavak mérete, formája nagyon változatos volt, hisz mindenütt a terep sajátosságait használták ki, illetve ahhoz igazodtak. Kétféleképpen alakíthattak ki halastavat. Egyik módja az volt, hogy egy folyó vagy inkább patak medrét egy gáttal elzárták. A másik módzat szerint a holtágak helyén vagy a patakok/folyók mellékágain alakították ki tavakat. Mezőbergenye és Toldalag esetében az első katonai felmérés az első kialakítási módot szemlélteti, mindkét esetben egy-egy malommal a halastó végében. Az írott források alapján a marosszentkirályi pálosok legalább öt halastavat bírtak, illetve több halastórészt. Egy 1461-es érdekes adatból kiderül, hogy a marosszentkirályi kolostor a szentmihálykői pálos kolostorral közösen birtokolt egy halastavat Madarason (valószínűleg Mezőmadarason), amelyet egy nagyercsei halastóra cseréltek.⁷¹ Ez alapján egyértelmű, hogy a két pálos kolostor kapcsolatban állt egymással.

A malmok és a halastavak kutatásának fontos szempontja, hogy kialakításuk jelentős földmunkával járt: mind a malomárok és a gát létrehozása, mind a malom építése, mind pedig a kisebb vagy nagyobb tó elrekesztése. Ezek nyomai, töredékei a

68 Uo. 449.

69 SzOkI. III. 256–257. (593. sz.)

70 F. ROMHÁNYI: *Pálos gazdálkodás*. 84–89.

71 DAP II. 178; MNL OL, DF 286489, p. 111.

tájban sok esetben még ma is felismerhetők. A halastavak esetében gyakran megfigyelhető, hogy időközben feltöltődtek (mivel nem használták, nem takarították őket), és így maradtak fenn, de több esetben lecsapolták azokat, és ma szántóföldként használják, a halastavak gátját pedig sokszor helyi földútként használták tovább.

KÖVETKEZTETÉSEK, TOVÁBBI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

Összegzésként elmondható, hogy a marosszentkirályi kolostor – tekintve Marosvásárhelyhez való közelségét – a városi kolostorok közé sorolható, és a pálosok egyetlen, gazdagon ellátott székelyföldi rendháza volt. Az évszázadok során kimagasló számú malmot, malomhelyet és malomjövédelmet bírt, ezek által pedig malommonopóliumra tett szert a Maroson és a környező árkokon, illetve vízfolyásokon. A pálosok azonban más birtokelemek szempontjából sem szűkölködtek, számos halastó vagy halastórész, erdő, szántó, legelő és szőlő is került birtokukba. Ezek közül a jelen tanulmány közelebbről csak a malmokat és a halastavakat vizsgálta, de kutathatónak tűnnek a szőlők és bizonyos erdőrészek is. A legelők és szántók esetében viszont nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy pontos tájbéli elhelyezkedésüket meg tudjuk határozni.

Jelen kutatás továbbvitele szempontjából fontosnak tartjuk a területre vonatkozó későbbi (kora újkori és újkori) írott források részletes átfésülését is annak érdekében, hogy a terepi kutatásokat időben és folytonosan tudjuk követni. Átfogó tájregészeti kutatásokat kellene folytatni a kolostorhelyszín közvetlen környezetében addig, amíg a terület beépítettsége ezt lehetővé teszi, ugyanis az utóbbi évek ingatlanberuházásai következtében gombamód szaporodnak az új lakónegyedek a környéken. A továbbiakban a középkori és újkori település- és úthálózat (eltűnt településekkel együtt) felderítése, feltérképezése, vizsgálata és rekonstrukciója jelenthet fontos előrelépést abban, hogy jobban megértsük a korabeli tájhasználatot. Emellett a Maros folyó történeti vízmederváltozásainak a feltérképezése és elemzése is jelentős, új eredményeket hozhat, amely által fény derülhet az átkelőhelyek, malomárkok és egyéb vízfolyások használatára is. Elemzésünket ugyanakkor talaj- és pollenmintákkal lehetne kiegészíteni, amelyek előzetes terepi kutatásokat igényelnek ahhoz, hogy a lehetséges mintaterületeket fel tudjuk térképezni.

A MAROSSZENTKIRÁLYI PÁLOSOK ÉS BIRTOKAIK

Év	Típus	Adomány	Vásárlás	Örökség	Per	Mennyiség	Elhelyezkedés
1378	malomhely és házhely			X		-	Bergenyé / in fluvio seu fossato Marwsyo decurrente
1380	malomhely	X				-	Zekelffalwa / in fluvio Moryzii in fossato interior, in fine prati heremitarum Bodamezeye
1382	malomjövedelem	X				-	Zekelffalwa / in fossato Morwsii
1391	malomjövedelem egy kétkerekű malomból	X				tizedrész (<i>decima pars</i>)	Zent Laslo / in fluvio Kykylle
1395	<i>Wyncze-</i> malom	X			X	az adományozó teljes része	in fluvio fossati Morws Zekelpathaka vocato decurrenti
1405	megeggyezés egy malom ügyében					-	?
1408	malomhely		X			-	Zekelffalwa
1420	malomhely	X				-	Super fluvio Marosarka in facie poss. Zekelffallwa
1448	<i>Egberzegeh,</i> malom	X				az adományozó része a malom feléből	Zenthkyral?
1449	egy malom fele	X				az adományozó része a malom feléből	in minori fluvio Marosii decurrentis

Év	Típus	Adomány	Vásárlás	Örökség	Per	Mennyiség	Elhelyezkedés
1453	megegyezés egy malom ügyében				X	-	in rivulo fluvii Moros vulgo <i>Zeekes</i> nominato
1467	malom, tiltakozás				X	a pálosok malma	super fluvio Maros, in fine ville Kysfalwd
1471	malom			X			Toldalag / super piscina
1474	malom			X		két kétkere- kű malom	Toldalag
1478	malomhely, kiegyezés				X	harmadrész	Toldalag
1482	megegyezés				X	<i>molendinum corticalis</i>	?
1489	malom, megegyezés				X	egy malom fele	Zekelffalwa / super fluvio Marosarok
1500	malom, megegyezés				X	egy malom negyede	?
1509	malom			X			Zenth Anna

Összesítő táblázat. A szentkirályi pálosok malmai, malomhelyei és malomjövendelmei

THE PAULINES FROM SÂNCRAIU DE MUREȘ AND THEIR ESTATES. PRELIMINARY RESULTS OF A LANDSCAPE ANALYSIS AND FURTHER RESEARCH POSSIBILITIES

Keywords: Paulines; landscape archaeology; estates; land use; mills; fishponds

The present study offers a short synthesis and overview of a landscape archaeological study which focuses on the Pauline monastery and its landed estates located in Sâncraiu de Mureș, County Mureș, Romania. Along the few centuries of their existence the Pauline community accumulated numerous and varied landed donations. Among these donations the number of mills, mill places, and mill incomes represented an outstanding percent, which ensured the Paulines monopoly in the region. Other donations included fishponds or parts of fishponds, forests, parts of arable lands, pastures, meadows, and vineyards. Based on the testimony of several documents the authors discuss certain important events from the history of the Paulines, focusing on possible constructions that could have taken place in the building

complex. The location of the monastery is relatively well-known and even though archaeological investigation never took place at the site of monastery at least two construction or renovation works could have taken place, one in 1392 and another around 1520. Additionally, the results of a geophysical survey conducted in 2013 are presented in detail, which again supply a more exact identification of the monastic buildings. The study discusses in detail the research of two landscape elements, both of which are connected to the use of the surrounding water bodies, the mills and the fishponds.

The analysis indicates that most of the mills owned by the Paulines were situated on an artificial canal of the River Mureș, which crossed mainly through the territory of a village called in the sources Székelyfalva, but disappeared by today, and on the territory of the village Sâncraiu de Mureș. This canal appears in the sources under the name Maros-árok (ditch/dike of the Mureș) or Kis-Maros (Small Mureș). According to the sources several mills could have functioned also around the settlements of Nazna and Micești (Kisfalud). Historic maps show that this dike branched off from the Mureș River towards north around the village Micești and joined the Mureș again in the area of Sâncraiu de Mureș. The same historic maps illustrate that the river bed of the Mureș was in a continuous change until the 20th century modernization works. As a consequence, it is hard to estimate how did the Mureș River change its course along the centuries, thus the exact course of the river in the time of the Paulines, just as the formation date of the canal on which a number of mills were located is unknown. The earliest information on the canal comes from 1380, when this had already functioned, referred to as an interior canal, and in 1378 a mill is already attested in Nazna. The name Marosarka was used for the first time in 1420 and then in 1489. Sometimes next to the mills fishponds were attached. Written documents indicate that the Paulines owned fishponds or parts of fishponds near the village Sâncraiu de Mureș, Bărdești, Berghia, Toldal, and Ercea. The research of both landscape features requires a complex, multi-disciplinary approach, in the framework of which our results represent only a first phase. However, even in this preliminary phase the identification and sometimes even the mapping of visible remains of these features could be conducted given the largescale earthworks that the development of these features required, such as mill canals, dams etc.

PAULINII DE LA SÂNCRAIU DE MUREȘ ȘI PROPRIETĂȚILE LOR. REZULTATE PRELIMINARE ȘI POSIBILITĂȚI DE CERCETĂRI VIITOARE ÎN RECONSTITUIREA ȘI ANALIZA PEISAJULUI ISTORIC

Cuvinte-cheie: *paulini; arheologia peisajului; proprietăți; folosința peisajului; mori; heleștee*

Studiul de față oferă o mică sinteză a rezultatelor preliminare ale unui studiu de arheologia peisajului axat pe mănăstirea paulină de la Sâncraiu de Mureș și proprietățile acestuia. În decursul istoriei lor de câteva secole, în perioada medievală paulinii de la Sâncraiu de Mureș au beneficiat de numeroase donații de diverse natură. Au posedat un număr ridicat de mori, locuri de moară precum și venituri din mori, fapt care le-a asigurat monopolul în regiune. Pe lângă mori au deținut numeroase heleștee sau părți din iazuri, păduri, loturi de pământ agricol, pășuni și vie. Autorii discută în detaliu evenimente importante din viața paulinilor, legate de posibile construcții derulate la mănăstire, menționate în documente. Situl arheologic și

locația mănăstirii se cunoaște relativ bine, deoarece a beneficiat de câteva periegeze, însă locul clădirilor monastice nu a fost vreodată cercetată arheologic. Rezultatele măsurătorilor geofizice efectuate în anul 2013 sunt prezentate în detaliu, care la rândul lor susțin locația mai exactă a ruinelor mănăstirii pauline. Lucrarea se concentrează pe elementele de peisaj și cercetarea acestora, evidențiind folosirea apelor înconjurătoare pentru a opera mori și a folosi heleșteele primite în donații.

Din analiză reiese că cele mai multe mori s-au aflat pe un canal al Mureșului, care a traversat în mare parte teritoriul satului astăzi dispărut, numit în surse Székelyfalva, dar și pe teritoriul Sâncraului de Mureș. Acest canal este numit în surse Maros-árok (canalul Mureșului) sau Kis-Maros (Mureșul Mic). Conform documentelor mai multe mori puteau funcționa și în jurul localităților Nazna și Micești. Hărțile istorice ne arată că acest canal al Mureșului s-a desprins din râul Mureș spre nord în zona satului Micești și s-a reunit cu Mureșul în zona satului Sâncraiu de Mureș. Aceleași hărți ne indică faptul că albia râului Mureș a fost într-o continuă schimbare până la modernizările din secolul al XX-lea. În consecință este greu de estimat cum și-a schimbat traseul Mureșul de-a lungul secolelor, astfel nu cunoaștem cu exactitate cursul râului în vremea paulinilor, și nici momentul formării canalului pe care s-au aflat mai multe mori. Informația cea mai timpurie în acest sens apare în 1380 când deja funcționa acest canal artificial, indicat sub numele de canal interior, iar în 1378 este atestată deja o moară la Nazna. Numele de Marosarka apare mai întâi în 1420 apoi în 1489. În anumite cazuri pe lângă mori au existat și heleștee. Sursele documentare indică faptul că paulinii dețineau heleștee lângă satul Sâncraiu de Mureș, Bărdești, Berghia, Toldal și Ercea. Cercetarea acestor elemente de peisaj necesită o abordare mai complexă, în cadrul căreia rezultatele noastre reprezintă doar o primă etapă. Chiar și în această etapă preliminară însă s-a reușit identificarea și uneori cartarea lor, a urmelor vizibile în peisaj, datorită lucrărilor de mare anvergură pentru formarea canalelor de moară, a barajelor etc.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

1. A pálos birtokok időrendi és területi megoszlása. Cloudscale Digital
Chronological and territorial spread of the Pauline properties. Cloudscale Digital
Proprietățile paulinilor în ordine cronologică și teritorială. Cloudscale Digital
2. A marosszentkirályi kolostor elhelyezkedése a tájban
The site of the Pauline monastery of Sâncraiu de Mureș in the surrounding landscape
Locația mănăstirii pauline de la Sâncraiu de Mureș în peisajul înconjurător
(2015. 01. 29., Szabó Máté, Pécsi Légitérési Téma)
- 3.1–3.3. A pálos kolostor helye a második és harmadik katonai felmérésen
The site of the Pauline monastery on the Second and Third Military Survey of the Habsburg Empire
Locul mănăstirii pauline pe a doua și a treia ridicare topografică iozefină
4. A kolostor helye a *Planurile directeare de tragere* nevű térképen
The site of the monastery on the map *Planurile directeare de tragere*
Locul mănăstirii pe harta *Planurile directeare de tragere*
5. A mágneses intenzitás gradiense
Gradient of magnetic intensity
Gradient de intensitate magnetică

6. A mágneses intenzitás gradiense. A terület déli részén, középütt a mérést 0,5×0,5 méteres rácshálóban végeztük, máshol 1×1 méteres rácshálóban
Gradient of magnetic intensity. In the southern part of the measured territory the measurements were taken in a 0,5×0,5 meter grid, elsewhere in a 1×1 meter grid
Gradient de intensitate magnetică. În partea sudică a teritoriului măsurătorile s-au efectuat în casete de 0,5×0,5 metri, în restul suprafeței în casete de 1×1 metri
7. Mágneses intenzitás
Magnetic intensity
Intensitate magnetică
8. Értelmezés. Lásd a színelcsot a szövegben
Interpretation. See the color key in the text
Interpretare. Vezi legenda culorilor în text
- 9.1.–9.2. A mezőbergenyei halastó az első katonai felmérésen és ennek helye légi felvételen
Heleşteul de la Berghia pe prima ridicare iozefină și vedere aeriană a locului fostului heleşteu
The fishpond from Berghia on the First Military Survey and aerial view of its place
(2015. 01. 29., Szabó Máté, Pécsi Légitérészeti Téma)
- 10.1–10.2. A toldalagi halastó az első katonai felmérésen és légi felvétel a modern halastavakról
Heleşteul de la Toldal pe prima ridicare iozefină și fotografie aeriană a heleşteelor moderne
The fishpond from Toldal on the First Military Survey and aerial view of the modern fishponds
(2015. 01. 29., Szabó Máté, Pécsi Légitérészeti Téma)

SZŐCS PÉTER LEVENTE*

AZ ARANYOSMEGGYESI FERENCES KOLOSTORRÓL

Németh Péternek, 80. születésnapjára

Kulcsszavak: *ferences kolostor; Aranyosmeggyes; régészeti kutatás; középkor*

Tíz éve, az akkor 70. életévét töltő Németh Pétert a *Műemlékvédelem* folyóiratban a középkori Szatmár megye eltűnt kolostorairól és más egyházi intézményeiről írott tanulmánya megjelentetésével köszöntötték.¹ A több évtizedes, kiterjedt forrásgyűjtés eredményeit a köszöntött a megye településtörténetét feldolgozó monografikus munkájában,² valamint több rövidebb tanulmányban adta közre,³ méltó folytatásaként a középkori Szatmárra vonatkozó és nagy múltra visszatekintő kutatómunkának.⁴ E művekből kirajzolódik, hogy a megye középkori emlékanyaga meglehetősen gazdagnak mondható, de pusztulása is jelentős mértékű, és kutatását az országhatár okozta megosztottság, a forrásanyag szétszóródása nehezíti. Ilyen körülmények között a köszöntött – és minden Szatmárt kutató – számára érdekes lehet, ha egyik eltűnt középkori emlékünkről, jelesül az aranyosmeggyesi ferences kolostorról új adatok és kézzel fogható töredékek bukkannak elő.

* Szőcs Péter Levente (1974), PhD, történész, régész, tudományos kutató, főigazgató-helyettes, Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti, peter.szocs@gmail.com

- 1 NÉMETH Péter: *Eltűnt monostorok, kolostorok és ispotályok a középkori Szatmár megyében*. Műemlékvédelem LV(2001). 2. sz. (a továbbiakban NÉMETH: *Eltűnt monostorok*) 97–106.
- 2 Uő: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008 (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60 – a továbbiakban: NÉMETH: *A középkori Szatmár*).
- 3 Lásd például NÉMETH: *Eltűnt monostorok*, valamint Uő: *Szatmár vármegye a középkorban = A történeti Szatmár vármegye*. I. Szerk. TAKÁCS Péter. Kölcsey Társaság, [Nyíregyháza], 2016. 131–154.
- 4 Lásd a több mint kétszáz éve megjelent megyemonográfiát: SZIRMAY Antal: *Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete*. I–II. Buda, 1809–1810 (a továbbiakban SZIRMAY: *Szatmár vármegye*); továbbá a százéves millenniumi megyemonográfia-sorozat szatmári kötetét: *Szatmár vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Bp., é. n. (Magyarország vármegyéi és városai 3 – a továbbiakban BOROVSKY: *Szatmár vármegye*); valamint a Mályusz-féle népi-ségtörténeti iskolában megszületett monográfiát: MAKSAI Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Stephaneum Nyomda, Bp., 1940 (a továbbiakban MAKSAI: *A középkori Szatmár*).

Aranyosmeggyes (a középkorban használatos nevén: Meggyes vagy Meggyesalja) az Avas-vidék és a Szamoslát találkozásánál fekszik, neve az itt a Szamos folyóba torkolló Meggyes-pataktól származik. A középkorban a Szinyéri vagy Meggyesaljinak is nevezett, több tucat települést egybefogó uradalom része, amelyet az 1280-as évektől a Pok nembéli Móric család birtokolt egészen a család kihalásáig, 1492-ig.⁵ Amint az uradalom egyik névváltozata mutatja, valamint a Szamoson itt átvezető gázló magyarázza, Meggyes központi szerepet játszott a középkorban: vámszedő és vásároshely, oppidumként is említik, valamint a birtokosok itt tartották rezidenciájukat (ebből következően Meggyesi v. Meggyesalji Móricnak hívták a családot), sőt a 15. század végén erősített castellumot is építettek itt.⁶ A ferences kolostor alapítása és itteni működése, mint általában a koldulórendek megjelenése egy településen, annak központi szerepét hangsúlyozza, és egyben növeli is.⁷

A kolostorról kétségen felüli adat legkorábról csak a 15–16. század fordulójától maradt fenn.⁸ Ekkor az obszerváns ferencesek szalvatoriánus tartományának nagybányai őrségéhez tartozott. Alapításának pontos időpontja nem ismert, egy 19. században még élő hagyomány Báthori Zsuzsannához köti, aki egy bizonyos, a 15. század

- 5 A Móricok birtokszerzésére lásd NÉMETH: *A középkori Szatmár*. 180–181; KÁDÁR Tamás: *Egy érdekes bárói életpályája a 13–14. század fordulójáról: Pok nembéli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda*. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica LXV(2013). (Történeti tanulmányok XXI). 133–155; a család magva szakadtát követő örökösödés körüli konfliktusokra lásd HORVÁTH Richárd: *Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szemle 41(2006). 3. sz. (a továbbiakban HORVÁTH: *Az ecsedi Bátoriak várbirtokai*) 305–326, a Móric örökségre: 318–320; NEUMANN Tibor: *Werbőci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. A somlyói Bátoriak és a Móroc-örökség*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szemle 41(2006). 3. sz. (a továbbiakban NEUMANN: *Werbőci István 1520. évi utazásai*) 290–304; és Uő: *Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. HEGYI Géza–W. Kovács András. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 277). 213–235, a Móric-örökségre: 218.
- 6 A településre vonatkozó adatokra továbbra is kiindulópont: SZIRMAY: *Szatmár vármegye*. II. 310–318; BOROVSZKY: *Szatmár vármegye*. 36–37; MÁKSAI: *A középkori Szatmár*. 82–93, 175–177; NÉMETH: *A középkori Szatmár*. 180–182. A település központjában álló, reneszánsz stílusú, mára már erősen romos Lónyai kastély közepi előzményeként épített erősített castellumra vonatkozó forrásokat Koppány Tibor gyűjtötte össze: KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Akadémiai, Bp., 1999, 179; a reneszánsz kastélyról született bőséges irodalmat összefoglalja: SZŐCS Péter Levente–JEGAR Diana: *Castelul Lónyai din Medieșul Aurit. Restituiri istorice și arheologice / Az aranyosmeggyesi Lónyai kastély. Történelmi és régészeti kutatások / The Lónyai Castle of Medieșu Aurit. Historical and archaeological contributions*. Mega, Cluj-Napoca, 2016.
- 7 KUBINYI András: *Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén = Uő: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000 (Dél-alföldi évszázadok 14). 59–94.
- 8 KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. MTA, Bp., 1924 (a továbbiakban KARÁCSONYI: *Szt. Ferenc rendjének története*). 118.

közepén élt Meggyesalji Móric bán özvegyeként, hét környékbeli templom építésére, köztük az aranyosmeggyesi kolostorra fordította vagyonát.⁹ A hagyomány hitelessége erősen kétséges, a fennmaradt források hiánya miatt nem lehet sem megerősíteni, sem cáfolni. Az viszont biztos, hogy a meggyesi Móricok már korábban is szorosabb kapcsolatot tartottak fenn a ferencesekkel. 1349-ben Szatmáron tartották a ferences minorita rendtartomány gyűlését, amelynek költségeit Meggyesi Móric, a meggyesalji uradalom birtokosa viselte.¹⁰ A kapcsolat a család és a ferencesek között továbbra is fennmaradt, erre utal például a pápai iktatókönyvekben 1377-ből fennmaradt öt bejegyzés, amelyek szerint, több más mellett, XI. Gergely pápa egy bizonyos Katalin – Meggyesaljai (*Megessalla*) Simon özvegye – kérésére elrendeli, hogy a magyarországi ferences minorita rendtartomány provinciálisa két szerzetest küldjön, akik a Meggyesen és a hozzá tartozó településen élőket meggyóntathatják, és feloldozást adhatnak minden, még a Szentszéknek fenntartott bűnök alól is.¹¹ Hogy a szerzetesek eljutottak-e valóban Meggyesre és az uradalom falvaiba, és esetleg e kapcsolat később intézményesült-e – nem tudjuk.

A Karácsonyi János által összefoglalt források szerint a meggyesi kolostor a bányai őrség egyik népes és fontos kolostora volt.¹² A mohácsi csatában elesett Drágfi János országbíró, a közeli erdődi uradalom birtokosa 1524-ben kelt végrendeletében a meggyesi kolostorra 50 forintot hagyott a szerzetesek élelmezésére és ruházatára.¹³ 1535-ben kilenc felszentelt pap-szerzetes és hét segítő testvér élt a kolostorban, a létszám ezután fokozatosan csökkent. A környék kolostoraihoz képest meglehetősen hosszán fennmaradt: 1563-ban a gvardián és négy szerzetes élt még itt, miközben a

9 A hét templom a következő helységekben állt: Misztótfalu, Iloba, Szinyérváralja, Apa, Aranyosmeggyes, Sárköz és Sárközújlak. A hagyományt a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye 1833. évi sematizmusa alapján (*Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi MDCCCXXXIII*. Agriae, 1833. 121–122) Henszlmann Imre adta közre (HENSZLMANN Imre: *A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei*. Archaeologiai Közlemények. IV(1864). [a továbbiakban HENSZLMANN: *A szatmári püspöki megye*] 127–157, a hét templomról: 129). A „legenda ízű adat” forrására, kritikájára és esetleges valóságtartalmára lásd PAPP Szilárd: *Bevezető a középkori Szatmár gótikus egyházi építészetébe = Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk. KOLLÁR Tibor et al. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 2011 (a továbbiakban PAPP: *Bevezető*). 127

10 KARÁCSONYI: *Szt. Ferenc rendjének története*. I. 40, 266.

11 A forrásokat Aloisie Tăutu tárta fel: Aloisie TĂUTU: *Vechimea românilor din Țara Oașului. Cinci documente papale*. Buna Vestire 1966. 4. sz. és 1967. 1–2. sz. 1–42 (különnyomat); majd Francisc Pall értelmezte újra: Francisc PALL: *Româniile din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj XII(1969). 1–35.

12 KARÁCSONYI: *Szt. Ferenc rendjének története*. II. 118–119.

13 Uo. 118; valamint: *Középkori leveleink 1541-ig*. Szerk. HEGEDŰS Attila–PAPP Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. 94–101.

közeli Nagybányáról az obszerváns ferenceseket 1551-ben, majd 1556-ban Nagyszőlősről ugyancsak az obszerváns ferenceseket, Szatmárról a minoritákat és Németiből a domonkosokat elűzték.¹⁴ 1565-ben a vidéket különösen sújtó, a Habsburg-párti, valamint János Zsigmond és a vele szövetséges török csapatok között zajló háború során a meggyesi kolostor is elpusztulhatott, bár erről konkrét adat nem maradt fent, viszont a kolostorról és az itt élő szerzetesekről nincs későbbi forrás.¹⁵

A források hallgatása a település- és birtoklástörténet rekonstruálásával oldható fel, legalábbis valamelyest, és így is inkább a kolostor templomára vonatkozó információk nyerhetők. A középkori Aranyosmeggyes plébániatemplomát Szt. Imre tiszteletére szentelték, de említenek még egy Szent János utcát is – ez lehetett a kolostor védőszentje.¹⁶ A Móric család magszakadtával, hosszadalmas örökösödési perek után, a kiterjedt uradalom a Báthori család ecsedi és somlyai ága, valamint a Perényiek és a Drágfiak között oszlott meg.¹⁷ Az 1549-es rovásadó-összeírás idején Meggyes jobbagytelkeinek mintegy fele (ecsed) Báthori Bonaventura Andrásé (tárnokmester, később országbíró), míg másik fele Perényi János és Ferenc kezén volt.¹⁸ A ferences kolostor kegyurasága, más egyházi intézményekhez hasonlóan, osztatlan közös tulajdonban maradt, így sorsa, a kegyurak személye révén, összekapcsolódik a nyírbátori és a nagyszőlősi rendházakéval. A katolicizmus mellett kitartó ecsedi Báthori Bonaventura András személye – mint kegyúr – ilyen szempontból meghatározó lehetett, 1566-ban bekövetkezett halála minden bizonnyal az előző évi háborúban elpusztult meggyesi kolostor újraélesztését is megakadályozta. A nyírbátori kolostort szintén 1566-ban hagyták el a megmaradt barátok, és költöztek az ecsedi várba.¹⁹ A 17. század második felében nem világos a település birtoklástörténete, az összefonódó rokonságokból és a lezáratlan jogigényekből adódó bizonytalanságot az állandósuló háborús helyzet is fokozta: a terület hol Erdélyhez, hol a királyi Magyarországhoz tartozott. Meggyes birtokosai is feltehetően gyakran cserélődtek.

14 A nagybányai kolostor elhagyására: KARÁCSONYI: *Szt. Ferenc rendjének története*. I. 411; II. 124.; a nagyszőlősi kolostorra: Uo. I. 414–415; II. 187; a szatmári minoritákra: KARÁCSONYI: Uo. I. 104, 269; a németi domonkosok sorsára a szatmári minoritákéból következtethetünk, a kolostor templomának már romos, tető nélküli képe látszik Natale Angelini térképén, amelyen Szatmár 1565. évi ostromát mutatják be; az ábrázolásról lásd Szőcs Péter: *Szatmár kora újkori erődje*. Castrum 3(2006). 85. és 1. kép; NÉMETH: *Eltűnt monostorok*. 101.

15 KARÁCSONYI: *Szt. Ferenc rendjének története*. II. 119.

16 NÉMETH: *A középkori Szatmár*. 181–182. Több, 19. századi forrás is a „puszta kő templom” helyét Szent János nevű településrésznek mondja, lásd alább!

17 HORVÁTH: *Az ecsedi Bátoriak várbirtokai*. 318–320; NEUMANN: *Verbőci István 1520. évi utazásai*. 290–304.

18 MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. II. Akadémiai, Bp., 1990 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 16). 731.

19 KARÁCSONYI: *Szt. Ferenc rendjének története*. II. 126.

A következő biztos pont a Lónyai család megjelenése. 1625-ben kelt végrendeletben Lónyai Istvánné (szaniszlófi) Báthori Kata fiára, Lónyai Zsigmondra hagyja Aranyosmeggyesen bírt részeit és kastélyát.²⁰ Az idézett végrendelet az aranyosmeggyesi és a volt Móric-uradalomból idetartozó, Apában, Krassón és Udvariban bírt részeket „az minemű Priny szerből álló”-nak mondja,²¹ tehát a Perényiek tulajdonrészeit örökölte(?), vagy szerezték meg korábban a szaniszlófi Báthoriak. Ekkorra az Aranyosmeggyes másik felét a 16. században birtokló ecsedi Báthori-ág is kihalt, tehát elvileg ezeket a részeket ugyancsak megszerezhetette Lónyai István vagy fia, Zsigmond. Mindenesetre Aranyosmeggyes Lónyai Zsigmond fő rezidenciájává vált: 1630-ban teljesen újjáépíti a kastélyt²² – ennek a romjai láthatóak jelenleg a település központjában. Az új rezidencia kialakításának programjához illeszkedett, hogy a volt ferences kolostor temploma a család temetkezőhelyévé vált,²³ amelyet talán fel is újíttak a kastély újjáépítésével párhuzamosan vagy azt követően. Az elmondottakból következik, hogy talán ekkortól vagy még hamarabb az elhagyott kolostortemplomot a református egyházközség vette használatba. Az itteni temetkezésekről Szirmay is megemlékezik, tudósítása szerint a volt kolostortemplom sírboltjába temették 1644-ben Lónyai Zsigmond feleségét, Varkocs Borbálát, 1653-ban magát Lónyai Zsigmondot, majd az ő második feleségét, Bánffy Erzsébetet, végül 1656-ban Wesselényi Istvánt, akiknek koporsóját a monográfia megírása előtt 27 évvel (tehát 1782–1783 körül) vitték át a vár déli bástyájába.²⁴

A templomról később sincs közvetlen forrás, viszont a birtoklástörténet fonalát folytatva, sorsa kikövetkeztethető. Lónyai Zsigmondnak csak lányai voltak, a kastély-

20 A végrendelet szövegét közli DOBY Antal: *Lónyai család*. Bp., 1895 (a továbbiakban DOBY: *Lónyai család*). 98–102.

21 Uo. 99.

22 A korábbi kastélyból fennmaradt egy Báthori-címeres kő, Lónyai Zsigmond édesanyjára utaló – mára már erősen lekopott – felirattal: Szöcs Péter Levente: *Az aranyosmeggyesi kastély története és kutatása = Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai: tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. FELD István–SOMORJAY Selysette. Castrum Bene Egyesület–Históriaantik Könyvesház, Bp.–Visegrád, 2008. 131–144, a Báthori-címeres ajtókeretről: 133 (12. jegyz. és 12. kép).

23 Lónyai Zsigmond 1652-ben így végrendelezett: „Temetésemenk helye penig, ha az Ur Isten oly helyen rendeli halálomat, hogy Testemet oda vihetik, akár hamar, s akár későbbben légyen az Aranyos-Medgyesi Templom az én töllem készített uj Síromban az én első szerelmes Házas Társom [ti. Varkocs Borbála] mellett, mert noha annak előtte való rendelésem szerint Temetésemenk helye az Vásáros Naményi Templom az én édes Atyám, Anyám és egy Testvér Atyámfiainak sírja vala rendelve nem gondolván akkor, hogy az Ur Isten az én szerelmes Házas Társomat szólítsa elébb ki nállamnál az világból”. Közli DOBY: *Lónyai család*. 107–108.

24 SZIRMAY: *Szatmár vármegye*. II. 317–318.

ban közülük Anna lakott huzamosabb ideig,²⁵ ő temetteti első férjét, Wesselényi Istvánt a volt kolostortemplomba. Második férje, a később fejedelemmé választott Kemény János is hosszabb időszakot töltött itt. 1669 után az özvegy fejedelemasszonyt hűtlenség vétkében marasztalták el, és birtokait elkobozták, így aranyosmeggyesi kastélyát és itt bírt részeit is. Halála előtt (1690 körül) ugyan kegyelmet nyert, és birtokait is visszakapta, de e rövid közjátéktól eltekintve, a kastély 1670-től elveszti főúrirezidencia-funkcióját, és ezzel párhuzamosan a temetkezőhelyként szolgáló templom pártfogó nélkül maradt. A birtok későbbi urai sem időznek tartósan Aranyosmeggyesen, nem ez a fő székhelyük. Megfelelően gazdag pártfogó hiányában az időközben rongálódó templomot nem tudták helyreállítani. Szirmay már 1810-ben „puszta kő templom”-ként említi, és az egykori obszerváns kolostorral azonosítja.²⁶ Egy 1855-ben készült, az aranyosmeggyesi református egyházra vonatkozó történelmi tárgyú feljegyzés, a nagybányai egyházmegyei levéltárban őrzött protokolluma („öreg kapcsos jegyzőkönyv”) alapján a következőket írja a puszta templomról:

„Ebben [t.i. a kapcsos könyvben] következőket találunk, melyeket, mint e tárgyra vonatkozókat egészen ide írok a 160-dik lapról: »Az Ar.megyesi Ekk[é]zsi]a régenten oly népes Ekk[é]zsi]a volt, hogy ez a Tractus is arról megyesi Tractusnak neveztetett, és bírta azt a nagy puszta kő templomot, mely az úgy nevezett Szt. Jánosban vagon, de a magyarság onnan a Tatárjáráskor, Kurucz világkor, és az azok után következett nagy pestis által elpusztulván, azon templomot, melynek fedele 1734-ben letörött, soha is meg nem építhette, hanem jó darab ideig a várba járván Isteni tiszteletre, azután a piacra épített magának fából egy kis oratóriumot^[27] azon helyre, az holott régen a reformatio előtt Abbatia volt, melynek falaiból és a veres barátok residentiájából építette Lónyai Sigmond a várnak nagy ré-

25 Szócs Péter Levente: *Adalékok az aranyosmeggyesi kastély XVII. századi történetéhez*. = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SÍPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf. EME, Kvár, 2003. 544–551, Lónyai Anna lakhelyéről: 545.

26 SZIRMAY: *Szatmár vármegye*. II. 317: „Vagon ezen Városba egy régi puszta kő Templom is, melly valóban igen nagy, s derék épület volt, a' kerületét *Barát-Kertnek* híjják a' lakosok, és hogy *veres* Barátok laktak itten, azt mesélik; de nem egyéb volt, hanem Szürke Barátok Klastroma.”

27 Itt piros ceruzával olvashatatlan javítás, majd az innen következő, az idézet végéig tartó sorokat pirossal aláhúzták.

szit 1630-ban, menvén ő reája által azon Dominium anyjáról álló (!) nagyatyjáról Báthori Miklóstól ...»²⁸

A hivatkozott ún. „öreg kapcsos jegyzőkönyv” a nagybányai egyházmegye levéltárában őrzött egyik jegyzőkönyv lehet, amelyet Soltész János a levéltárról 1902-ben készített jegyzékében a hetedik szám alatt említ.²⁹ A feljegyzés történeti tudósítását annyiban ki kell igazítanunk, hogy a Szt. János-településrészen álló „puszta kő templom” volt a kolostor, azaz az „Abbatia”, míg a piactéren a református templomot a régi, ugyancsak elpusztult plébániatemplom helyén építették 1766-ban – egyébként fából³⁰ (1. kép). Amint már szóba került, Meggyes négy középkori utcája közül az egyik Szent János utca volt, míg a plébániatemplomot Szt. Imre tiszteletére szentelték, és ez állt a település központjában, a piactéren.³¹ Szent János lehetett a kolostor védőszentje, és utcanévként fennmaradt a 19. századig.

A kolostortemplom maradványait 1864-ben, szatmári útjuk alkalmából, Henszlmann Imre, Rómer Flóris és Schulcz Ferenc meglektette, leírta és lerajzolta.³² Henszlmann leírása szerint a templom egyhajós, támpillérekkel ellátott. A hajó déli oldalán, a támpillérek között három ablak volt, amelyek mérműve halhólyagos, az ablakok bélletét a kassai temploméhoz tartja hasonlónak. A templom egyetlen bejárata a hajó nyugati homlokzatán nyílt, csúcsíves záródású. A szentély a nyolcszög öt oldalával zárul, minden oldalon ablakkal, belül még megvoltak a boltozat bordáit tartó, „csínosan faragott gyámkövek.” A szentély északi oldalán álló vastag falakból torony léteire következtet. Schulcz rajzai mindezt megerősítik, a templom délkelet felőli nézete alapján úgy tűnik, hogy a szentély és a hajó egyenlő szélességű volt (2.

28 Nagybányai Református Egyházmegye Levéltára, Nagybánya, 23. csomó. Egy ugyanitt őrzött további, az aranyosmeggyesi református egyházközség 1859-ben kelt vagyonszeírásában, az épületek lajstromában az első pontnál ezt a templomot írják le: „1ör. A puszta templom, mely van a város Szent János nevű részében, melynek fedele a nbányai hh. e. vidék Jegyzőkönyvének 160-ik lapja /: öreg kapcsos könyv :/ igazolása szerin 1734-ben letörött ugyan, hanem falai még most szilárdul fenn állanak.” Ugyanitt a 2. pontnál: „A jelenlegi templom, mely 1766-ban épült a piacra fából, meglehető állapotban, szintén fatoronynal, s benne két haranggal.” Köszönöm Tóth Levente levéltáros segítségét!

29 SOLTÉSZ János: *A nagybányai reformált egyházmegye története*. Nagybánya, 1902. 8. A kézirat lezárásáig nem volt módom ellenőrizni a „kapcsos” könyv azonosságát.

30 A ma is álló neogótikus templomot 1892-ben építették, az 1766-ban épített fatemplomról a bontás előtt egy rajzot készítettek, amelynek másolata ma is látható a templom előcsarnokában.

31 NÉMETH: *A középkori Szatmár*. 181–182.

32 Henszlmann beszámolója megjelent: HENSZLMANN: *A szatmári püspöki megye*. 149; Rómer jegyzeteit és vázlatait a Magyar Építészeti Múzeum, Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban MEM MDK) Tudományos Irattára őrzi: *Rómer-jegyzőkönyvek*, XV. 39–41; Schulcz rajzai a MEM MDK Tervtárában, ltsz. K 13204, 13205 (2–3. kép).

kép). A másik rajzon egy gyámkő, két ablak mérműve és az egyik béléte, egy további (talán lábazati) profil, valamint a nyugati homlokzat látható, a templom bejáratával, fölötte egy kis méretű, kerek, mérműves ablakkal (3. kép). E kerek ablakot Rómer is említi, valamint azt is, hogy a hajó négy, a szentély három boltszakaszos volt, ugyanakkor jegyzetfüzetébe az ablakok béléteit, valamint egy, átmetsződő bordákkal tagolt – talán a nyugati ajtóhoz tartozó – csúcsíves keretet is lerajzolt (4. kép). Henszlmann és Rómer egyaránt Báthory Zsuzsannának tulajdonítja a templom építését, az 1833-as római katolikus egyházmegyei sematizmus információjára támaszkodva, de sem a plébánia-, sem a kolostortemplommal nem azonosítják.³³

E tudósítások és a sokáig megmaradt jelentős romok ellenére e műemlékünk fedésbe merült, a romok a 20. század közepére eltűntek a földfelszínről, és helye részben beépült. A tudományos közvélemény számára a kolostor helye bizonytalanná vált. Németh Péter a kolostor helyét a mai református templomhoz kötötte,³⁴ míg Papp Szilárd, az 1864-es leírásokat és rajzokat elemezve, az egykori romokat a kolostornak tulajdonította, de pontos helyét nem rögzítette.³⁵

A helyi hagyomány viszont fenntartotta az egykori romok emlékét és helyét, amely nem egyezik a mai református temploméval, hanem a kastélyól északkeletre, a mai orvosi rendelő telkén található (1. kép). Ugyan a romok a felszínen már nem voltak láthatóak, de geofizikai mérésekkel meghatározható volt a megmaradt alapfalak helye³⁶ (5. kép). A geofizikai eredményeket szondázó kutatásokkal ellenőriztük 2019 nyarán³⁷ (6. kép és a következők). Először egy hosszú, a telek adottságaihoz igazított, nagyjából északnyugat–délkelet tájolású szelvénnel (S1, 1,5 m szélességben, hat részre osztva, A–F jelzéssel, köztük 0,5 m tanúfalakkal) vizsgáltuk az alapozások helyét, majd az építmények kiterjedését további négy, a hosszanti tengelyhez igazított szelvénnel határoztuk meg (S2–S5). Előkerültek alapozások és a felmenő

33 HENSZLMANN: *A szatmári püspöki megye*. 129, 149; *Rómer-jegyzőkönyvek*. XV. 41; e hagyomány kritikája: PAPP: *Bevezető*. 127.

34 NÉMETH: *A középkori Szatmár*. 182.

35 PAPP: *Bevezető*. 127, 138.

36 A méréseket több lelőhelyen 2011 nyarán, a Szatmár Megyei Múzeum megrendelésére, a Vandalay IND végezte, Felix Marcu, George Cupcea és Ioniță Petiș régészek részvételével: *Cercetări de rezistivitate electrică și radar (jud. Satu Mare)*. Cluj-Napoca, 2011 – a kutatásokról készült jelentés a Szatmár Megyei Múzeum tudományos irattárában található. Aranyosmeggyesen a kolostortemplom helyét három – geomágneses, elektromos ellenállásos és georadaros – módszerrel vizsgálták. Míg az előbbi két módszer – a környező kerítés és épületek fémszerelékei miatt – nem adott értékelhető eredményt, a georadarral vizsgált 20×50 m-es területen szépen kirajzolódtak a megmaradt alapfalak.

37 A régészeti feltárást a Szatmár Megyei Múzeum végezte, a szerző vezetésével, valamint Katócz Zoltán és Belbe Sebastian régészek részvételével. A kutatási dokumentáció a Szatmár Megyei Múzeum tudományos irattárában található. Köszönöm Nagy Norbert régésznek a rajzok és a fényképek feldolgozásában nyújtott segítségét!

falazat maradványai, valamint padlórézletek, amelyek egy támpilléres szentélyhez, valamint annak északi oldalán egy melléképülethez vagy toronyhoz tartoztak (7–8. és 9. kép). A feltárt szentély szélessége a belsőben 8,4 m, a falak vastagsága 1,1–1,2 m volt, a támpillérek vastagsága 1,2–1,5 m között változott, hosszuk 2 m körüli. Az északi oldalon emelt épület (torony) méretét, a kutatás korlátozott volta miatt, nem tudtuk pontosan megállapítani, az egyik oldal legalább 8 m hosszú és a falak vastagsága, a szentélyhez hasonlóan 1,2 m. A kirajzolódó együttes a Schulcz-féle ábrázoláson látható elrendezéssel egyezik, és már csak méretéből adódóan is az egykori kolostortemplom szentélyéről lehet szó, északi oldalán, a koldulórendi építészetnek megfelelő helyen a toronnyal.

A romok némely helyen közvetlenül a mai járószint alatt találhatóak, de általában 0,2–0,5 m vastag földréteg fedí (10. kép). A templom belsejében megmaradt részben az egykori hatszögű téglákból készült padló is előkerült, a mai járószinttől 1–1,30 m-es mélységben (12–13. kép). E szint felett, az épületeken kívül és belül omladékkal kevert föld, illetve recens szemetes feltöltés van, amelyek jól láthatóan a romosodó templom pusztulásából keletkeztek. Az omladékban jól azonosíthatóak az egykori épülethez tartozó kőfaragványok (11. kép). Az omladékra alatta javításra utaló építési törmelék és vakolatdarabokat tartalmazó rétegekkel (10. kép). A templom utolsó használatához tartozó szintek alá (a padló a belsőben, valamint a járószint a külsőben) csak a templom és a melléképület között mélyedtünk: az alapozások aljának meghatározása, valamint a korábbi rétegek tanulmányozása érdekében. A többi megnyitott felületen, valamint az eddig nem vizsgált részeken a jövőben kívánjuk folytatni a vizsgálatot.

A kutatás fő eredménye a volt kolostortemplom helyének azonosítása és alaprajzi elrendezésének meghatározása. A keltezés tekintetében a használat utolsó periódusára a hatszögű téglákból kirakott padló ad támpontot (12–13. kép). Ilyen típusú padló téglák használata más templomok és kastélyok kora újkori periódusaihoz köthetők, például ilyen padlója volt a szárhegyi Lázár-kastély lovagtermének (18. század elejére keltezve) és az Asszonyok háza egyik szintjén kialakított teremnek (16. századra keltezve),³⁸ az alvinci kastély egyik helyiségének (16–17. századra keltezve),³⁹ valamint a nagybányai Szt. István-templomtól keletre feltárt kápolnának (1724 után

38 Ștefan MOLNAR–Andrei ZRINYI–Martin TARISZNYAS–Iuliu KERESZES–Dionisie KOVACS: *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea*. Acta Musei Porolissensis II(1978). 105–116, a hatszögű padló téglák: pl. XIII; NYÁRÁDI Zsolt: *Podele de cărămizi din Transilvania*. Arheologia Medievală VI(2007). 181–194, a hatszögű padló téglák Szárhegyen: 186, további, többnyire 17. századi példák udvarházakból az írott források alapján: 182, külső járószinteken azonosított hatszögű padló (Szebenből): 186.

39 Adrian A. RUSU: *Gotic și renaștere la Vințu de Jos*. Muzeul Sătmărean, Cluj-Napoca–Satu Mare, 1998, a hatszögű padló téglák: 46–47.

nem sokkal elbontották).⁴⁰ Így a hatszögű téglából kialakított padló az aranyosmeggyesi volt kolostortemplomban a 17. századi felújítás során készülhetett, és a 18. században bekövetkezett pusztulásig használhatták. Az ásatás során, a szentélyen kívül, az északi oldalon, előkerült II. Ferdinánd egy 1627-ben, Körmöcbányán vert dénárja, de egy újkori beásás betöltéséből (talán sírból), így pontosabb keltezésre nem alkalmas. A templom építésének idejéről tehát, valamint az esetleges korai építési fázisokról, a temetkezésekről vagy kriptákról a kutatás korlátozott volta miatt egyelőre nincs eredményünk.

A középkori Szatmár megyében négy ferences kolostorral számolhatunk (ha a nyírbátorit is ideszámítjuk), közülük a szatmári és a nagybányai rendház helye sem ismert pontosan. Eddig az aranyosmeggyesié is bizonytalan volt. Amennyiben – Németh Péter kutatásait folytatva – a megye eltűnt kolostorait számba vesszük, akkor már az is fontos eredmény, hogy ezt (ismét) megtaláltuk. Mindez a folytatásra biztat, és azzal a módszertani tanulsággal jár, hogy a források, különösen az újkori feljegyzések és képi ábrázolások átfogó egybehangolása a régészeti felderítés természettudományos módszereivel reményt adhat a további eredményekre.

ON THE FRANCISCAN CLOISTER OF MEDIEȘU AURIT

Keywords: *Franciscan cloister; Medieșu Aurit; archaeological research; medieval era*

Situated in Satu Mare County, during the Middle Ages the settlement was the center of a huge domain which comprised the Oaș and villages along the Someș River. The owners, the Móric of Medieș noble family established here their residence and built a fortified manor house. The settlement gained several privileges and became a market town toward the 15th century. In this context, the establishment of the Franciscans here, was a sign of urbanization, and the result of the patronage of the owners. Historical sources document the existence of the cloister from the turn of the 15th and 16th centuries, until the 1560s, when it was destroyed during the Ottoman Wars. The ruins of the church were still visible during the 19th century, but they were lost a century later. The exact location of the ruins were identified through archaeological inspections and several sondages. With these methods, the ground-plan arrangement of the choir was identified, too, together with the northern tower, built next to the tower. For details of building phases and chronology, further researches are needed.

40 Szőcs Péter Levente–Pop Dan: *Cercetări arheologice privind biserica Sf. Ștefan, Baia Mare. Rezultate preliminare = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. VI. Coord. Szőcs Péter Levente. Muzeul Sătmărean, Satu Mare, 2020. 227–253, a hatszögű padlótéglák: 237–238.

DESPRE MĂNĂSTIREA FRANCISCANĂ DE LA MEDIEȘU AURIT

Cuvinte-cheie: *mănăstire franciscană; Medieșu Aurit; cercetare arheologică; epoca medievală*

Așezarea, situată în comitatul Satu Mare, era centrul unui domeniu uriaș în evul mediu, care cuprindea Oașul și satele de-a lungul râului Someș. Familia nobiliară proprietară, Móric de Medieș avea reședință aici, într-un castel fortificat, iar așezarea a primit o serie de privilegii, obținând statutul de târg în secolul al XV-lea. În acest context, apariția franciscanilor aici era și un rezultat al urbanizării, dar și a patronajului acordat de familia proprietară. Surse istorice documentează viața mănăstirii începând cu turnura secolelor XV–XVI, până în anii 1560, când este distrusă în războaiele anti-otomane. Ruinele bisericii erau vizibile încă în secolul al XIX-lea, dar cu un secol mai târziu chiar și urma lor a fost pierdută. Localizarea mănăstirii a fost posibilă prin prospecțiuni și sondaje arheologice, care au permis și stabilirea planimetriei corului și a turnului adiacent, de pe latura de nord. Detalii privind fazele de construcții și cronologie vor putea fi elucidate numai după continuarea cercetărilor.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Aranyosmeggyes település központja. 1) a Lónyai-kastély, 2) a volt plébániatemplom (helyén a mai református templom), 3) az egykori ferences kolostor (helyén ma az orvosi rendelő)
Centrul localității Medieșu Aurit. 1) castelul Lónyai, 2) fosta biserică parohială (amplasamentul de azi a bisericii reformate), 3) fosta mănăstire franciscană (amplasamentul de azi al dispensarului medical)
Center of Medieșu Aurit. 1) the Lónyai castle, 2) the location of the former parish church (now the Calvinist church), 3) the location of the former Franciscan monastery (now the medical dispensary)
2. A ferences kolostor képe, Schulcz Ferenc rajza, 1864 (MÉM MDK, Tervtár, K 13204)
Desenul mănăstirii franciscane, de Ferenc Schulcz, 1864 (Muzeul Arhitecturii din Ungaria, Centrul de Documentare Monumente de Arhitectură [MAU, CDMA], Arhiva de desene, K 13204)
Drawing of the Franciscan monastery, by Ferenc Schulcz, 1864 (Museum of the Architecture in Hungary, Center for Architectural Monuments [MAH CAM], Archive of Sketches, K 13204)
3. A ferences kolostor építészeti részletei, Schulcz Ferenc rajza, 1864 (MÉM MDK, Tervtár, K 13205)
Detalii arhitecturale ale mănăstirii franciscane, de Ferenc Schulcz, 1864 (MAU CDMA, Arhiva de desene, K 13205)
Architectural details of the Franciscan monastery, by Ferenc Schulcz, 1864 (MAH CAM, Archive of Sketches, K 13205)
4. Rómer Flóris feljegyzései és vázlatai a ferences kolostorról, 1864 (MÉM MDK, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. köt. 40. lap)
Însemnări și schițe despre mănăstirea franciscană, de Rómer Flóris, 1864 (MAU CDMA, Arhiva Științifică, Rómer-jegyzőkönyvek, vol. 15, p. 40)
Notes and sketches on the Franciscan monastery, by Rómer Flóris, 1864 (MAH CAM, Scientific Archive, Rómer-jegyzőkönyvek, vol. 15, p. 40)
5. Geomágneses prospekció eredménye (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
Rezultatele prospecțiunii geomagnetice (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
Results of the geomagnetic prospections (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
6. A régészeti kutatás felszínrajza (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)

- Planul cercetărilor și a rezultatelor arheologice (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 Ground-plan of the archaeological researches and their results (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
7. Összkép a kutatott szelvényekkel és a feltárt alapokkal (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Fotografie cu suprafețele cercetate și fundațiile descoperite (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 Photo with the excavated surfaces and the revealed foundations (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
8. A szentély és egy támpillér alapfalai (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Fundațiile sanctuarului și a unui contrafort (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 Foundations of the sanctuary and of a buttress (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
9. A szentélyzáródás alapfalai (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Închiderea sanctuarului (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 The closure of the sanctuary (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
10. Rétegsor a szentélyen kívül, az északi oldalon (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Stratigrafia în exteriorul sanctuarului, latura nord (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 The layers north of the sanctuary, on the exterior (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
11. Omladék, építészeti tagozatokkal (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Stratul de dărâmtură, cu fragmente din componente arhitecturale (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 The layer with debris, with fragments of the architectural components (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
12. A szentélybelső padlója hatszögű téglákból (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Podea din cărămizi hexagonale în interiorul sanctuarului (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 The floor made of hexagonal bricks in the interior of the sanctuary (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)
13. Részlet a hatszögű téglapadlóról (Szatmár Megyei Múzeum, tudományos irattár)
 Detaliu cu podeaua din cărămizi hexagonale (Muzeul Județean Satu Mare, arhiva științifică)
 Detail with the floor made of hexagonal bricks (Muzeul Județean Satu Mare, scientific archive)

KOVÁCS MIHAI*

EGYHÁZMEGYEI ZSINAT ÉS VIZITÁCIÓ ERDÉLYBEN
A 16. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN.
GONDOLATOK VÁRDAI FERENC PÜSPÖK (1513–1524)
EGYHÁZKORMÁNYZATI TEVÉKENYSÉGÉRŐL**

Vekov Károly tanár úr emlékére

Kulcsszavak: *partikuláris kánonjog; vikariátus; Jagelló-kor; erdélyi püspökség; egyházkormányzat*

„Ezenfelül azt mondta nekem a vikárius [*ti. Tordai Pál, az erdélyi püspök vikáriusa*], hogy jó volna, ha legkegyelmesebb uraságod intézkedne a plébánosok megyénkénti vizitálásáról, és mindazt, akit nyilvánvaló bűnben találnának, ugyanazon vizitátorok azonnal elfogatnák, és az elfogottat elhoznák vagy elküldenék ide Fehérvárra; ha legkegyelmesebb uraságod ezt tenné, több haszna volna belőle, mint egy zsinatból.” A fenti sorok Szentmihályi Tamás gyulafehérvári udvarbírónak urához, Várdai Ferenc erdélyi püspökhöz írt, 1522. november 7-én kelt leveléből származnak.¹ Szentmihályi sorainak értelmezéséhez és kontextusba helyezéséhez elengedhetetlenül szükséges néhány kérdés megválaszolása: Milyen zsinatról lehet szó? Megvalósult a vikárius által javasolt vizitációsorozat? Ha igen, milyen eredménnyel? Egyáltalán, milyen jellegű hasznot remélt Várdai a zsinattól vagy vizitációktól? Milyen vétségért rötta volna ki a vikárius a börtönbüntetést? Hogyan fogadta az erdélyi papság ezeket az intézkedéseket? Mennyire alkalmazkodott a tervezett eljárás a korabeli gyakorlat-hoz?

* Kovács Mihai (1990), történész, dokumentarista, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, TRANS.SCRIPT Diplomatakai és Oklevél-paleográfiai Kutatóközpont, Kolozsvár, kovm2005@gmail.com

** Köszönettel tartozom Maria Fríncnak a függelékben olvasható instrukció szövegének az eredetivel való összevetéséért; Somogyi Szilviának, Lakatos Bálintnak és Hegyi Gézának a tanulmány lektorálásáért, hasznos továbbgondolási javaslataikért, továbbá a forrásközlés javításáért. Az instrukció forrásainak azonosítása Somogyi Szilvia munkája.

1 MNL OL, Diplomatakai Levéltár (a továbbiakban DL) 82597.

A fenti kérdések egy általánosabb témakörhöz, nevezetesen a késő középkori püspökök egyházkormányzati koncepciójának vizsgálatához kapcsolódnak. A régebbi szakirodalomban szinte közhelynek számított a főpapság elvilágiasodása, a belső egyházi reformok teljes hiánya, amely végül a reformáció magyarországi térnyeréséhez vezetett.² Bár a kutatás régóta meghaladta az elvilágiasodás paradigmáját,³ és igen értékes tanulmányok tárgyalják a 15–16. századi magyarországi főpapok működésének kulturális, gazdasági, társadalmi, politikai vagy katonai vonatkozásait,⁴ az alsópapsággal való kapcsolataikról, a hívek hitéletének szabályozásáról továbbra is meglehetősen keveset tudunk. Ennek oka elsősorban a szűkös forrásbázis, ugyanis a középkori források igen ritkán kínálnak adatokat az egyházkormányzati tevékenység rekonstrukciójához. Bár a magyar kutatók kétségtelenül kevesebb forrással dolgozhatnak, mint szerencsésebb nyugat-európai kollégáik,⁵ és talán csak kivételesen vállalkozhatnak majd részletekbe menő összehasonlító elemzések elkészítésére, a zsinatokra, vizitációkra, tizedszedésre, egyházi fegyelmezésre, bérmlásokra, templomszentelésekre utaló adatok rendszeres összegyűjtése és feldolgozása bizonyára lehetővé tenné a nagyobb tendenciák felvázolását.⁶ A késő középkori egyházkormányzat ismerete jelentős mértékben hozzájárulna a reformáció előzményeinek alaposabb megértéséhez is. Jelen tanulmányban Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) példáján keresztül szeretném szemléltetni egy 16. század eleji főpap egyházkormányzó tevékenységének néhány elemét.

- 2 POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. I. Bp., 1904. 19; ADRIÁNYI Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Aurora Könyvek, München, 1975 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 4). 135; SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. I. Második kiadás. Ecclesia, Bp., 1983. 577.
- 3 PÁSZTOR Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Második kiadás (első kiadása 1940-ben jelent meg). Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2000; MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Második kiadás (első kiadása 1971-ben jelent meg, de a két világháború közötti kutatások eredményeit tartalmazza). Műszaki, Bp., 2007. 176–196.
- 4 A teljesség igénye nélkül megemlíthető MÁLYUSZ: *i. m.* 163–175; FÜGEDI Erik: *Uram királyom... A 15. századi Magyarország hatalmasai*. Gondolat, Bp., 1974. 102–136; KUBINYI András: *Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén* = *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1999 (METEM-könyvek 22). 87–100; *A pécsi egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József. Fény Kft., Pécs, 2009. 57–209.
- 5 Vö. IAN FORREST: *The Survival of Medieval Visitation Records*. Archives: The Journal of the British Records Association 37(2012). 1–10.
- 6 Egy lehetséges, igaz, a magyarországinál gazdagabb forrásbázisra építő nyugat-európai modell: DANIEL A. FRANKFORTER: *The Reformation and the Register: Episcopal Administration of Parishes in Medieval England*. The Catholic Historical Review 63(1977). 2. sz. 204–224.

AZ 1520. ÉVI EGYHÁZMEGYEI ZSINAT

Az imént megfogalmazott kérdésekhez visszatérve, a levélben említett zsinat azonosítása nem ütközik jelentős akadályba. Először Várdai Ferenc püspök említette 1520. szeptember 5-én kelt levelében, amelyben válaszolt Sándor, a római és kánonjog-doktora, muzsnai plébános és medgyesi dékán, illetve a joghatósága alá tartozó papok panaszlevelére. Arra szólította fel a címzetteket, hogy válasszanak maguk közül egy három- vagy négyfős küldöttséget, amely a püspökkel megtárgyalja a sérelmesnek vélt pontok átértelmezését.⁷ Úgy tűnik, hogy a tárgyalások nem hoztak semmilyen eredményt, ugyanazon év decemberében a medgyesi dékán a pápához fordult jogorvoslásért.⁸ 1521 első hónapjában Sándor dékán már a szász egyetem előjáróit kérte, hogy a király előtt védelmezzék papjai ügyét, ugyanis ők az országban senkitől sem remélhettek igazságos ítéletet, ezért kénytelenek voltak a pápához fellebbezni.⁹

A zsinat tehát minden bizonnyal 1520-ban zajlott Gyulafehérváron,¹⁰ pontos dátumát nem lehet teljes bizonyossággal meghatározni. Azonban mivel a zsinatokat gyakran a székesegyház védőszentjének ünnepére szokták összehívni,¹¹ elképzelhető, hogy az erdélyi egyházmegye papságának gyűlését május 8., azaz Szent Mihály arkangyal megjelenésének ünnepé körül tartották. A középkorban ugyanis ezen a napon búcsút lehetett nyerni a gyulafehérvári székesegyházban,¹² illetve ez volt a püspöki székváros egyik éves vásárának napja.¹³ Ezenfelül, a szintén Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt veszprémi székesegyházban ugyancsak május 8-án zajlottak a középkori egyházmegyei zsinatok.¹⁴

7 MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 277846.

8 DF 292075. Kiadása: *Urkundenbuch zur Geschichte der Mediascher Kapitels bis zum Reformation*. Hsg. Rudolf THEIL–Karl WERNER. Theodor Steinhausen, Hermannstadt, 1870. 72–74.

9 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. Szerk. BUNYITAY Vince–RAPAICS Raymund–KARÁCSONYI János. Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Bp., 1902–1912 (a továbbiakban ETE). 18–19.

10 Ugyanezt a véleményt osztja JACZKÓ Sándor: *A váradi egyház 1524. évi zsinati határozatai*. Balassi, Bp., 2016. 38–39.

11 Alexander SZENTIRMAI: *Die Ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung XLVII(1961). 1. sz. 265–292, különösen 277; *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Közveteszi SOLYMOSI László. Argumentum–Balassi, Bp., 1997 (a továbbiakban *A veszprémi egyház*). 11.

12 Carmen FLOREA: *Tradiție și inovație: „Apariția” Sf. Mihail în Transilvania medievală = Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan–Aurel Pop la implinirea vârstei de 60 de ani*. Red. Ioan BOLOVAN–Ovidiu GHITTA. Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015. 535–544.

13 WEISZ Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések). 143.

14 *A veszprémi egyház*. 12, 18.

A lokális zsinatok viszonylag gazdag irodalma¹⁵ alapján el lehet mondani, hogy a késő középkorban összehívásuk gyakori lehetett. Somogyi Szilviának az esztergomi érsekség területére vonatkozó kutatása rámutatott arra, hogy a késő középkor folyamán törekedtek az egyházmegyei zsinat évenkénti megtartására.¹⁶ Ez nem jelenti azt, hogy minden egyes zsinaton új rendelkezéseket bocsátottak ki, nagyon sok esetben csak felolvasták és megerősítették a korábbi konstitúciót az összegyűlt klérus előtt.¹⁷

Azt sem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a püspök maga elnökölt-e a zsinaton. Néhány közvetett adat mégis arra mutat, hogy a zsinatot valószínűleg Szőgyéni Damján vikárius vezette. Várdainak az 1519. március 5. és 1520. július 5. közötti időszakból öt levele maradt fenn, ezek mindegyike Budán kelt, így elképzelhető, hogy ebben az időszokban végig a fővárosban tartózkodott.¹⁸ A már említett szeptember 5-i levél a püspök Gyulafehérvárra való visszatérésére vonatkozó legkorábbi adat. Ugyanerre utal a medgyesi dékán szintén már idézett, 1521 januárjában kelt levele, amelyben megemlíti, hogy egy közelebről meg nem határozott, zsinat utáni időpontban a Magyarországon tartózkodó főpapot is értesítette panaszairól.¹⁹ Ugyanakkor, a veszprémi analógia is arra mutat, hogy a különféle politikai, gazdasági vagy katonai teendőket ellátó főpap vikáriusára bízhatta a zsinat vezetését.²⁰

Az erdélyi szinodális könyv nem maradt fenn, így a határozatok csak részlegesen és közvetett módon ismertek, mégpedig Sándor medgyesi dékán „szemüvegén” keresztül. Bár a pápához, illetve a szebeni szász egyetemhez címzett leveleit már 1870-ben, illetve 1902-ben publikálták, a gyulafehérvári zsinattal kapcsolatos adatok nem jelentek meg Szentirmai Sándor (Alexander Szentirmai) alapvető zsinattörténeti összefoglalásában.²¹ Jaczkó Sándor 2016-ban kiadott doktori disszertációja röviden bemutatja ugyan az 1520. évi erdélyi zsinatot, azonban a medgyesi dékán panaszlevelei közül csak a pápához címzettet kapcsolja össze ezzel az eseménnyel, az abban felsorolt határozatok közül mindössze kettőt említ meg.²² Bár igaz, hogy a szász *universitashoz* intézett levél nem említi kifejezetten a zsinatot, kontextusának vizsgálá-

15 A középkori magyarországi zsinatokra vonatkozó szakirodalom összefoglalása: *A veszprémi egyház.* 9–14; JACZKÓ: *i. m.* 23–25. Lásd továbbá Jiří KEJŘ: *Die Mittelalterlichen Synoden in Böhmen und Mähren.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung 101(2015). 767–770.

16 SOMOGYI Szilvia: *Az esztergomi egyházmegye késő-középkori zsinati tevékenységéről és zsinati könyvéről.* Századok 155(2021). 4. sz. 725–760, különösen 731–738. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt álló kéziratát!

17 Uo. 731, 759.

18 DF 283453, DL 23150, DF 277761, DL 82556, 82558.

19 ETE I. 18.

20 *A veszprémi egyház.* 18.

21 Vö. SZENTIRMAI: *i. m.* 290–292.

22 JACZKÓ: *i. m.* 31, 38–39.

lata, elsősorban a pápához való fellebbezés említése alapján igen valószínűnek tartom, hogy az ebben az iratban megfogalmazott panaszok is a zsinat aktivitására vonatkoznak. Az erdélyi zsinat részletesebb ismerete azért is fontos, mivel a kutatás jelenlegi állása szerint a kalocsai egyháztartomány területéről mindössze öt ilyen eseményről ismertek adatok, ezek közül csak az 1524. évi váradi egyházmegyei zsinat határozatai maradtak fenn teljes mértékben.²³ A fellebbezés, illetve a magánlevél alapján rekonstruálható határozatok értékét növeli, hogy ezek nagy része bizonyára a zsinat által bevezetett újítások – másképp ugyanis nem szolgáltathattak volna okot Sándor dékán panaszaira –, és mint ilyenek a partikuláris jogalkotás részei. Az ismert erdélyi határozatokat a következőképpen lehetne összefoglalni:

- A plébánosok hagyatékának egy részét a székesegyház építésére és a püspök asztalának ellátására kell fordítani. A korábban fizetett összeg megnövekedett azáltal, hogy a püspök már nem a négy forintot érő szebeni márkában, hanem a hat forint értékű budai márkában követelte.
- A szász papság a *cenzust* is budai márkában kell, hogy fizesse.
- A székdíjat (*cathedraticum*) ezentúl a kápolnaigazgatók is fizessék. Tudniillik korábban ez a kötelezettség csak a plébánosokra vonatkozott.
- A tizedcsalást kiközösítéssel büntessék még akkor is, ha nem szándékosan történt. A tizedcsaló jelenlétében miséző pap pedig javadalomvesztéssel és kiközösítéssel lakoljon, akár szándékosan cselekedett, akár nem.
- Az ágyast tartó papok öt ezüstmárkát fizessenek, de a visszaesők felfüggesztéssel, kiközösítéssel, javadalmuk elvesztésével, sőt börtönbüntetéssel is lakoljanak.
- A házassági perek elsőfokú ítélethozatala már nem tartozik a szász dékánok hatáskörébe.²⁴

Az erdélyi zsinat ismert rendelkezéseit tanulságos összevetni a magyarországi zsinati könyvek hasonló témájú határozataival. Természetesen, eredeti szöveg híján nem lehet szöveg-összehasonlítást végezni, sem véleményt formálni a gyulafehérvári határozatok közvetlen forrásaira vonatkozóan,²⁵ azonban a tartalmi összevetés révén némi fogalmat alkothatunk az időközben elveszett erdélyi konstitúció eredetiségéről.

Az esztergomi és váradi rendelkezések is az erdélyiekhez hasonló módon büntették az ágyast tartó papokat. A fennmaradt zsinati könyvek elmagyarázzák a büntetést

23 Uo. 34.

24 Vö. THEIL-WERNER: *i. m.* 72–74; ETE I. 18.

25 Vö. ERDŐ Péter: *Az esztergomi szinodális könyv lengyel forrásai*. Magyar Könyvszemle 113(1997). 1. sz. 1–15; SOMOGYI Szilvia: *Az esztergomi szinodális könyvről: új források, redakciók és szövegtöbbletek nyomában. (Előtanulmány egy disszertációfejezethez)*. Magyar Könyvszemle 135(2019). 1. sz. 1–17.

sek alkalmazásának módját is: előbb ötmárkás büntetést szabtak ki, majd a bűnben kitartó papot egy-egy hónap elteltével egyre súlyosabban fenyegették: előbb felfüggesztették, majd kiközösítették, végül javadalmától is megfosztották. A börtönbüntetés a javadalommal nem rendelkező klerikusoknak járt.²⁶ A veszprémi zsinat csak az 5 márka értékű pénzbírságot írta elő.²⁷

Európai analógiák alapján arra lehet gondolni, hogy az ágyasság nem lehetett ritka a szász papság körében sem.²⁸ Minden bizonnyal ez lehetett az a nyilvános vétke, amelyet – a közlemény elején idézett levél tanúsága szerint – Tordai Pál vikárius börtönbüntetéssel tervezett megtorolni. A medgyesi dékán 1521. januári levele megemlíti azt, hogy az előző vikárius, Szőgyéni Damján is fenyegetőzött már a vétkes papok bebörtönzésével,²⁹ így joggal lehet feltételezni, hogy a cölibátus megszegése elleni küzdelem gondolata nem valamely vikáriustól, hanem magától a főpaptól származott.

Az esztergomi, veszprémi és váradi zsinatok is egyházi fenytékkal sújtották a tizedfizetést megtagadó személyeket, ugyanakkor börtönbüntetéssel, jószág- és javadalomvesztéssel büntették a kiközösítésnek érvényt nem szerző papokat is.³⁰ Feltűnő azonban, hogy ezekben nincs szó az egyház nem szándékos megkárosításának büntetéséről. Mivel az erdélyi zsinati könyv nem maradt fenn, könnyen elképzelhető, hogy a medgyesi dékán a felperesektől megszokott módon némileg eltúlozta a vele és papjaival szemben elkövetett, vélt vagy valós igazságtalanságot. Ugyanígy járhatott el akkor is, amikor összemosta az ágyast tartó papoknak járó büntetéseket.

Figyelemre méltó, hogy az esztergomi és váradi zsinati könyvek nem térnek ki a papi végrendeletekre, a veszprémi pedig csak általánosan említi meg, hogy a papok kizárólag egyházi előjárójuk engedélyével testálhatják javaikat.³¹ Mivel a szász papság *censusa* és a dékánok hatásköre erdélyi sajátosságok, az ezzel kapcsolatos rendelkezéseket nem érdemes keresni más egyházmegyék szinodális könyveiben. A fenti megfigyelések alapján arra lehet következtetni, hogy az erdélyi konstitúció is számos korábbi, akár több évszázados hagyományra visszanyúló határozatot vett át más, egyelőre meg nem határozható zsinati könyv(ek)ből, de ezeket kiegészítette a saját-

26 BATHYÁNY Ignác: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum ei adiacentium*. III. Typis Episcopaliibus, Alba Carolina, 1785–1827. 274–275, 480–481, 555, 557, 561–562; JACZKÓ: *i. m.* 215.

27 *A veszprémi egyház*. 80.

28 Lásd pl. Michelle ARMSTRONG-PARTIDA: *Priestly Wives: The Role and Acceptance of Clerics' Concubines in the Parishes of Late Medieval Catalunya*. *Speculum* 88(2013). 1. sz. 166–214, különösen 172–173.

29 ETE I. 18.

30 BATHYÁNY: *i. m.* 272–273, 478–479, 555; *A veszprémi egyház*. 76–77; JACZKÓ: *i. m.* 211–212.

31 *A veszprémi egyház*. 94.

san helyi kérdések szabályozásával.³² Így az erdélyi zsinati könyv is, akárcsak az esztergomi három fennmaradt változata, a veszprémi vagy a váradi, eredeti alkotásnak tekintendő.³³

A középkori zsinatok határozatai nem az ott lezajlott viták eredményeként jöttek létre: a püspök vagy vikáriusa egyszerűen azért hívta össze székhelyére az egyházmegye papjait, hogy tudomásukra hozza az előre megszerkesztett zsinati könyvet.³⁴ A határozatok gyors és hatékony életbe léptetéséhez mégis kívánatos volt a konszenzus, a résztvevők jóváhagyása, ezért kezdeményezhette Várdai püspök a megyesi papsággal való tárgyalásokat.

A megyesi dékán pápához intézett felirata megemlíti a püspök legközelebbi embereit is, akiket szerinte meg kell akadályozni a zsinat sérelmezett dekrétumainak végrehajtásában: Budai Udalrik erdélyi örkanonokot, Végedi Imre tordai főesperest, Szentmihályi Tamás gyulafehérvári udvarbíró, Ambrus deák udvarbíró-helyettest, Szógyéni Damján vikáriust, illetve Bálint deák ügyvédet.³⁵ Az udvarbíró és helyettese a tized és a különféle egyéb adók begyűjtéséért voltak felelősek, Végedi egykori udvarbíróként gazdasági kérdésekben valószínűleg továbbra is a püspök tanácsadója maradt, a vikárius az ellenkezőkkel szemben alkalmazhatta az egyházi büntetéseket. Elképzelhető, hogy Udalrik örkanonok a káptalan képviselőjeként került a felsorolásba, ugyanis a szász dékánságok egy részének *censusa* a káptalant illette meg.³⁶ Mivel a 16. század első éveiben udvarbíró volt, Budai Udalrik is járatos lehetett a püspökség gazdálkodásának kérdéseiben, ugyanakkor Várdai bizalmasainak köréhez is tartozott, ugyanis 1514-ben a püspök titkáráként tevékenykedett.³⁷ Valószínű, hogy a gyulafehérvári határozatok szerkesztőjét, esetleg szerkesztőit a fent említett személyek között kell keresni.

A Gyulafehérváron kihirdetett határozatok fogadtatásáról ismét csak a megyesi dékán korábban idézett leveleiből értesülünk. Sándor dékán szerint az adók növelése nem a székesegyház fenntartását, hanem Várdai és emberei pénzeszsákjának megtöltését szolgálta. A dékán kifogásolta továbbá a nem szándékos tizedcsalás büntetését, illetve azt, hogy egyetlen bűnért, nevezetesen ágyas tartásáért, többszörös büntetéssel is kellett számolni.³⁸ A pápai kúria előtt elindított per kimenetelét, illetve a vita folytatását források híján nem lehet pontosan rekonstruálni. Azonban Szentmihályi Ta-

32 Lásd SOMOGYI: *i. m.* 5–15.

33 Vö. *A veszprémi egyház.* 19.

34 SZENTIRMAI: *i. m.* 282; *A veszprémi egyház.* 9.

35 THEIL–WERNER: *i. m.* 74.

36 Vö. KOVÁCS Mihai: *Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei.* Erdélyi Múzeum LXXXII(2020). 1. sz. 47–64.

37 Udvarbírói működéséhez lásd DF 246275, 246276; titkári tevékenységét a DF 277680 és a DL 82391 igazolja. Az adatokat Hegyi Géza bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte!

38 THEIL–WERNER: *i. m.* 72–73.

más gyulafehérvári udvarbíró két évvel későbbi levelében arról számol be urának, hogy a szászrégeni plébános kivételével mindenki kifizette már a *censust*,³⁹ így valószínű, hogy a két fél között addigra létrejöhetett valamiféle megegyezés.

A múlt század szász történetírásában elterjedt az a nézet, miszerint a szászság és a katolikus egyház kapcsolata jellemzően viharos volt, és ez döntő módon hozzájárult a reformáció eszméinek gyors terjedéséhez.⁴⁰ Egy korábbi közleményben amellett érveltem, hogy a középkor folyamán többször előforduló gazdasági konfliktusok ellenére az erdélyi püspökség és a szász egyetem kapcsolata még az 1520-as években sem mondható egyértelműen ellenségesnek, sőt élénk katonai, politikai és gazdasági együttműködés mutatható ki közöttük.⁴¹ Mindemellett elképzelhető, hogy a későbbiekben az anyagi természetű és az ágyastartással kapcsolatos viták hozzájárultak Luther hierarchiaellenes nézeteinek népszerűségéhez a szász klérus körében.

AZ 1522. ÉVI VIZITÁCIÓ

Úgy tűnik, hogy Tordai Pál vikárius tervezett vizitációinak sorozata már a közleményem elején idézett 1522. novemberi levél megírása előtt elkezdődött. Legalábbis erre utal egy 1522. április 10-én kelt dokumentum, amelynek címzettje Nenkei Gergely kanonok, a Kézd és Ko zd székekbe induló vizitátor. A gyulafehérvári káptalan országos levéltárában található, erősen vízfoltos és szakadozott, *Visitationis informatio* címet viselő irat egy hat pontból álló, Nenkei számára készített instrukció és felhatalmazás. A jórészt általánosságokban mozgó instrukció kitér a vizitátor jogaira és kötelességeire, a helyi papok tevékenységének és életvitelének vizsgálatára, illetve a hívek lelki életének ellenőrzésére. A dokumentum forrásainak kérdése korántsem lezárt, de annyit teljes bizonyossággal ki lehet jelenten, hogy szerkesztője kánonjogi képzettséggel rendelkezett, ugyanis a szöveg több helyen idézi vagy parafrázálja a III. lateráni zsinat konstitúcióit, továbbá a *Liber extra* és *Liber sextus* néven ismert gyűjteményeket.

A vizitátor nem terhelhette meg túlságosan a látogatott plébániát: ha egyszerű kanonok volt, csak négylovas szekéren utazhatott, illetve két lovas kísérőt vihetett magával. Amennyiben főesperes volt, hatlovas szekéren, két vagy három kísérővel

39 DL 82599.

40 Lásd pl. Friedrich TEUTSCH: *Geschichte der Evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I. W. Krafft, Hermannstadt, 1921–1922. 42; Karl REINERTH: *Die Gründung des Evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. Böhlau, Köln–Wien, 1979 (Studia Transylvanica 5). 3–7.

41 Lásd Kovács Mihai: *Die Beziehungen zwischen der Sächsischen Nationsuniversität und dem Bistum Siebenbürgen am Vorabend der Reformation (1513–1524)*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde XLII(2019). 36–44.

együtt érkezhettek a meglátogatott plébániára. A vizitátor nem fogadhatott el nagy lakomát vagy ajándékot, és nem is időzhetett túl sokáig egy helyen. A naponta vizitált plébániák számától függetlenül egyetlen *procuratió*ban, azaz ellátására kiutalt összegben részesülhetett. Ha a vizitátor ajándékot fogadott el, egy hónapon belül a dupláját kellett visszafizetnie a meglátogatott plébániának, különben javadalmából felfüggesztették. A vizitátor viselkedésének pontos szabályozása kettős célt szolgálhatott. Egyrészt arra volt hivatott, hogy gátolja a plébánia javainak pazarlását, másrészt megelőzze a vizitátor megvesztegetését, és ezáltal a vikárius, illetve a püspök félrevezetését.

A vizitátornak a plébánostól és káplánjaitól kellett megtudakolnia, hogyan végzik kötelességeiket, a misézést, a gyóntatást, a prédikálást, a gyermekek hitoktatását, továbbá meg kellett vizsgálnia az oltáriszentség méltó helyen való tartását és az oltárterítők, kelyhek, paténák, ampullák, miseruhák épségét és tisztaságát. Az instrukció különös figyelmet fordított arra, hogy a papok ne tartsanak ágyast, ne misézzenek kiközösített személyek jelenlétében, sőt ne is érintkezzenek velük. A vizitátornak a hívek kikérdezésekor ellenőriznie kellett a papoktól szerzett információkat. Ezenfelül érdeklődött az ünnepek rendszeres megtartásáról, a tizedfizetéséről, súlyos bűnök elkövetéséről, a papok tiszteletéről, a keresztszülői kötelességek teljesítéséről. A keresztszülők meg kellett, hogy tanítsák kereszty gyermekeiknek az apostoli hitvallást, az Úr imádságát és az angyali üdvöletet.⁴² Érdekes, hogy az ismert magyarországi zsinati könyvek csak a Hiszekegy és a Miatyánk megtanítását írták elő.⁴³ Amellett, hogy a keresztyen hit legfontosabb igazságainak memorizálását szolgálták, ezek az imádságok a gyónás utáni elégtétel elvégzéséhez is elengedhetetlenek voltak.⁴⁴

A vizitáció lefolyásáról, eredményeiről, más területi egységek vizitálásáról szóló adatokat egyelőre nem sikerült találnom. A más magyarországi egyházmegyékben szervezett plébániai vizitációkról sem rendelkezem túl sok információval. A forrásbázis szűkössége talán azzal magyarázható, hogy – nem jogi természetű, jogbiztosító iratok lévén – a vizitációs jegyzőkönyveket gyakran megsemmisítették az észlelt problémák megoldása után.⁴⁵ Mindenesetre valószínű, hogy a 16. század elején a plébániák vizitálása nem lehetett elszigetelt esemény. Így például az 1515. évi veszprémi egyházmegyei zsinat statútumai részletesen szabályozták a vizitátorok tevékenységét.⁴⁶ Itt a vizitációt prépost, főesperes vagy más olyan egyházi személy végezhetette,

42 DL 32596, átírását lásd a Függelékben.

43 Lásd a 65. jegyzetet.

44 Vö. *A veszprémi egyház.* 20.

45 Ian FORREST–Christopher WHITTICK: *The Thirteenth-Century Visitation Records of the Diocese of Hereford.* English Historical Review 131(2016). 551. sz. 737–762, különösen 739.

46 *A veszprémi egyház.* 80–82. Lásd még: C. TÓTH Norbert: *Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja.* Egyháztörténeti Szemle 15(2014). 1. sz. 1–23, különösen 12–13.

akinek ez joga és kötelessége volt. Érdekes, hogy Veszprémben a vizitációkra vonatkozó előírások az ágyast tartó papok büntetésével közös fejezetben szerepelnek, így nem kizárt, hogy a plébániák látogatásának egyik fő célja ott is ennek az életformának a felkutatása és büntetése lehetett. A váradi zsinat azt írta elő, hogy a főesperesek vizitálják és ellenőrzik az alájuk rendelt plébániákat.⁴⁷ Máskor, mint például az úgynevezett 1397. évi esztergomi⁴⁸ vagy az 1447-ben lezajlott brassói vizitáció⁴⁹ esetében a főpap külön vizitátort bízott meg egy vagy több egyházi intézmény konkrétan megjelölt problémáinak megoldására. Mindezekhez képest a tervezett erdélyi vizitációsorozat abban különbözik, hogy a püspök vikáriusa által kijelölt vizitátor hatásköre nem az egyházi, hanem a világi közigazgatás határait követte. Erre utal mind Szentmihályi Tamás provizornak a közlemény elején idézett levele, mely szerint megyénként kellene vizitálni a plébánosokat, mind az instrukció záradéka, amely a kézdi és kozdi székek vizitálására hatalmazza fel Nenkei Gergelyt.⁵⁰

Közvetlen bizonyítékok híján csak sejteni lehet az erdélyi zsinat és vizitáció céljait. Maga Várdai szeptemberi levelében az egyházatyák tanításának érvényesítésével magyarázta a zsinati határozatok megfogalmazását.⁵¹ Elképzelhető azonban, hogy a megyesi dékán vádaskodása nem volt teljesen alaptalan, és a püspök, illetve a vikárius egyházkormányzati kezdeményezései valóban gazdasági célokat is szolgálhattak. Ez nem is meglepő, hiszen minden püspöknek kötelessége volt egyháza jogainak megvédése, illetve vagyonának megőrzése, esetleg gyarapítása. Azt sem lehet kizárni, hogy a vizitációk a zsinati rendelkezések miatt elégedetlenkedő szász klerikusok megleckéztetésére szolgáltak.

A szász papság hagyatékából való részesedés nem hozhatott jelentős többletet a több mint húszezer forintot kitevő erdélyi püspöki jövedelemhez. Ez az intézkedés, akárcsak a dékánok bírói jogainak megnyirbálása inkább arra szolgálhatott, hogy növelje a püspöki hatalmat, a papságot és a világi híveket a főpap szorosabb, közvetlenebb ellenőrzése alá vonja. Jóval fontosabb lehetett gazdasági szempontból a censzus budai márkában való fizetése, illetve az, hogy a püspök érvényt szerezzen az egyházi fenytékeknek. A tized, illetve a szász dékánok által fizetett *census* képezte a legjelentősebb püspöki bevételforrást, ezért a korszak püspökei nem riadtak vissza attól, hogy kiközösítsék az egyházat megkárosító, a tized beszédését akadályozó vagy a tizedbér-

47 JACZKÓ: *i. m.* 226.

48 C. TÓTH: *i. m.* 3, 13.

49 SOMOGYI SZILVIA: *A brassói dékánok Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete. Adalékok az egyházi bíráskodás illetékességi körének történetéhez = Micae Medieuales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. FARKAS Csaba–RIBI András–VERES Kristóf György. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2018. 149–165, különösen 156.

50 Somogyi Szilvia hívta fel a figyelmemet erre az aspektusra. Köszönet érte!

51 DF 277846.

let fizetését megtagadó nemeseket. A büntetéstől való félelem bizonyára elősegítette a tized és a *census* pontos beszédését, ugyanis a kiközösítés alá eső ember nemcsak túlvilági boldogságát kockáztatta, hanem a földi közösségből való kizárással is számolhatott. A püspök által elrendelt kiközösítés csak akkor volt hatásos, ha azt a helyi papság látványos szertartás keretében a közösség tudomására hozta, illetve következetesen betartatta. Azonban a kiközösített személy nemegyszer a plébániatemplom kegyura is volt, így a plébánosi javadalom fölött is rendelkezett, ezért a plébános számára bizonyára nehéz lehetett ténylegesen fellépni ellene. Éppen ezért Várdai a papság fölötti kontroll erősítésével, a javadalomtól való megfosztás vagy a pap kiközösítésének kilátásba helyezésével akarta ellensúlyozni a kegyúr hatalmát. A plébánosoktól írásos bizonyítékot is kért a kiközösítés kihirdetéséről. Így például, miután az esztergomi érsek vikáriusa kiközösítette Károlyi Lánc Lászlót, aki a tasnádi főesperesség tizedbérlete miatt került konfliktusba az erdélyi püspökkel, nem kevesebb, mint tizenegy plébános, nevezetesen a szászfenesi, zsuki, gyalui, szamosfalvi, széki, szamoszentmiklósi, kolozsi, kolozsvári, magyarzsombori, almásszentmihályi és a hídalmási állított ki bizonyítványt a kiközösítési szertartás elvégzéséről. Bár ezen bizonyítványok címzettje az ítéletet hozó esztergomi vikárius, nem kétséges, hogy az erdélyi püspök rendelte el az iratok kiállítását, annál is inkább, mivel ő maga volt a kedvezményezett, a dokumentumok pedig jelenleg is a Várdai-levéltárat öröklő Zichy család fondjában találhatóak.⁵²

Ugyanakkor nem vitatható, hogy Várdai vagy legalábbis az instrukciót kiadó vikárius az egyházfegyelmi kérdéseken túl tisztán vallási és liturgikus problémák iránt is érdeklődött, mint például a kegyszerek állapota, a liturgikus cselekmények rendszeres végzése, a papok nőtlensége vagy a keresztszülői köteleességek teljesítése. Az esztergomi, veszprémi és váradi analógiák mutatják, hogy ezeket a kérdéseket az időközben elveszett erdélyi zsinati konstitúció is tárgyalhatta. A vizitátornak szánt instrukció bizonyára a zsinati végzések alapján íródott. A közlemény elején idézett levélrészlet alapján is igen valószínű, hogy a vizitáció egyik fő célja a zsinati rendelkezések betartásának ellenőrzése.

Izgalmas kérdés, hogy a vizitáció kapcsolatba hozható-e a lutheri reformáció erdélyi terjedésével. Bár az 1520-as években Luther tanítása már kétségtelenül megjelent Magyarországon, az erdélyi egyházmegye területén csak az évtized közepe után kezdett elterjedni.⁵³ Ugyanakkor feltűnő, hogy az instrukció szövege nem írja elő a teológiai tisztaság vizsgálatát, így nagy valószínűséggel állítható, hogy az 1520 és 1522 közötti egyházkormányzati intézkedések nem a lutheranizmus ellen irányultak.

52 DL 82587–82596.

53 KEUL István: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)*. Brill, Leiden, 2009. 47–51.

Végül, de nem utolsósorban, a zsinattal és vizitációval kapcsolatos kommunikáció a püspöki hatalom reprezentációját is szolgálhatta. A zsinati rendelkezések és a püspök egyfajta helyetteseként megjelenő vizitátor többek közt arra voltak hivatottak, hogy az egyházatyák tanításában jártas, egyháza anyagi és lelki javát egyaránt szem előtt tartó, normákat meghatározó és betartató főpap, egyszóval a jó püspök képét vetítsék a papok és hívek elé.

ÖSSZEGZÉS

Várdai Ferenc – mecénási vagy katonai tevékenysége, nem utolsósorban gazdag végrendelete révén – már régóta ismert a történetírásban. Az alább közlendő szöveg tevékenységének egy másik, kevésbé kutatott vonatkozását hozta napvilágra. Az itt vizsgált okmányok Várdait a papság és hívek erkölcsseit, vallásosságát kontrollálni kívánó reformpüspökként mutatják be.

Az 1520. évi erdélyi zsinat és a két évvel későbbi vizitáció bemutatása lehetővé teszi Várdai Ferenc egyházkormányzati koncepciójának felvázolását. A főpap, illetve a nevében intézkedő emberei minden eszközt felhasználtak a püspöki jövedelem maximalizálásáért, ami elégedetlenséget váltott ki a papság egy részében. Ugyanakkor Várdainak gondja volt arra, hogy a papság szorosabb ellenőrzése, különösen a cölibátus betartatása, a hívek vallásos életének serkentése és a reprezentáció révén is növelje püspöki tekintélyét, hatalmát és társadalmi befolyását. Az eszközök igen sokszínűek voltak: megbízható és kompetens emberekből álló adminisztratív apparátus kiépítése, egyházmegyei zsinat összehívása, vizitációk szervezése, az elégedetlenekkel való tárgyalás, nem utolsósorban az egyházi fenytékek alkalmazása és következetes érvényesítése.

Arra a kérdésre, hogy Várdai koncepciója mennyire volt egyedi, csak részleges választ lehet adni a kutatás jelenlegi állapotában. Az ismert erdélyi rendelkezések egy része követi az Esztergomban, Veszprémben, illetve Váradon alkalmazott gyakorlatot, ugyanakkor vannak köztük olyan cikkelyek is, amelyek sajátosan erdélyi problémákra vonatkoznak. A vizitációkról szóló források és szakirodalom szűkössége miatt egyelőre csak annyit lehet mondani, hogy Várdai, illetve Tordai Pál vikárius kezdeményezése nem lehetett egyedülálló. További kutatásokig nem lehet közelebbről megállapítani, hogy az erdélyi vizitáció célkitűzései és kivitelezése mennyiben egyezett meg más korabeli kezdeményezésekkel.

A nyugati, bőségesebb forrásbázissal rendelkező kutatás sikeresen alkalmazza a vizitációkkal kapcsolatos forrásokat különböző egyház- és társadalomtörténeti kér-

dések vizsgálatában.⁵⁴ Véleményem szerint a hazai forrásmennyiség szűkösségét valamelyest pótolhatja a fennmaradt adatok összegyűjtése, a partikuláris zsinati rendelkezések, a vizitációkkal kapcsolatos okiratok, valamint a késő középkori püspökök, udvarbírók, vikáriusok és plébánosok által kibocsátott oklevelek és magánlevelek együttes vizsgálata. Az ilyen típusú források rendszeres feltárása és egységes szempontrendszer szerinti elemzése jelentős mértékben bővítené a késő középkori Magyarország egyházkormányzatáról és ennek társadalmi hatásáról szóló ismereteinket is.⁵⁵

Az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokat vizsgálva, Solymosi László megállapította, hogy ekkor még nem mutatkoztak a reformáció előjelei.⁵⁶ Ez a következtetés a fél évtizeddel későbbi erdélyi püspökség területére is alkalmazható.

54 Lásd pl. FORREST–WHITTICK: *i. m.* 737–738.

55 Az alap kutatások fontosságához és néhány módszertani kérdéséhez lásd C. TÓTH Norbert: *A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Szerk. VARGA Szabolcs–VÉRTESI Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2017 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII). 11–34, különösen 34.

56 *A veszprémi egyház.* 28.

FÜGGELÉK

Az 1522. évi vizitatori instrukció és felhatalmazás⁵⁷

[f. 1a]

Visitationis informatio pro honorabili domino Gregorio de Nenke,
 canonico ecclesie Albensis Transsilvane
 visitaturi plebanos huius diocesis Albensis Transsilvane hanc normam
 diligentissime⁵⁸ observabunt sub pena obedientie promisse et censuris ecclesiasticis
 infra designatis.

Primum preceptum de numero equorum ve vectura servando

In primis precipitur et sub pena pro arbitrio reverendi domini vicarii reservanda atque contra delinquentem procul dubio irremissibiliter debite executioni demandanda, ne aliquis visitorum ultra sex equos habere presumat. Si canonicus fuerit, quattuor pro curru trahendo et duos pro honestate comitive sue, archidiaconi autem sex ad currum et duos vel ad summum tres equites habere poterunt. *Predicationi, exhortationi, informationi, correctioni et reformationi vacando, ut fructum referant, qui non perit, et quatinus non que sua sint, sed que Iesu Christi quere valeant.*⁵⁹ *Neque liceat visitanti nisi unam procuracionem recipere una die, sive unum tamen locum visitaret, sive [plur]a, etiam si locus quilibet visitatus ab illo sufficeret ad procuracionem [inte]gram,*⁶⁰ *nec*

57 Eredeti, kettőbe hajtott, csonka, vízfoltos és szakadozott papír, első három oldalán zöld viaszpecsét töredékeivel. Levéltári jelzet: MNL OL, DL 32596. (Korábban: Erdélyi káptalan hiteleshelyi lt, Lymbus, fasc. 1.)

Az átírás során a kis- és nagybetűk, illetve a központosítás használatában az aktuális nyelvtani és helyesírási szabályokhoz alkalmazkodtam. A szöveg átláthatósága érdekében a közbeékelte mondatokat, magyarázatokat vesszők közé helyeztem. A *til/ci* betűcsoportok átírásában a klasszikus latin nyelv gyakorlatát követtem. A szakadás vagy vízfolt miatt olvashatatlaná vált részek lehetséges pótlásai szögletes zárójelbe kerültek. Az azonosított kánonjogi forrásból átvett szövegrészleteket dőlt betűkkel írtam. A hiányzó szavakat három pont jelzi szögletes zárójelben. A bizonytalan számú szavak hiányát lábjegyzetben jeleztem. Az oldalszámok szögletes zárójelben jelennek meg.

58 Előtte kihúzva egy megkezdett szó: con.

59 Vö. *Liber extravagantium decretalium* Lib. III, Tit. XXXIX, cap. XXIII. = *Corpus Iuris Canonici* vol. II. Ed. Emil FRIEDBERG. Bernhard Tauchnitz, Leipzig, 1881 (a továbbiakban CIC). 632: *Porro visitationis officium exercentes non quaerant quae sua sunt, sed quae Iesu Christi, praedicationi et cohortationi, correctioni et reformationi vacando, ut fructum referant, qui non perit.*

60 Vö. *Liber sextus decretalium* Lib. III, Tit. XX, Cap. III. = CIC II. 1058: *Adiicientes, quod non liceat visitanti nisi unam procuracionem recipere una die, sive unum locum solum visitaverit, sive plura, etiamsi locus quilibet visitatus ab illo sufficeret ad procuracionem integram persolvendam.*

sumptuosas epulas disquirant, sed illa, que eis honeste [et co]mpetenter a visitatis secundum facultatem eorum fuerint administrata atque [exh]ibita, [cum] gratiarum actione accipiant,⁶¹ ne brevis hora longi temporis victum [consum]at [...]am, neque sub tali indulgentia illi, qui paucioribus equis [...]⁶² numerus illis omnino interdicatur sub pena [...].⁶³

[Secundum pre]ceptum diligenter explendum quo ad clerum

[... domini] visitatores ad loca sibi designata pervenerint, si plebanus [... pro tem]pore constitutus locuples sit et visitatorem suum pro persone qua[... hone]ste ac competenter, ut premittitur, tractare possit, extunc primum convoca[tis] predicatore, capellanis et altarum rectoribus, si qui ibidem fuerint, dis[cuti]at, quomodo ordinem baptismi teneant, quibus modis confessiones audiant parochiano[rum], qualiter missarum officium expleant in ecclesia Dei cum aliis divinis actibus et off[ic]iis, ignaros doceant et diligenter⁶⁴ informent. Ubi autem pauperum [...]esse et ecclesiam et plebanum, ibi mitius agendum est convocandi enim s[...] d[uo vel] tres vero plebani ad unum locum et de suprascriptis articulis diligenter inform[...] curam custodiam sacrosancti corporis Domini nostri Iesu Christi, specialis observantiam fec[...] et plebanis mandent predicti domini visitatores, ut primo mundum repositorium diurnalem et quod lumen sive lucerna continue ardens foveatur ad [...] [huius]modi inestimabilis thesauri, denique ornamenta ecclesiastica, utputa indum[enta, ...], calices, pathene, ampulle et indumenta sacerdotis munda sint atque integra.

[f. 1b]

Tertium preceptum quo ad populum exequendum

Eodem die, si fieri potest, alioquin altero die immediate sequenti ante prandium convocetur ad ecclesiam omnis populus utriusque sexus et fiat exhortatio, ut festa sub precepto ecclesie celebranda celebrent, vigiliis i[...]ent et crimiosa scelera, scilicet homicidium, adulterium, periurium, falsum testimonium devitent, que sibi fieri ve-

61 Vö. a III. lateráni zsinat 4. kánonjával. *Decrees of the Ecumenical Councils*. vol. I *Nicaea I to Lateran V*. Ed. Norman P. TANNER SJ. Shed and Ward – Georgetown University Press, Georgetown, 1990 (a továbbiakban *Decrees*). 213: *nec sumptuosas epulas querant, sed cum gratiarum actione recipiant quod honeste ac competenter fuerit illis ministratum.*

62 Három-négy szóhiány. Vö. a III. lateráni zsinat 4. kánonjával. *Decrees*. 214: *nec sub tali indulgentia illi, qui paucioribus equis hactenus uti solebant, plurium sibi credant potestatem indultam.*

63 A szakadás miatt legalább egy szó hiányzik.

64 Utána egykorú kéz által kihúzza *emendet*.

lint, aliis faciant, plebanum et capellanos suos honorent, preceptis eius iustis ac honestis obediant, decimas iustas hiis, quibus tenerent, legitime diligenterque persolvant. Compatres autem et commatres specialiter commoneantur, ut patrilinos suos filios suos spirituales Symbolum apostolorum, quod est *Credo in Deum* cum *Pater noster* et *Ave Maria* fideliter vel ipsi doceant, vel ab aliis edocere procurent.⁶⁵

Quartum caput super inquisitione vite [plebanorum] atque aliorum
ecclesiasticorum ministrorum

Domini visitatores querant, a laicis seorsum vocaliter informet se de vita et conversatione ministrantium in ecclesiis, qualiter plebanis vel eorum substituti aut capellani baptizent baptizandos et qualiter audiant confessiones suorum parochianorum et qualiter eis reliqua sacramenta administrant et qualiter se habeant in divinis, an negligenter, an ignoranter, [... ..]da conversa[tion]e eorum tam in ecclesia quam extra, si sermonem ad praesentia si festis celebrant et vigiliis, in quibus [...] sit [...] aut alios capellanos continue [...] teneant vel aliunde nutrant et ad se admittant et [...] si fuerit infamia eos inpraesentia et testes honestos [...] ex tunc recepto ab illis prius super sancta Dei evangelia [iuramento, quod] non odio, non amore, non favore testificari velint et debeant et notitia rei veritatem denuntiet. Notoria vero crimina, que nulla examinatione indigebunt, id est, que ita nota sint, ut nulla possint tergiversatione celari, ut pueri, aliqui pueros susceperunt a publicis suis concubinis; tales omnes et singulos nobis fideliter conscribant, deinde de moribus maxime inquirent, si ad suspectas feminas accedant. Et si omnia bene invenerint, gratias Deo agant, sin autem informant plebanos et eos emendent per salubria monita, nunc levi, nunc aspera, iuxta datam sibi a Deo prudentiam et si videbitur puniendos, nobis denuntiant. Quos puniendos invenerint, diligenter intendant.

65 Vö. *Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis AD MCCCCL*. Ed. Josephus DANKÓ. n.n., Strigonii, 1865. 3; *A veszprémi egyház* 53; JACZKÓ: *i. m.* 198: *Patrilinos, ut suos filios spirituales Symbolum, scilicet Credo et orationem dominicam Pater noster doceant vel doceri faciant.*

66 Egy elmosódott szó, nem olvasható ki egyértelműen.

67 A szakadás miatt kb. 3 szó hiányzik.

68 A szakadás miatt 5-6 szó hiányzik.

69 A szakadás miatt a sor végén 3-4 szó hiány.

70 A szakadás miatt 2-3 szó hiányzik.

Quintum caput

[f. 2a]

Cum autem valde dissonum sit illos spoliare, quibus thesaurizare debemus, statuit dominus noster reverendissimus, ut nullus visitatorum ultra moderatam procurationem munus quodcumque sit et a quoque qualitercumque oblatum presumaret recipere. Et si fuerit contra presumptum recipiendi, *dupplum eius, quod recipere, ecclesie, a qua id receptum fuerit, infra mensem reddere teneatur, alioquin extunc ab officio et beneficio noverit se suspensum, quousque de duplo prenotate ecclesie huiusmodi plenariam satisfactionem impendat, nulla sibi in hoc datis remissione, liberalitate seu gratia valitura.*⁷¹

Caput ultimum studiosius exquirendum

Preterea diligenter inquirent, si plebani locorum scienter censuras ecclesiasticas violaverint, excommunicatos a iure vel ab homine ad divina audientia admiserint vel coram eis celebraverint, item si premissis banno ad solennizationem nuptiarum c[er]te scienter admiserint, et item, si excommunicatos nobiles et alios non evitaverint, quibus diligenter examinatis, dato vale discedant, neque ultra diem naturalem in uno loco permaneant, sed curent, ut ce[na] diei [prim]i usque post prandium alterius diei totam⁷² villam vel op[pidum]xant in visitandam.

N[os Paulus de Thorda, ...]⁷³ et vicarius ecclesie Albensis Transsilvane, [...]ore⁷⁴ presentium omnibus et singulis plebanis, viceplebanis, [... , predicatori]bus, altarium rectoribus ac capellanis in sedibus Kyzd [et Koz]d ubivis constitutis, quod ex reverendissimi domini nostri, domini Francisci de Warda, episcopi [ecclesie suprascripte] mandato honorabilem dominum Gregorium de Nenke, canonicum [ecclesi]e Albensis Transsilvane predictae ad visitandas predictas sedes elegimus, [nomina]vimus [et] deputavimus, dandam et concedendam eidem omnimodam facultatem visitandi easdem iuxta vim, formam et tenorem prescripte informationis nostre. Quocirca vobis, omnibus et singulis dominis plebanis etc. predictis sub excommunicationis pena mandamus, quatenus eundem dominum Gregorium Nenkey honorifice tractare [ve]litis, debeatis et teneamini, alioquin ne faciatis. In

71 *Liber sextus decretalium* Lib. III, Tit. XX, Cap. II. = CIC II. 1057: *duplum eius, quod receperint, ecclesiae, a qua id receptum fuerit, infra mensem reddere teneantur. [...] inferiores vero ab officio et beneficio noverint se suspensos, quousque de duplo huiusmodi gravatis ecclesiis plenariam satisfactionem impendant, nulla eis in hoc dantium remissione, liberalitate seu gratia valitura.*

72 Egyidejűleg átjavítva *votam* alakról.

73 A szakadás miatt legalább 3-4 szó hiányzik.

74 Előtte 2-3 szó hiányzik a szakadás miatt.

quorum omnium et singulorum fidem [litteras] presentes sigillo vicariatus nostri subimpressione atque manus nostre subscriptione volumus communiri. Ex Alba, decima die Aprilis, anno Domini 1522.

Paulus de Thorda
vicarius Transsilvanus subscripsit

A DIOCESAN SYNOD AND A CANONICAL VISITATION IN
TRANSYLVANIA AT THE BEGINNING OF THE SIXTEENTH CENTURY.
SOME THOUGHTS ABOUT THE ECCLESIASTICAL GOVERNANCE OF
BISHOP FERENC VÁRDAI (1513–1524)

Keywords: particular canon law; vicariate; Jagellonian age; bishopric of Transylvania; ecclesiastical governance

This paper is a case study regarding the practices of ecclesiastical governance in Transylvania during the first decades of the 16th century. My first goal is to reconstruct, as far as possible, the synodal constitution of 1520 and the context of the canonical visitation initiated two years later. The research shows bishop Ferenc Várdai, known to previous historiography especially for his cultural and military activity, as a reformer of his diocese. The prelate used his well-developed administrative apparatus, the diocesan synod, visitation and ecclesiastical sanctions in order to grow episcopal revenues and to enhance his control over the clergy and the lay of his diocese. The paper also confirms that the Lutheran reformation was not yet widespread in the Transylvanian bishopric during the early 1520s.

UN SINOD DIECEZAN ȘI O VIZITAȚIE CANONICĂ ÎN TRANSILVANIA
LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVI-LEA.
CÂTEVA IDEI PRIVIND ACTIVITATEA DE GUVERNARE
ECLEZIASTICĂ A EPISCOPULUI FERENC VÁRDAI (1513–1524)

Cuvinte-cheie: drept canonic particular; vicariat; perioada jagellonă; episcopia latină a Transilvaniei; guvernare ecleziastică

Articolul reprezintă un studiu de caz privitor la practicile de guvernare ecleziastică în Transilvania la începutul secolului al XVI-lea, pornind de la reconstituirea prevederilor sinodului diecezan din anul 1520 și a condițiilor în care s-a desfășurat vizitația canonică din 1522. Cercetarea reflectă scopurile și mijloacele reformei ecleziastice întreprinse de către episcopul Ferenc Várdai, cunoscut în istoriografia precedentă mai ales datorită activității sale militare și culturale. Prelatul a apelat la un aparat administrativ dezvoltat, la organizarea unui sinod și a unei vizitații canonice, precum și la aplicarea unor sancțiuni ecleziastice pentru a crește veniturile episcopale, și pentru a îmbunătăți controlul exercitat asupra comportamentului preoților și credincioșilor laici din dieceză. Studiul confirmă, de asemenea, faptul că Reforma lutherană nu s-a răspândit în mod semnificativ pe teritoriul diecezei Transilvaniei la începutul anilor 1520.

Városok és szerepköreik a kora újkorban

SZÁSZ ANIKÓ*

MEZŐVÁROSOK VÁSÁRAI AZ ERDÉLYI VÁRMEGYÉKBEN (1541–1600)**

Kulcsszavak: *hetivásár; sokadalom; mezővárosi kiváltságok; vásártartási engedély*

A Magyar Királyság területén a vásárok voltak a szervezett, intézményesített árucserre színterei már a honfoglalás óta. Ismeretes, hogy a vásárok békéjét, az árucserre biztonságát a király garantálta, mindezért cserébe már Szent István uralkodása óta vámot vetettek ki. Kezdetben a vásárokat a hét első napján tartották, erre utal magyar elnevezése is (vasárnap). Jóllehet a korai időkben csak a király tarthatta ezeket, a 13. századtól már egyre több birtokos szerzett vásártartási jogot. Ennek ellenére az uralkodó előjoga maradt a vásártartások engedélyezése. A Magyar Királyság településeinek vásáraitra vonatkozó információkat – a Mohács előtti időszakig – Weisz Boglárkának a *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban* című monografikus munkája elemzi, mely egy adatbázist is tartalmaz az erdélyi települések középkori vásárainak adataival.¹ Ezenkívül csupán Rűsz-Fogarasi Enikő foglalkozott részletesebben a témával, aki a középkori erdélyi vásárookra vonatkozó forrásokat elemezte két, korábban megjelent munkájában.²

A Királyság területén a vásártartás a kor igényeinek megfelelően a századok során folyamatos változáson ment át, viszont ezzel párhuzamosan a régihez való ragaszkodás is jellemezte. A középkorban a vásárok fokozatosan differenciálódtak, a 13. század

* SZÁSZ Anikó (1976), PhD, történész, tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár, szasz.aniko@eme.ro

** Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 WEISZ Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- 2 RŰSZ-FOGARASI Enikő: *Privilegiile și indatoririle așezărilor urbane din Transilvania voievodală*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003. 54–61; Uő: *Központi helyek az erdélyi középkori vármegyékben = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk. PÁL Judit–FLEISZ János. Pro-Print, Csíkszereda, 2001 (Múltunk Könyvek – a továbbiakban RŰSZ-FOGARASI: *Központi*). 21–29.

zad második felében a hetivásárok mellett megjelentek az évente és a naponta megtartott vásárok. A 14. századtól egyre több település szerzett jogot évi vásár megtartására, a városok zöme legalább kettővel, de néhányuk 3-4 sokadalommal is rendelkezett. Az uralkodók a kiváltságlevelekben a hetivásárba készülőknek rendszerint három napra biztosítottak szabad jöves-menést, valószínűleg a kereskedők a vásár előtti napon érkezhettek meg a településre, és a harmadik napon mentek tovább. A sokadalmak esetében a privilégiumok többnyire nem határozták meg azok időtartamát, csupán annyit jegyeztek meg, hogy az ünnep előtti és utáni napokban, amint az szükséges. Feltehetően maga az évi vásár pár napot vett igénybe az ünnepnap tájékán, a további napok a szabad járás-keles időtartamára vonatkoztak. Minél nagyobb volt kereskedelmi szempontból egy település szerepe, annál hosszabbra nyúlt a vásári időszak.³

Erdélyi településeinek fejedelemségkori vásáraitól igen keveset tudunk. Ennek oka nyilvánvalóan a forrásadottságok szegényességében keresendő. Ugyanazon okból nincs lehetőségünk az árukereskedelem sajátosságainak (pl. az oklevelekben igen ritkán előforduló vásárvámnak, a közlekedési vámnak vagy a vásárok árucikkeinek) bemutatására, csupán arra vállalkozunk, hogy a hét erdélyi vármegye (Kolozs, Torda, Fehér, Kükküllő, Hunyad, Belső-Szolnok, Doboka) mezővárosainak vásáraitra vonatkozó – az 1541–1600 közötti időszakban kelt oklevelekben fennmaradt – kevés adatot bemutassuk, párhuzamba állítva a középkori és a 16. századi állapotokat. A kiadatlan és kiadott oklevelek zöme vásártartási engedélyekből, ritkábban említésekből áll. A kutatás legfontosabb forrása három, Binder Pál által kiadott kalendárium, melyek az erdélyi települések éves vásárainak helyét és időpontját sorolják fel 1573-ból, 1606-ból és az 1606–1607-i időszakból.⁴ Megjegyeznénk, hogy – összehasonlítva a három naptárban található adatokat – ezek gyakran nem egyeznek, ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a kalendáriumok különböző években keletkeztek, hanem az összeállítók tájékozottságától is függött, mi került be a listákba. Ennek ellenére ezek az iratok igen értékeseknek bizonyulnak.

3 WEISZ: *i. m.* 24–36.

4 BINDER Pál: *Régi kalendáriumok az erdélyi és partiumi vásárokról, vagy sokadalmakról (1572–1676)*. Néprajzi Látóhatár II(1993). 1–2. sz. 111–124. Az első kalendáriumot 1572-ben Heltai Gáspár műhelyében nyomtatták, amely *A sokadalmak* cím alatt felsorolja az 1573-ban tartandó erdélyi és partiumi ilyen jellegű vásárokat. („Kalendárium az 1573. esztendőre”).

Belső-Szolnok vármegyében, Désen a hetivásár – egy 1293-ban kelt oklevél bizonyossága szerint – szerdára esett,⁵ de 1517-től szombaton tartották.⁶ Két sokadalomra (húsvét előtti 4. – Oculi – vasárnap és Szent Miklós ünnepe – december 6.) 1502-ben nyertek kiváltságot.⁷ A fejedelemség korában nem ismerjük a hetivásár napját. A fent említett kalendáriumokban feltüntetett ünnepnapok alapján első látásra úgy tűnik, hogy Désen hat sokadalmat tartottak, de az időpontok összehasonlítása arra enged következtetni, hogy valószínűleg négy évi vásárral rendelkeztek.⁸ Kettő esetében a középkori sokadalom tovább éléséről van szó, és a naptárakban előforduló eltérő dátumok azzal magyarázhatóak, hogy – jöllehet a hivatalos időpontoknak a (jelen esetben az 1502-ben kelt) kiváltságlevélben megjelölteket kell tekintenünk – a köztudat a két évi vásárt valamely oknál fogva nem az eredeti, hanem egy másik, ahhoz időben közeli ünnephez kapcsolta.⁹ Az egyik sokadalom időpontjaként 1573-ban a húsvét előtti 5. (Reminiscere) vasárnapot (mely általában február 15. és március 15. közötti időszakra esett), az 1606–1607-es kalendáriumban pedig a Szent Bálint-napot (február 14.) jelölték meg. A középkorban Szent Miklós ünnepén (december 6-án) tartott másik vásárt az említett naptárak előttünk ismeretlen okból Luca aszszony napjához (december 13.) kapcsolták. Augusztusban, az 1573-as kalendárium szerint Szent Bertalan napján (24-én) tartottak vásárt, de a későbbi, 1606–1607-es naptárban Szent István ünnepe szerepel (20-a). A negyedik sokadalom időpontja nem kötődik ünnephez, ezt 1606–1607-ben csak egyszerűen május 28-ai dátummal jelölték, a későbbi, 1676-ban és 1731-ben kelt kalendáriumokban ez a sokadalom szintén elcsúszott, mégpedig június 1-ére.¹⁰

5 Szerdai hetivásár említései: 1293: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia.* I–IV (1023–1372). Szerk. JAKÓ Zsigmond–W. Kovács András–HEGYI Géza. Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2014 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53 – a továbbiakban EO). I. 518. sz.; 1337: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* I–VII (1191–1486). Hsg. Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Konrad G. GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER. Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban: Ub). I. 539. sz.

6 Szombati hetivásár engedélye 1517-ből: MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomati-
kai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 253401; WEISZ: *i. m.* 163.

7 DF 253369; WEISZ: *i. m.* 163.

8 1573, 1606, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 113–119.

9 Középkori példát lásd WEISZ: *i. m.* 33–34.

10 1676, 1731. BINDER: *i. m.* 118–119.

Désakna hetivásárát 1291-ben említik a források.¹¹ Alparét mezővárosban karácsonykor tartottak évi vásárt, ez derül ki egy 1599-ben kelt tanúvallatásból.¹² A vármegyében ezeken kívül még Rettegen és Bethlenben tartottak sokadalmat, az előbbiben kétszer, Szent Szaniszló (május 7-én – 1573, 1606–1607), illetve Szent Mihály ünnepén (szeptember 29. – 1606–1607), az utóbbiban egyszer, Szentháromság vasárnapján (1606–1607).¹³

Doboka vármegyében a széki hetivásár első említése 1291-ből ismert.¹⁴ Bonchida keddi hetivásáráról 1337-ből, sokadalmáról pedig 1484-ből kapunk hírt.¹⁵ A kalendáriumokból megtudjuk, hogy ugyanitt február 28-án,¹⁶ Péter és Pál (június 29-én), valamint a tizenegyezer szűz ünnepén (október 21-én) tartották a sokadalmakat.¹⁷ Buza hetivásárát 1318-ban és sokadalmát 1460-ban igazolják a források.¹⁸ A fejedelemség korában Szent György ünnepén (április 24-én) tartottak évi vásárokat.¹⁹

Fehér vármegye mezővárosai közül elsőként Gyulafehérvárról kell szólnunk. A korábbi kutatásokból kiderül, hogy a középkor folyamán itt két sokadalmat tartottak: az egyiket május 8-án, azaz Szent Mihály arkangyal megjelenésének ünnepén,²⁰ a másikat talán augusztus 20-án (Stephani regis).²¹ Egyetértünk azonban Gálfi Emőkével, aki a kérdéses oklevélszöveg vizsgálata alapján pár éve megjelent tanulmányában úgy vélte, hogy ez az adat nem a gyulafehérvári, hanem a székesfehérvári sokadalomra vonatkozik. Ebben, az erdélyi fejedelmek székvárosának születését tárgyaló dolgozatában azt is megállapította, hogy a 16. század második felében Gyulafehérváron legalább három sokadalmat tartottak: az elsőt Szent Szaniszló ünnepén, május

11 EO I. 482. sz.

12 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României], Kornis család levéltára, Középkori oklevélgyűjtemény, 342. sz.

13 BINDER: *i. m.* 113–118.

14 EO. I. 482. sz.

15 1337: Ub I. 539. sz.; 1484: Ub VII. 4556. sz. Vö. WEISZ: *i. m.* 142.

16 1606–1607. BINDER: *i. m.* 115–118.

17 1573, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 113–118.

18 *Székelly oklevéltár*. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu. I–VIII. Kvár-Bp., 1872–1934 (a továbbiakban SzOkI). V. 17., 908. sz.; WEISZ: *i. m.* 142; RÜSZ-FOGARASI *Központi*. 25.

19 1573, 1606, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 113–118. Sokadalmát egy 1590-ben kelt oklevél is említi. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*. Mut., jegyz., reg. BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. – a továbbiakban ErdKápJkv). I. 797. sz.

20 1497: DF 253019.

21 *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIV. Szerk. MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint–MIKÓ Gábor. Akadémiai–MNL OL, Bp., 1951–2020 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59 – a továbbiakban ZsOkI). IX. 1270. sz.; WEISZ: *i. m.* 143.

8-án, amely egybeesik Szent Mihály arkangyal megjelenésének ünnepével. Ez azt bizonyítja, hogy itt a középkori sokadalom tovább éléséről van szó. Ugyanez talán elmondható a Szent Mihály-ünnepkor tartott, azaz szeptember 29-i vásárról is.²² A harmadik évi vásárt pedig a nagyhéten tartották a mezővárosban.²³

A középkor folyamán Enyed egyetlen sokadalmáról beszélnek a források,²⁴ amelyet áldozócsütörtökön és az azt követő napokon tartottak, azonban nagy valószínűséggel a Szent Gál napján (október 16-án) tartott sokadalom is középkori eredetű volt, mely 1558-ban dokumentálható.²⁵ Enyed harmadik, Szent Anna (július 26-án) napján tartott sokadalmáról az említett 1573-as kalendáriumból értesülünk.²⁶ A mezővárosban tartott hetivásárt 1583-ban említik, de napját nem ismerjük.²⁷ A középkori források tanúsága szerint Tövis is rendelkezett vásártartási joggal: 1303-ból hetivásárra, 1520-ból sokadalomra nézve is rendelkezünk adatokkal.²⁸ Évi vásárát 1573-ban, Nagyboldogasszony napján tartották.²⁹ Monora vagy Csütörtökhely egyike azoknak a kisebb, inkább falusi, mint mezővárosi jellegű településeknek, amelyek az oklevelekben néha az oppidum megnevezéssel szerepelnek. A középkorban itt csütörtökön tartották a hetivásárt, ami a település elnevezését is megmagyarázza.³⁰ A 17. századi kalendáriumok szerint két sokadalmat is tartottak itt, egyiket Szentháromság vasárnapján, másikat Szent Simon és Júdás ünnepén (október 28-án), melynek szokása valószínűleg a 16. századra is visszanyúlik.³¹

22 1573-ban mindhárom vásárt felsorolják, a másik két naptár csak kettőt tüntet fel. BINDER: *i. m.* 113–116; GÁLFI Emőke: *Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek szék- városának születése*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2016). 1. sz. 35. jegyz.; WEISZ: *i. m.* 143.

23 1573-ban nagycsütörtök, 1606, 1606–1607-ben nagykedd szerepel a naptárakban. BINDER: *i. m.* 113–118.

24 1465: DF 277596; WEISZ: *i. m.* 143.

25 A Román Nemzeti Levéltárak Szeben megyei Osztálya (a továbbiakban RNLtSz), A szebeni magisztrátus levéltára, U. IV. 884; GÁLFI Emőke: *A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében = Kolozsvár 700. Várostörténeti tanulmányok*. Főszerk. LUPESCU MAKÓ Mária. Szerk. IONUȚ COSTEA–OVIDIU GHITTA–SIPOS GÁBOR–RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ. EME, Kvár, 2018. 335.

26 BINDER: *i. m.* 113–114.

27 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei 1569–1602*. I. 1–3. Mut., jegyz., reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ ETELKA–SZÁSZ ANIKÓ. EME, Kvár, 2003–2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3 – a továbbiakban ErdKirKv). 3. 309. sz.

28 DF 255287; EO II. 31. sz.; WEISZ: *i. m.* 143; LAKATOS BÁLINT: *Mezővárosi oklevelek – Települési önkormányzat és irásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526*. MTA BTK TTI, Bp., 2019 (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). 609.

29 BINDER: *i. m.* 114.

30 1332–1337 körüli adat. WEISZ: *i. m.* 143.

31 1606, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 114, 117.

Marosújvárnak még Mátyás király engedélyezett vásártartást virágvasárnapon és Szent Jakab napján (július 25-én).³² A régi kiváltságra 1584-ben is hivatkoztak: Báthory Zsigmond a mezőváros panaszából arról értesült, hogy jöllehet régi szokásuk, illetve a hajdani magyar királyoktól nyert engedélyük alapján településük évi vásárain bort csak a mezőváros közösségének hasznára mérhettek („vina ad solius communitatis eiusdem oppidi rationem educillarent”) – a magánszemélyeknek és a sóbányászoknak ugyanis ez tiltva volt –, a sóbányászok újban mégis maguknak követelik vásárok idejére a borkimérés jogát, és saját boraikat kínálják eladásra. Ezért kérésükre megengedi, hogy szokásuknak és szabadságuknak megfelelően a vásárok idején bort az elkövetkezőkben is csak a mezőváros közösségének javára mérhetnek, egyszerűen megtiltván a bányászoknak és polgároknak a borkimérést.³³ A 16. században a virágvasárnap sokadalom változatlanul megmaradt, viszont a második sokadalmat már Szent Bertalan napján, augusztus 24-én tartották. Ezt ugyanannak a fejedelemnek egy, 1591-ben kelt vásártartási engedélyéből tudjuk meg, melyből az is kiderül, hogy a település hetivására vasárnapra esett, továbbá a kiváltságlevelet a mezőváros birtokosa, Gálffy János udvarmester és tanácsúr kérésére állították ki.³⁴ A marosújvári sokadalmak közül a virágvasárnapot az 1573-as és az 1606-os kalendárium is említi.³⁵

Néhány Fehér vármegyei mezőváros esetében nincsenek adatok a középkorból, csak a fejedelemség idejéből. Vizakna hetivásáráról először 1583-ban hallunk, amikor a fejedelem megintette az ott lakó nemeseket, hogy ők is tartsák be a hetivásárok rendszabályait.³⁶ Egy tíz évvel később kelt vásártartási engedélyből azonban többet is megtudunk: Báthory Zsigmond az oppidum lakosainak megsegítésére megengedte hetivásár tartását hétfőn, továbbá három sokadalomét is: Fülöp és Jakab apostol (május 1-jén), Sárllós Boldogasszony (július 2-án), Kisboldogasszony ünnepén (szeptember 8-án), valamint az azokat megelőző és követő napokon.³⁷ Alvinc és Borberek közösen tartotta az évi vásárát, Szent János (június 24-én) és Szent Katalin napján (november 25-én).³⁸ A két település helyzete egyébként igen különleges, mivelhogy a Maros bal partján fekvő Alvincen és a jobb parti Borberekén a 15. századtól közös önkormányzati szervezet alakult ki, közösen választott bíróval és esküdtekkal.³⁹

32 1478. május 30. ErdKirKv I/3. 23. sz. Keltezésére lásd ORBÁN Balázs: *Székelyföld leírása*. I–VI. Pest–Bp., 1868–1873. III. 136. 1. jegyz.; V. 108. 1. jegyz.

33 1584. március 17. ErdKirKv I/3. 467. sz.

34 1591. április 3. ErdKirKv I/3. 1475. sz.; Jakab Elek: *Kocsárdi Gálffy János és a Báthoriak*. Századok XXIX(1895). 807–808.

35 BINDER: *i. m.* 113, 115.

36 ErdKápJkv I. 345. sz.

37 1593. június. 21. MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 1 – Libri Regii (a továbbiakban F 1), 21. köt. 74^r–74^v. 1635-ben megerősítve.

38 1606–1607. BINDER: *i. m.* 115.

39 LAKATOS: *i. m.* 225.

1573-ban Krakkón két sokadalomról tudunk, ezeket Szent Mihály (szeptember 29-én) és Borbála napján (december 4-én) tartották.⁴⁰ Az abrudbányai hetivásárról a 16. századi forrásokban találunk adatot.⁴¹

Hunyad vármegyében Déváról fontos információkat kapunk Bethlen Gábor egyik királyi könyvében fennmaradt kiváltságlevélből.⁴² Eszerint 1617-ben a dévaiak kérésére a fejedelem megerősítette János királynak 1531-ben kelt oklevelét.⁴³ Az utóbbi ebben átírta saját, erdélyi vajdaként 1525-ben Déván kelt oklevelét,⁴⁴ melyben Déva királyi mezőváros lakosainak engedélyt adott három sokadalom és a szerdai napokon hetivásár tartására. Előírta, hogy a castrum és oppidum mindenkori várnagyi, vicevárnagyi és provisorai nem szólhatnak bele a vásárok irányításába, felügyeletébe, mivelhogy az a település előljáróinak a feladata. Emellett leszögezte, hogy a vásárokat a kereskedők vám nélkül látogathatják. A sokadalmakat Fülöp és Jakab apostol (május 1-jén), Lukács evangélista (október 18-án) és Mária Magdolna ünnepén (július 22-én), három nappal előtte és utána tarthatták. A szövegben semmi nem utal arra, hogy középkori előzmények tovább éléséről lenne szó.

Vajdahunyadról keveset tudunk: a középkorban kedden volt itt hetivásár.⁴⁵ A 16. századból nem maradt fenn adat, csak egy 1676-os naptárban tüntettek fel négy vajdahunyadi sokadalmat, melyeket a következő ünnepeken tartottak: húshagyó vasárnap (Esto), áldozócsütörtök, Péter és Pál (június 29-én), valamint Mária bemutatása (november 21-én). Hátszeg esetében egyetlen vásártartási engedélyt ismerünk 1500-ból, melyben hetivásárról és három sokadalomról esik szó, ezeket Nagyboldogasszony (augusztus 15-én), Szent Anna (július 26-án) és Márton püspök (november 11-én) ünnepéhez kötötték.⁴⁶ A Hunyad vármegyei Boldogasszonyfalva is egyike azoknak a kisebb településeknek, melyek a 15–16. századi oklevelekben hol mezővárosként, hol faluként szerepelnek, de valójában inkább az utóbbiak csoportjába tartoztak. 1447-ben a mezőváros évi vásártartási joggal rendelkezett.⁴⁷ 1617-ben csak falunak nevezték egy kiváltságlevélben, melynek értelmében Bethlen Gábor vásárnaponként hetivásár, továbbá András apostol ünnepén (november 30-án) és nagycsü-

40 BINDER: *i. m.* 113–114.

41 Az 1556 előtti erre vonatkozó rendelkezést Báthory István 1572-ben, Báthory Zsigmond 1585-ben is megerősítette. ErdKirKv I/3. 48., 70., 668. sz.

42 1617. július 28. F 1, 23. köt. 194^v–196^v.

43 F 1, 23. köt. 195^r–196^r.

44 1525. december 2. F 1, 23. köt. 195^v–196^r.

45 1473: MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 28309; WEISZ: *i. m.* 147.

46 DL 20995; WEISZ: *i. m.* 147.

47 1447: DL 30443. 1447-ben Hunyadi János kormányzó meghagyta az erdélyi káptalannak, hogy Malomvizi Kende fia Jánost, Kende fia Kendét és ezen János fiait: Lászlót, Kenderist és Miklóst adomány címén vezesse be a Hunyad megyei Hátszeg kerületében lévő Boldogasszonyfalva királyi mezőváros, az ottani évi vásár és vám birtokába. DL 44467.

törtökön sokadalom tartását engedélyezte.⁴⁸ Mivel az előljárók bemutatták a fejedelem előtt a korábbi fejedelmektől kapott kiváltságleveleiket is, biztosan állíthatjuk, hogy a felsorolt ünnepnapokon tartott vásárok szokása visszanyúlik a 16. századra is. A castellummal rendelkező és birtokközpontként működő Marosillye is időnként mezővárosként szerepel az oklevelekben, hetivásárát 1350-ben említik.⁴⁹

Kolozs vármegyében, Bánffyhunyadon a középkorban kedden tartották a hetivásárt.⁵⁰ A kalendáriumok szerint itt négy sokadalom volt: Pál megtérése (január 25-én),⁵¹ Szent Anna (július 26-án), Máté (szeptember 21-én) és Katalin ünnepén (november 25-én).⁵² Teke 1486-ban nyert engedélyt sokadalom tartására, egyet Fülöp és Jakab apostolok (május 1-jén), egyet meg Szent László király napján (június 27-én).⁵³ A kalendáriumok meglepő módon négy sokadalmat tüntetnek fel: az előbbi kettő mellett 1606-tól Szent Imre (november 5-ét) és vízkereszt napját (január 6-át) is.⁵⁴ Egerest illetően csak a középkorból vannak adataink: 1427-ben kelt kiváltságlevelük értelmében szombaton tarthatták a hetivásárt, és Szent Gál ünnepén (október 16-án) a sokadalmat.⁵⁵ Gyaluban szerdára, Nagymáson hétfőre esett a hetivásár a középkorban (1473).⁵⁶ Kolozs hetivásárát már 1291-ben említik.⁵⁷ A II. János király által 1564. március 8-án kiadott kiváltság szerint Kolozsön hétfőn hetivásárt, húsvét harmadnapján és Szent Imre herceg⁵⁸ ünnepén (november 5-én), illetve az előtte és utána következő napokon sokadalmat tarthattak.⁵⁹ Bátos szász mezővárosnak 1635-ből fennmaradt privilégiuma megerősítette régi vásártartási kiváltságait: ősi szokás szerint itt két sokadalmat tartottak, Keresztelő Szent János (június 24-én) és Miklós püspök (december 6-án) ünnepén, hetivásáruk pedig vasárnap volt.⁶⁰

Küküllő vármegyében a radnóti hetivásárt 1450-ben említik a források.⁶¹ A kalendáriumok szerint a 17. század elején itt két sokadalmat tartottak, egyet a húsvét előt-

48 1617. november 17. F 1, 10. köt. 7–8.

49 WEISZ: *i. m.* 147.

50 1473: DL 28309.

51 1573, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 113–118.

52 1573. BINDER: *i. m.* 113–114.

53 F 1, 12. köt. 44^r–45^r; Ub VII. 461–462. sz.; WEISZ: *i. m.* 148.

54 BINDER: *i. m.* 113–118.

55 1427: DF 275247. Hetivásáruk korábban is volt. 1370: DL 36403; WEISZ: *i. m.* 147.

56 1473: DL 28309; WEISZ: *i. m.* 147–148.

57 EO I. 482. sz.; WEISZ: *i. m.* 147.

58 Kolozs mezőváros templomának védőszentje is Szent Imre herceg volt. ErdKirKv I/1. 1–2., 7., 13., 300. sz.

59 Lindner Gusztáv: *Kolozs városa levéltárából*. Történelmi Tár 18(1895). 486–487; RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Kolozs mezőváros 1609. évi limitációja = Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit–SÍPOS Gábor. EME, Kvár, 2004. 421–422.

60 F 1, 21. köt. 50^v–52^r; 27. köt. 59^r–60^r; 29. köt. 333–335.

61 DL 36407; WEISZ: *i. m.* 151.

ti 3. vasárnapon (Laetare), másikat Sarlós Boldogasszony napján (július 2-án).⁶² Bolkács mezőváros esetében vásártartási engedéllyel is rendelkezünk. Mátyás 1482-ben megengedte a mezővárosnak, hogy minden vasárnap hetivásárt, továbbá Szentháromság vasárnapján és Szent Lőrinc ünnepén (augusztus 10-én) sokadalmat tartson.⁶³ A kiváltságot 1564-ben II. János király, 1574-ben pedig Báthory István vajda is megerősítette.⁶⁴ A várkastéllyal rendelkező és birtokközpontnak számítható Küküllővár mezővárosban⁶⁵ a 16. század végén és a 17. század elején négy sokadalomról vannak adataink, egyet a húsvéti, egy másikat a pünkösdi ünnepkörhöz kötöttek: azaz nagyhétfőn (1606–1607), illetve Szentháromság vasárnapján (1606) tartottak. Emellett volt egy nyári és egy téli vásár: Szent István ünnepén, augusztus 20-án (1573, 1606, 1606–1607) és Szent Demeter napján, október 26-án (1606).⁶⁶

Torda vármegyében először Tordáról kell szót ejtenünk. A mezőváros már 1291-ben elnyerte a hetivásár tartásának jogát.⁶⁷ A naptárakban négy sokadalom időpontját rögzítették: Kisboldogasszony ünnepe (szeptember 8-án), Szent Miklós (december 6-án)⁶⁸ és Keresztelő Szent János napja⁶⁹ (június 24-én) és augusztus 11-e.⁷⁰ Egy 1629-ben kelt tanúvallatásból tudjuk, hogy a Szent János-napi vásárt rendszerint Újtordán tartották, így feltehetően a többi Ótordán.⁷¹ Szászrégenben a középkorban heti- és évi vásárt is tartottak.⁷² A fejedelemség korában sokadalomra Szent Lőrinc napján (augusztus 10-én) került sor.⁷³ Sáromberke, Petele és Torockó azok közé a települések közé tartoznak, melyek szintén átmenetet képeznek a mezővárosok és falvak között. Sáromberke 1415-ben nyert vásártartási engedélyt: szerdán hetivásárt, pünkösdkor és Szent Mihály ünnepén (szeptember 29-én) sokadalmat tarthatott.⁷⁴

62 1606, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 114–118.

63 Ub VII. 4516. sz.; WEISZ: *i. m.* 151.

64 RNLtSz, A szász falusi parókiák iratainak gyűjteménye [Colectia de documente ale parohiilor evanghelice sãtesti], 1. sorozat/Iratok [Seria 1/Acte], Bolkácsi parókia [Parohia Bãlcaciu], 1–2.

65 *A kolozsmonostori konvent jegyzõkönyvei (1289–1556)*. I–II. Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17). II. 3010., 4807. sz.; ErdKirKv I/2. 20. sz.

66 BINDER: *i. m.* 113–118. Az itteni sokadalomra lásd még 1586: ErdKáp]kv I. 465. sz.

67 Tordaakna (péntek, szombat) EO I. 482. sz.; WEISZ: *i. m.* 166; LAKATOS: *i. m.* 605–606.

68 Az első kettő: 1573, 1606. BINDER: *i. m.* 113–115.

69 1606, 1606–1607. Uo. 114–118.

70 Ünnepet nem tüntettek fel. 1606–1607. Uo. 115–118.

71 KISS András: Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében = Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994. 152, 154, 156, 158–159.

72 Hetivásár 1488-ban (SzOkI. I. 267, CCIV. sz.; WEISZ: *i. m.* 121, 166.); sokadalom 1484-ben (Ub VII. 354–355, 4556. sz.; WEISZ: *i. m.* 166.)

73 1573, 1606, 1606–1607. BINDER: *i. m.* 113–119.

74 1415. március 10. DL 73947; ZsOkI. V. 343. sz.; WEISZ: *i. m.* 166; RÜSZ-FOGARASI: *Központi*. 26.

Plébániatemplomát Szent Mihálynak szentelték, ez magyarázhatja, hogy egyik vásár erre az időpontra esik.⁷⁵ A naptárak szerint Petele sokadalmát Szent Miklós napján (december 6-án) tartották.⁷⁶ Az 1291-ben kelt és Torockónak szombati hetivásárát említő oklevél későbbi hamisítvány.⁷⁷

Az alábbiakban összesítettük a fenti adatokat, a sokadalmak száma szerint csoportosítva a mezővárosokat.

4 sokadalom: Bánffyhunjad, Teke, Dés, Küküllővár, Torda, a 17. század végén Vajdahunyad

3 sokadalom: Bonchida, Gyulafehérvár, Enyed, Vizakna, Déva, Hátszeg

2 sokadalom: Retteg, Monora, Marosújvár, Alvinc-Borberek, Krakkó, Kolozs, Bátos, Boldogasszonyfalva, Radnót, Bolkács, Sáromberke

1 sokadalom: Bethlen, Buza, Tövis, Egeres, Szászrégen, Petele

Nincs sokadalomra adat: Gyalu, Nagyalmás, Szék, Désakna, Abrudbánya, Marosillye

Az alábbiakban azokat a mezővárosokat soroljuk fel, melyekre vonatkozóan semmilyen adatunk sincs. Néhány mezőváros esetében feltételezhető, hogy a vásártartási joggal rendelkező nagyobb mezővároshoz vagy városhoz való közelségük miatt nem voltak vásáraik (pl. Kolozsmonostor Kolozsvár mellett, Sárd és Igen Gyulafehérvár mellett fekszik). Doboka vármegyében: Nagyszentmihály; Fehér vármegyében: Sárd, Igen, Offenbánya; Hunyad vármegyében: Jófő, Solymos, Algyógy, Bosfalva; Kolozs vármegyében: Kolozsmonostor; Küküllő vármegyében: Dicsőszentmárton; Torda vármegyében: Torockó.

Az adatok alapján az is megfigyelhető, hogy az éves vásárt a templom védőszentje ünnepének figyelembevételével határozták meg. Nyugat-Európában a 15. században több település esetében is előfordult, hogy az éves vásárt a városban tartott ereklyefelmutatás időszakára helyezték. Ez a kapcsolat mindkét esemény számára kedvező volt.⁷⁸ Az alábbi táblázatban azt tüntettük fel, hogy milyen összefüggés van a templomok védőszentje és a sokadalmak időpontja között. Megállapítható, hogy a sokadalmak dátumát sok esetben a védőszentek ünnepe alapján választották meg (16 mezőváros közül 11-ben legalább egy sokadalom a település egyik védőszentje ünnepére esett).

75 1453. november 17. DL 30316.

76 1573, 1606. Binder: *i. m.* 113–115.

77 EO I. 483. sz.

78 WEISZ: *i. m.* 31.

MEZŐVÁROSOK VÁSÁRAI AZ ERDÉLYI VÁRMEGYÉKBEN (1541–1600)

Mezőváros	Patrocíniumok	Sokadalmak időpontja
Alvinc	Erzsébet, Péter és Pál, Szűz Mária	János, Katalin
Bánffyhunяд	Anna, Erzsébet	Pál megtérése, Anna, Máté, Katalin
Betlen	Farkas, János, Lélek	Szentháromság vasárnapja
Buza	György	György
Dés	Király, Szűz Mária	István, Bálint, Miklós
Enyed	Erzsébet, Kereszt, Kozma és Damján	áldozócsütörtök, Gál, Anna
Gyulafehérvár	Mihály, István	Mihály, Szaniszló
Kolozs	Imre	Imre
Küküllővár	Király	István, Szentháromság, nagyhétfő, Demeter
Marosújvár	Mihály	virágvasárnap, Bertalan
Radnót	Szűz Mária	Laetare, Sarlós Boldogasszony
Sáromberke	Mihály	Mihály
Szászrégen	György, Szűz Mária	Lőrinc
Torda	Trinitás, Ilona, Kereszt, László, Miklós, Szűz Mária	Kisboldogasszony, János, Miklós
Tövis	Szűz Mária	Nagyboldogasszony
Vajdahunяд	János, Péter és Pál, Szűz Mária	húshagyó vasárnap, áldozócsütörtök, Péter és Pál, Mária bemutatása

FAIRS OF THE TOWNS IN THE TRANSYLVANIAN COUNTIES
(1541–1600)

Keywords: *weekly markets; annual fairs; market town privileges; permission for keeping a market*

The paper analyzes data on weekly markets and annual fairs in the towns of the seven Transylvanian counties (Cluj, Turda, Dăbâca, Solnocul Interior, Alba, Târnava, Hunedoara) between 1540 and 1600, drawing parallels between medieval and 16th century conditions. In addition to the data preserved in diplomas, the most valuable sources of research are three calendars from 1573, 1606 and the period between 1606 and 1607, that contain the locations and the dates of the annual fairs of the Transylvanian settlements.

PIEȚELE TÂRGURILOR DIN COMITATELE TRANSILVANIEI (1541–1600)

Cuvinte-cheie: *piețe săptămânale; piețe anuale; privilegiile târgurilor; permis de a ține piață*

Lucrarea analizează datele privind piețele săptămânale și anuale din târgurile celor șapte comitate ale Transilvaniei (Cluj, Turda, Dăbâca, Solnocul Interior, Alba, Târnava, Hunedoara) în perioada 1540–1600, realizând o comparație între condițiile medievale și cele din secolul al XVI-lea. Alături de datele diplomelor, cele mai valoroase surse ale cercetării sunt trei calendare din anii 1573, 1606 și perioada între 1606–1607, ce conțin locurile și datele piețelor anuale din Transilvania.

Izsán Csaba*

KOLOZSVÁR, SEGESVÁR ÉS BRASSÓ KORA ÚJKORI ZSOLDOS DARABONTJAI ÉS SZEREPKÖREIK A FORRÁSOK TÜKRÉBEN**

Kulcsszavak: *kora újkor; Erdélyi Fejedelemség; fejedelmi hadsereg; városvédelem; darabont; hadi levelezés*

BEVEZETÉS ÉS A KUTATÁS ELSŐDLEGES FORRÁSAI

A késő középkorral, illetve a kora újkorral foglalkozó kutatók munkáikban, legyen szó had-, gazdaság- vagy akár társadalomtörténeti témájú tanulmányokról, általában kis szerepet szántak a tehetősebb erdélyi városok állandóan alkalmazott katonáinak, a zsoldos darabontoknak. A darabontok azontúl, hogy állandó zsoldért cserébe őrző-védő, illetve rendfenntartó szerepkört töltöttek be egy adott településen, gyakran más feladatokat is kaptak az őket alkalmazó városok vezetőitől. Háború idején pedig más zsoldokhoz hasonlóan az erdélyi fejedelem seregeiben vonultak hadba,¹ egy jól meghatározott rendszer szerint (a szász városok és székek esetében az adott királybíró zászlója alatt).

Doktori dolgozatomban az erdélyi városok kora újkori védelmét kutatom, jelentős figyelmet fordítva a darabontok hadi szerepköre mellett a városi zsoldosok mindennapi életére és a település társadalmába való beilleszkedésére. Az írás célja a darabontok alapvető feladatainak, számának és származásának bemutatása Kolozsvár, Segesvár, illetve Brassó késő középkori és kora újkori forrásainak tükrében. Ezt követően mutatom be a városi környezetben és a fejedelmi seregekben betöltött további szerepköreiket, utóbbi esetében kitérve a csatamezőn mutatott harcértékükre és katonai potenciáljukra is. Terjedelmi okok miatt nem a három város darabontjainak felsoro-

* Izsán Csaba (1993), történész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, „Történelem, Civilizáció, Kultúra” Doktori Iskola, Kolozsvár, izsan_csaba@yahoo.com

** This work was supported by the project “Quality, innovative and relevant doctoral and postdoctoral research for the labor market”: POCU/380/6/13/124146, project co-financed by the European Social Fund through The Romanian Operational Programme “Human Capital” 2014–2020.

1 Sajnos, a korabeli forrásokban használt megnevezések alapján nem mindig tudjuk biztosan elkülöníteni a fejedelmi seregekben harcoló zsoldos darabontokat a többi zsoldostól. Részletesebben lásd később.

lásszerű bemutatására törekszem, hanem átfogóan tárgyalom a helyzetüket, kiemelve az egyes települések esetében tapasztalt sajátosságokat. Nemrég jelent meg két tanulmányom, ahol Kolozsvár hadi és védelmi kiadásait,² illetve Segesvár hadügyekben történő levelezését³ vizsgáltam. Mindkét írásban részletesen kitértem a darabontok helyzetére is, jelen munkában pedig új adatokkal egészítem ki azok következtetéseit, és kibővítem a brassói darabontokat bemutató, eddig közöletlen forrásokkal.

A kutatás forrásai

A kutatás elsődleges forrásai a Román Nemzeti Levéltár két hivatalának állagaiban található meg. A kolozsváriak a Kolozs Megyei Osztály kolozsvári levéltárában kutathatók. A település kora újkori darabontjaira vonatkozó legfontosabb adatokat a városi számadáskönyvek tartalmazzák. Összesen tizenhét, kizárólag a darabontokra vonatkozó, igen részletes számadás maradt fenn az 1614 és 1654 közötti évekből.⁴ Kitűnő kiegészítő adatokkal szolgálnak továbbá az 1592–1660 közötti kolozsvári portörő számadások is,⁵ melyekből a darabontok számára a városi tanács által biztosított lőpormennyiségekről tájékozódhatunk.

A segesvári, illetve brassói darabontokra vonatkozó források a Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Osztályának brassói levéltárában található. Segesvár városának gyűjteményei az 1960-as években kerültek oda. A levéltár leltárkönyvei szerint Gernot Nussbacher és munkatársai rendezték újra, de meghagyták az eredeti, segesvári leltárszámokat. A két dél-erdélyi város darabontjainak esetében elsődleges forrásként főként a hadügyekben történő levelezést használtam. A segesvári anyag jelentős része két háborús időszak köré csoportosul. Összesen 33 levél maradt fenn az 1601. április 11. és 1604. július 26. közötti periódusból, rávilágítva a Báthory Zsigmond utolsó fejedelemsége, a Giorgio Basta erdélyi kormányzósága,⁶ illetve a Szé-

2 Izsán Csaba: *A zsoldos darabontok számadásai és a város védműveinek javítási költségei Kolozsvár 17. századi számadáskönyveiben = Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra.* Főszerk. Tóth Áron. EME, Nagyvárad, 2019 (Studia Historica Transylvaniensia 2 – a továbbiakban Izsán: *A zsoldos darabontok*).

3 Uő: *Hadi költségek és darabontok a segesvári városi tanács 1601. és 1604. közötti levelezésében = Várok, erődök, kastélyok az erdélyi régiségben.* (Erdélyi Évszázadok, a Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve V.) Egyetemi Műhely, Kvár, 2020 (a továbbiakban Izsán: *Hadi költségek*).

4 1614, 1616–1621, 1623, 1625–1626, 1630–1632, 1634, 1637, 1653–1654.

5 Izsán Csaba: *A portörők számadásai Kolozsvár kora újkori számadáskönyveiben = Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia-előadásai.* Szerk. BODA Attila. ELTE–MÁSZ, Bp., 2019 (Concordia Regionum I – a továbbiakban Izsán: *A portörők számadásai*).

6 Basta erdélyi tevékenysége kapcsán a frissebb kutatások nem minden helyzetben érzik jogosnak a rémuralom kifejezést, amelyet Bagi Zoltán Péter az utóbbi években több tanulmányában is hangsúlyozott. BAGI Zoltán Péter: *Csak zsoldosvezér? Giorgio Basta, a hadtudós és*

kely Mózes vezette felkelés időszakának nehézségeire és káoszára. Emellett 25 levél maradt fenn az 1644. január és 1645 novembere közötti 23 hónapból, amelyek a darabontok helyzete mellett jobb rálátást biztosítanak I. Rákóczi György fejedelem harmincéves háborúba történő beavatkozására is. A Brassó városából fennmaradt forrásanyag a legváltozatosabb, ez egyben lefed egy több mint százéves időszakot a mohácsi csatavesztést követő zűrzavaros évektől egészen a 1640-es évekig. Mindezek miatt a bemutatni kívánt iratok alapos szelekciója mellett döntöttem, a választás pedig a főként hadügyi levelezésből fennmaradt forrásokra esett. Bár ezek jelentős része 16. századi realitásokat ábrázol – ellentétben a kolozsvári és segesvári forrásokkal –, de hozzásegítenek az 1600-as évek elejének jobb megértéséhez is, például az Andreamum óta változatlan katonakiállítási szokások átalakulásának tekintetében. Röviden tehát, a tanulmány címében jelzett térbeli keretek mellé egy nagyjából százéves időszak különböző szakaszai kerültek időbeli keretként.

A VÁROSI DARABONTOK

A helyes megnevezés kérdésköre

A darabont a német nyelvből átvett fogalom, lényegében gyalogos katonát (*Drabant*, *Trabant*, *Fußsoldat*, *Fußknecht*) jelent.⁷ Az eredeti német kifejezés a román nyelvű hadtörténeti irodalomban is megjelenik, de használatban van a román nyelvű *daraban* forma is, illetve ennek régiesebb változatai, a *dărăban/dărăbanț/dorobanț*.⁸ Az Erdélyi Fejedelemség hadseregéről az utóbbi években sokat publikáló Florin Nicolae Ardelean a *daraban* formát használja elsősorban.⁹

A kifejezés helyes használata azonban jóval problematikusabb, amint erre többen fel is hívták a figyelmem.¹⁰ A városi darabontokat általában a helyi tanács bérelte fel,

politikus. Mediterrán Világ. Társadalomtudományi folyóirat 41–42(2017). 158–171; Uő: *Giorgio Basta: A Short Summary of a Career* = „*These Were Hard Times for Skanderbeg, but He Had an Ally, the Hungarian Hunyadi*”. *Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts*. Szerk. DEGOVICS–CSÁPLÁR Krisztián. HAS, Bp., 2019 (Acta Balcano Hungarica 1). 35–65.

7 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I–XIV. Szerk. SZABÓ T. Attila et alii, Kriterion–Akadémiai–EME, Buk.–Bp.–Kvár, 1976–2014. II. 262.

8 A *doroban* apród értelemben is megjelenik a román nyelvű forrásokban. Uo. 265.

9 Munkái közül kettőt emelek ki: Florin Nicolae ARDELEAN: *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691)*. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj–Napoca, 2019; Uő: *Solde, fortificații și armament. Aspecte economice ale organizării militare în principatul autonom al Transilvaniei (1541–1691)* = *Cultură, istorie și societate*. VI. Ed. Ștefan ȘTEFĂNESCU–Claudiu NEAGOE. Ars Docendi, Buc., 2017.

10 Témavezetőm, Rüs–Fogarasi Enikő, illetve korábbi tanárom és doktori bizottságom tagja, Lupescu Makó Mária már a kutatás korai fázisaiban jelezte, hogy nem lesz egyszerű dönteni a darabont és zsoldos kifejezések között.

és főként tűzfegyvert viselő katonák voltak,¹¹ akik személyenként vagy csapatokba szerveződve szegődtek el a nagyobb városok szolgálatába. Csapatokba szervezett zsoldosok foglalkoztatásával Erdély mellett a nyugat-magyarországi és felvidéki városokban is találkozunk.¹² A korszak magyar nyelvű irataiban sajnos gyakran lehetetlen biztosan elkülöníteni a zsoldos darabont és a klasszikus értelemben vett zsoldos fogalmakat.¹³ Továbbá a vizsgált német és latin nyelvű forrásokban is előfordult a gyalogos vagy gyalogos puskás megnevezés (*stipendarius*, *pixidarius*) olyan szövegkörnyezetben, ahol biztosan darabontot értettek alatta. Felszerelésük szempontjából a legtöbb forrás a szakállas puskát társítja a városi darabontokhoz.¹⁴

B. Szabó János úgy véli, hogy Fogarasföldön a 16. század második felére összeolvadt a várbirtokokon kiváltságokért szolgálatot teljesítő jobbágság a szolgálatai fejében birtokokat kapó, de azokat nem birtokló bojársággal, és ez a vegyes társadalmi csoport adhatta a darabontok és puskás zsoldosok egy részét a szász városoknak.¹⁵ A városvédelem és a magyar hadseregek 15–16. századi forrásait kutató (Brassó esetében 1540-ig vizsgálta a forrásokat) Szokola László írásaiból az rajzolódik ki, hogy a 16. század közepéig azokat a személyeket nevezték darabontnak, akik a városok és az azokhoz tartozó települések hadköteles lakosságából kerültek ki, míg a zsoldosok a városok által begyűjtött adókból kifizetett katonák voltak.¹⁶ Sajnos mindez már számos, a 16. század második feléből fennmaradt forrás esetében nem ilyen egyértelmű, a jelen tanulmányhoz felhasznált 17. századi iratokra pedig egyáltalán nem érvényes. Az 1600 után papírra vetett számadásokból, levelekből, feljegyzésekből úgy tűnik, hogy az azokat lejegyző személyek már maguk sem tettek egyértelmű különbséget a

-
- 11 A vizsgált korszakban főként szakállas puskát használtak. IZSÁN: *A zsoldos darabontok*. 339.
 - 12 SZOKOLA László: *Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás és Jagelló-korban = Magister Historiae II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiából*. Szerk. FARKAS Csaba–LADOS Tamás–RIBI András–UHRIN Dorottya. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Bp., 2016. 124–125.
 - 13 Utóbbi esetben olyan zsoldosokról kell beszélnünk, akik nem álltak hosszabb ideig városi szolgálatban, hanem „munkáltatót” keresve vándoroltak.
 - 14 A szakállas puska egy olyan lőfegyverfajta, amelyre a 15. század elejétől a csőtorkolat közelében, alul egy vasnyúlványt kovácsoltak, így az elsütéskor fellépő visszaható erőt vissza tudták fogni a bástyafalakra, lőréskebe vagy állványokra. Szakállas puska elnevezésüket e vasnyúlványról kapták. KOZÁK Károly: *A magyarországi szakállas pusokák fejlődéstörténetéről*. *Archaeologiai Értesítő* 101(1974). 1. sz. 290–291.
 - 15 B. SZABÓ János: *A Szapolyaiak hadserege Szapolyai János és II. János korában* (a továbbiakban B. SZABÓ: *A Szapolyaiak hadserege*) = *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Szerk. FODOR Pál–VARGA Szabolcs. BTK, Bp., 2020 (a továbbiakban *Egy elfeledett dinasztia*). 231.
 - 16 SZOKOLA László: *Brassó város katonasága a késő középkorban*. *Hadttörténeti Közlemények* 134(2021). 3. sz. (a továbbiakban SZOKOLA: *Brassó város katonasága*). 532–533.

zsoldos és darabont szavak között, egyre jobban elterjedt a zsoldos darabont kifejezés. Mindez, továbbá számos szöveggörnyezet, valamint a leíróbb jellegű források tanúsága arra enged következtetni, hogy a 17. századi városi darabontok már mind fizetett zsoldosok voltak, akik nem a hadköteles lakosság soraiból kerültek ki.¹⁷

A darabont elnevezés tárgyalása során nem kerülheti el a figyelmünket a vörös és kék darabontok kérdésköre. B. Szabó János kutatásai alapján a kék darabontok a fejedelmek gyulafehérvári elit testőr gyalogságát alkották, míg a vörös darabontok Báthory István fejedelemségétől kezdődően, jobbágysorból származó székely katonák voltak, akik harci tapasztalataik és kiválóságuk révén emelkedtek fel a ranglétrán.¹⁸ A vörös darabontok, a kékekhez hasonlóan, nevüket a ruházatuk előírt színe, illetve kapuőri és várőrző feladatkörük miatt kapták.¹⁹ A vörös darabonti réteg kialakulása pedig B. Szabó szerint az 1562. júniusi segesvári országgyűléstől számítható, amikor ugyan a székely köznépek hadkötelezettségéről külön határozatokat nem hoztak, de jogállásukat újra szabályozták, és közvetlenül a fejedelem fennhatósága alá rendelték őket.²⁰ Báthory 1576-os lengyel királlyá választását követően az akkor 500 fős (5 századnyi) kék darabont gyalogsága vele ment Lengyelországba, ahol folyamatosan gyarapodott. Sunkó Attila kutatásai alapján 1579 júliusában már 828 főt tett ki ez a gyalogság.²¹ Fizetségük is jóval magasabb volt az átlaggyalogságénál, még a közkatonák is havi 4 forint zsoldot kaptak, a tizedesek ötöt, míg a kapitányok húszat.²²

Gálfi Emőke összesen 600 kék darabontról beszél, a II. János halálát követő fejedelmi udvarból, akik más városi darabontokhoz hasonlóan őrizték a település kapuit. Két parancsnokuk feladatai között az akkor már betöltetlen városi várnagyi funkció részbeni továbbélését is leírja a szerző.²³ A Gyulafehérváron élő darabontok és más gyalogos puskások helyzete valamelyest eltért a más városokban lévőktől, mert II. János király és a későbbi fejedelmek elit, az uralkodókhoz közel álló, tehetős katonáiról beszélünk, akik gyakran több ingatlannal is rendelkeztek a városban vagy a városfalakon kívül, melyeket szabadon adtak és vettek. Ezzel egy időben a város körül

17 Azt viszont megjegyezzük, hogy e zsoldosok hosszú ideig szolgáltak egy adott települést. Erről részletesebben később szólunk.

18 B. SZABÓ JÁNOS: *A székelyek katonai szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709) = Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke*. Szerk. NAGY József. Alutus, Szépvíz, 2018 (a továbbiakban B. SZABÓ JÁNOS: *A székelyek katonai szerepe*). 108–109.

19 Uő: *A Szapolyaiak hadserege*. 234–235.

20 Uo. 234.

21 A 828 főből 200 katonát Károlyi István 1579 tavaszán toborozott Erdélyben. SUNKÓ ATTILA: *Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században*. Levéltártörténeti Közlemények 69(1998). 1–2. sz. 102.

22 Uo. 102–103.

23 GÁLFI EMŐKE: *The Society of the Residence of the Transylvanian Princes in the Second Half of the Sixteenth Century*. Hungarian Historical Review 7(2018). 4. sz. 755.

földbirtokaik is voltak, és földműveléssel is kiegészítették katonai jövedelmüket.²⁴ Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy bár ugyanúgy gyalogosként harcoltak a fejedelmi seregben, a vörös és kék darabontok elit katonai egységek voltak, akik akár jelentős vagyonnal és komoly képzettséggel is rendelkezhettek. Ez viszont nem mondható el a vizsgált forrásokban feltűnő városi darabontokról.

A három kutatott város darabontjai

A megnevezés kérdéskörének tárgyalása után beszélnünk kell a három város által felbérelt darabontok számáról, származásáról, a soraik között létező ranglétráról, valamint a fizetségükről. A pontos számuk meghatározását főként a különböző számadások segítségével tudjuk megkísérelni. Először is hangsúlyozni kell, hogy a számadáskönyvekben megjelenő, a városok által havonta fizetett zsoldosok száma alacsonyabb volt, mint az átlagban a fejedelmi seregekbe a városok által küldött katonák száma. Ennek magyarázata az lehet, hogy az őrző-védő szerepkör betöltéséhez nem volt szükség annyi darabontra, mint amennyit a településnek hadba kellett küldenie. Mindez azonban ismét felveti az előző részben már tárgyalt kérdést, azaz hogy kiket nevezhetünk városi darabontnak, és hogy el tudjuk-e őket különíteni az egyszerű zsoldosoktól, akikkel hadiállapot esetén „feltöltötték” a városi tizedeket?

A darabontok békeidőben általában a városkapukon állomásoztak, ezeket őrizték. Kolozsvár esetében nemcsak a város három nagy kaputornyát védték, hanem a kis kapukat is, amelyeket a korszakban kis ajtó névvel illettek.²⁵ Tudunk a kapukat és tornyokat őrző darabontok havi és éves zsoldjának összegeiről is.²⁶ Mindezt az 1614. év szeptemberi számadástáblázatba foglalásával szeretném érzékeltetni.

24 Uo. 776–778.

25 Az általam vizsgált számadásokban az Óvári, Torda utcai, Magyar utcai és Szén utcai kis ajtók jelennek meg, mint darabontokkal kapcsolatba hozható kis kaputornyok. Ezek pontos beazonosításához lásd LUPESCU Radu: *Kolozsvár történetének buktatói*. Erdélyi Múzeum LXVII(2005). 3–4. sz. 56–68; MIHÁLY Melinda: *Kolozsvár erődítményei*. Kriterion, Kvár. 2005 (Erdélyi Műemlékek 39).

26 Az éves megjelölés viszont gyakran csak tizenegy és fél hónapot takar, mivel az év utolsó két hetének számadásai általában kimaradtak a folyó évi számadáskönyvekből. Izsán: *A zsoldos darabontok*. 341.

Kapu	Tizedes	Gyalogok	Zsold (tizedes+ gyalogok) ²⁷
Monostor- kapu	Porczy János	Túri János, Csonka János, Kovács Gáspár, Szakács András, Nagy István	3 Ft + 5×2 Ft = 13 Ft
Híd-kapu	Székely Márton	Vásárhelyi Gergely, Nagy Péter, Pécsi György, Asztalos János, Horvát Mihály	3 Ft + 5×2 Ft = 13 Ft
Közép-kapu	Nagy Mihály	Szilágyi György, Szilágyi László, Csillag István, Szilágy István, Lakatos István	3 Ft + 5×2 Ft = 13 Ft
Óvári kis ajtó		Varga György	2 Ft
Magyar utcai kis ajtó		Pataházi István	2 Ft
Torda utcai kis ajtó		Szenes Balázs	2 Ft
Szén utcai kis ajtó		Bíró Jakab	2 Ft
			Összesen: 47 Ft

1. táblázat. A kolozsvári darabontok zsoldja 1614 szeptemberében²⁸

A kapukon állomásozó darabontoknak a teljes 1614-es évre számolt zsoldja 514 forintot tett ki, ami Kolozsvár esetében átlagosnak mondható a korszakban. A darabontok zsoldja az 1620–30-as évek során viszont emelkedett.²⁹ Az 1634. évi számadás szerint már 3 forintot és 50 dénárt kaptak a tizedesek, illetve 2 forint és 50 dénárt a gyalogok, míg Szarka István hadnagy/zsoldos parancsnok havi bére 4 forint és 17 dénár volt. A város tehát húsz év múlva ugyanannyi darabontra már 707 forint és 29 dénárt költött.³⁰ A kapukon állomásozó gyalogok és tizedesek mellett a magyar nyelvű számadásokban megjelenik az „új legén” kifejezés, amely a próbaidőn levő vagy kiképzés alatt álló személyekre utal. 1616-ban például a Monostor-kapun álló-

27 Az első három sor első három összege a tizedesek háromforintos zsoldját jelöli, amit az öt gyalog fejenkénti 2 forintos fizetése követ.

28 A táblázat elkészítéséhez felhasznált számadás: Román Nemzeti Levéltárak (a továbbiakban RNLt) Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Cluj-Napoca), Fond 584 – Kolozsvár város levéltára (Primăria municipiului Cluj), Városi számadáskönyvek (Socotelile orășenești – a továbbiakban KvSzám) 13 a/XVIII (Mikrofilmgyűjtemény [a továbbiakban Mfgy] 20. tekeres).

29 Izsán: *A zsoldos darabontok*. 342.

30 KvSzám 19/XIII. 385–391. (Mfgy. 43. tek.)

mászó Mezei Miklós, Nagy Gáspár, Asztalos János és Mihály Mihály havi 50 dénár zsoldot kaptak, míg a gyalogként említett, valószínűleg tapasztaltabb társaik ugyanazért a feladatért két forintot kaptak.³¹ A vizsgált időszakban tehát átlagban 20–25 zsoldos darabont állomásozott a város kapuin. Ez hasonlít Derzsi Júlia nagyszebeni adataihoz, ahol az 1580-as évekig a strázsamester és az örök mellett 16–18, utána pedig 20–22 katona teljesített őrző- és rendfenntartó szolgálatot.³² Az Universitas székvárosában 1592-től alkalmaztak egy hadnagyot a darabontok élére (3 forintos havi zsolddal), szükségállapotok esetén pedig a városra eső katonahányad kiállítása érdekében a városi darabontok mellé itt is további zsoldosokat béreltek fel, az övékkel megegyező fizetségért.³³

A darabontok fizetsége tehát jelentős anyagi terhet rótt a városokra, ami háborús időkben a nagyobb számú katona zsoldja miatt megtöbbszöröződött. És azt sem szabad elfelednünk, hogy a zsoldjuk mellett ellátásuk és szállításuk sem volt olcsó. Egy 1644. április 25-én a segesvári városi tanácsnak címzett levélből, illetve a hozzácsatolt, Szöcs Márton kapitány által kiállított számadásból megtudjuk, hogy a hadműveletben részt vevő segesvárszéki darabontok és szekeresek zsoldja 280 forint volt.³⁴ A pénzt Koncz András kamarástól kapták meg, amelyből a darabontok zsoldja 162 forintot tett ki, míg a jóval kisebb számú fuvarosé és más legényeké 118 forint volt.³⁵ Azt, sajnos, a két egymáshoz csatolt dokumentumból nem tudjuk meg, hogy pontosan hány fuvarosról és darabontról beszélünk.

Ugyancsak a városok látták el a darabontokat puszkaporral, amelyet részben a települések portörő malmaiban állítottak elő. A portörő számadások alapján úgy tűnik, hogy e malmok nem mindig tudták kiszolgálni a városok szükségleteit, gyakran máshonnan kellett a puszkaport vásárolni.³⁶ Az 1599 és 1637 közötti kolozsvári harmincadjegyzékekben jól nyomom követhető, hogy mennyi puszkapor-előállításához szükséges nyersanyag (kén és salétrom), valamint kész puszkapor érkezett a városba. Az említett időszakban hat salétrom- és huszonegy „büdös kő”,³⁷ azaz kénkő-

31 KvSzám 14 a/IV. (Mfgy. 23. tek.)

32 Az öröket, akik nem darabontok voltak, a villicus fizette. 1578-ig 7–10 személyről beszélünk, utána pedig 11–12-ről. DERZSI Júlia: *Nagyszében város háztartása a 16. század második felében = Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. KÁDAS István–SKORKA Renáta–WEISZ Boglárka. MTA BTK, TTI, Bp., 2018. 423–424.

33 Uo.

34 RNLT Brassó Megyei Osztálya, Brassó [Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale ale României, Brașov – a továbbiakban RNLTBr], Fond 10 – Segesvár város levéltára (Primăria Sighișoara – a továbbiakban SLt), A.O.S. 1436, 3. csatolmány.

35 Uo; illetve RNLTBr. SLt. A.O.S. 255, 2. csatolmány.

36 Izsán: *A portörök számadásai.* 464.

37 A korszakban előszeretettel használt kénkőfajta. EMSZT I. 1113.

szállítmány érkezett a városba.³⁸ Használatra alkalmas kész puskaport pedig 25 szállítmány tartalmazott.³⁹ Ezek származási helye Nagykároly, Bécs, Eperjes, Kassa, Krakkó, valamint más királyi magyarországi és lengyelországi városok voltak.

Megjegyzendő, hogy a kutatott források kevés puskaporról számolnak be egy-egy hadba küldött darabontcsapat esetében. 1616. május 18. és november 20. között a Bethlen Gábor seregébe delegált kolozsvári darabontok 75 font puskaport kaptak.⁴⁰ Összehasonlításként, ugyancsak 1616-ban a város Gyulafehérvárra induló, Gazner György és Asztalos István nevű küldöttei 1 font puskaport kaptak az útra.⁴¹ A korabeli 75 fontot átszámolva mai súlymértékbe (29,25 kg),⁴² kiderül, hogy a kapott puskaporból a több tíz darabont nagyon kevés lövést adhatott le, a mennyiség egy féléves időszak csupán töredékére lehetett elég.

A fejedelmi seregbe küldött darabontok számát, illetve a soraik között fennálló hierarchiát az alábbi források segítségével szeretném bemutatni. A kolozsvári számadáskönyvekből tudjuk, hogy 1618. május 18-án a város darabontjai megindultak Lippa felé. Összesen 8 tizednyi katona, akiket Vásárhelyi Gergely hadnagy vezetett hadba (ő volt ekkor a város darabontparancsnoka). Ő maga is vezette saját tizedét, és a többi hét tized élén is állt egy-egy tizedes, akik 4 forint havi zsoldot kaptak, egy forinttal többet, mint gyalogjaik. A hadnagy nyolc forint havi zsoldot kapott, míg a saját tizedében szolgáló dobos és zászlóvivő is négy-négy forintot, akárcsak a tizedesek. A teljes csapat havi fizetése összesen tehát 193 forintra rúgott.⁴³

1634 szeptemberében „*Urunk és nagy generalis expeditiójára 40 számú gyalogot küldtünk*”.⁴⁴ A négy tizedet egy-egy tizedes vezette, parancsnokuk, Kőhazy István pedig ugyanúgy hadnagyként jelenik meg a forrásokban, mint 16 évvel korábban Vásárhelyi. A tizedén belül, a gyalogok mellett megjelennek Szenderi Szabó János dobos és Farkas Mihály zászlótartó is. A számadáskönyv részletes bejegyzéséből a darabontok rossz moráljáról olvashatunk, valamint arról, ahogyan megfutamodtak a feladataik elől. Beder András tizedes „tizedjéből hárman elsöktek vala”, a hadnagy

38 *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bev., jegyz., közread. PAP Ferenc. Kriterion, Buk.–Kvár, 2000. 175, 333, 392, 397, 453, 459, 477, 501, 510, 524, 532, 536; PAKÓ László: *Kolozsvári harmincadjegyzék 1631-ből*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2015). 1. sz. 153.

39 PAP Ferenc: *Fegyver, katonai felszerelés és lőszer a kolozsvári külkereskedelemben (1599–1637)*. Erdélyi Múzeum LXVI(2004). 3–4. sz. 132–133.

40 KvSzám 14 a/XI. 15. (Mfgy 23. tek.)

41 Uo. 9.

42 A korszakban a puska súlyának mérésére mázsát (*masa*, *entenarius*, *centner* rövidítve M, Cm) és fontot (*libra*, rövidítve L) használtak. A kolozsvári mázsza 140 fontot tett ki, míg egy kolozsvári font mértéke 0,39 kg volt. BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai, Bp., 1991. 446, 457.

43 KvSzám 14 b/XVIII. (Mfgy 25–26. tek.)

44 KvSzám 19/XIII. 392. (Mfgy 43. tek.)

tizedéből egy személyt „a malomba bocsátottak”, egy darabontot pedig nem fizettek ki.⁴⁵ Visszatérve a darabontok ellátásának kérdéséhez, a fenti számadás megemlíti, hogy a 115 forint zsold mellett a darabontok kaptak 1 forintot és 45 dénárt lőszer-számokra és szekérre,⁴⁶ 23 forint és 13 dénárt borra, további 68 dénárt pedig azért, mert „ezen napon ölik meg az 34 ebeket”.⁴⁷ Tehát vélhetően kóbor vagy más kutyák megöléséért fizették meg a darabontokat. Bár 1634-ben, a fent bemutatott számadás szerint, a város a fejedelmi seregbe fele annyi zsoldost küldött, mint 16 évvel korábban, a két forrást megvizsgálva megállapítható, hogy a szervezés és felszerelés terén nem beszélhetünk szinte semmilyen különbségről, ez pedig nagy vonalakban a segesvári és brassói forrásokra is igaz.⁴⁸

A városi darabontok származása tekintetében nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy a késő középkori és kora újkori nemzetiségekre, mesterségekre és származási helyekre utaló családneveket nagyon óvatosan kell kezelni. Erre egy tökéletes példa és tanulság Ioan Marian Țiplic két kötete⁴⁹, amelyekben a szerző bemutatja a késő középkori Nagyszeben, Brassó és Kolozsvár céheinek védelmi és fegyvergyártó tevékenységét. A három város adókönyveinek adatai alapján számos olyan személyt sorol egy-egy adott céhbe és mesterségbe, akiknek családneve ugyan valamilyen foglalkozásra utal, de semmilyen más forrással nem tudja azt alátámasztani.⁵⁰

A vizsgált három település kora újkori forrásai alapján a darabontok sorai között többségében magyar származású személyeket találunk. Ez alapján székely zsoldosokra is gondolhatunk, akik közül B. Szabó János szerint a vörösdarabont-egységek je-

45 KvSzám 19/XIII. 392, 402–404. (Mfgy 43. tek.)

46 A kolozsvári számadások szerint egyedül a hadnagy közlekedett lóháton, a többi darabont gyalog vonult a felszerelésüket szállító szekerek mellett. KvSzám 14b/XVIII. 402–404. (1618 – Mfgy 25–26. tek.). Harci szekereket, ökrökkel és lovakkal együtt, a nagyszebeniektől több alkalommal is kért Báthory Zsigmond fejedelem, ami a Nagyszeben körüli híres lótenyésztés meglétét is bizonyítja. FABRICIUS Károly: *Vázlatok az erdélyi százszok ipari tevékenységéről az 1595–1605-iki hadi években, főtekintettel a nagy-szebeni műtövösségre*. *Archaeológiai Értesítő* 13(1879). 61.

47 KvSzám 19/XIII. 402–404. (Mfgy 43. tek.)

48 Természetesen az adott város katonaillesítési sajátosságain belül. IzsÁN: *A zsoldos darabontok*. 345; IzsÁN: *Hadi költségek*. 189–190.

49 Ioan Marian ȚIPLIC: *Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Braşov şi Cluj. Secolele XIV–XVI*. Editura Universităţii „Lucian Blaga”, Sibiu, 2001 (a továbbiakban ȚIPLIC: *Breslele producătorilor de arme*); illetve Uő: *Bresle şi arme în Transilvania (secolele XIV–XVI)*. Militară, Buc., 2009.

50 Például a nagyszebeni Armbrüster család egyes tagjait a 16. században is számszerűkésztőkként azonosítja, miközben csak az bizonyos róluk, hogy a városi tanácsban és a városvezetésben töltöttek be fontos pozíciókat. Emellett nem tudunk róla, hogy az íjkészítő céh tagjai lettek volna, amit a szerző sem bizonyít semmilyen más forrással. ȚIPLIC: *Breslele producătorilor de arme*. 50–51.

lentős része is kikerült.⁵¹ Figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy a források nyelvétől függően találkozunk magyarosított német, illetve németesített magyar nevekkel is, amelyek esetében nem mindig egyértelmű nemzetiségi hovatartozásuk. Olyan példa is van, amikor a mesterségre utaló családneveket egyszerűen lefordították a szöveget lejegyző személyek. Emiatt ilyen téren nehéz biztos következtetéseket levonni, azonban legalábbis városenként lehet alapvető tényyszerűségeket rögzíteni.

Az 1601–1645 közötti időszakból fennmaradt segesvári városi tanács levelezése több adatot felfed a város darabontjainak származásáról. Székely származásra utalhat a két városi zsoldos kapitány, Imecsi Mihály és Nyújtódi Demeter neve,⁵² akik Giorgio Bastának a városi tanácshoz 1603. május 3-án írott levelében szerepelnek.⁵³ Az 1644–1645 közötti időszak levelezése alapján az is feltételezhető, hogy míg a segesvári darabontok idegenek voltak, általános mozgósításkor a város a környező falvakból állított ki katonákat.⁵⁴ Segesdről hárman (Hannes Beeren, Hannes Keiseren, Hannes Connerd) vonultak hadba I. Rákóczi György 1644. évi tavaszi, felvidéki hadjáratába. A nevekből és a levél tartalmából egyértelműen kiderül, hogy helyi lakosok lehettek.⁵⁵ Segesd mellett Szászkézd, Apold, Hégen, Netus, Szászdálya (Dolmány), Szászbuda, Rádós, Szászbene, Erked, Szászszentlászló és Holdvilág által kiállított katonák harcoltak a vizsgált időszakban a segesvári darabontok mellett, ugyancsak a segesvárszéki királybíró zászlója alatt.⁵⁶ A segesvárszéki zsoldosok kapitányát 1644–1645-ben Fülöp Mártonnak hívták, míg helyettesét Szőcs Mártonnak, azonban nem állíthatjuk biztosan, hogy magyar származásúak voltak, mivel a latin és német nyelvű iratokban Martinus Filep, illetve Martinus Mebringer/Mehbringer néven szerepelnek.⁵⁷ A segesvári forrásokból általánosító következtetésként megállapítható, hogy a város darabontjainak jelentős része magyar nevet viselt. Ez igaz Kolozsvár esetére is, ugyanis maradtak fent olyan darabontszámadások, amelyekben az összes személy neve magyar származásra utal. Ilyen például a fentebb már bemutatott 1614-es lista (1. táblázat). Ellenben a már szintén említett 1634-es darabontszámadásban több, kicsit magyarosított német név szerepel (Senekerssy Matias, Teribossy Matias, Tepegiöcz

51 B. SZABÓ: *A székelyek katonai szerepe*. 108–109.

52 Mindkettő (Imecsfalva, Nyújtód) kézdiszéki település.

53 RNLtBr, SLt, A.O.S. 101.

54 IZSÁN: *Hadi költségek*. 187.

55 A levél szerint pénzt kaptak lovaik ellátására (ezek a falu lovai voltak), továbbá elterjedt róluk az a hamis pletyka, hogy Hannes Beerent egy bűncselekmény elkövetése miatt kivégezték. A falu előljárói a segesvári hatóságoktól a hír írásbeli cáfolatát kérték, hogy visszaállíthassák a falu becsületét. RNLtBr, SLt, A.O.S. 255, 8. csatolmány.

56 IZSÁN: *Hadi költségek*. 188.

57 RNLtBr, SLt, A.O.S. 255, 1–2. csatolmány; A.O.S. 1436, 3. csatolmány.

Marthon, Kissgoryssy Matias, Brotter Mihali). A hadnaggyal együtt megjelenő huszonkét személyből öt (23%) valószínűleg német-szász származású lehetett.⁵⁸

A brassói darabontok származására vonatkozóan jóval korábbi forrásokat is fel lehet használni. Ezek közül külön kiemelendő két katonalista, amelyek az 1539-es és 1540-es évekből maradtak ránk. Szokola László a két lista közül az elsőt zsoldoslistaként azonosítja, míg a másodikat a város darabontjainak a listájaként. Utóbbi lényegesen részletgazdagabb is, hiszen tartalmazza a Brassón kívüli településekről érkezők származási helyét, a brassói katonák esetében pedig azok városi lakónegyedét.⁵⁹ Az 1539-es listán 67 személy szerepel, míg az egy évvel későbbin 208, amelyből 64 darabont brassói lakos (37 személy a Portica negyedből, amelyhez Bolonya magyar többségű külvárosa is tartozott). Ebből a 64 személyből neveik alapján Szokola 55 darabontot tekint magyar vagy székely származásúnak (a Brassóból kiállítottak több mint 85%-át), míg a más települések által felfegyverzett személyek jelentős része német nevet visel. Hasonló igaz az 1539-es zsoldos listára is, ahol a 67 személyből 64 egyszerű gyalogos, közülük pedig 50 katonának van szász-német neve.⁶⁰ Ezek alapján a szerző $\frac{3}{4}$ – $\frac{1}{4}$ arányban beszél német, illetve magyar származású katonákról. Az eredmény eltér a korszak legtöbb, hasonló jellegű forrásának adataitól, hiszen például az általa ugyancsak vizsgált, 1500–1510 között papírra vetett lista esetében is fordított az arány.⁶¹ Az általam vizsgált későbbi forrásokban is jelentősen nagyobb a magyar nevű személyek száma, mint az 1539–1540-es iratokban.

A három város közül a segesvári források között találtam arra utaló adatokat, hogy Giorgio Basta kormányzósága idején idegen zsoldosokat telepítettek volna a településre. Az albán származású hadvezér vallon zsoldosainak egy részét helyezte el a városban, ami folyamatos konfliktusforrást jelentett Basta és Segesvár polgárai között. 1602 augusztusában a kormányzó 300 köből gabonát kért a segesvári városi tanácstól katonái számára.⁶² Ezt követően a városi tanács levélben kérte a hadvezért, hogy állítson ki egy igazolást, miszerint a 300 köből két százat már elküldtek seregeinek.⁶³ A maradék 100 köből küldése alól Haller Gábor főispán felmentette őket,⁶⁴ a város-

58 KvSzám 19/XIII. 385–391. (Mfgy 43. tek.)

59 SZOKOLA: *Brassó város katonasága*. 526–530.

60 Uo. 530–531.

61 Uo.

62 RNLTBr, SLt, A.O.S. 86; kiadta VERESS Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607)*. II. MTA, Bp., 1913. 1049. levél.

63 RNLTBr, SLt, A.O.S. 1389.

64 Erről Haller Gábor, Küküllő vármegyei főispán maga számolt be egy levélben, amely a segesváriak eredeti kéréséhez van csatolva. Az engedményt Haller a segesváriaknak Kápolnai Bornemissza Boldizsár, ekkor Torda vármegyei, majd 1603 második felétől Fehér megyei főispán jelenlétében tette. LÁZAR MIKLÓS: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Athenaeum, Bp., 1889. 10, 116, 206.

ban lévő vallon zsoldosok által okozott károk kárpótlásaképpen, de meghagyta, hogy a gabonát a fogarasi birtok adminisztrátorának küldjék el.⁶⁵ A források azt is bizonyítják, hogy a Basta által a városba elhelyezett vallon zsoldosok miatt a darabontok feladatkörei is megváltoztak az illető években, majdnem teljesen elveszítve funkciójukat.⁶⁶

A VÁROSI DARABONTOK MÁS SZEREPEI A VIZSGÁLT IDŐSZAKBAN

Városi darabontok a települések mindennapjaiban

Amint az előző részből már kiderült, a darabontok városon belüli alapvető feladata az őrző-védő szolgálat teljesítése volt, ezért kapták fizetségüket is. Kapukon és kaputornyokon állomásoztak, és felügyelték a település belső rendjét. Emellett több forrás is tanúsítja, hogy a városi tanács és a különböző feladatokkal megbízott perceptorok is igénybe vették őket. Az 1616-os kolozsvári darabontszámadásban már láttuk, hogy például kutyák megöléséért kaptak pénzt, de más munkákhoz is felhasználták őket. Az 1655-ös kolozsvári nagy tűzvészt követően (amelyben csupán a város hat tornya nem pusztult el)⁶⁷ hosszú évekig tartott a város falainak és tornyainak helyreállítása. Tornyaik helyreállításán megfelelő céhek tagjai, illetve az adott fertályban élő személyek dolgoztak napszámosként, de esetenként a darabontokat is munkára fogták. 1658. augusztus 14-én például a Közép-kapuról ők hordták le a használatra már alkalmatlan zsindelyt⁶⁸

Városi darabontok a fejedelmi seregben

Amikor a Szász Universitas által kiállított katonákról (akik között megtaláljuk a szász városok darabontjait és zsoldosait is) beszélünk, óhatatlanul szólnunk kell az Andreamum azon előírásáról, miszerint ha az uralkodó hadba vonult, az Egyetem kötelezően fel kellett, hogy szereljen, és a seregbe küldjön 500 személyt.⁶⁹ Erre utal I. Rákóczi György fejedelem 1644. január 14-i gyulafehérvári általános mozgósítóparancsa is, amelyben arra kérte az Universitást, hogy az Andreamumban megszabott 500 katonát bocsássa rendelkezésére. Kiemelte egyúttal, hogy gyalogos puskásokra

65 A segesvári tanács által írt eredeti kérelem leltárszáma: RNLtBr, SLt, A.O.S. 1389; míg a Haller által írt igazolásé: RNLtBr, SLt, A.O.S. 1389. I. csatolmány.

66 IzsÁN: *Hadi költségek*. 187.

67 Uő: *A zsoldos darabontok*. 349.

68 KvSzám 30/XXVIII. 22. (Mfgy. 68. tek.)

69 CZIRÁKI Zsuzsanna: *„Senkinek pénzben vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk”. Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében Bethlen Gábor uralkodása idején*. PhD-disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2010. 260.

van szüksége, akiket lássanak el ruhával, puskával és fejenként 200 golyóval, január 26-án pedig ellátmányos szekereikkel együtt indítsák el őket Gyulafehérvárra.⁷⁰

A vizsgált, bő fél évszázaddal korábbi brassói források azonban több esetben is megkérdőjelezik ezt az 500 főt, vagy legalábbis olyan kísérletekről árulkodnak, amikor az uralkodó megpróbálta megemelni a száz városoktól kért katonák számát. A brassói nemzeti levéltár Schnell-gyűjteményében fennmaradt egy 1562. június 8-án a tordai hadi táborban kelt nyugta, melyben Haller Péter szebeni királybíró megerősítette, hogy megkapta az Universitas által kiállított 1000 gyalogos puskás zsoldjából a Brassó városából és a hozzá tartozó barcasági településekről érkező katonákra eső pénzüsszeget Schonkabunck Ferenc brassói szenátortól, összesen 603 forint és 73 dénár értékben.⁷¹ Az iratból pontosan nem derül ki, hogy hány gyalogost küldtek a brassóiak, de a korszak forrásai alapján legtöbb kétszáz katona feltételezhető.⁷² Az 1560-as évekből fennmaradt források azonban egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak. Fennmaradt egy 1565. június 13-án, Kolozsváron kelt nyugta, amelyben Hedwig/Szöcsi Augustin szebeni polgármester⁷³ elismerte, hogy Csáky Mihály kancellár jelenlétében átvett 1806 forintot és 90 dénárt Simon Aurifaber brassói szenátortól. Az összeget a brassói városi tanács küldte az Universitas által II János hadjárására kiállított 1000 gyalogos egyhavi zsoldjának törlesztésére.⁷⁴ A nyugta keltjének időpontja három hónappal a szatmári békekötés utánra tehető, és felmerül a kérdés, hogy csupán a nyugtát állították ekkor ki, vagy a gyalogosok is ekkor, azaz három hónap késéssel kapták meg zsoldjukat.⁷⁵ A helyzetet tovább bonyolítja egy 1565. január 8-án Nagyszebenben kelt nyugta. Eszerint ugyanaz a szebeni polgármester 79 forintot és 85 dénárt vett át Ioannes Grefftől, a hasonló nevű brassói villicus fiától. A pénzt a brassói városi tanács küldte Szöcsinek, és az 1564. júniusi tordai országgyűlésen elrendelt hadiadó egy részét, valamint az Universitas által kiállítandó 500 gyalogos háromhavi zsoldjának a brassóiakra eső részét képezte.⁷⁶ A két

70 A segesvári gyűjteményben nem a Nagyszebenbe küldött eredeti irat, hanem annak egy magyar, illetve egy latin nyelvű másolata található. RNLtBr, SLt, A.O.S. 261–262.

71 RNLtBr, Schnell-gyűjtemény (Colecția de documente Schnell – a továbbiakban Schnell), 1/3/2, 165.

72 Tekintve, hogy a fejedelmi seregben harcoló gyalogok havi zsoldja is átlagban 2-3 forint volt, tisztjeik, zászlósaik, dobosuk, illetve parancsnokuké pedig ennél is nagyobb összeg lehetett, legfeljebb kétszáz zsoldossal számolok.

73 Nevét az erdélyi fejedelmek királyi könyveiben említett, magyarosított formában használtam. 1562-ben, majd 1566 és 1576 között volt a város polgármestere, Haller Péter halálát követően, 1570–1571-ben pedig a szebeni királybíró tisztséget töltötte be. *János Zsigmond királyi könyve 1569–1570. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*. I. Kiad. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2003 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1). 80, 132.

74 RNLtBr, Schnell, 1/3/3, 174.

75 Az is kérdés, hogy miért a brassói városi tanács fizette ki az 1000 katona teljes havi zsoldját.

76 RNLtBr, Schnell, 1/3/3, 171.

iratban szereplő számadatok összehasonlítása jóval több kérdést vet fel, mint amennyire választ ad. Azt látjuk, hogy az 1564-es tordai országgyűlés az Andreanumban is szereplő 500 katona kiállítását rendelte el, és ugyanez a szám jelenik meg az 1565 januárjában kiállított nyugtában is. A júniusi nyugta viszont már 1000 zsoldost említ. A probléma megoldásában segít egy, szintén a Schnell-gyűjteményben fennmaradt, az 1564. szeptemberi kolozsvári országgyűlés egyik rendeletének másolatát tartalmazó levél. Ebben Brassó városának küldöttei (Abstemius Gallus és Blasius Fuchs) jelentették Lucas Hirscher városbírónak, hogy a három nácio képviselői elhatározták, hogy az Universitasnak a király Hadad, Nagyfalú és Szamosújvár irányába induló seregébe az 1000 gyalogos mellett további 2000 darabontot (németül is darabontnak és nem zsoldosnak nevezve) kell kiállítania, akiknek 6000 forint havi zsoldot is kell fizetniük.⁷⁷ Azt is kiemelték, hogy bár a szász városok jelen levő képviselői (a szebeni, a beszercei és a medgyesi királybírók) e teher csökkentését kérték, nem jártak sikerrel.⁷⁸ A két küldött levele szeptember 21-én kelt. Két nappal később a brassói hatóságok a szebeni városi tanácstól is megkapták ugyanezen információkat, kiegészítve azzal, hogy a brassói darabontok zsoldrészét szeptember 29-ig küldjék el Nagyszébenbe, illetve, hogy a Barcaság lakói legyenek felkészülve az általános mozgósításra.⁷⁹ Az uralkodó szász városokkal szembeni neheztelése érhető itt tetten, ami Georg Reicherstorffer tevékenységére is visszavezethető, aki I. Ferdinánd oldalára állította a szász városokat.⁸⁰

Arról nincs tudomásunk, hogy a 2000 katonát ki tudta-e állítani az Universitas, azonban a bemutatott öt irat közül az egyik kilóg a sorból. Az 1565. januári nyugta ugyanis 500 gyalogosról beszél, nem pedig ezerről, mint a többi. Ennek okára egyelőre nem sikerült választ találni. Talán említésre érdemes, hogy a pluszban kért 2000 katonát darabontnak és nem zsoldosnak vagy gyalognak nevezték a brassói küldöttek. Mindezt ha összekapcsoljuk a szebeni városi tanács két nappal későbbi, a barcasági lakosságot általános mozgósításra felkészítő levélének tartalmával, igazolhatóvá válik Szokola László korábban már említett felvetése, miszerint a darabont kifejezést a 16. században a városok és hozzájuk tartozó települések hadköteles lakosságával kell azonosítani,⁸¹ amely jelen esetben a barcasági lakosokat jelentheti. Az viszont bizonyos, hogy az 1560-as évekre az országgyűlések által elrendelt katonakiállítások, illetve a későbbi fejedelmek is minden esetben gyalogos katonákat kértek, míg a mohácsi vereséget követő időszakban (egészen az 1530-as évek közepéig) a kért ka-

77 RNLtBr, Schnell, 1/3/2, 173.

78 Uo.

79 RNLtBr, Schnell, 1/3/2, 174.

80 A témában lásd GÁLFI Emőke: *Szapolyai János és az erdélyi városok = Egy elfeledett dinasztia.* 202–206.

81 Szokola: *Brassó város katonasága.* 532–533.

tonák között elkülönítették a lovasokat és a gyalogosokat.⁸² A kérdéskörrel Szokola László is foglalkozott. A brassói katonaságot a 16. század közepéig áttekintő írásában, más szerzőkhöz hasonlóan, megállapította, hogy nagyon keveset lehet tudni a szászok által kiállított lovasokról, azokat a korábbi elképzeléseket pedig, amelyek szerint a szászok nehézlovasokat küldtek volna a királyi seregbe, határozottan elvetette.⁸³ A kiállított katonák soraiból „eltűnő” lovasok esete azt mutatja, hogy a közép-kelet-európai régióba is eljutottak a Nyugaton már az 1525-ös paviai csatát megelőzően végbemenő hadszervezési változások. Folyamatosan csökkent a nehézlovasság szerepe, és a zsoldosok soraiban egyre nőtt az igény a pikás, illetve a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság iránt.⁸⁴

Az Andreanumban megfogalmazottaktól eltérő katonai kiállításra vonatkozó számok jelentkeznek több, 17. század eleji-közepi forrás esetében is. Egy, az 1630-as évek elején⁸⁵ Segesváron készült regisztrum felsorolja az „*Universitasra repartizált gyalogokat*”, összesen 800 katonát számlálva (bár összeadva a listán szereplő számokat, 805-öt kapunk). Közülük Segesvár ötvenhetet állított ki, Medgyes nyolcvanhat, Beszterce százhuszonnyolcat, Szászsebes tizenkilencet, Nagysink ötvenkilencet, Kóhalom negyvenhatot, Újegyház harminckettőt, Szerdahely harminchatot, Szászváros huszonegyet, Brassó százhatvanhármát, míg Nagyszeben százhatvanégyet.⁸⁶

Ha a városi darabontok számának bemutatása után a csatatéri harcértékük megbecslésével próbálkozunk, ingoványos talajon találjuk magunkat. Már a kolozsvári darabontokra vonatkozó korábbi kutatások megmutatták, hogy a várostól kapott kis mennyiségű puskapor mennyire hátrányos helyzetbe hozhatta őket a jobban képzett és felszerelt egységekkel szemben. A kolozsvári források ugyanakkor egyetlen, csatatéren elesett személyt sem említenek, (és nem szólnak a város darabontjainak nyílt ütközetekbe történő beavatkozásáról sem). Csupán néhány megszökött zsoldosról tudósítanak.⁸⁷ Ugyanakkor a harcba vonuló tizedek tagjainak nevei később újra felbukkannak a kapukon állomásozó darabontok listáin. Tehát nemhogy reális harcértéküket nem lehet megállapítani, hanem azt sem tudjuk biztosan kijelenteni, hogy harcoltak-e egyáltalán a csatatéren. A segesvári és segesvárszéki darabontok és zsoldosok esetében is csupán egyetlen olyan személyről tudunk, aki biztosan ütközetben

82 RNLtBr, Schnell, 1/3/3. 96, 109, 111, 115.

83 Nem zárja ki a kisebb, néhány forrásban feltűnő nehézlovas egységeket, de ezek általános kiállítását nem tartja valószínűnek. SZOKOLA: *Brassó város katonasága*. 534–535.

84 Pikákat pedig (a forrásokban vashegyű lándzsáknak említve) Báthory Zsigmond és Giorgio Basta is folyamatosan kért a Szász Universitástól. IzsÁN: *Hadi költségek*. 189–190.

85 Sajnos, az 1630 és 1632 közötti iratokat tartalmazó csomóban található regisztrumot még nem sikerült pontosan keltezni.

86 RNLtBr, SLt, A.O.S. 2130/28, 30.

87 IzsÁN: *A zsoldos darabontok*. 346.

hunyt el.⁸⁸ A városi darabontok harcértékének tisztázásához tehát további, a bemutatottnál részletesebb forrásokra lesz szükség a jövőben.

KÖVETKEZTETÉSEK

Amint a bevezetőben is hangsúlyoztam, célom nem a három város darabontjaira vonatkozó források típusonkénti összehasonlítása volt, hanem az, hogy tetszőlegesen választott, de reprezentatív iratokon keresztül bemutassam a darabontok tevékenységének különféle aspektusait. A darabont és zsoldos fogalmak elkülönítése, úgy tűnik, hogy a 16. század második felétől nehéz feladatnak bizonyul. A forrásokat lejegyzők sem tettek már egyértelmű különbséget közöttük, habár a 16. század közepéig a darabont a város és a hozzá tartozó települések hadköteles lakosságából került ki, a zsoldos pedig fizetségért harcoló katona volt (mint a mai szóhasználatban is). A városok által felfogadott darabontok hosszabb ideig szolgálták a településeket. Őrzővédő feladatokat láttak el, de gyakran használták őket más fizikai munkákhoz is. A soraik között létező hierarchia szempontjából el lehet különíteni az őket vezető hadnagyot, a tizedeseket, a gyalogokat és a próbaidőre felvett új legényeket, míg a fejedelmi seregben vonuló darabonttizedekben megjelentek a zászlósok és dobosok is (akik a tizedesekhez hasonlóan nagyobb zsoldot kaptak). Azért, hogy a településsel szemben támasztott katonaállítási köteleességeknek megfelelhessenek, hadba vonuláskor a város vezetői a településen szolgáló, általában kisszámú (20-30 fő) darabont mellé további zsoldosokat béreltek fel. Ez Brassó esetében gyakran több mint százötven zsoldost jelentett, Kolozsvárról átlagban 4-8 tized vonult a fejedelmi seregbe, Segesvárról pedig nagyjából ugyanannyi, azaz 50-60 katona. A források jól bizonyítják, hogy a szász városoktól az Andreanumban megfogalmazott 500 főnél gyakran jóval több katonát kértek. Amint azt Sunkó Attila, Gálfi Emőke és B. Szabó János kutatásai is megmutatták, nem szabad egyenlőségjelet tennünk a gyulafehérvári kék és vörös darabontok, valamint más városok darabontjai közé. Hiszen míg előbbieket elit egységek voltak, követve Báthory Istvánt is a lengyel háborúba, addig a vizsgált települések darabontjai csupán kis mennyiségű puskaporral vonultak hadba, minimális veszteségeikből pedig arra sem tudunk biztosan következtetni, hogy egyáltalán vettek-e részt a nyílt csatákban.

88 1644. szeptember 1-i levelében Fülöp Márton, a segesvárszéki zsoldosok kapitányának helyettese beszámolt Stephan Mann segesvári polgármesternek a háború állásáról, illetve a segesvárszéki és kőhalomszéki zsoldosok helyzetéről. Többek között azt is megemlítette, hogy egy bizonyos Andreas Gassner Kassánál esett el. RNLtBr, SLt, A.O.S. 255, 1. csatolmány.

Nyilvánvaló tehát, hogy a kolozsvári, segesvári, valamint brassói zsoldos darabontok helyzetének pontos elemzése csak további források bevonásával (mint például a nagyszabedű polgármesteri számadások) valósulhat meg a jövőben.

THE EARLY MODERN TOWN MERCENARIES OF CLUJ, SIGHIȘOARA AND BRAȘOV AND THEIR DUTIES IN THE LIGHT OF THE SOURCES

Keywords: *early modern history; Principality of Transylvania; the army of the Principality; town defence; town mercenaries; military correspondence*

The study intends to present the everyday life and the duties of the town mercenaries (in primary sources called *darabont/Drabant/Trabant, Fussoldat and stipendarius*) of Cluj, Sighișoara and Brașov from the early modern Transylvania. Their main duties were to guard the gate towers of the cities. Before the time of Giorgio Basta's administration they were also recruited in the armies of the Principality.

The primary sources of the study are the accounting books of the towns, the accounts of the commanders of the mercenaries, and the military correspondence of the magistrates of Sighișoara and Brașov dating from four different periods from the mid-16th and mid-17th centuries.

DRABANȚII ORĂȘENI ȘI SARCINILE ACESTORA ÎN CLUJ, SIGHIȘOARA ȘI BRAȘOV ÎN EPOCA PREMODERNĂ PRIN PRISMA IZVOARELOR

Cuvinte-cheie: *epoca premodernă; Principatul Transilvaniei; armata principatului; apărarea orașelor; drabanți; corespondență militară*

Studiul prezintă viața și sarcinile mercenarilor orășeni (drabanți, darabani, *Drabant/Trabant, Fussoldat, darabont, pixidarius, stipendarius*, adică infanterist pușcaș sau mercenar) din Cluj, Sighișoara și Brașov. Principala lor sarcină a fost păstrarea ordinii în orașele transilvane în epoca premodernă, dar în timp de război au fost delegați și în armata principatului. Izvoarele nu ne dezvăluie însă valoarea lor reală pe câmpul de luptă. Sursele primare ale cercetării sunt pe de-o parte cărțile de socoteli, respectiv alte socoteli militare (întocmite de regulă de către comandanții mercenarilor) ale celor trei orașe, pe de altă parte corespondența militară a magistraților din Brașov și Sighișoara. Documentele s-au păstrat din patru perioade diferite de la mijlocul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XVII-lea.

Bűnözés és bűnüldözés a régi Erdélyben

DERZSI JÚLIA*

A BŰNÖZÉS ÉS DEVIÁNS MAGATARTÁSOK MEGÍTÉLÉSE ANDREAS HEGYES BRASSÓI KAPITÁNY ÉS VÁROSI TANÁCSOS *DLARIUM*ÁBAN

Kulcsszavak: *bűnözés; napló; Andreas Hegyes; Brassó; városi tanács*

A városi krónikák és a hozzájuk hasonló elbeszélő források önmagukban való vagy összehasonlító vizsgálata felkeltette a bűnözés és bűnüldözés történetével foglalkozó kutatók figyelmét is, ugyanis kiváló forrásnak bizonyulnak a korabeli büntetőjogi véleményformálódás követésére. A jogi szempontú megközelítések választ remélnék a büntetőügy és a büntetőügyi kompetenciák kérdésére, a hatósági büntető hatalom legitimációs kísérleteire, azaz hogy hogyan terjesztette ki befolyását a politikai szférára, a vallás és a büntetőjog kapcsolatára a bűnözés viszonylatában.¹ Ugyanakkor a városi krónikák vizsgálatában nem elhanyagolandó az az elvárás sem, hogy az erdélyi szegényes forrásadottságok közepette a bűnesetek említései többletadatokkal szolgáljanak a kriminalitástörténet számára is.

Andreas Hegyes brassói városi tanácsos 1613 és 1617 közötti hivatali tevékenységéről vezetett naplója² több szempontból is kiváló forrásnak bizonyul a bűnözés és

* DERZSI Júlia (1972), PhD, történész, tudományos munkatárs, Román Akadémia Nagyszombeni Társadalom- és Humántudományi Kutatóintézete, Nagyszomben, jderzsi@icsusib.ro

- 1 Christoph HEIDUK: *Die Diskussion über das Strafrecht in spätmittelalterlichen Chroniken Schlesiens und der Lausitz = Krieg und Verbrechen nach spätmittelalterlichen Chroniken*. Hrsg. Christoph HEIDUK–Almut HÖFERT–Cord ULRICH. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1997. 9–110.
- 2 Andreas HEGYES: *Diarium, in welchem die Kronstädter Magistrats-Personen vom J. 1614 an namentlich angeführt werden, vom J. 1613 bis 1617 = Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó. V. Chroniken und Tagebücher. II. (1392–1851)*. Hrsg. Julius GROSS. Brassó, 1909 (a továbbiakban *Quellen V*). 449–594. Andreas Hegyes négy munkáját jelzi a történettudomány: diáriuma mellett fennmaradt egy német nyelvű kézirat *Chronica ab anno Christi 1038–24*, Eugen von Trauschenfels neki tulajdonítja Hieronimus Ostermeyer krónikájának kiegészítését az 1562–1570-es évekre (*Fortsetzung der historischen Ostermeyers vom Jahre*

deviáns magatartások korabeli megítélésének elemzésére. Hegyes művének legnagyobb része Brassó történetével foglalkozik. Naplója műfaji szempontból a városkrónikákhoz hasonlít, de azokhoz képest sokkal bővebb adatokkal szolgál. Információkat közvetít nemcsak a városban felmerülő bűnesetekről, hanem a bűn és bűnelkövetés előfordulásának tapasztalati tudásáról, mégpedig olyan módon, ahogyan azt a büntetőeljárást lefolytató vagy a büntetések végrehajtását felügyelő hivatalnok láttatni kívánta. Az eseménytörténeti és várostörténeti megközelítéseken túl a naplót több szempontból is kutatták az idők folyamán. A diárium a századok énképe és a másikhoz, az alteritáshoz való viszonya miatt érdekli Ștefania Maria Custurát,³ Cziráki Zsuzsanna pedig udvar- és diplomáciatörténeti szempontból értékeli munkáiban adatait.⁴ A bűnözők és a bűnüldözés vonatkozásában felmerülő gazdag adatokra viszont ez ideig csak George Damian újságíró figyelt fel 2011-ben történelmi tematikájú blogján (*Historice. Blog cu istorie*), ahol részleteket is közölt a napló első részének (az 1613. évnék) általa végzett román fordításából.⁵

1562–1570 = *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. III. Hrsg. Eugen v. TRAUSCHENFELS. Kronstadt, 1860. 51–52) és egy krónika kivonatát 1603–1612 között (*Auszug aus der Chronik eines Ungenannten vom Jahre 1603 bis 1612*). Lásd SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. MTA, Bp., 1896. 576–577. Műveinek kiadását Anton Kurz készítette elő, majd Eugen von Trauschenfels folytatta a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* megbízásából: *Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. N.F. Kronstadt, 1860. 50–56, 266–272, 273–332. Adatokat közöl róla Georg DANIEL TEUTSCH: *Mitteilungen zum „Diarium des Andreas Hegyes vom Jahre 1613–1617“*. Korespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1880. 3. sz. 89–91. A napló a *Brassó város történetének forrásai* (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó*) ötödik kötetében (a krónikákat és naplókat megjelentető alrész második kötetében) jelent meg, ugyanott kiadója, Wilhelm Friedrich Seraphin a mű bemutatását is elvégzi. Wilhelm Friedrich SERAPHIN: *Andreas Hegyes = Quellen V. LXXII–XCVIII*. Hieronymus Ostermayer krónikájának másolata, egy korábbi másolat alapján, Hegyes naplójában maradt fenn, kétrét tűrt lapokra írva. SZEGEDI Edit: *A városi történetírás kezdetei Brassóban = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk. PÁL Judit–FLEISZ János. Pro Print, Csíkszereda, 2001. 98–118. 105; LIVIU CÎMPEANU: *Cele mai vechi cronici săsești din Transilvania. Cronicarii sași din Brașov și scrierile lor în secolului al XVI-lea*. Studii și Materiale de Istorie Medie XXIX(2011). 222.

3 Ștefania Maria CUSTURA: *Identity and Alterity in a Seventeenth Century Diary*. *Journal of Romanian Literary Studies* 2004. 4. sz. 385–391.

4 CZIRÁKI Zsuzsanna: *Bethlen Gábor fejedelmi látogatásai Brassóban a városi számadáskönyvek tükrében*. *Aetas* 26(2011). 2. sz. 5–31; Uő: *Prince Gábor Bethlen's Visits to Brassó as Reflected in the Town Account Books*. *Hungarian Historical Review* 2(2019). 4. sz. 901–928; Uő: *„Eodem kommt ein Tschäus von der Portt“*. *Török követek és hírvivők fogadása Brassóban a XVII. század első felében = Az Oszmán–Magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. 7. Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Pilsicsaba, 2013. 21–33.

5 <https://historice.ro/prima-parte-a-jurnalului-lui-andreas-hegyes/> (Utolsó megtekintés: 2021. 08. 21.)

Andreas Hegyes 1578. november 30-án született Brassóban. Családja segesvári származású volt, apja, Johann Hegyes (*Hedgyes* vagy *Hedtisch*) testőrként szolgált I. Ferdinánd, Károly főherceg és Habsburg Miksa udvarában, 1567-ben nemességet nyert, és Erdélybe visszatérve, Brassóban telepedett le. Anyja – Trausch szerint – Peter Armbruster (1555–1575 között városi tanácsos) Anna nevű lánya volt.⁶ Naplójában Hegyes nem említi ezt a rokonságot, hanem csak arról számol be, hogy apja (egyik) felesége Lucas Hirscherné lánya volt.⁷ Anyja korai elvesztését látszik igazolni a városi osztálykönyvben egy 1580-ból fennmaradt feljegyzés, amely szerint a család vagyonát *Hannes* (Johannes) *Hedgyes* gyermekei részére osztályra bocsátotta.⁸ A feleség halálakor leltárba vett ingó és ingatlan javak a család viszonylagos jómódjáról árulkodnak. A felsorolt tételek között viszont nem szerepel egyetlen városi lakóház sem, csupán harmincnégy ekfeldnyi termőföld és egy majorház, a hozzá tartozó gazdasági épületekkel és kocsiszínnel. A háztartás tárgyi felszerelése is a család fényűző életmódjáról árulkodik. Az anyagi környezetből nem hiányzott a hintó, a többféle arany ékszer (főleg gyűrűk) és ezüst, az övek, a csatok és kapcsok, a brokátok és drága ruhák (egyetlen női damasztruhát 32 forintra értékelték az osztóbírók), de a kárpitok, a szőnyegek és a képek sem. Birtokai után származó jövedelmét Johann Hegyes feltehetőleg pénzügyletekből vagy kereskedelemből egészítette ki. A termőföldek és kintlevőségek 1149 forint és 90 dénárba becsült összegét felesége halálakor tetemes tartozás terhelte (654 forint), érintve a gyerekeknek járó részt, az anyai egyharmadot is. Amint naplójából kiderül, Andreas Hegyes megélhetését később szintén a külvárosi majorház, a szántók és a kertek biztosították. Melléjük a város határában szőlőtulajdont is szerzett, a hozzá tartozó pincével, ahol a bor mellett vermutot is készített.⁹ A Hegyes család életmódja minden bizonnyal megkövetelte a gyermek Andreas valamilyen fokú iskoláztatását, s mivel kézműves mesterséget később nem művelt, feltehetőleg szakmát sem tanult. Trausch szerint nevelésben Brassóban, majd

6 JOSEPH TRAUSCH: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. II. Kronstadt, 1870. 82. Armbrusterről lásd FRIEDRICH STENNER: *Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*. Brassó (Kronstadt), 1916. 5.

7 SERAPHIN: *i. m.* LXXIII.

8 A Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Osztálya [Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale], Brassó város levéltára [Fond Primăria orașului Brașov], Osztóbírók intézménye [Subfond Divizorat], Osztályok és fogalmazványok [Seria Concepte și diviziuni], nr. 1 (1578–1597), 45^v–46^r. Az osztálykönyv nem tünteti fel sem a feleség, sem a gyerekek nevét, mindazonáltal az anya halálának időpontjából feltételezhetjük, hogy a naplóiros családjáról van szó. A városi számadáskönyvek alapján következtetve Stenner szerint bizonyos Johann Hegyes (I.) városi tanácsos volt 1576-ban, valamint 1584–1588 között (STENNER: *i. m.* 67.), amely körülmény elősegíthette Andreas Hegyes beválasztását is a városi tanácsba.

9 HEGYES: *i. m.* 519, 527.

utazásai során részesülhetett.¹⁰ A fiatal Hegyes 1608-ban már nős volt, Catharina Greisslerint vette feleségül, akitől három gyermeke született.¹¹ Fiát, Johannest külföldi egyetemen taníttatta, aki 1637-ben a brassói iskola rektora, majd városi prédikátor, 1648-tól pedig höltövényi lelkész lett.¹²

Miután 1613-tól a 35 éves Andreas Hegyest beválasztották a városi tanácsba, megnyílt előtte az út a társadalmi érvényesülésre.¹³ Tanácsúrként az évek folyamán több közfeladatot látott el. A hivatal felvételének évében már városkapitányként működött, ebbéli tisztségében 1613. június 29-én a következő évre is megerősítették.¹⁴ A belső tanács tagjaként az adók elosztásáért és behajtásáért felelt (*Zinsherr*) előbb a Corpus Christi, 1617-től pedig a Petri városrészekben. Szintén tanácsúri pozíciójának köszönhetően intéző volt a város különböző birtokain (1614-ben Szotyor és Kőkös, 1616-ban Persány, Grid és Holbák, 1617-ben Szunyogszék településeken), 1616-ban és 1617-ben pedig osztóbíróként volt tevékeny.¹⁵ Legmagasabb tisztségét 1626-ban töltötte be, midőn a város második legfontosabb hivatalnokává, azaz városgazdává (*villicus*, *Stadtthann*, *questor*) választották.¹⁶ Halála 49 évesen, 1627. augusztus 27-én következett be. Martinus Ziegler krónikáiról megemlékezése szerint élete utolsó évében *senator* és *proquaestor* (öreg, hivatalt viselt *villicus*) volt.¹⁷ Tanácsosként komoly

10 TRAUSCH: *i. m.* 82.

11 Uo.

12 Johannes Hegyes a gimnáziumot Brassóban (1629), Danzigban (1629) és Thornban (1632), egyetemi tanulmányait Rostockban (1634) végezte, 1635-ban a brassói iskola lektora, 1637-ben rektora, 1640-től szülővárosának prédikátora (segédlelkésze), 1648-tól pedig höltövényi lelkész lett, 1650-ben halt meg. ERNST WAGNER: *Die Pfrarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. 197–198.

13 Hegyes a tanácsúri tisztséget Stenner szerint 1612-től, Seraphin szerint 1614-től töltötte be. A naplóban közölt 1614. eleji tanácslista rangsora azonban azt igazolja, hogy 1612. legvégén választották be a testületbe, és 1613 elejétől gyakorolta hivatását. Trausch szintén 1613-tól számolja Hegyes hivatali idejét. STENNER: *i. m.* 60; SERAPHIN: *i. m.* LXXIII; HEGYES: *i. m.* 486; TRAUSCH: *i. m.* 82.

14 HEGYES: *i. m.* 463.

15 SERAPHIN: *i. m.* LXXIII.

16 STENNER: *i. m.* 61.

17 Martinus ZIEGLER: *Virorum Coronae exminiorum ac illustrium vita, honores et mors (Auszug. Fortgeführt und ergänzt von Georg Mathiae und Josef Trausch)* = *Quellen* V. 99–132, 103. A főtisztviselőket Brassóban évente választották, rangban a két legidősebb tanácsos közül a bírót, a két utána következő közül pedig a *villicust*. A választáson alulmaradó jelöltek, az öreg bíró (*alte Richter*) és az öreg városgazda (*alte Hann*, *proquestor*) nem veszítettek tekintélyükből és fontosságukból, intézők maradtak a város különböző birtokain. A hivatali idő alatt elhunyt bíró helyébe a *proquestor* került, az új *villicus* pedig, hogyha nem tettek kivételt, a negyedik legidősebb tanácsosi helyről került pozícióba. George Michael Gottlieb von HERRMANN: *Das alte Kronstadt: eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*. Böhlau, Köln–Weimar, 2010. 288.

tekintélyre tehetett szert, hiszen részt vett a város legfontosabb politikai küldetéseiben.

Családi és hivatali kapcsolatai alapján Andreas Hegyes Brassó előkelő és befolyásos társadalmi rétegéhez tartozott.¹⁸ Naplójában testvérének nevezi Simon Loy városi tanácsost,¹⁹ Clemens Goldschmidtet pedig – akit 1614. február 17-én választottak be a város legfelsőbb vezetői testületébe – keresztapjának.²⁰ Hegyes Martha nevű nővére, második férje halála után, az ifjabb Daniel Reipchius, vidombáki lelkész felesége lett.²¹ Az 1615. július 12-én megtartott kézfogót, majd az ezt 19-én követő esküvőt Hegyes házában tartották.²² A Reipchius családdal való kapcsolat már korábban is fennállt, Hegyes szintén Martha névre hallgató lányát az öreg Daniel Reipchius özvegye, Anna Maria von Witteberg keresztelte.²³ Baráti jó viszonyt ápolt több városi előljárával, köztük Andreas Georgias jegyzővel, Paul Bamphi tanácsossal, a Draudt

18 Hegyesnek négy lánytestvére volt, akik lelkészekhez vagy a város befolyásos családjaihoz leszármazottjaihoz mentek férjhez: Catharina férje Wolfgangus Göbel szászhermányi (Honigberg) lelkész; Martha harmadik férje Daniel Reipchius, vidombáki (Weidenbach) és feketehalmi (Zeiden) lelkész; egy harmadik lány 1603-ban lett Lucas Hirscher fia, Johannes felesége. SERAPHIN: *i. m.* LXXIII.

19 Simon Loy 1613-tól 1614. március 5-én bekövetkezett haláláig volt városi tanácsos. HEGYES: *i. m.* 492; STENNER: *i. m.* 91.

20 HEGYES: *i. m.* 491. Legtöbbet emlegetett, szeretett sógora, a vadászatokon hűséges kísérője, családi események, baráti lakomák elmaradhatatlan meghívottja, Jacobus Phylph, úgy tűnik, nem viselt hivatalt, és 1615. március 14-én halt meg. Halála után az osztályt, nővérének legközelebbi férfitrokonaként, Hegyes végezte. Uo. 518–519.

21 Uo. 525–526. Szintén Hegyes naplójából értesülünk arról, hogy az ifjabb Reipchiust 1616. április 20-án feketehalmi lelkésznek választották. Uo. 550. 1625-ben halt meg Feketehalmon, miután 1618-tól kezdve több alkalommal is betöltötte a barcasági káptalan dékánjának tisztségét. WAGNER: *i. m.* 260.

22 A nem sokkal korábban özvegyen maradt nővér kezét az ifjabb Reipchius a barcarozsnyói Paul Speckelius révén kérte meg Hegyestől 1615. június 29-én. A kézfogó előtt a két család még kiegyezett a házasság megkötésének feltételéről, amely szerint az özvegy négy gyermekének 50 forintot különítettek el az anyai harmadból. Ezentúl Hegyes megvásárolt nővérétől egy szőlőt 200 forintért, Reipchius beleegyezésével. Az esküvőt július 19-én tartották, 18 asztalnyi férfi és női vendéggel, majd 20-án folytatták 9 asztalnyi meghívottal. HEGYES: *i. m.* 525–526.

23 Uo. 459. Daniel Reipchius/Reipchen (1546, Brassó–1612. január 29., Vidombák) evangélikus lelkész, Wittenbergben és Tübingenben tanult, 1578–1580-ban brassói városi segédlelkész, 1580-tól vidombáki lelkész, 1606-tól több alkalommal dékán. Feleséget németországi úttjáról hozott. SZINNYEI: *i. m.* 721; WAGNER: *i. m.* 92. Hegyest és feleségét vendégül látta ifjabb Daniel Reipchius vidombáki házában már az esküvő előtt is (1614. augusztus 31-én). Anna Maria von Wittenberg temetésének említésekor (1614. október 27.) Hegyes megjegyzi, hogy az asszony szeretett keresztapja, az öreg Daniel Reipchius felesége volt. HEGYES: *i. m.* 503, 506.

és Greissing család több tagjával vagy a segesvári Schesserekkel.²⁴ Amikor 1613. április 8-án eret vágtak rajta, a korban elterjedt gyógymódnak számító műtéten sógora és még két városi méltóság is jelen volt: Johann Armbruster városi tanácsos²⁵ és Johann Bogner, a híres egyházi és világi jogász, Petrus Apus Bogner fia.²⁶ Hegyes keresztelte a barcaszentpéteri lelkésznek, Johannes Meliusnak Agneta nevű lányát²⁷ és a brassói városi lelkésznek, Marcus Fuchsnek a fiát.²⁸ Családi és személyes kapcsolatai bizonyára nemcsak hivatali előmenetelére, hanem politikai pártfogolásaira is befolyással voltak. Diplomáciai küldetéseiből a városba visszatérve, rendszerint felkereste, esetenként otthonában fogadta egyik vagy másik tanácsurat, akárcsak korának megannyi közéleti szereplőjét. Politikai szimpátiái tekintetében a napló alapján úgy tűnik, hogy Hegyes szorosán nem sorolható a város egyik pártjához sem. A 17. század eleji Erdély hatalmi harcaiba belebonyolódó Brassó pártharcairól, a várost uraló politikai elit megosztottságáról, a „törökösök” és „gáborosok” széthúzásáról viszonylag objektí-

- 24 Andreas Georgias (?–1633. szeptember 28.) 1614–1626 között városi jegyző, 1616-tól tanácsos, 1627–1630 között városgazda, 1632–1633 között bíró. Paul/Peter Bamphi/Bánfi 1613–1634 között brassói városi tanácsos, fennmaradt az 1599–1616 között vezetett naplója (*Tagebuch des Petrus Banfi = Quellen V. 417–432*). Johannes Draudt (1557–1627) 1590-től városi tanácsos, 1596–1599 városgazda, 1604–1607, 1609–1611, 1613, 1620-ban főbíró. STENNER: *i. m.* 6–7, 32, 52–53. Hegyes személyes kapcsolatot ápolt Andreas Georgias jegyzővel, Johannes Draudt városbíróval családi eseményeken is találkozott, feleségeikkel az üvegszűrnél sétáltak. Hegyes felesége keresztelte Georg Draudt első lányát, Annát. Johannes Greysingh városbíró testvére, Lucas Greysingh esküvőjének meghívottja volt. Johannes Greysingh füves kertjében nyúl vadászaton vettek részt. Hivatalos volt a segesvári Paul Schesser kézfogóján és esküvőjén. Házánál tartott mulatságon vendégei voltak, mások között, Johannes Schinker Segesvárról, Lucas Greysing, Cirillus Greysingh, Paul Schesser, Michael Weyss veje. HEGYES: *i. m.* 502, 506, 509, 520, 524.
- 25 Johann Armbruster brassói tanácsos 1586–1592, illetve 1613–1614 között foglalkozására nézve szabó. STENNER: *i. m.* 5.
- 26 Johann Bogner (?–1659) a brassói gimnáziumot 1589-ben végezte, 1603-tól evangélikus lelkész Szászveresmarton (Rothbach), majd 1615-től Keresztényfalván (Neustadt). Apja a jog- és orvostudományok doktora (Dr. utr. jur.), Petrus Apus Bogner (1531–1591), 1578-tól brassói városi lelkész, több alkalommal a barcasági káptalan dékánja. Anyja Anna, Joachim Koch városi tanácsos lánya. WAGNER: *i. m.* 54–55, 148.
- 27 Johann Melius (?–1616) a brassói gimnáziumban tanult (1589), 1604-től szászveresmarti, 1613-tól barcaszentpéteri lelkész. Uo. 243. 1616. május 13-án bekövetkezett halála feljegyzésében Hegyes megjegyzi, hogy a lelkész keresztapja volt. HEGYES: *i. m.* 552.
- 28 1615. november 6-án; a másik keresztapa Daniel Fronius (1615–1631 között városi tanácsos, 1620–1622 között és 1627-ben városgazda, 1623-ban, valamint 1626–1627 között főbíró) volt. Uo. 534; STENNER: *i. m.* 43. Markus (Vulpinus) Fuchs (1557–1619) a brassói gimnázium (1574) után a wittenbergi egyetemen tanult (1578), 1582-ben a brassói gimnázium lektora, majd brassói segédlelkész, 1590-től szászhermányi, 1602-től barcarozsnyói, 1605-től brassói lelkész, 1608-tól többször a káptalan dékánja. WAGNER: *i. m.* 64. Marchus Fuchs keresztelte Hegyes Anna nevű lányát. HEGYES: *i. m.* 554.

ven számol be, de az események bőbeszédű bemutatása ellenére sem derül ki esetleges pártállása.²⁹ Személyes jó viszonyt ápolt viszont Johann Benknerrel – a földvári csatában életét veszítő Michael Weiss városbíró politikájának folytatójával, a brassói ellenállás kulcsfigurájával, Bethlen Gábor fejedelmi tanácsosával – nemcsak annak sikerei közepette, hanem bukása után is.³⁰ A napló talán legtöbbször emlegetett brassói diplomatájaként Benkner jelentős helyet foglalhatott el Hegyes életében. A bejegyzésekből a szász politikus csaknem minden diplomáciai küldetéséről értesülünk. Ugyanakkor Hegyes beszámol személyes viszonyuk alakulásáról is,³¹ Benkner jelleméről és kedélyállapotairól,³² és követi életét azután is, hogy árulása miatt a fejedelem

29 Uo. 467.

30 Johannes Benkner (János) (1580–1653) brassói polgár (1612-től városi tanácsos, 1615–1616 között városgazda) részt vett abban a portai diplomáciai küldetésben, amely Báthory Gábor megbuktatását készítette elő. Bethlen Gábor hatalomra jutása után beválasztották a fejedelmi tanácsba. Az erdélyi Habsburg-párt megszervezésében vállalt szerepe miatt elvesztette a fejedelem bizalmát, árulása miatt nem ítélték halálra, de eltiltották a közéleti szerepléstől nemcsak Erdélyben, hanem Brassóban is. Politikai szerepvállalásáról lásd CZIRÁKI Zsuzsanna: *Két világ határán. Johannes Benkner 17. századi erdélyi szász politikus bécsi és konstantinápolyi diplomáciai tevékenysége*. Belvedere XXIV(2012). 3. sz. (a továbbiakban CZIRÁKI: *Johannes Benkner*) 17–35.

31 Johann Benkner neve ott szerepel Hegyes állandó meghívottai között családi eseményeken, vadászatokon, sétákon. Vendége volt névnap vagy egyéb alkalmakból szervezett mulatságokon (egyebek mellett 1613. május 25., december 1., 1614. június 2., július 27. és 1616. május 8. HEGYES: *i. m.* 460, 483, 497, 499, 551.), közös vadászatokon vettek részt (1614. március 31., 1615. április 20., 1616. április 4. Uo. 493, 520, 549.), feleségeik társágában együtt utaztak Feketehalomra (1613. december 29., 1615. augusztus 10. Uo. 485, 527.). Benknerné szintén gyakran megfordult Hegyes házában (1614. július 22., 1615. november 30. Uo. 499, 535.). Martha nővére kézfogóján Benkner nevét a vendéglista legelején találjuk. Uo. 526.

32 Hegyes elmeséli, amint az 1614. évi augusztusi medgyesi országgyűlésről hazafelé menet a fejedelem által különböző megbízatással visszatartott Benkner a Brassó felé tartó úton Hegyest és Michael Forgatsch tanácsost Szentágotánál beérte. Mivel Benkner a hirtelen jött küldetés miatt élelmiszer nélkül kelt útra, honfitársaitól kért enni, ám azok, nem számolva váratlan megjelenésével, megtagadták a segítséget. Hegyes szerint Benkner zokon vette a visszautasítást, annál is inkább, mivel eleve haragos volt az egész éjszaka tartó lovaglás miatt, és mert útközben egy szép pisztolyát is elvesztette. Más helyen a napló kegyeletteljes elragadtatással számol be Benkner legfiatabb lányának temetéséről (1616. április 22.), amelyen, szokatlan módon, diákok kíséretében nyolc lelkész vett részt. Amikor feleségeik és Georg Schramm kíséretében a Hőltövény határában begyűjtött városi széna számbavételekor a munkát két napos mulatsággal kötötték egybe, Benkner „mértéken felül jókedvű volt” (1615. augusztus 10.). Csodálattal teli tisztelettel beszél Hegyes Benknerről akkor is, amikor a szőlőskertjében rendezett nyulvadászaton és az azt követő mulatozás másnapjának reggelén a szász politikus otthagya a társaságot, és dolgára sietett, „akárcsak egy becsületes katona, pedig az ilyen összejövelekkor máskor ő volt a társaság lelke”. (1616. április 4–5.) Uo. 501–502, 548, 527, 549.

eltiltotta a közéleti szerepléstől.³³ Hegyes nem rejtette véka alá nemtetszését akkor sem, ha a város és a szászok potenciális szövetségeseit kellett megítélnie. Nemcsak a magyar nemesekről tett csípős megjegyzéseket,³⁴ hanem honfitársaival sem kivételezett, hogyha helytelenítette azok viselkedését.³⁵ Saját szerepe tekintetében, kapitányi hivatalával járó feladatai miatt is, a heves politikai vitákban a békítő képében tetszelgett. Midőn Báthory Gábor követei, Cserényi Farkas és Putnoki János összetűzésbe kerültek az őket tulajdonképpen túszként tartó vendéglátójukkal, Georg Gekel brassói polgárral (Putnoki szájon vágta Gekelt), Hegyes azt írja, hogy nem volt könnyű lecsendesítenie a kedélyeket, és ha nem ment volna rögtön a helyszínre, a gárda vélhetően darabokra aprította volna a magyarokat. Ugyanakkor hozzátette, hogy ha a város követei viselkedtek volna hasonlóan az udvarban, bizonyára nem úszták volna meg csupán pénzbüntetéssel.³⁶

Naplóját Hegyes 1613. március 21. és 1617. május 14. között vezette, utolsó, március 21-i dátummal kelt bejegyzése a lapszálon olvasható.³⁷ A naplóban személyes, azaz saját maga által megélt, látott vagy hallott tapasztalatait jegyezte fel. Lényegében a hivattal összefüggő tevékenységeiről tájékoztatott, de beszámolt családi eseményekről, szabadidős szórakozásairól, a birtokán végzett gazdasági munkákról, szélsőséges időjárás jelenségekről, a városban zajló politikai fogadásokról, kulturális vagy vallási rendezvényekről.³⁸ Napra készen vagy pár nappal az események után fel-

33 Hegyes követi Benkner sorsát annak bukása után is. 1617. március 29-i feljegyzésében leírja, hogy Benkner Havasalföldre utazott számba venni jószágait, amelyeket Raduly vajdától kapott, mely alkalommal azt kívánta neki, hogy járjon szerencsével és haszonnal. A tanács és a centumvirek 1617. április 26-án napirendre tűzték a hivatalától eltiltott politikus egyik ügyét, megtiltván neki, hogy a szőlőskertben felhúzott épülete köré falat építsen. A személyes kapcsolat sem szakadt meg a két család között, 1617. január 1-én Botfaluban együtt köszöntötték az újévet, február 26-án pedig szintén együtt töltötték az időt a keresztényfalvi falugazdánál. Uo. 574, 581, 589, 593.

34 A Magyarogli pasa mellett tolmácsként foglalkoztatott Horváth Györgyről és általában a magyar urakról a napló kifejezetten negatív képet fest. CZIRÁKI: *Johannes Benkner*. 26.

35 A Benkner-rokonsághoz tartozó Christian (*Chrestell*) Benckner, a százak tanácsának szószólója (*Wortmann*) Hegyes közeli baráti, szövetségesi köréhez tartozott. Amint Nassuph basától híreket hozott a nagyvezír haláláról (1614. október 31.), Hegyes megjegyzi, hogy ez volt az első hír, amelyet ő jelentett, s ami igaz is volt. Ennek ellenére, temetésén mondott megemlékezésében (1616. január 27.) meleg hangon szólalt meg, megjegyezvén, hogy nem látott olyan embert, aki lóhoz, kutyához, madárhoz, vadászathoz, játékhöz és iváshoz nála jobban értett volna. HEGYES: *i. m.* 508, 516. Christian Benckner közéleti ügyeiről lásd CZIRÁKI: *Johannes Benkner*. 26.

36 HEGYES: *i. m.* 458. Báthory követjeinek brassói szerepéről lásd SZILÁGYI Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867. 344.

37 SERAPHIN: *i. m.* LXXXIII.

38 Hegyes gyakran számol be városi eseményekről (követfogadásokról, fejedelmi látogatásokról), prédikációkról (egy 1614. november 23-i bejegyzés például a prédikáció szövegét és a

tehetőleg jegyzetekből írt, több helyen előre is jelzett később bekövetkezett történéseket. Összegző, összefüggéseket kereső írása tiszta, logikus gondolkodásáról és mind a közéleti dolgok, mind a hivatali szolgálat iránti leplezetlen érdeklődéséről árulkodik.

Azok az időszakok, amikor hivatali tevékenysége folytán Brassóban tartózkodott, bizonyára teljes körű felsorolását adják a tanácsúri elfoglaltsággal járó tevékenységeinek. Hegyes ugyanis nemcsak a fontos politikai eseményekről írt, hanem a városi igazgatás mindennapos ügyeiről, a városházán vagy a regnáló bírónál hetente több alkalommal tartott tanácsulésekről, bírósági esetekről, kivégzésekről is. A hivatali ügyintézés olyan eseménynek tekintette, amelyről, a városi krónika műfaji sajátosságának megfelelően, írnia kellett. Beszámolóí információkban igen gazdagok, és értékes adatokat közölnek a városi tanács szervezeti és testületi működéséről: a külső és belső tanács megválasztásának módjáról, hivatalok felvételéről és letételéről, eskütétel menetéről, testületi rangsorról, állások elosztásáról, javadalmazások körüli vitákról és elégedetlenségekről, számadásokról. A leírás ugyanakkor közvetíti azt a szemléletet, amely a korabeli városi hivatalnoki tapasztalatnak megfelelt.

A napló által említett brassói események, így a városban előforduló bűnesetek említése szempontjából is az a legfontosabb aspektus, hogy azokat a hivatali környezetben idézi fel. A vádlottak kínvallatását, az akasztásokat és a lefejezéseket a végrehajtó hatóság működésén keresztül látjuk, az elbeszélésnek keretet szab a városi igazgatással járó tevékenységek sokféleségének dinamikája, napi ritmusa. Hegyes naplójának a bűnesetekről szóló leírásai számottevően különböznek a korból ismert más emlékirók hasonló témájú feljegyzéseitől. Így például elütnek a vele kortárs Michael Forgatsch beszámolóitól, akinek feltehetőleg személyes indoka fűződött ahhoz, hogy a Brassóban vagy a Barcaságban előforduló bűncselekményeket írásában megemlítsé (apjának testvérét ugyanis 1557-ben rablótámadásban ölték meg, 1526-ban pedig unokaöccsét is).³⁹ De eltérnek a későbbi krónikások, például Joseph Teutsch szászmagyarosi lelkész csaknem szenzációhajhász és moralizáló történeteitől is.⁴⁰

példabeszédet is leírja), a templomban tartott *Comoediákról* (1616. március 12.: *Comoedia von der Castitas*; más előadások 1614. január 10., február 16. Az 1616. február 16-án megtartott előadás címe: *Daniel und Löwengrueben/Dániel az oroszlánok vermében*; 1617. február 2.: *Comoedia von der Annabella und König Ferario, dann auch seinem Sohn Tiberio*; február 8-án a tanács mindkét darabot megtekintette). Uo. 488, 491, 510, 517, 542, 576, 578.

39 Michael FORGATSCH: *Kalender-Aufzeichnungen (1563–1633), mit Zusätzen von Valentin Forgats, Christoph Greissing, Valentin Greissing, Asarella Mederus, Marcus Draudt (1203–1694) = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó (Kronstadt)*. IV. *Chroniken und Tagebücher*. I. (1143–1867). Brassó, 1903. 41.

40 Joseph TEUTSCH: *Kurzgefasste Jahr-Geschichte von Siebenbürgen, besonders Burzenland (1345–1748) = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó (Kronstadt)*. VI. *Chroniken und Tagebücher*. III. (1549–1827). Brassó, 1915 (a továbbiakban *Quellen* VI). Joseph Teutsch

Hegyes példái többek a pusztá említésnél, az eseményeket a hivatali élet narratívája formálja elbeszéléssé. A napló által felölelt időszakban, ha épp nem volt a várostól távol,⁴¹ Hegyes a brassói városi tanács által tárgyalt bűnesetek előfordulásának vélhetően hű nyilvántartását adja. Mindazonáltal a napló bűnesetekre vonatkozó adatait csak kellő óvatossággal kezelhetjük, koherens történeti elemzést a kriminalitástörténet, de még a büntetőjogi véleményformálás fejlődése szempontjából is csak a kora újkori városi krónikák összehasonlítása, illetve más forrásokkal való összevetése révén kaphatunk.

A napló mindenekelőtt a Brassóban és Barcaságban elkövetett bűncselekményekről számol be, főleg gyilkosság, rablógyilkosság, lopás, emberölés, testi sértés, hivatali visszaélés, házasságtörés és paráznasági esetekről. A feljegyzések alapján megállapítható, hogy ha a joghatóság területén elkövetett bűnesetek és deviáns magatartások

brassói születésű, apja otthagyta a családot, Havasalföldre vándorolt, ahol az orosz konzul gyógyszerésze lett, 1724-ben halt meg. Teutsch kitanulta a takácsmesterséget, de az apja írásbeli utasítására 20 évesen beiratkozott a brassói gimnáziumba, majd a hallei egyetemre járt (1729). Egy ideig házitanító volt, majd 1733-ban visszatért Brassóba, ahol a gimnázium tanára lett. 1754-ben kinevezték szászmagyarosi, majd néhány hónap múlva szászhermányi lelkésznek. Krónikája 1345-től 1748-ig sorol fel eseményeket Erdélyről és a Barcaságról, bűnösök kivégzéséről szóló adatot először 1588-ból közöl, ismeretlen forrásból. Feljegyzései rövidек, a bűnesetekre és kivégzésekre fókuszálnak, érdeklődésében előkelő helyen állnak a rendhagyó esetek, szodómia, nemi erőszak, paráznaság, méreggel ölés; különös előszeretettel jegyzi az öngyilkosokat.

- 41 Hivatali útjai alatt Hegyes értelemszerűen a megbízatással kapcsolatos eseményekről tudósított. Időszakok, amikor nem tartózkodott a városban: 1613. június 5–11., 16–27. (Brassó képviselőjében Vizaknán Báthory Gábornál, Michael Forgatsch tanácsossal együtt), augusztus 27–30. (Magyarogli táborában Focşani alatt), szeptember 9.–november 9. (Johann Benknerrel és Simon Loy tanácsossal a hadakkal Brassó alatt, Gyulafehérváron, Tordán, valamint Kolozsváron Bethlen Gábor fejedelemmé választásán), 1614. január 24.–február 14. (az Universitas megbízásából Brassó képviselőjében a fejedelemhez utazott Szebenbe Michell Fronius, Johannes Roth jegyző társaságában, Szeben átadásáról tárgyalni), március 20–29. (Johannes Benknerrel együtt Fogarasba ment Bethlennel tárgyalni), április 18.–május 20. (a városbíróval Marosvásárhelyre ment Daróczy Ferenc, Ericus Lassotta császári küldöttek fogadására), július 28.–augusztus 1. (Câmpulungban az évi vásáron), augusztus 6–15. (a megyei országgyűlésen Michael Forgatsch tanácsossal és Johann Benknerrel), október 9–20. (az enyedi éves vásáron), 1615. április 30.–május 25. (a május 6-án kezdődő országgyűlésen Gyulafehérváron s „hosszú diétán” több mint 300 bírósági ügyet tárgyaltak, 22-én átment Szebenbe az Universitas gyűlésére, megtanácskozni Horváth György kiadátását a fejedelemnek), szeptember 25.–október 17. (országgyűlésen Kolozsváron, a bíróval és Casper Kirschner tanácsossal), 1617. március 6–11. (Fogarason a fejedelemnél, Michell Forgatsch tanácsossal, a Törcsvárt érintő követelés miatt), május 2–14. (Gyulafehérváron a bíróval, Lucas Knez tanácsossal és a jegyzővel). HEGYES: *i. m.* 462–463, 469, 472–481, 488–489, 493, 495–496, 499, 501–502, 506, 520–522, 531–532, 586–587, 594. Az eseménytörténeti háttérhez lásd Lovas Rezső: *A szász kérdés Bethlen Gábor korában*. Századok 78(1944). 1–3. sz. 447–490.

listája nem is teljes – hisz kisebb súlyú deliktumokra, kihágásokra mért szankciók kiszabását többféle különleges joghatósággal rendelkező intézmények (egyebek mellett a városgazda és a céhbíróságok) is elrendelhettek a városban –, de a főbb bűncselekmények előfordulásának gyakorisága, illetve azok a városi tanács által tárgyalt esetek, ahol a közzvádi eljárás lehetősége is felmerült, feljegyzésre kerültek. A bűnesetek számbavételekor ugyanakkor az is meghatározó volt, hogy adott évben Hegyes tanácsosként milyen feladatokat látott el. Ebből a szempontból reprezentatívak az 1613., 1614. és 1615. évek feljegyzései, azok az időszakok, amikor Hegyes otthon tartózkodva, városkapitányként, illetve a bűnügyi eljárás lefolytatásával megbízott tanácsosként részt vett a kínvallatásokon, és felügyelte a büntetések, legfőképpen a kivégzések végrehajtását. Nem véletlen, hogy ez az időszak a bűncselekmények számbavétele szempontjából gazdagabb, mint az utána következő. Hegyes városkapitányságának idejéből kihágásokról és kisebb szabálysértésekről is értesülünk. Ugyanakkor a napló 1616. és 1617. évi, Hegyes osztóbíróként tevékenykedő időszakának bejegyzései többnyire már csak a súlyosabb eseteket említik. A napló ekkor az osztályokról és a házak értékének felbecsüléséről szóló adatokban bővelkedik, bűncselekményekről csak akkor esik szó, amikor szerzője a városi tanács bíróági üléseiről tudósít.⁴² Az ekkor készített leírások mindazonáltal hosszabbak, esetenként megidézik a bűncselekmények elkövetésének körülményeit vagy az ítéletek meghozatalánál alkalmazott törvényeket.⁴³

42 Osztóbírói kinevezést Hegyes először 1616. március 10-én, majd 1617. január 9-én kap. HEGYES: *i. m.* 547, 575.

43 1617. február 23-án a bíróság fejvesztésre ítélte a szentágotai származású Kocsis Györgyöt (*Georg Kocsis*), aki február 3-án, Barcaszentpéteren halálos kardcsapást ejtett Deák András (*Andreas Deak*). Az elbeszélés kitér a büntett elkövetésének körülményeire. Mind az áldozat, mind a tettes Lázár Istvánnál szolgáltak Gyurgyevóban (*Giurgiu*), aki épp a Brassóban csináltatott hintó után küldte legényeit, az előre menesztett Deák András és az árvapataki származású Geréb György (*Georg Greb*) után Kocsis Györgyöt is. A konfliktus Deák és Kocsis között robbant ki, a kezükre adott pénz elszámoltatásakor. Úgy tűnik, hogy Kocsis – a helyszínen lévő Geréb György békítő kísérletei ellenére – párviadalra hívta ki Deákot („Jer ki, Andras Diak, vagdalkozzunk!”), aki az anyját ért szidalmak hallatára („Jer ki, ha kurva nem az anyád!”) indulatait nem bírta féken tartani, kardot rántott. Mivel azonban a szoba mennyezete alacsony volt, kardja a gerendákon fennakadt, az éppen menekülni készülő Kocsis pedig olyan szerencsétlenül szúrt vissza feléje, hogy felhasította a jobb karját, és elmetsette rajta az ereket. Minthogy borbély nem volt a közelben, aki a vérzést elállíthatta volna, Deák gyorsan elvérzett. Hegyes a továbbiakban közli a bírói indoklást is: „Mivel az emberölés szándék nélkül történt, és ugyanakkor véletlenül, hogy még azok sem vettek észre semmit, akik ugyanabban a szobában tartózkodtak a vádltal és áldozattal, ezért a tanács az ügyet gondosan megvizsgálta, és a szász statútumok alapján a következőket állapította meg: hogyha valakit [párbajra] kihívnak, még ha a becsülete forog is kockán, nem követheti a kihívót, hanem jelentenie kell a bíróságon, a kihívó pedig a fejdíj felét tartozik [büntetésként] kifizetni, éspedig 20 forintot. Hogyha valaki azonban a sértést nem

Hegyes városkapitányi tevékenységét a napló első bejegyzésének időpontjától, 1613. március 21-től tudjuk követni. Újbóli egyéves megbízatását 1613. június 29-én kapta a várostól.⁴⁴ A városkapitányság nem számított azon tisztségek közé, amelyeket hagyományosan a városi tanácsurak töltöttek be, nem volt összekötve a tanácsosok által végzett hivatali ténykedéssel.⁴⁵ Mindazonáltal a tanácsúri és városkapitányi szolgálat egybeesése a korszakban más személyek esetében is kimutatható.⁴⁶ Városkapitányként Hegyes parancsnoksága alá tartozott a városi őrség megszervezése, a hadnagykinevezése, a darabontok bérének kifizetése, a koldusbíró alkalmaztatása és a

tudja elviselni, mert [például] az anyját szidják, ahogy az itt is történt, és indulatában követi a kihívót, ahogyan itt is, és ugyanakkor mivel a kihívó nem ment ki az udvarig, hanem már a szobában útját állta a másiknak (úgy következne a törvény szerint, hogy az, akit kihívtak a kihívót nem követi, hanem fél vérdíjon hagyja), annál is inkább, mivel, hogyha a kihívott a kihívót követi és ledöfik, a kihívó a teljes fejdíjat tartozik fizetni, és hogyha a sértett féllal vagy a rokonaival nem tud megegyezni, életével kell fizessen. Ennélfogva, az igen tisztelt és bölcs tanács alaposan megvizsgálta ezt az okot is, hogy a szegény bűnösnek meg kellett halnia, kiváltképpen mert Kocsis volt az aki a vitát szította, a másikat [párbajra] kihívta, és még ha az ki is tudott volna térni előle, neki útját állta, mérgében és dühében, még ha nem is akarta, [de] megölte. A rokonai jóállására, és mivel már majdnem sötét volt, amikor a kardszúrások estek, és mint olyanok, mindkét fél részéről történtek, a tettesnek hetedmagával a fejére kell esküdni, hogy az elmondottak igazságához semmilyen kétség nem fér. Isten legyen mindkét féllal kegyelmes. Amen”. Uo. 580–581. A szász jogkönyv idézett törvényei: *Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen*. Hrsg. Adolf Lauf. München, 1973 (a továbbiakban *Das Eigen-Landrecht*). IV.3.5, IV.4.1.

44 HEGYES: *i. m.* 463.

45 A hivatalokat általában év elején osztották szét maguk között a tanácsosok, Hegyes maga is beszámol ilyen irányú tevékenységről (1616. március 10-i és 1617. január 9-i bejegyzések). Ezek alapján a tanácsosok másodmagukkal a következő tiszteket látták el: töröcsvári várúr, vámúr, tohányi, sárkányi és porói, barcaújfalui, szünyogszegi és vledényi, persányi, gridi és holbachli tiszttartók, ezentúl a barcarozsnyói vár intézői, ispotálymesterek, bor-, sör-, kútfelügyelők, osztóbírók (négyen) és sáfárok. Uo. 547, 575. Hasonló tisztekről számol be krónikájában Schunkabunk (1597–1603: tanácsos, 1604–1608: városgazda; STENNER: *i. m.* 133–134) is az 1598-as évről. *Chronik von Marcus Schunckabunk 1597–1603*. = *Quellen* VI. 2–7.

46 A korszakban kapitányságot (*capitaneus supremus militium civitatis*) viseltek 1601-ben Velten/Valentinus Hirscher (1578–1585.; 1587–1590: tanácsos, 1586-ban notarius, 1591–1595: városgazda, 1597–1603 főbíró) és 1611-ben Georg Nadascher (1606–1631: tanácsos, 1632: városgazda) tanácsosok, Paul Bánfi 1624-ben hadnagy (*Unterhauptmann*) volt (1613–1634 között tanácsos). STENNER: *i. m.* 6, 70, 97. Nadascher kapitányságáról lásd *Chronik von Michael Seybriger* = *Quellen* V. 436–444. 442.

rendbontás megbüntetésére.⁴⁷ Mint városkapitány, részt vett a városi védművek karbantartási munkálatainak megszervezésében, felettese közvetlenül a városgazda volt.⁴⁸

A naplóból nem derül ki, hogy Hegyes meddig töltötte be a városkapitányi tisztséget. Az 1613. június 29-én kapott megbízatása, más városi hivatalhoz hasonlóan, valószínűleg egy évre vagy az új kapitány kinevezéséig szólt. Nem derül ki az sem, hogy a következő évben ki váltotta őt a városi milícia parancsnoki posztján. Mivel azonban 1614 után a naplóban nem tünteti fel a kapitányi tisztséghez kapcsolódó szokásos teendőket (például a darabontok zsoldjának minden hónap elején történő kifizetését), a bűnesetekben való eljárással kapcsolatos feladatai ezután feltehetőleg már nem városkapitányként, hanem inkább megbízott tanácsúrként hárultak rá.⁴⁹ 1613. április 16-i bejegyzésében arról tudósít, hogy először vett részt kivégzésen, mely alkalommal Thomas Bloweber tanácsúrral együtt a vesztőhelyre kísérte a botfalusi Zakariás Györgyöt (*Zacharias Georgh*) a vele tiltott, bűnös viszonyba keveredő asszonnyal együtt.⁵⁰ A kivégzés módja – a férfit lefejezték, az asszonyt vízbe fojtották – arra utal, hogy az elítéltek házasságtörést követtek el. Az akcióhoz – vélhetően az eset nagy nyilvánossága okán és egy esetleges rendbontást megelőzendő – Hegyes a darabontok kíséretét is igénybe vette, de a fegyveres jelenlét vélhetően a hatósági fellépés szigorát is biztosította. 1614. szeptember 17-én Râmnicu Tódort (*Todor de la Remnyk*) kísérte a bitófához, akit két ökör ellopása miatt ítélt el a bíróság.⁵¹ 1614. október 30-án a városi tanács megbízottjaként vett részt egy bolgárszegi asszony kivégzésén, ugyanebben az évben, december 1-én, szintén a tanács utasítására asszisztált Horváth, másként Makedóniai György szolgája, János akasztásán, akit többszöri lopás miatt ítélték halálra Brassóban.⁵² Egy évvel később, 1615. december 10-én Clemens Goldschmidt tanácsossal együtt vezényelte le Toma (*Thoma*) és Mihail (*Myhail*) egy erdőben katonákra támadó banda két tagjának kivégzését. Időnként előfordult, hogy nem a tanács, hanem a bíró rendelkezett a halálbüntetés végrehajtásának körülményeiről. 1615. június 16-án például a rablás miatt halára ítélt Csatar (*Chyatar*) szekerét bírói parancsra kellett cimboráinak a bitófához kísérniük.⁵³ Ilyenkor Hegyes nem említi, hogy dolga akadt volna az eljárás lebonyolítása körül.

A hatósági eljárás lefolytatójaként Hegyes részt vett kínvallatásokon is. A naplóban két olyan esetet említ, ahol a jelenlétében zajlott le a tortúra, 1614. augusztus

47 1613. március 23-án például négy muskétást csukatott le, április 1-jén pedig parancsba adta egy lengyel megvesszőzését és városból kiűzését egy darab vászon ellopása miatt. HEGYES: *i. m.* 453.

48 Uo. 457.

49 Stenner szerint Hegyes 1612–1614 között volt városkapitány. STENNER: *i. m.* 61.

50 HEGYES: *i. m.* 455.

51 Uo. 504.

52 Uo. 510.

53 Uo. 524.

25-én, a rablógyilkosság miatt fogva tartott Vlad és Bucur (*Bukur*) zernyesti lakosok, illetve 1615. november 18-án a szintén fegyveres támadással gyanúsított Toma és Mihail vallatásán.⁵⁴ Ez utóbbiak esetében a vizsgálatot december 9-én a teljes tanács részvételével megismételték. Mindkét ügyben a kínvallatás alanyai rablógyilkosság miatt kézre került idegenek, nevükből és származási helyükből kiindulva a városnak alávetett román jobbágyok voltak, akárcsak azon elítéltek többsége, akiken a halál-büntetést végrehajtották.

A kínvallatások és ítélet-végrehajtások mellett Hegyes, ugyanebben az időszakban, más hatósági eljárást is lefolytatott. Chrestel Hirscher tanácsos társaságában őt küldte a tanács Feketehalomra az ottani várnak korábban a Báthory Gábor kezére juttatásáért felelős személyek beazonosítása érdekében. Miután a feketehalmi bírót, Paul Czeydest kihallgatták a városházán, Tys Bogner folnagyot, volt bírót és a mezőváros huszonöt legelőkelőbb emberét a brassói tömlöcbe vetették.⁵⁵ Az 1613–1615 közötti időszakban Hegyes többször képviselte a város érdekeit a szomszédos székely székekben lakó nemesekkel zajló jogügyletekben, vitatott jószágok és lefoglalt javak miatt.⁵⁶ Ugyanakkor a feljegyzésekből az is kiderül, hogy nem minden hatósági fellépést megkövetelő ügyben ő járt el, így például az „igen haszontalan” Hannes Schopell cipészt 1614. augusztus 18-án a bíró hurcoltatta elő a cigányokkal.⁵⁷

A naplóban említett esetek mindazonáltal nem szolgálnak elég részlettel annak minden kétséget kizáró megállapításához, hogy a Hegyes által ellátott feladatok tényleges jogügyigazgatói, azaz vádképviselési szerepet jelentettek-e vagy sem.⁵⁸ Fel-tűnő viszont, hogy osztóbíróként való kinevezése után, a bűnesetek vizsgálatában és a büntetések végrehajtásában eljáró hatósági feladatai elmaradtak hivatali hétköznapijaiból.

A kisebb kihágásokat nem tekintve, Hegyest elsősorban a halállal büntetendő esetek érdekelték, megfelelően a korszak büntetőjogi felfogásának. A halállal bünte-

54 Uo. 502, 535.

55 Uo. 496, 499.

56 Uo. 513, 514.

57 Uo. 502.

58 Friedrich Schuler von Libloy jogtörténeti elemzése alapján a Brassó városban és kerületben felmerülő büntetőügyi esetekben a bíróhoz vagy a városgazdához lehetett panasszal fordulni, akik szükség esetén elrendelték a vádlott letartóztatását. A szóbeli feljelentést a jegyző írásba vette, és amint nem volt kétséges az adatok összegyűjtése, az elkövetőt a városi esküdtekből álló bizottság a bíró utasítására *ad articulos* meghallgatta. Ha további nyomozásra volt szükség, a bíró felhatalmazott egy felelőst (*referens in criminalibus*) a nyomozás lefolytatására. Ennek megbízatása magában foglalta a nyomozást, a bizonyítékok megvizsgálását és a (közbenjáró és végleges) ítélet megfogalmazását, amelyet a tanács ülése elé terjesztett a döntés meghozatalára. Polgári perekben, a bíró elé kerülő jogvitákban az esküdtek döntöttek arról, hogy a vádlottat *ad articulos* meghallgatják-e vagy sem. Friedrich Schuler von LIBLOY: *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*. III. Hermannstadt, 1868. 163.

tett nyilvános bűncselekmények számát tekintve, a naplóban bemutatott esetek éves átlaga hasonló értéket mutat a városi számadáskönyvekből kikövetkeztethető adatokkal. A végrehajtott halálbüntetések száma évente átlagosan nem volt magas.⁵⁹ Brassóban, a napló által felölelt időszakban, a legtöbb kivégzést 1614-ben hajtottak végre: két személyt karóba húztak, két személyt felakasztottak és egy nőt vízbe fojtottak. Ebben az évben magasabb volt a megkegyelmezések száma is. Legkevesebb bűnöst 1616-ban végeztek ki, de – amint már jeleztük – a számok feltehetőleg összefüggnek Hegyes hivatali elfoglaltságaival. A naplóban feljegyzett deliktumok és bűncselekmények, valamint az ezekben kiszabott büntetések a következőképpen foglalhatók össze:

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
1613			
	árestum, szabadon bocsátás	Brassó	Hegyes négy puskást lecsukatott, de mivel rendezték az ügyüket, el is engedte őket (március 23.).
lopás	megvesszőzés, kiűzés a városból	Brassó	Megvesszőztetett, és a városból kiűzetett egy polákot, aki egy darab vásznat lopott (április 1.).
házasságtörés	lefejezés (férfi), vízbe fojtás (nő)	Brassó	Az elkövetők Zakariás György és szeretője, botfalvi lakosok. Andreas Hegyes és Thomas Bloweber tanácsosok részt vettek a kivégzésen, darabontok kíséretében (április 16.).
gyilkosság			Július 4-én ismeretlenek levágták egy oláh ember fejét az aszaló mellett.
ágyasság (házasság előtti együttélés)			Július 7-én Johannes Hermannus ötvösinas feleségül vette Crestel Igel lányát. Másnap, 8-án este már a fiát keresztelték. Az ügy, mivel egyházi joghatóság alá tartozott, nem került a bíróság elé. A szülők megjavulására az időközben meghalt és eltemetett gyereket a pap újrakeresztelte (július 11.).

59 A számadáskönyvek tartalmazzák a kivégzéseknek és testi büntetéseknek a város számlájára írandó járulékos költségeit, mint pl. a hóhérnak juttatott borralaló. Az összehasonlítás-hoz sajnos hiányoznak Brassóból a kivégzések költségeit jegyző sáfárszámadások, hasonló adatokat a nagyszabedény városgazda (*villicus*) számadásai nyújtanak.

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
hatóság szidalmazása, késeles	egyévnnyi rabság láncban (halálbüntetés helyett)	Brassó	Egy brassói cipész részegen szidalmazta a helyi előljárókat, a bírót és a városi tanácsot. Amint a bíró behívatta, megkéselte annak szolgáját és egy kőművesinast (július 28.). A városi tanács vizsgálatot indított a cipész ellen, de az továbbra is macacsul ellenállt (július 30.). Három gyermeke kérésére, és mert előtte feddhetetlen életet élt, a tanács megkegyelmezett életének, egyévnnyi rabságra ítélte (július 31.).
1614			
gyilkosság, gyilkosságra való felbujtás, házasságtörés	lefejezés (nő), felnégyelés (két szerető)	Fogarás	Egy (1613.) december 30-án érkezett levélben a fejedelem arról tájékoztatta a brassói bírót és tanácsot, hogy Boier (<i>Boyer</i>) Istvánt felesége és annak két szeretője meggyilkolták, fejét levágták, s a testtel együtt Fogaras alatt az Olt jege alá dobták. Az asszony három napon keresztül tagadott, de miután őrizetbe vették, mindent bevallott. Mindhárom tettet halálra ítélték: a nőt lefejezték, két társát pedig felnégyelték (január 2.). Kiderült, hogy a tettet részegen követték el, és hogy Boier István, az áldozat – a Ráduly vajda havasalföldi udvarában szolgáló Boier Péter testvére – tanult, csendes és igen jámbor ember volt.
hatóság szidalmazása	kegyelem	Brassó	Egy barcarozsnyói embert, aki megátkozta a hatóságokat, el kellett volna ítélni, de mivel többen könyörögtek az életéért, a tanács megkegyelmezett neki (március 18.).
rablógyilkosság, testi sértés	tortúra, karóba húzás	Brassó, Fogaras	Egy vallon doktort és kísérőit Töröcsvár felett rablótámadás érte, az orvost és legényét meggyilkolták, feleségét megsebesítették, és elloptak 3000 forintot tőlük (április 13.). A banda két tagját, Vlad és Bucur zernyesti lakosokat Brassóban kínvallatásnak vetették alá (augusztus 25.), és karóba húzták (augusztus 26.). A banda vezérért, egy hírhedt rablót, <i>Karaczynt</i> is negyedmagával karóba húzták.

A BŰNÖZÉS ÉS DEVIÁNS MAGATARTÁSOK MEGÍTÉLÉSE

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
lopás	megvesszőzés, kiutasítás a városból, halálbüntetés elengedése	Brassó	Brassói diákok pénzt és ezüsttárgyakat loptak Simon szászhermányi lelkésztől. Minthogy a károsult igazságot követelt, a diákokat megvesszőzték, és kiutasították a városból (május 22.). Hegyes szerint becsületes szülők gyermekei voltak, csak nem fértek a bőrükben, amiért megérdemelték volna a bitófát. A tanács viszont, fiatalságukra és szüleikre való tekintettel, megkímélte az életüket.
árulás	tömlöcbe vetés, halálbüntetés elengedése	Brassó, Fekete-halom	A feketehalmi Paul Czeydes bírót és Tys Bogner volt bírót Brassóban tömlöcbe vetették, amiért korábban átengedték a várat Báthory Gábor fejedelemnek (május 30.). Hegyes és Chrestel Hirscher tanácsos Fekete-halomra utaztak, hogy a város 25 előkelő polgárát előállítsák, és Brassóba hurcolják (május 31.). A feketehalmiak minden kényszer nélkül kiszolgáltatták a brassói 33 darabontot Báthorynak, aki azokat Keresztényfalván karóba húzatta. Július 22-én kiegyeztek az ügyben, a feketehalmiakat elengedték, azzal a feltétellel, hogy bűneik miatt a büntetést még gyermekeik gyermekeinek is viselniük kell.
	árestum	Brassó	A fiatal Hannes Schopell susztert, aki, Hegyes szerint, egy haszontalan ember volt, a bíró a cigányokkal előállította. Behívta a tanácsosokat és a cigányvajdát is, ez utóbbi azonban nem akart az eljárásban részt venni (augusztus 18.).
lopás	akasztás	Brassó	Râmnicu Tódor két ökröt lopott. Hegyes részt vett a kivégzésen (szeptember 17.).

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
vérfertőzés	tömlöcbevetés	Brassó	Egy vérfertőzés vádjával fogva tartott botfalvi legény éjjel két óra körül kiszabadult a toronyból a Felsősor (<i>Kurze Zeil</i>) felé néző ablak feletti kis ablakon keresztül (október 7.). Amint azonban a Felső-kapun (<i>Oberstes Tor</i>) keresztül szabadulni próbált, elfogták, és a Lópiacon (<i>Rossmarkt</i>) a Kovácsok bástyájába (<i>Schmied-Postay</i>) zárták, ahol még aznap öngyilkos lett, cipőfűzőjével felkötötte magát (október 8.).
lopás	vízbe fojtás	Brassó	Halára ítélték egy bolgárszegi asszonyt, aki a békétlen időkben ezüst tárgyakat lopott a városban. Hegyes részt vett a kivégzésen a tanács megbízásából (október 30.).
	kalodába zárás	Brassó	Négy inast kalodába zártak 10 óra hosszan (november 24.).
	árestum	Brassó	Egy kovácsot, egy, a városháza által fizetett adószedőt (<i>Koy</i>) és egy ötvöst elővezettek, és a tömlöcbe vittek (november 27.).
lopás	akasztás	Brassó	Horváth, másként Makedóniai György János nevű szolgáját többszörös lopás miatt bitófára ítélték. Hegyes részt vett a kivégzésen a tanács megbízásából (december 1.).
1615			
emberölés	halálbüntetés megváltása	Brassó	Georg Tobynál egy székely éjszaka leszúrt egy másik székelyt Udvarhelyről (április 16.). A megölt férfit tisztességgel eltemették, de a gyilkosát, mivel az áldozat rokonai és felesége megbocsátottak neki, szabadon engedték (április 17.).
árulás	kiadatás a fejedelemnek	Nagyszében	Az Universitas gyűlésén eldöntötték a Nagyszébenben őrzött Horváth György kiadását a fejedelemnek. Amint ez megtudta, mi vár rá, elrejtőzött Johann Waida (polgármester) istállójában (május 23.), de két lóval kivonszolták a városból, és az akasztófa alatt hamuvá égették (május 27.).

A BŰNÖZÉS ÉS DEVIÁNS MAGATARTÁSOK MEGÍTÉLÉSE

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
emberölés		Wittenberg	David Benckner Wittenbergben az asztal mellett leszúrta szintén brassói származású diáktársát, Joannes Groen fiát.
rablás	tömlöcbe vetés, akasztás	Brassó	Elfogták Csatárt, egy hírhedt rablót (június 11.), felakasztották (június 16.). A bíró elrendelte, hogy társai a bitófáig kísérjék a szekérét.
rablás, testi sértés			Meg nem nevezett tettesek prahovai kereskedőket raboltak ki, és sebesítettek meg (augusztus 3.).
lopás	akasztás	Brassó(?)	Felakasztottak egy segesdi (Schaars) születésű embert, aki nyolc nap alatt Feketehalomban és öt másik településen is lopott (augusztus 12.).
parázna-ság	tömlöcbe vetés, kiűzés a városból	Brassó	Stan pópa a városba hívta a bolgárszegi protópópának, Constantinnak a városból előzőleg kiutasított szeretőjét, annak reményében, hogy a metropolita előtt sikerül bizonyítani felettese alkalmatlanságát az egyházi kerület vezetésére. Amint a brassói bíró értesült a dologról, Stan pópát, a nőt és annak apját tömlöcbe vettette. A pópa a metropolita közbenjárására szabadult, a nőt viszont ismét kiűzték a városból, halállal fenyegetve arra az esetre, ha visszajönne (augusztus 28.).
rablótámadás			A fejedelemnek a kolozsvári országgyűlésről Gyulafehérvárra tartó, az ajándékba kapott szőnyeget szállító két kocsiját Feleken a rablók feltörték, a szekereken utazó két ajtónállót pedig leütöttek (október 13.). Ugyanezen az országgyűlésen a szebeni királybíró szállásáról elloptak egy cobolykabátot, egy atlaszkaftánt és egy cobolysüveget.

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
rablás	tömlöcbe vetés, kínvallatás, akasztás	Brassó	Toma és Mihail zsoldosokat támadtak meg, és raboltak ki az erdőben. A gridiek (Grid, Párhoz tartozó falu) azonban utánuk eredtek, és elfogták őket (november 13.). A városgazda vitte őket Brassóba Medgyesről (november 15.). 18-án este Hegyes mindkettőt megkínnoztatta, de nem vallottak semmit, annak ellenére, hogy a kezük-nél találták az elrabolt holmikat. A rablók kínvallatását ezután december 9-én az egész tanács jelenlétében folytatták, de ismét eredménytelenül. A vádlottak nem vallottak egyetlen tettestársukról sem, holott húsnál is többen lehettek. Még azon éjjel sikerült megszökniük a toronyból, másnap reggel azonban rájuk találtak a városháza zabosládájában rejtőzve. December 10-én halálra ítélték őket, a végrehajtással azonban még várni kellett, mivel a hozzátartozók nem jelentkeztek. Egyedül a román pap értett szót velük, de az – hite és papi állása elvesztésétől tartva – nem adta ki a vallomásukat. A brassói előljárók Constantin pápa révén annyit elértek, hogy a tettesek elismerték vétküket, de a társaik-ra nem vallottak. A két rablót, akik sógorok voltak, egymás mellé kötötték fel. Clemens Goldschmidt tanácsossal együtt Hegyes is részt vett a kivégzésen.
lopás	árestum, pellengéren megvesszőzés 163 vesszőcsapással, kiűzés a városból	Brassó	Havesch Merten fiát, Johannes inast Sárkányból, az óbrassói tanító lányával tartandó esküvője napján őrizetbe vették két rendbeli lopás miatt. Fiatalkorára és erejére való tekintettel, és mert többen könyörögtek az életéért, a hatóságok megkegyelmeztek neki. Büntetésül azonban pellengérré kötötték, és 163 vesszőcsapást mértek rá, majd kiűzték a város és a kerület területéről (december 10.).

A BŰNÖZÉS ÉS DEVIÁNS MAGATARTÁSOK MEGÍTÉLÉSE

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
1616			
házasságtörés	halálbüntetés elengedése	Brassó	A házasságtöréssel vádolt Georg Genter életének megkegyelmezett a bíróság, mert felesége, hat gyermeke, két testvére és a lelkész könyörgött életéért, továbbá mivel rossz házasságban élt, és mert tekintettel volt fiatalságára és apja emlékére is, aki a darabontok kapitánya volt, és szolgálatteljesítés közben halt meg (április 12.).
rablás, fegyveres betörés, testi sértés	karóba húzás	Brassó	A tanács összeült a zágoni Kovács (<i>Kowaczki</i>) Gáspár ügyében, aki saját fejére esküdve tagadta, hogy éjjel tizedmagával erőszakkal hatolt volna be Doboli Faffel házába, öt félholtra verte volna, és minden javát elrabolta volna (augusztus 16.). Augusztus 22-én karóba húzták.
rablás, gyilkosság			Augusztus 23-án éjjel Andres Gebaurs szíjgyártót ismeretlen tettesek Nagytölgyesnél (<i>Haynerstein</i>) leütöttek, két lovát elvették. Fiacskáját, aki egy zabkéve mögött rejtőzött el, nem vették észre.
1617			
hivatali visszaélés	toronyba zárás, halálbüntetés megváltása fejdíj és <i>Landes Kür</i> fizetése mellett	Barcarozsnyó	Január 16-án a bíró, Joannes Greysing és Andreas Schwarz tanácsosok, a városgazda és Hegyes Barcarozsnyóra utaztak, hogy rendezzék egyfelől a mezőváros tanácsa és negyventagú külső tanácsa, másfelől Peter von Rosenau helybeli bíró vitáját. Utóbbit, minthogy hatáskörét túllépve, a brassói tanács megkérdezése nélkül végzett vizsgálatot, és döntött egy ügyben, január 17-én a brassói toronyba zárták, az ítélet szerint élete végéig. Január 26-án, gyerekeire és korára való tekintettel, fejdíj és <i>Landes Kür</i> megfizetése mellett, és a hivatalviseléstől eltiltva, kegyelemben részesítették.

Bűncselekmény/ kihágás	Szankció	Eljárás helyszíne	Leírás
emberölés	árestum, lefejezés	Brassó	Február 3-án Barcaszentpéterről Brassóba viték, és tömlöcbe zárták Lázár István gyergyói kereskedő ifjú szolgáját, a szentágotai születésű Kocsis Györgyöt (<i>Kwochys Georg</i>), aki egy párbaj során kioltotta társának, Deák Andrásnak (<i>Andreas Deak</i>) az életét. Miután a bíróság alaposan megvizsgálta az ügyet, a vádlottat február 23-án lefejezték.
boszorkányság, parázna-ság, kerítés	vízbe fojtás	Fogaras	A fejedelem parancsára a boszorkánysággal, paráznasággal és kerítéssel vádolt Henter Margit nemes asszonyt és fejedelmi rokont az Oltba fojtották (február 24.).
parázna-ság	pénzbüntetés	Brassó	Andreas Schwarz tanácsos házánál egy kocsis megrontott egy cselédlányt, aki később feleségül ment egy mángorlólegényhez. Minthogy az esküvő után tizenkét héttel fiút szült, a nőnek be kellett ismernie, hogy még a házasságkötés előtt vétkezett a kocsisal. A tanács döntése szerint a kocsis 9 forintot tartozott adni a gyerek nevelésére, és a bírósággal is ki kellett egyeznie. A férj javaiból viszont a gyerek jogosan örökölhetett, amennyiben anya és fiú, mindkettő nála maradhatott (február 18.).
emberölés	lefejezés	Gyulafehérvár	Gyulafehérváron a fejedelmi palotában Mikó Ferenc egyik inasa késsel leszúrt egy másik inast. A gyilkost a darabontok a piacra hurcolták, és lefejezték (május 21.).

Nem minden, Hegyes által említett bűnesetben derül fény a pontos körülményekre, némelykor a tett vagy a büntetés részletezése hiányzik, máskor csak az áldozatról tudunk meg adatokat. Az esetek többsége Brassó és a Barcaság, azaz a város igazságszolgáltatási területéről származott. Hegyes rendszerint akkor számol be bűncselekményekről, hogyha az áldozat vagy az elkövető brassói származású volt, továbbá hogyha a tettet Brassóban vagy a körzet valamelyik településén követték el. Ez utóbbi esetben ugyanis az eljárást a szász törvényeknek megfelelően a brassói tanács kel-

lett, hogy lefolytassa.⁶⁰ Előfordul ugyanakkor, hogy más igazságszolgáltatási területen történt ügyeket is megemlít. Az esetek lejegyzésekor bizonyára számított, ha az esemény hírértéke nyilvánvaló jelentőséggel bírt a korabeli közvélemény számára, csakúgy, mint a tett földrajzi helyének közelsége, a résztvevők ismertsége, nem utolsósorban pedig a konfliktus típusa, illetve a normasértés mértéke. Úgy tűnik, hogy a bűnesetek akkor sem hagyták nyugton Hegyest, amikor épp nem tartózkodott a városban, hanem diplomáciai megbízatással az országot járta. Az 1615. szeptember végi-október eleji kolozsvári országgyűlés eseményei közül arról is értesülünk, hogy a szebeni királybíró szállásáról elloptak egy coboly- vagy menyétkabátot, egy atlaszkaftánt és egy cobolysüveget. Megtudjuk továbbá, hogy a fejedelem két, a kolozsvári országgyűlésről Gyulafehérvárra tartó, az ajándékba kapott szőnyegeit hazaszállító kocsiját éjszaka Feleken feltörték, két fejedelmi ajtónállót pedig leütöttek.⁶¹ Hegyes beszámol az Universitas gyűlésének döntéséről a Nagyszebenben őrzött és árulással vádolt Horváth, másként Makedóniai György kiadatása ügyében, illetve a szerencsétlen vádlott sorsáról is. Az 1617. évi májusi gyulafehérvári országgyűlési küldetéséről való beszámolójában pedig arról értesít, hogy a fejedelmi palotában Mikó Ferenc két inasa egymásra támadt, az egyik leszúrta a másikat.⁶²

A napló bűncselekményekre vonatkozó bejegyzései ugyanakkor nemcsak a krónikairó szemléletét közvetítik, hanem adatokat közölnek a kriminalitástörténeti kutatások számára is. Értékes információkat szerzünk a felderítetlen bűntettekéről, arról, hogy mennyi idő telt el a tett felfedezése, a tettesek kézre kerítése, az árestum ideje, a tárgyalás, illetve az ítélethozatal között, vagy arról, hogy milyen lépéseket tettek a hatóságok a büntetések végrehajtásának biztosítására. A Töröcsvár felett 1614. április 13-án rablótámadásban megölt vallon doktor ügyében a tetteseket augusztus 25-én kerítették kézre, majd kínvallatásuk után, másnap, 26-án már végre is hajtották a halálos ítéletet.⁶³ Az 1615. június 11-én kézre kerített hírhedt rablót, Csatárt, 16-án már fel is akasztották.⁶⁴ Általában az volt a jellemző, hogy a hatóságok az eljárás gyors lefolytatására törekedtek, a tettesek kézre kerítése után rövid időn belül ítéletet hoztak, és a büntetést is mihamarabb végrehajtották. Hogyha az eset úgy kívánta, az árestum több ideig is tarthatott, például amíg a vádlottak rokonai meg nem jelentek, vagy míg az esetleges tettestársak kilétére fény nem derült. 1615. november 13-án a zsoldosokat erdőben megtámadó banda két tagját, Tomát és Mihailt Hegyes először november 18-án vallatta ki tortúra alatt, a tett beismerése és a bűntársak feladása végett. A következő kínvallatásra, a tanácsstagok teljes létszámú részvételével, csak

60 *Das Eigen-Landrecht*. I.1.4.

61 HEGYES: *i. m.* 532.

62 Uo. 522, 594.

63 Uo. 495.

64 Uo. 523–524.

december 9-én került sor, vélhetően azért, mert a vallomások kicsikarása nyelvi gondokkal is járt, ami miatt a bolgárszegi román pap segítségét is igénybe vették. A kínvallatás eszközeiről a napló nem fed fel részleteket, de az felsejlik Hegyes elejtett szavaiból, hogy az eljárás nem lehetett túl kemény, ugyanis a két vádlott a második vallatás során sem vallott, mi több, Hegyes szerint, nem ejtettek egy jajszót sem. Hogy a kínzás nem törhette meg túlságosan őket, abból is sejthető, hogy közvetlen a vallatás után sikerült a kapun keresztül kiszabadulniuk a toronyból, és csak másnap reggel találtak rájuk, elrejtőzve a városháza zabosládájában.⁶⁵

A kivégzési módok közül a napló a leggyakrabban az akasztást, a fejtételt és a vízbe fojtást említi, de Brassóban előfordult a karóba húzás is.⁶⁶ A nem halálos büntetések közül, súlyosabb bűncselekmények esetén, mintegy a szigorú megtorlás enyhítéseképpen, és megvesszőzéssel társítva, a tetteseknek a városból és a Barcaságból való kiűzését rendelte el a tanács. Kisebb súlyú esetekben az elkövetőket pellengérré állítva megvesszőzték vagy kalodába zárták. A főbenjáró bűnöket fejdíj lefizetésével lehetett megváltani. Egy esetben egy igen magas pénzbüntetéssel, a *Landes Kürrel* is találkozunk a naplóban, amelyet a szász törvényhatóságok az országos törvényeket (*Landesrecht*) megszegőkre szabtak ki (200 forint értékben).⁶⁷ Esetünkben a barcarozsnyói bíró súlyos hatásköri túllépését büntették így.⁶⁸ A halálbüntetés megváltására alkalmazott eljárások között találkozunk a szabadságvesztés két formájával is: a meghatározott ideig (egy évig) való rabságra ítélelssel (láncon), illetve a tömlöcbe zárással, amely nem csak a bűncselekmény kivizsgálásáig vagy a tárgyalás lefolytatásáig tartó, előzetes fogva tartást (árestumot) jelentett.⁶⁹ Hogy a gyanúsítottak szökésétől joggal lehetett tartani, arról, a már említett Toma és Mihail esete mellett, egy másik ügy is tanúskodik. 1614. október 7-én egy, a vérrokonával való paráználkodással vádolt botfalvi legénynek sikerült éjjel két órakor megszöknie a (városházi) toronyból a (főtéri) Rövidsor felé néző ablak feletti kis ablakon keresztül. Másnap a Felső-kapunál kapták el, miközben Bolgárszeg irányába próbált kerekedni, s a Lópiacon a Kovácsok bástyájába zárták, valószínűleg egy jobban védhető helyre. Az

65 Uo. 535–536.

66 A szász jogkönyv nem említi a karóba húzást a kivégzési módok között.

67 A szászok saját, a törvényhatóságok egységes jogait megsértő tette vonatkozó pénzbüntetésére. A „Landtsgür”, „Landeskürn” értelméhez lásd *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. IX. Zunfturkunden*. Hrsg. Gernot NUSSBÄCHER–Elisabeta MARIN. Aldus /AKSL e.v. Heidelberg, Kronstadt, 1999. 406.

68 HEGYES: *i. m.* 576.

69 A brassói tanács megkérdezése nélkül ítélező Peter von Rosenau barcarozsnyói bírót 1617. január 17-én Brassóban a toronyba zárták, az első ítélet szerint élete végéig. Uo. 576. A börtön eljárási és büntetés-végrehajtási funkciói különbségéről, egyebek mellett, lásd MEZEY Barna: *A börtönügy a 17–19. században. Az európai börtön útjai*. Gondolat, Bp., 2018. 94.

árestum és börtön épületeihez, de a pellengérhez és a kalodához mint a városi térszerkezet beazonosítható lokációihoz képest a kivégzések helyszíneiről a napló kevesebbet árul el. A bitófa és a vízbe fojtás helyszíne is a városfalakon kívül lehetett, ugyanis a lopás miatt elítélt Râmniczi Tódor akasztására 1614. szeptember 17-én Hegyes kilovagolt, akárcsak Zakariás György és szeretője kivégzésére 1613. április 16-án, tanácsostársa és a darabontok kíséretében.⁷⁰

Hegyes megjegyzéseiből az is kiderül, hogy a jogbiztonság érdekében a városi hatóság a saját eljárását teljes mértékben legitimnek tartotta, nemcsak a város területén, hanem a hatóságához tartozó más településeken is. Nem felejtette el megemlíteni azokat az eseteket sem, amikor valaki a hatóságokat sértegette,⁷¹ vagy amikor a mezővárosi bíró, hatáskörét túllépve, a városi tanács joghatósági tekintélyét csorbította.⁷² Amikor egy cipész részegen a helyi elöljárókat szidalmazta, majd előállításában megkéselte a bíró szolgáját és egy kőműveslegényt, a szentencia bemutatása mellett (a tanács a vádlottat halálos büntetés helyett egyévnnyi rabláncra ítélte) Hegyes hangot adott saját véleményének is, mondván, hogy „túlontúl kegyelmesen jártak el az esetben, minden remény felettien”.⁷³ Egy másik esetben, amikor a tanács nagylelkűen elengedett egy hatóságok megátkozása miatt elfogott barcarozsnyói embert, a naplóíró ismét szóvá tette, hogy a vétkes felett ítélkezni kellett volna, de mivel többen könyörögtek érte, ez alkalommal megkegyelmeztek neki.⁷⁴ A vádlott megbocsátására Hegyes nemegyszer Isten irgalmát kérte, hogy a bírósági ítélet igazságosságát a keresztényi erény erejével igazolja.⁷⁵ S bár társadalmi rangja miatt nem volt erre szüksége, a tisztességgel járó személyes felelősségét csak úgy látta tisztázva a napló nyilvánossága és a város közössége előtt, hogyha a világi törvényt az isteninek rendelte alá, és az elítéltekről nem a megvetés, hanem megbocsátás hangján beszélt.

A kegyelem gyakorlása a keresztény könyörületesség nevében a hatósági fellépés szigorát tompította, mindazonáltal számított a tettes előélete, kora vagy fizikai erőnléte, az érte kiálló személyek jó hírve és sokasága. A tanács a házasságtörésen kapott Georg Genters életének a feleség, a hat gyermek, a két testvér és a lelkész könyörgésére kegyelmezett meg, továbbá tekintettel volt fiatalkorára, illetve apja emlékére, aki a darabontok kapitánya volt, és szolgálatteljesítés közben hunyt el.⁷⁶ A

70 HEGYES: *i. m.* 455.

71 Uo. 492.

72 Uo. 576.

73 Uo. 466.

74 Uo. 492.

75 1613. április 16-án a házasságtörés miatt vízbe fojtásra ítélt asszony lelkét Isten kegyelmébe ajánlotta, hiszen úgy tartotta, hogy az asszony különös hite mellett tett tanúságot. A házasságtörésen kapott Georg Genters életének a tanács megkegyelmezett, a bűnöst a Szentlélek oltalmába ajánlotta. Uo. 455, 550.

76 Uo. 549–550.

szászhermányi lelkésztől pénzt és ezüsttárgyakat lopó diákok is „megérdemelték volna a bitófát, de fiatalságukra és szüleikre való tekintettel életüket megkímélte a tanács”.⁷⁷ Az esküvője napján lopás miatt elhurcolt sárkányi inas egyebek mellett annak köszönhető, hogy megmenekült az akasztófától, hogy erős és fiatal legény volt.⁷⁸

A bűn alóli felmentés különös esetének számított a későbbi barcaszentpéteri lelkész, David Benckner ügye.⁷⁹ Hegyes 1615. június 5-i bejegyzésében számol be egy Wittenbergben megtörtént sajnálatos tettről, miszerint az ott diákoskodó Benckner a brassói Johann Groen fiát egy asztal melletti vitában leszúrta.⁸⁰ A szerencsétlen tett részleteit Hegyes nem tartotta fontosnak megosztani, annak ellenére, hogy a fiú sorsának alakulását később is nyomon követi a napló. A leírtakból továbbá az sem derül ki, hogy az incidens jelentett-e a későbbiekben bármilyen hátrányt Benckner társadalmi megítélése szempontjából. A jó reményű fiatalember későbbi szakmai előmenetele viszont azt mutatja, hogy az ügynek karrierjére nézve nem lett súlyosabb következménye. Ugyanis miután a város küldötte, Bartholomeus Kirschner 1616-ban hazahozta Wittenbergből,⁸¹ július 20-án soron kívül nevezték ki a brassói iskola lektorának, úgy, hogy a lektorok számát kettőről háromra emelték, fizetésüket pedig kiegészítették. Két évvel később már a város nagy templomában prédikált, amely alkalommal, Hegyes szerint, szép beszédet mondott.⁸²

Hegyes felfogásában a városi tanács bírósági jogkörének legitimitása és presztízse kiemelt fontosságúként jelenik meg. Azt, hogy a város nem tűrte hatáskörének csorbítását, szemléletesen mutatja azon eset, melyben a naplóíró a bolgárszegi románok világi és egyházi közösségét érintő konfliktusának a brassói tanács általi orvoslásáról szól. Hegyes nagy részletességgel számol be a bolgárszegi Szent Miklós-egyházközség élén kialakult belső viszályról, de nem tanúsít megértést az ortodox klérus belső gondjaival szemben. Az 1615. augusztus 10. és 31. között zajló események során a bolgárszegi papok az egyházközségükben felmerülő vitát belső ügyként, a brassói tanács megkerülésével próbálták rendezni.⁸³ A konfliktus kirobbanásának okát nem

77 Uo. 496.

78 Uo. 536–537.

79 A brassói származású David Benckner 1614-ben Wittenbergben tanult, 1619-ben a brassói iskola rektora, 1624-től brassói segédlelkész és 1630-tól barcaszentpéteri lelkész lett, 1647-ben hunyt el. WAGNER: *i. m.* 141.

80 HEGYES: *i. m.* 523.

81 A küldetésből Kirschner 1616. május 6-án érkezett haza, de a fiút Medgyesen hagyta, talán tartva a brassói esetleges megtorlásoktól. Uo. 551.

82 Uo. 557, 593.

83 Uo. 527–529.

ismerjük,⁸⁴ a brassói városvezetés akkor kapcsolódott a vitába, amikor – Hegyes elmondása alapján – a hivatalából fél évre felfüggesztett Stan kérésére a gyulafehérvári metropolita (Vledika) a városba érkezett, és, a tanács tudta nélkül, elvette a templom kulcsát Constantin pópától. Jogkörének ilyen mértékű megsértését a brassói tanács nyilvánvalóan nem tűrhette, és, az események által felbujtott bolgárszegiek elégedetlensége ellenére, a metropolitát Constantinnak az esperesi hivatalba való visszahívására utasította. Ekkor Stan a városba hívta Constantin feltételezett szeretőjét (akit korábban a tanács paráznság miatt száműzött), remélve, hogy a metropolita az ügyet maga is megvizsgálja, ellenfelét pedig kiátkozza. Mivel azonban a város nézőpontjából az ortodox egyházfő nem írhatta felül a bíróság ítéletét, tehát a lány száműzéséről szólót sem,⁸⁵ ezen túlmenően nem rendelkezhetett sem a paráznák,⁸⁶ sem pedig Constantin pápa kiátkozásának (száműzésének) ügyében, így a városi tanács kénytelen volt erőteljesen fellépni, és a román papokat rendre utasítani. A tanácsnak a metropolitához intézett üzenete a városi hatóság hatalmának érvényesítéséről nemcsak a bolgárszegi alattvalók vonatkozásában szemléletes, hanem élesen körülhatárolja a tanácsnak a büntetőügyekre vonatkozó jogkörét is. A Hegyes által idézet tanácsai utasítás szerint a metropolita a tervezett lépést „semmiképpen nem teheti, mert a bíróság

84 A konfliktus közelebbi okát a bolgárszegi Szent Miklós-templom krónikása, Popa Vasile protopópa munkájából ismerjük (*Cronica protopopului Vasile, 1392–1633*). Ennek testvére volt Constantin pápa, akinek a helyzete a bolgárszegi Szent Miklós-templom és egyúttal a brassói görögkeleti esperesség élén a Hegyes naplója által jelzett konfliktus idején még igencsak ingatag lehetett. Fiatal kora miatt többen elleneztek protopópai kinevezését, miután apja, Micha halála után a tisztség megüresedett. Teoctist, a belgrádi püspök, valamint Luca tergovistyei (Târgoviște) metropolita közbenjárására a brassói városi tanács támogatta Constantin kinevezését (az időközben kinevezett Neagoslavot hazaküldték Floci városába), annál is inkább, mivel apja és nagyapja diplomáciai, azaz tolmácsi szolgálatait a város korábban nemegyszer igénybe vette. Az esperesi szék megtartásában azonban Constantinnak, fiatal kora miatt, a mellette szolgáló Stan pápa személyében befolyásos riválisa akadt, hiszen sógora volt a havasalföldi vajda mellett szolgáló Boyer Péter, és a gyulafehérvári metropolita, Vledika támogatását is élvezte. A személyes ellentétek mögött két érdekcsoport közötti harc rajzolódik ki, amelynek rendezése minden jel szerint próbára tette a brassói tanács befolyását a bolgárszegi alattvalók fölött. Popa Vasile krónikájának kiadásához lásd Radu TEMPEA: *Istoria Sfintei Besereci a Scheilor Braşovului*. Editura pentru Literatură, Buc., 1969. A krónika előbbi kiadásairól, rövid leírásáról, valamint arról a körülményről, hogy a brassói tanács megrendelésére készült volna, lásd SZEGEDI: *i. m.* 109–111.

85 A városi hatóságok Stant, a lányt és annak apját elfogatták. A tömlöcből Stan a metropolita közbenjárására ugyan kiszabadult, de a lányt újra száműzték, ismételt visszatérése esetén pedig halálos büntetést helyeztek számára kilátásba.

86 A metropolita azt követelte, hogy Constantin hetedmagával esküdjön meg, hogy nem volt köze a lányhoz. Hegyes a tervezett eljárást helytelenítve és igen megbotránkozva teszi fel a kérdést: „Melyik ördög hallott már ilyenről? S ki játszaná hasonló esetben az ördögöt?” HEGYES: *i. m.* 529.

egyház vledikája, és nem ő, nem a hit, hanem az ügy természete szerint, [a kiátkozás] a [felmerült] esetben criminalis vagy jogi ügylet, [s mint ilyen] a világi rendhez tartozik”.⁸⁷ Popa Stan sógora, Boier Péter később megpróbálta az ügyet a fejedelem és az országgyűlés elé vinni, de nem járt sikerrel, Constantint vissza kellett helyezni hivatalába, Popa Stannak pedig el kellett hagynia Brassót.⁸⁸

A Hegyes által bemutatott viszony a brassói hatóságok és a bolgárszegi hitközösség között azonban a gyakorlatban korántsem volt egyértelmű. Annak ellenére, hogy a város pártfogását élvezte, Constantin pópa nem tett eleget a tanácsosok kérésének akkor, amikor azok segítségét kérték román vádlottak megváltása érdekében. Mint-hogy hitére és lelkesi kötelességére hivatkozva nem adta ki a hatóságoknak a rabláson ért Toma és Mihail kínpadon tett vallomását, a bíróságnak meg kellett elégednie azzal, hogy a vádlottak beismerték bűnösségüket, a tette társaik kilétére viszont nem derült fény.⁸⁹

A naplóban közölt események hitelességére Hegyes személye a biztosíték. Társadalmi beágyazottságát tekintve a 17. század eleji Brassóban a véleményformálás meghatározó alakjának számított, az elbeszélésre kerülő jogi ügyletek, bűnesetek az általa betöltött városi hivatal mindennapjaiban nyernek értelmet. Városkapitányként és a büntetőeljárás lefolytatásában, illetve a büntetések végrehajtásában eljáró tanácsosként a bűnözés és deviáns magatartások korabeli felfogását közvetíti, ugyanakkor a hatósági fellépésnek megannyi bizonyítékát szolgáltatja (így a nyilvánosság, a tortúra használata, a gonosztevők hivatali üldözése vagy az a körülmény, hogy a kivégzések végrehajtását katonák kellett, hogy felügyeljék). A városban vagy az igazgatási körzetében előforduló bűnesetekre vonatkozó feljegyzései nem pusztán történelmi érdeklődéséből fakadnak tehát, hanem hivatali működése során szerzett tapasztalataiból. Hegyes véleménye a bűncselekményekről, értékelő megjegyzései az elkövetőkről és áldozatokról vagy a bűnügyi rendszer működéséről ezért önmagukban is érvényesek, és hűen tükrözik a városi hatóságok jogi öntudatát.

87 „er soll das mit nichten nit tuen, denn der Herr Richter wäre der Kirchen ihr Vledika, nit er, sintemal der Handel nit des Glaubens wegen, sondern ein Criminalis oder Rechtssache, dem weltliche Stand zugehörig, sei und concerniert”. Uo. 529.

88 Popa Vasilie szerint a tanács elmozdította Stant a bolgárszegi templomból, ezt követően Constantin érsek egy ideig egyedül maradt, pap nélkül. A családban még élénk lehetett az ellenszenv, ugyanis Vasilie fontosnak tartotta lejegyezni, hogy Stant Fogarasba helyezték át, és ott is halt meg becstelenség, a fiával együtt odaégett egy villám csapta csűrben. TEMPEA: *i. m.* 61.

89 HEGYES: *i. m.* 536.

THE PERCEPTION OF CRIME AND DEVIANT BEHAVIOUR
IN THE DIARY OF ANDREAS HEGYES, CAPTAIN AND
TOWN COUNCILOR OF BRAȘOV

Keywords: *criminality; diary; Andreas Hegyes; Brașov; town council*

Andreas Hegyes' diary – kept between 1613 and 1617 – is an excellent source for analysing contemporary perceptions of crime and deviant behaviour from several perspectives. Compared to town chronicles, the diary conveys information not only about the crimes that took place in the town and its jurisdiction, and the discourse about malefaction and delinquency, but also about the empirical knowledge of the incidence of crime and the measures taken to combat it, as perceived by the town official who conducted criminal proceedings and supervised the execution of punishments, especially of the public executions. The aim of our study is to present information from the diary about the crime and the law enforcement in pre-modern Brașov, about the chronicler's perception of offenders and victims, and about the functioning of the criminal justice system.

PERCEPȚIA CRIMINALITĂȚII ȘI A COMPORTAMENTELOR
DEVIANTE ÎN JURNALUL LUI ANDREAS HEGYES, CĂPITAN ȘI
CONSILIER ORĂȘENESC DIN BRAȘOV

Cuvinte-cheie: *criminalitate; jurnal; Andreas Hegyes; Brașov; consiliu orășenesc*

Jurnalul lui Andreas Hegyes, întocmit între anii 1613 și 1617, este o sursă excelentă pentru analiza percepției contemporane a criminalității și a comportamentului deviant din mai multe puncte de vedere. În comparație cu cronicile orășenești, jurnalul transmite informații nu numai despre infracțiunile care au avut loc în oraș și în jurisdicția acestuia și despre discursul despre crimă și delicvență, ci și despre cunoașterea empirică a incidenței criminalității și a măsurilor luate în combaterea ei, așa cum era percepută de un oficial orășenesc care conducea procedurile penale și supraveghea executarea pedepselor, în special a execuțiilor publice. Scopul studiului nostru este de a prezenta informațiile din jurnal despre infracționalitate și aplicarea legii în Brașovul premodern, despre percepția cronicarului în privința infractorilor și a victimelor, și despre funcționarea sistemului de justiție penală.

PAKÓ LÁSZLÓ*

GYILKOS ÚTONÁLLÓK. RABLÓK A KORA ÚJKORI KOLOZSVÁR BÍRÁI ELŐTT**

Kulcsszavak: *kora újkor; bűnüldözés; rablógyilkosság; rablóbanda; útonállók; tortúra*

A rablógyilkosságnak, azaz az anyagi javak törvénytelen és erőszakos megszerzése érdekében elkövetett gyilkosságnak súlya abból fakad, hogy a cselekmény egyszerre irányul az áldozat vagyona, illetve élete ellen.¹ E bűncselekményhez mindig erőszak társul, de nem előre elhatározott szándékkal elkövetett tett vezet minden esetben az emberélet kioltásához. Alkalmanként csupán szerencsétlen körülmények összjátéka folytán kerül sor emberéletet követelő cselekedetre. E bűncselekmények települések, régiók, akár egy egész ország rendjét is veszélyeztették, állandó kihívást jelentve a lakók életének és javainak a biztonságára. A közösség tagjaiban keltett bizonytalanság és félelem gátolhatta a társadalmi mechanizmusok megfelelő működését. A kora újkori gyilkosságokat elbeszélő angol röpiratok kutatója az erőszakkal elkövetett rablásokról szóló elbeszéléseket egyenesen a korszak rémtörténeteinek nevezi. A tettet a legigazságtalanabb bűncselekmények egyikének tartották, mert az áldozatnak nemcsak anyagi kárt okozott, hanem az életére is tört.²

Az alábbiakban a rablógyilkosságok azon eseteit vesszük számba, amelyeket kisebb-nagyobb csapatokba verődött gonosztevők követtek el. Az 1570-től 1660-ig terjedő időszak hiányos kolozsvári levéltári állagai körülbelül harminc olyan pert őriztek meg, melyek rablógyilkosságokról fednek fel adatokat, ezek majdnem felében a bűncselekmények egy-egy banda tevékenységéhez köthetők. Legfontosabb forrásunkat Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvei képezik, melyek adatait a városi jogügyigazgatók (direktorok) számadásai, a sáfárpolgárok számadáskönyvei, illetve más iratok egészítik ki.

* PAKÓ László (1980), PhD, történész, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár, pako.laszlo@eme.ro

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan*. II. Pest, 1865. 143.

2 Vanessa McMAHON: *Gyilkosság Shakespeare Angliájában*. Magyar Könyvklub, Bp., 2005 [*Murder in Shakespeare's England*. Hambledon and London, 2004]. 27, 303, 309–310; Dan Horia MAZILU: *Lege și fărâdelege în lumea românească veche*. Polirom, Iași, 2006. 284–291.

A BÍRÓSÁG ELŐTT

1594 elején Kolozsvár jogügyigazgatói Timár János faluispán meggyilkolásával és kifosztásával vádolták Mondró (Mândru?) Pétert, vélhetően hesdái román lakost.³ A környék falvainak román jobbágyságai közül származó tanúk szerint a vádlott több rablásban és rablógyilkosságban vett részt, ezért eredt az ispán neki és társainak nyomába. A tanúk szerint a rablógyilkosságra akkor került sor, amikor az ispán üldözőbe vette a vádlottat és Demeter Péter nevű társát, akiket egy kenéz ökrének ellopásával gyanúsított. A vádlott tortúra alatti vallomása szerint a tettet két hesdái román, Căiele (*Kaiele/Kaielian*) Paul és Triff Dan társaságában követte el, az előbbi ütötte dárdáját a halott testébe. Azt is hangsúlyozta, hogy a tettet Pleșcan (*Pleskan*) Ioan, továbbá egy bizonyos Dávid kenéz fia és Demeter Péter biztatására követték el. Mások szerint ezt hamisan állította, csak hogy bosszút állhasson az említett Dávid kenézen. A bizonyítékok és saját beismerő vallomása alapján a bírák Mondrót – társainak és a tett körülményeinek tisztázása érdekében – kínvallatásra, majd minősített halálbüntetésre ítélték. Gaztetteit figyelve, a faluispán meggyilkolása mellett, a havason is megölt egy pakulárt, akitől elorozta süvegét, kését és szekercéjét, Járában egy kisaklosi társával pedig szintén embert ölt. Az (oláh?)létai határon is megvert és kifosztott egy románt, majd ezt tette egy gyerőmonostori személlyel is, akinél „érett volt valami kevés pénz”. Egy barbátfalvi, azaz oláhlétai embertől csergét, egy másiktól pedig, harmadmagával, egy vég condraposztót és egy pokrócfélét lopott. Elhajtották egy román kenéz ökrét is, de lólopással is gyanúsították. Társai közül a hesdái Triff Dan és Căiele Paul, továbbá Demeter Péter, Bonda Duma fia és Groza Ioan nevét is több hasonló cselekménnyel hozták kapcsolatba a tanúk, akárcsak a kisaklosi emberét. Általában még egy-két, esetleg három hesdái, kisaklosi vagy máshonnan származó, legtöbbször román személy társaságában hajtotta végre tetteit. Egyiküktől sem volt idegen a bűn világa. A kisaklosi társáról a tanúk úgy tudták, hogy 1593 nyarán a Mezőségen felakasztották, de Grozát is kapcsolatba hozták más bűncselekményekkel. Tetteiket a Kolozsvártól délnyugatra húzódó hegyvidéken, az ottani falvakban vagy azok határában követték el, áldozataik is általában a vidék román ajkú lakosai közül kerültek ki. Volt közöttük a helyi vezetők sorából származó kenéz és havason élő juhász is. Tetteik részletei azt sugallják, hogy nem előre kitervelt akciókat hajtottak végre, hanem, ha erőfölényben érezték magukat, a havason vagy a település határában az éppen útjukba kerülőket támadták meg. Ismert rablásaik zöme nem is végződött az áldozat halálával. Nem az ölés, hanem a zsákmányszerzés volt tehát elsődleges

3 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale Române, Cluj-Napoca – a továbbiakban: RNLTKol), Kolozsvár város levéltára (Primăria orașului Cluj – a továbbiakban: Kvlt), Törvénykezési jegyzőkönyvek (Protocoloalele de judecată – a továbbiakban: KvTJk) II/8. 446–451, 458.

céljük. Tevékenységük kevésbé kitervelt jellegét a rabolt javak mennyisége és értéke is tükrözi: egy kés, egy süveg, egy szekerce, pokrócok, posztók, egy kevés pénz, tehát hétköznapi, használati tárgyak; nagyobb értékű ló vagy ökör eltulajdonításáról ritkán olvasunk a vallomásokban.

1602 júliusában két magyarköblösi férfi indított pert milványi románok ellen, akiket Kolozsváron állítottak bíróság elé. A tanúk szerint a két fogoly tagja volt annak a mintegy tíz tagot számláló rablóbandának, akik Magyarköblös határában miután megölték az állatokat őrző gyerekeket, elhajtották a felperesek ökreit, az erdő alatt levágták és elásták az állatokat, majd a helyszínre érkező falusiak elől az erdőbe húzódtak vissza.⁴ További részleteket nem ismerünk, de a csoport létszáma, illetve a tett jellege az előbbinél szervezettebb, állatlopásban jártas rablóbanda akcióira utal.

1606–1607 fordulóján egy szelicsei gonosztevő elleni perből szerzünk tudomást egy, Kolozsvár tágabb környezetében garázdálkodó rablóbandáról. Kalácssütő Ferencnek, a kolozsvári bíróné atyafiának és Budai Andrásnak az özvegyei, illetve más atyafiak „criminaliter” vádolták Cărăbuș (*Karabus/Carabus*) Purult (Pârult?) férjeik „tolvajlásokért, minden jovoknak elpredálásáért és szörnyű halállal való megöletéséért”.⁵ A vallomások szerint a „mindéltig gonosz életű” férfi 1604 táján egy tizenhárom személyből álló rablóbandának volt tagja, melynek számlájára számos rablógyilkosság volt írható. Purul muskai és lupsai jobbágyoktól az erdőn negyvenkét ejtel⁶ vajjat, 4 forintot, egy láncot és egy 42 forintos lovat rabolt. 1604 táján társaival a Giorgio Basta német zsoldosai elől az erdőben bujdosó bányabükki lakosokra támadt, és javaikat felpredálta: „minden marhánkban prédát hánya, és eltolvajlá”. Egy ródi jobbágy szerint a Kalácssütő Ferenc meggyilkolása előtti nap a banda öt, korommal bemázolt arcú tagja az ő és más ródi emberek juhait és más állatait is elhajtotta, a tanút pedig bántalmazta. A társaság egy 1604-ben kivégzett tagjának vallomása szerint a feleki úton árus embereket raboltak ki, kifosztották Német Bálint feleségét, egy börtönfelügyelő (*profosz*) szolgálját pedig megölték. A banda több más elfogott és megkínzott tagja szerint Purul volt az akciók végrehajtója, „mert akkori üdőben ugyan nem volt híresebb lator ennél az Purulnál, ki mostan fogva vagyon”. 1591-es és 1593-as adatok igazolják, hogy neve korábban is felmerült már hasonló tettek során.⁷ Egy

4 KvTjk II/9. 620.

5 KvTjk II/10. 124–126, 130–131, 136–138; MNL OL, R 374 – Kolozsvár városra vonatkozó iratok, II. sorozat, II. kötet, IV. csomag, 92^{r-v}.

6 1 ejtel = 1,36 liter. Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai, Bp., 1991. 237.

7 1591 júliusában a szelicsei Pap Mihály román legény került a kolozsvári bíróság elé, mert ellopta Gyulai Tamás deák lovát, és Szászfoldön próbálta értékesíteni. A vádlott július 11-i vallomásaiban beismerte, hogy tagja volt egy olyan környékbeli bandának, amelynek négy román tagja Kolozsvár és más települések határáról lovakat és más állatokat loptak, azokat a társaság ötödik tagja, egy, a Meszes alatt lakó magyar legény elhajtotta egy Nagykrizstolcon

keltezetlen irattöredékben továbbá Jára- és Aranyos-völgyi hegyi falvak román jobbágyai vallottak egy bizonyos „Pervul”-nak és társainak gaztetteiről.⁸ Teljes bizonyossággal ugyan nem állíthatjuk, de ez a forrás jó eséllyel köthető a fenti perhez. A benne valló berkesi jobbágyok szerint például „Pervul... jól tudott az lólopáshoz”, azaz jártas lehetett a lovak elkötésében. Ivánfalvi jobbágyok is úgy tudták, hogy korábban tolvaj volt. Több felsőfülei, illetve magyarlétei jobbágy említett egy szopori rablást, melyben öt más társával ő is részt vehetett. Alsófülei és magyarlétei tanúk szerint a járai Modra Marcost és Kis Gergelyné is „megtolvajlotta” a Bükkön. Magyarlétei és szentlászlói jobbágyok (ez utóbbiak között a falusbíró is) arról is beszámoltak, hogy ugyanő elhajtotta a szentlászlóiak kecskéit, sőt Gellyén uram, azaz vélhetően Gellyén Imre kolozsvári főbíró ökrét is.⁹ Egy ilyen, Felek, Bányabükk, Rőd, Mikes, Szelicse, Jára és Tordaszentlászló, de a távolabbi Mezőszopor vagy Muska és Lupsa települések határaitban is tevékenykedő banda jóval szervezettebbnek tűnik, mint a Mondró Pétert is magában foglaló „vállalkozás”. Akcióik során a magukat szándékosan álcázó rablók kereskedőket, állattartó falusiakat támadtak meg, tetemes kárt okozva javaikban. Ha a szükség úgy hozta, a gyilkosságtól sem riadtak vissza. A tíz-tizenöt tagot is számláló banda a századforduló utáni zavarokban, Basta idején léphetett fel, de erőteljes hatósági ellenállásba ütközött, amint egy tanú le is írja: „ez elmúlt 1604. esztendő forgásában Basti [!] György idejében sok gonosztevő oláhokat fogdostanak meg, mellyeket per torturam meg is kérdeztenek”. Ezek egyike Vánca Ila volt, akit augusztus 24-én a Szabók tornyánál felnyársaltak.¹⁰ A város 1604-es számadásai ugyanakkor további, jó eséllyel szintén e bandához tartozó gonosztevők

(*Creztoax*) lakó, Horvát Márton nevű ispánhoz, majd ugyanő a kolozsvári sokadalmak alkalomával fizette ki a banda többi tagját, akik „ugyan sereggel hajtják neki az lopott barmot”. Ennek a bandának volt az egyik tagja a szelicsei Purul, Szilvási Imre jobbágya is, aki „ez az őri oláhhall untalan itt forog az városban, és az lopásban egy társaságban vannak”. KvTJk II/8. 130–131. – 1593 júniusában a tulkot lopó tótfalvi Kis Tivadar tortúra alatt vallotta be, hogy tagja volt egy olyan bandának, amelynek tagjai lovakat és más barmokat loptak, és helybéli (kolozsvári hóstáti mészáros) vagy szászföldi (holdvilági) orgazdáknak adták tovább azokat. A dezméri, rődi, mikesi és ksfenesi származású, nagyrészt román tagok között volt a szelicsei Török János fia, Purul is, aki a banda másik tagjánál, a monostori Dávid cigányánál tartott szállást, és akinél lopott dolgait is elrejtette. Sejtésünk szerint ez a társaság az 1591-ben emlegetett bandának lehetett valamiféle folytatása, ugyanis a lopott állatok fajtája is megegyezett, a zsákmány értékesítésének útvonalai is hasonlóak voltak, és Purul személyén kívül ebben is részt vett egy mikesi származású, Ferece nevű gonosztevő is. KvTJk II/8. 415.

8 MNL OL, R 374, II. sorozat, II. kötet, IV. csomag, 85.

9 Azért is gondoljuk, hogy ez az irat kapcsolódik Cărăbuș Purul peréhez, mivel az eredeti peranyag vallomásai között is felbukkan Gellyén Imre, aki magához hívatta az aranyosbányai bírót, mert tudott Purul különféle gaztetteiről. KvTJk II/10. 124–125.

10 Uo. 138.

megbüntetéséről szóló adatokat tartalmaznak. Március 11-i bejegyzés szerint Patak Manult és Kisfenesi Tomát kínozták meg a városi tömlöcben, majd húzták nyársba a városi cigányság soraiból származó ítélet-végrehajtók.¹¹ Május végén Illye Pétert és Costa Crişant vetették tortúra alá.¹² Július közepén Paul von Krausenegg császári biztos parancsára a város falvainak ispánjai kilenc latrot vittek a havasról a városi tömlöcbe. Nyolcukat kínvallatásnak vetették alá, majd a császári biztos ítélete szerint négyüknek a fejét vették, testüket nyársba húzva a városba érkező négy főút mentén közszemlére állították, hármukat pedig felakasztották.¹³ Szeptemberben a városban időző vallon zsoldosok egy Flora Péter nevű románt vittek a városi tömlöcbe, akit a feleki úton közlekedő személyek kirablásáért kínoztatott meg és húzatott nyársba Carolus Imhoff császári biztos.¹⁴ 1605 novemberében a város jogügyszagatói perbe avatkozókként léptek be a Csuka Simon elleni perbe. Mivel arról értesültek, hogy a törvény engedélyezte a vádlott kínvallatását, azt kérték, hogy a tortúra során a hatóság Kalácssütő Ferenc haláláról is tudakolozzék.¹⁵ A per anyaga nem teljes, így a vádlott további sorsát sem tudjuk követni.

1614 nyarán az egeresi bíró Kolozsvár bírósága előtt azzal vádolta valkói Imre Bálintot és ónodi Balassi Jánost, hogy az erdő alatt megerőszakolták a település csordapásztorának feleségét, illetve hogy a település határában elkövetett további garázdaságairól egy emberi holttest és nyüzött ökrök tetemei tanúskodnak.¹⁶ Imre Bálintot „hétszer kiadott leveles”-nek, azaz üldözött gonosztevőnek nevezte, akit Kolozs vármegye ispánja is „halálra tartott”. A bíróság tortúrát rendelt el, ahol további cincosaikról, más gonosztetteikről, bűnpártolóikról és rejtegetőikről kérdezték. Imre be is vallott két, talán a székelyeknél elkövetett lótolvajlást, és adatokkal szolgált egy bihari, illetve más magyarországi településekről származó tagokból álló bandáról, akik Bánffyhunyadon egy házat vertek fel. Megnevezett két olyan Hunyad környéki személyt is, akik orgazdákként segítették a lótolvajok tevékenységét. A bíróság Imre Bálintot karóba húzásra ítélte, Balassi Jánosnak viszont megkegyelmezett, mert megítélésük szerint társa kényszerítette a tette, más vétké nem volt, és mert egy leány kegyelmet kért számára. Imre Bálint mindenre elszánt gonosztevő volt, aki egy lovakat és ökröket elkövető bandának lehetett a tagja, de időnként egy-két társával kisebb bűncselekményeket is elkövetett. Ő sem riadt vissza az erőszak alkalmazásától. Ál-

11 RNLTkol, Kvlt, Számadáskönyvek (a továbbiakban KvSzám) 11/XVI. 51.

12 Uo. 79.

13 Uo. 117, 151.

14 Vele együtt másik két román foglyot is megkínoztak. Uo. 124.

15 KvSzám 11/XXII. 264.

16 KvTjk II/11. 165–166, 171; Kiss András: *Halálból megváltott völegény = Uő: Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994. 30–38, 324–325; *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszos-rús paráznák*. Vál., bev., jegyz. Kiss András. Kriterion, Buk.–Kvár, 1998 (a továbbiakban *Boszorkányok, kuruzslók*). 121–129.

landó mozgásban volt, s – vélhetően a törvény előli kényszerű menekvése okán is – Erdély legkeletibb részeitől egészen a Partiumig terjedő területen működött.

Van egy adatunk 1618 februárjából is, mely szerint egy Ferenc nevű városi henger, azaz hóhér két forintot kapott a sáfárpolgártól a Radnóton kézbe kerített Mara Gábor kivégzéséért, aki más tolvajok társaságában Feleken részese volt András deák lector meggyilkolásának.¹⁷ További részleteket azonban sajnos nem őriztek meg a források az ügyről.

Az 1630-as évek elején a Bánffyhunyard környéki havasokban történhetett az az eset, melynek során életét vesztette Bő Simon Máté ifjúkorú fia.¹⁸ 1631 közepén ugyanis Kolozsvár bírósága a Kolozs vármegyei viceispán, Komáromi Márton vádjára és az áldozat apjának hat eskütárral letett terhelő esküjére hivatkozva, pellengér alatti fejesztésre ítélte Vitéz Györgynek Rigány István nevű, középfüldi román jobbágját. A vádlottat a fejedelem parancsára maga Vitéz fogatta le, és küldte a kolozsvári toronyba. A vád szerint Rigány három sonkolyosi és egy barátкаи társával tolvaj módra az áldozatra támadt, és puskájával lelőtte őt. A bevett vallomások szerint tettét be is ismerte, ezért kérte az alispán Kolozsvár ítélezőitől, hogy a vádlottat fejezzék le.

1642-ben Kis János került a kolozsvári tömlöcbe, akit Darabos Mihály özvegye azzal vádolt, hogy az év elején a kolozsvári vásárról hazafelé tartó férjét több, az eset után eltűnt társával a diósi határ Lápos-tavának a gátjánál megtámadták.¹⁹ A férfi hiába ajánlott 15 forint váltságdíjat, a fogoly „nem gondolván velle, puskával meglövődözte, halálos sebbe ejtette”. A vád szerint a csapat aznap Kajántó völgyében Varsolci István, korábbi városi számvevő szolgáját is feltartóztatta, de látva, hogy zsákmányra nincs remény, menni hagyták: „szolgájábann is belé garázdálkottanak, de ezt mondván: Nem nekünk való!, elhatták, elébb mentenek”. Az özvegy a legényt „több efféle útálló tolvajság”-gal is vádolta. A banda vélhetően a Mondró Péteréhez hasonló kisebb bűnöző társaság lehetett, akik a kajántói völgyben az éppen útjukba kerülő embereket támadták meg; ha volt mit, elvettek tőlük, majd vagy elengedték őket, vagy végeztek velük.

Talán a legérdekesebb eset egy 1646-os persorozatból bontakozik ki. Néhai Szebeni Mártonné Szatmári Anna perbe idézte Kovács Mihályt egy 1645 karácsonya előtt a Dés melletti Sós-patak két hídjá között elkövetett rablótámadás miatt. A támadást egy több tagból álló banda fényes nappal követte el, az áldozatok pedig egy, a tanúk által oroszoknak mondott, de vélhetően lengyel kereskedőkből álló csapat tagjai voltak. A gonosztevők pénzt, lovakat és más javakat raboltak az áldozatoktól, a vádló férjét pedig, aki a csoportot vezette, megölték.²⁰ A vád szerint a rablott lovakon a

17 KvSzám 14b/XXI. 204.

18 KvTjk II/14. 35; KvSzám 18b/IX. 51.

19 KvTjk II/15. 198, 212–213.

20 KvTjk II/17. 57, 61, 70; KvSzám 24/XV. 667.

vádolt és egy társa a Kajántó közelében fekvő Bábocon próbált túladni. A felperes ugyanakkor más hasonló, de meg nem nevezett tettek elkövetésével is vádolta a csoportot. A megkárosított kereskedők egy későbbi, a javaik visszaszerzése érdekében indított peréből²¹ kiderült, hogy a rablás elszenvedői Koniecpolski Kristóf, lengyel főnemes *sinowiczskai* kereskedő alattvalói voltak, akik, miután értékesítették a magukkal hozott gyolcsok nagy részét, hazaindultak, kísérőjükkel, a későbbi áldozattal, Szebeni Mártonnal. Fény derült a támadók kilétére is: neveik alapján egy Sós nevű család férfi tagjai köré szerveződött hattagú rablóbandáról lehetett szó: hárman a Sós névre hallgattak (Sós Ferenc, Sós Márton, Sós Nagy István/Istók), akárcsak egy negyediknek a felesége (Fejér Andrásné Sós Katalin), az elfogott Kovács Mihály felesége, Jánosdeák Erzsébet pedig Sós Márton feleségének, Jánosdeák Ilonának lehetett a testvére. Az elfogott vádlott kivételével a többiek mind elbujdostak. Az ügy további érdekessége, hogy a tömlöcben Kovács Mihály egy gyilkossággal vádolt másik fogollyal együtt meggyilkolta a tömlöctartót is.²² A vádlott a kínvallatás során beismerte minden tettét, így minősített halálbüntetésre ítélték: „megfogdostatván fogóval, s az két keze elvágattatván, feje elüttessék”, a fejesztést viszont nyársba húzásra szigorították a fellebbezés során. A családi alapon szerveződött rablóbanda nyilvánvalóan szándékosan, tetemes zsákmány reményében támadt a feltehetőleg jómódúnak vélt idegen kereskedőkre. Tettüket a zsákmányszerzés motiválta, a gyilkosságra valószínűleg azért került sor, mert az áldozat kolozsváriként ráismerhetett a tettesekre. A vádló szerint a lovakon Bábocon adtak túl, a vádlott viszont a szomszédos burjánosbudai (bodonkúti) és diósi látogatásairól tett említést, így azt gondoljuk, hogy gazzetteik helye a Kolozsvárt északról övező falvaktól egészen Dés környékéig elterülő terület lehetett.

Vannak olyan adataink is, melyek esetében lehetetlen eldönteni, hogy ismételt rablásokat elkövető csoporttal vagy alkalmi büntettek végrehajtására összeverődött társaságokkal kell számolnunk. 1601-ben négy fejérdi és egy borsai jobbágy ellen indított eljárást a kolozsvári Szappanos Péter, akiket azzal vádolt, hogy Kajántó völgyében, a Fejérd felé tartó ösvény elágazásához közeli hídnál szénát szállító két szolgáját leütötték, egyiküket agyon is verték, lovaikat pedig magukkal vitték.²³ 1608. júniusi vallatások szerint a kolozsvári Szabó Simon András deákat is utazás közben – ha jól értelmezzük a forrást – a Meszesi-hágó Kolozsvár felé eső oldalának egy mezején „verték fel”, azaz támadták és ölték meg.²⁴ 1655 májusában kolozsvári kereskedők azzal vádoltak három feleki férfit (talán pásztort), hogy amint az enyedi soka-

21 KvTJk II/17. 60, 70–72.

22 „az város tömlöcét violálták, és a tömlöctartót megölték”. Uo. 61, 63, 77; KvSzám 24/XV. 667–668.

23 KvTJk II/9. 552–555.

24 KvTJk II/10. 234–235, 240.

dalomból este hazafelé tartottak, a feleki úton megtámadták őket, kirabolták szekerüket, egy társukat pedig megölték.²⁵ A bírák két vádlottat holdtíj fizetése mellett felmentettek a vádak alól, mert a tett idején bizonyíthatóan juhaik mellett tartózkodtak, a harmadik vádlott szabadulását pedig két eskütárssal való felmentő eskühöz kötötték, mert egy „digniorb” (!), azaz becsületesebb személy látta őt Bányabükknél az erdő alatti mezőn, a tett helyszínén. Sikeres eskü esetén viszont ő is holdtíj lefizetésével menekülhetett a vádak alól.

A rablást és gyilkosságot elkövető gonosztevő bandák kapcsán külön kell szólnunk egy katonák által elkövetett csoportos rablógyilkosságról. A katonaelethez szokott egyének esetében a fegyveres konfliktusok kegyetlensége kedvezett a deviáns magatartásformák kialakulásának: relativizálta erkölcsi érzéküket, és ahhoz is hozzászoktathatta őket, hogy a polgári lakossággal szemben elkövetett erőszakos cselekedeteiket a hatóságok gyakran elnézőbben kezelték. Szemükben a határ a katonaként elkövetett fosztogatás és a saját kezdeményezésből véghez vitt erőszak között könnyen elmosódhatott.²⁶ A katonai szolgálat megszűnése után pedig ebből a szabadabb, a társadalmi együttélési normák által kevésbé kötött és az egyén társadalmi helyzete szerinti merev hierarchiától sem szabályozott életmódból sokuknak nehéz, egyeseknek meg egyenesen lehetetlen volt visszaszokni a mindennapokba.²⁷ 1598 első felében a kolozsvári bíróság a telegdi Balog Tamás ügyét tárgyalta, akit egy telegdi és váradi hajdúkból álló csapat tagjaként rablógyilkosságban való részvétellel vádoltak.²⁸

25 KvTjk II/19. 364, 385–387.

26 Az elmondottakra jó példa egy 1607-es per, amelyben azzal vádoltak két kolozsvárit, hogy amikor 1604-ben a városban táborozó németeket, vélhetően vallon zsoldosokat a város darabontjaival együtt bizonyos oláhok ellen vezényelték, ők ketten – hátuk mögött tudva a fegyveres sereget – sötétedéskor Hesdát falu lakosaira támadtak, házakat dúltak fel, marhákat hajtottak el, az ellenük szegülő jobbágyok közül pedig többet súlyosan megsebesítettek. KvTjk II/10. 202–204. Az 1604-es városi számadások különben több olyan esetről számolnak be, amikor a városban állomásozó vallon katonák városiak életére törtek. Szeptember 23-i adat szerint egy 16 lovasból álló társaság megölte a szemétbíró, akit néhány nap múlva a város költségén temettek el, november közepén pedig azt jegyezte fel a sáfárpolgár, hogy a katonai tábor városi tartózkodása idején a vallonok a város egyik kapujában megvágta egy szolgálatot teljesítő városi darabontot, akinek a város elszennvedett sérelméért két forintot adott, és fizette a gyógyítását végző borbélyt is. KvSzám 11/XVI. 133–134; 11/XVIIa. 107. De 1602 közepén arra is volt példa, hogy Basta hadával a város környékén tartózkodó hajdúk hajtottak el városi marhákat, október végén pedig a Havasalföldéről visszatérő sereg hajdúi hajtották el a városi csordát más városi állatokkal egyetemben. KvSzám 9/XXX. 37–38, 40–42, 84.

27 Bronisław GEREMEK: *Marginalul = Omul medieval*. Coord. Jacques LeGoff. Polirom, Iași, 1999. 329–331; McMAHON: *i. m.* 318–322; MAZILU: *i. m.* 66–69, 264; Frank McLynn: *Crime and Punishment in Eighteenth-century England*. Routledge, London and New York, 1989. 77–78.

28 KvTjk II/9. 172–173, 173 a-d, 240.

A vallomások szerint ugyanis egy tizenhat fős hajdúcsapat Lónánál – vélhetően Kendilónánál – találkozott egy csónakon közlekedő héttagú, négy férfiből és három nőből álló kereskedőcsoporttal, akiket hadnagyuk parancsára, a habozó társaik kényszerítésével megölték és kifosztottak. A támadók tetemes zsákmányra tettek szert, minden hajdúnak 93 forint és egy vég zöld karazsiaposztó jutott, 200 forint értékű posztót, kétszáz süveget és egy jó adag kést pedig földbe rejtettek. Hazatérve, a vádlottat és két másik telegdi társát – Kóműves Körmös Györgyöt és Vég Jánost – feleségüknek rangjához nem illő, drága posztóból készült ruhája és szokatlanul nagy összegű költségei lebukttatta. Miután fény derült tettükre, Kóművest elkapták, Váradra vitték, ahol kínzás alatt bevallotta a tettet, majd még a váradi börtönben meg is halt. Ennek hírére Balog Kolozsvárra szökött. Ott viszont elfogták, bíróság elé állították, megkínozták, és a felperes hetedmagával leteendő terhelő esküje esetén karóba húzásra ítélték. Az alperes fellebbezett, de a végleges ítéletet nem őrizték meg a források. E rablógyilkosok esetében tehát nem a korábbi ügyekben emlegetett meg rögzített bűnözőkkel van dolgunk, hanem egy olyan társasággal, melyet a leszerelt, hazafelé tartó hajdúk hadnagyának és a rablást pártoló csoporttagoknak azon igyekezete mozgatott, hogy egy utolsó, zsákmányszerző akcióban még kihasználják a tizenhat katona együttes fellépésének erejét. Szándékuk a háborús viszonyok között, fegyverben nemrégiben elkövetett hasonló tetteik fényében vélhetően nem tűnt számukra büntetendő cselekedetnek.

A SZEREPLŐK

A bemutatott példák alapján nyilvánvaló, hogy a kolozsvári kora újkori rablógyilkosságok, mint fizikai erőt és közvetlen, nyers konfrontációt feltételező cselekedetek, a férfiak világához kötődő bűncselekmények voltak, nők ritkán és csak az áldozatok szerepében jelentek meg. A tetteket mindig a zsákmányszerzés motiválta, és gyakran szerencsétlen körülmények összjátéka miatt fajultak emberéletem is követelő cselekedetekig. E bűntettek terjedésének jó táptalaja volt a háborúkkal, hatalmi harcokkal vagy a központi hatalom gyengülésével együtt járó politikai instabilitás. Nem véletlen ugyanis, hogy az általunk ismert eseteknek szinte kétharmada a 15 éves háborúnak, Giorgio Basta generális erőszakos uralmának vagy Báthory Gábor meggondolatlan, az országra romlást hozó uralkodásának idejére tehető, amikor a hatalmi viszonyok gyors váltakozása az ország területét hadszíntérré alakította.

A tettesek zöme a közösség azon tagjai közül került ki, akik a társadalmi együttélés írott és íratlan szabályait megszegve, fegyveres erőszak révén teremtették elő a létfenntartásukhoz szükséges anyagi javakat, így a társadalom szélére szorulva, az erőszak és a bűn világát választották életterületüknek. Az esetek felében a tettesek román etnikumú jobbágyok voltak, hol a város jobbágyfalvainak valamelyikéből, hol a Ko-

lozsvár szűkebb vagy tágabb környezetében lévő településekről (Szelistye, Kisfenes, Hesdát, Kisaklos). Gyakran hegyvidéki, esetenként a főbb útvonalaktól félreeső falvak lakóiként vélhetően azt remélték, hogy elkerülik a törvény szigorát. De volt közöttük kalotaszegi, fejrői vagy borsai jobbágy is. Városiakra csupán a hajdúcsapat tagjai között bukkanunk, az ő esetük azonban más, ugyanis a harcból visszatérő, más életstílushoz szokott, távlati tervekkel, lehetőségekkel gyakran nem rendelkező, gyenge anyagi helyzetben lévő leszereltek könnyen a bűnözés útjára léphettek.²⁹

Ami az áldozatokat illeti leggyakrabban az utazók, közülük is leginkább a vásárokat látogató kereskedők vagy az egyszerű vásárosok voltak leginkább kitéve a rablótámadásoknak. De jó eséllyel válhattak áldozattá az állattartással foglalkozó falusiak vagy az állataikat a havasokon vagy települések határaitban legeltető pásztorok is. Ha a helyzet úgy hozta azonban, a gonosztevők nem riadtak vissza a városiak, egyszerű polgárok vagy előjárók meggyilkolásától és kifosztásától sem.

RABLÓBANDÁK: MÉRET, BELSŐ SZERVEZET, SEGÍTŐK

A középkori-kora újkori rablóbandák méretével és szervezetségével kapcsolatban Bronislaw Geremek a 15. századi Lengyelország esetében már a tolvajlás tudományának erős professzionalizálódásáról és jól szervezett bűnözőhálózatok meglétéről beszél.³⁰ Dan Horia Mazilu a 17–18. századi román országokban száz-kétszáz főnyi, jól szervezett rablóbandák, orgazdáik és segítők hálózatairól ír.³¹ James Sharpe viszont azt hangsúlyozza, hogy a 16–17. századi Angliában a kormánynak az útonálló rablóbandák ellen hozott gyakori törvényeiből és rendeleteiből, illetve a jól szervezett bandák létezésének folyamatos emlegetéséből arra számíthatnánk, hogy a bátor és tehetséges fegyverforgató tagokból álló, alaposan megtervezett és különféle bűncselekménytípusokra szakosodott gaztetteket végrehajtó útonálló rablóbandák az angliai szervezett bűnözés legmagasabb fokát képezték. Dick Turpin, a kora újkori Anglia leghírhedtebb útonállója és más hasonló gonosztevők életútjának a részletes vizsgálata azt bizonyította azonban számára, hogy e bandák szervezetségének foka nem volt túl fejlett, bűncselekménytípusokra való szakosodásról sem igen lehet beszélni, és bűnözői társulások is csak nagyon esetlegesen jöttek létre, anélkül, hogy hosszú ideig

29 Két kora 18. századi németországi rablóbanda összetételének a vizsgálata például azt mutatta, hogy a tagok 38%-a leszerelt katonák közül került ki. Katrin LANGE: *“Many a Lord is Guilty, Indeed For Many a Poor Man’s Dishonest Deed”: Gangs of Robbers in Early Modern Germany = Organised Crime in Europe. Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and beyond.* Ed. Cyrille FIJNAUT–Letizia PAOLI. Springer, Dordrecht, 2004 (Studies of Organised Crime 4). 118.

30 GEREMEK: *i. m.* 331–332.

31 MAZILU: *i. m.* 286.

fennmaradtak volna. A bűnözés szervezettsége és professzionalizációs szintje tehát szerinte korlátolt volt.³² Ugyanezt hangsúlyozza a 18. századi Londonnak és környékének bűnözőbandáival kapcsolatban J. M. Beattie is. A bandák jellegéről azt állapította meg, hogy legtöbbjük nem állandó és jól szervezett csoport volt, amelyek tagjai a lopás és rablás fortélyaiban különösen jártas és kiképzett bűnözők lettek volna. Hiányzott a belső kohéziójuk és az erős vezetőrétegük, amit szerinte az is bizonyít, hogy a hatóságok – akik általában maguk sem voltak a helyzet magaslatán – viszonylag könnyen be tudtak férközni soraik közé, vagy árulásra tudták bírni szinte bármelyik tagjukat. Veszély esetén a bandák tagjai összehangolt közös védekezés helyett inkább egyenként igyekeztek magukat menteni, majd a veszély elmúltával új társakat kerestek. A csoportok könnyen megalakultak, felbomlottak és újraalakultak, egy személy nem sok időt töltött el ugyanabban a bandában. Beattie észrevételei szerint az átlagosan rabolt javak mértékéhez viszonyítva egy négy-öt tagból álló társaság hatékonyabban és jövedelmezőbben működhetett, mint egy tíz-tizenöt tagú. A nagyobbak esetében ugyanakkor figyelmeztet, hogy valójában azok sem voltak mások, mint több kisebb bűnözőcsoport laza szövetsége, akik esetenként együttműködtek, de általában külön-külön hajtották végre tetteiket.³³ Hasonló következtetésekre jutottak a 18–19. századi német államok területén aktíváló rablóbandák tevékenységét vizsgáló kutatók is.³⁴

Bemutatott példáink kisebb léptékűek, és a 16–17. századi felvidéki rablóbandákról Demkó Kálmán vagy Blanka Szeghyová által mondottakkal összecsengően,³⁵ leggyakrabban három-öt taggal rendelkeztek, a nagyobbak is ritkán haladták meg a tíz-tizenöt tagot. Mondró egy-két, esetleg három másik társával követte el tetteit, a Lápós-tónál támadó Kis Jánosnak is néhány társa volt, a Sós-banda esetében is hat tagról hallunk. A Magyaroklős határában ökröket elhajtó csoport, illetve Cărăbuș Purul társasága esetén említenek a tanúk tíz-tizenhárom tagot, ennél nagyobbakról azonban nem szólnak forrásaink.³⁶ E bandák létszáma és emberanyaga azonban fo-

32 J. A. SHARPE: *Crime in Early Modern England, 1550–1750*. Routledge, London and New York, 2013. 152–154; Uő: *A Fiery and Furious People. A History of Violence in England*. Arrow Books, London, 2016. 310–311.

33 J. M. BEATTIE: *Crime and the Courts in England, 1660–1800*. Clarendon, Oxford, 1986. 256–261.

34 A korábbi kutatásokat átfogóan és saját eredményeivel kiegészítve mutatja be LANGE: *i. m.* 109–149.

35 DEMKÓ Kálmán: *A felsőmagyarországi városok életéről a 16–17. században*, Bp., 1890; BLANKA SZEGHYOVÁ: *Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok mindennapi életében a 16. században*. Történelmi Szemle XLVI(2004). 1–2. sz. 167–190.

36 Ugyanez mondható el azokról a rablóbandákról is, amelyek tetteihez nem társult emberhalál. A szeliceai származású Purult például a már említett 1591-es és 1593-as perben is kapcsolatba hozták egy-egy, Kolozsvár és környékén tevékenykedő, lovak és más állatok ellopására és idegenbe hajtására szakosodott bűnbandával. Mindkettő méreteiről egy-egy

lyamatosan változott, ebből kifolyólag a szervezetségük se lehetett túl erős. Legszemléletesebb a Purul-féle banda esete. Ő ugyan csak 1606–1607-ben került bíróság elé, sok társát viszont már 1604 folyamán elkapták és kivégezték, így ők már korábban kiestek a társaságból. Az a tucatnyi személy tehát, akikről néhány tanú beszél a Purul-banda kapcsán, valószínű, hogy egyszerre sohasem lépett akcióba. Ha figyelmesen olvassuk a vallomásokot, valóban az derül ki, hogy a tanúk által felemlegetett rablásai alkalmával egyszer sem volt ötnél több társa.

A bemutatott bandák tagjai között fennálló esetleges belső hierarchiáról jóformán semmilyen adatunk nincs. Szintén csupán Purul társasága kapcsán látjuk azt, hogy öt több tanú is a társaság leghírhedtebb tagjának nevezte. Ebből azonban még messze-menő következtetéseket nem vonhatunk le. E társaságok belső szervezetségéről is nehéz határozottan nyilatkozni. Természetesen érzékelhető a különbség egyrészt azok a bűnözők között, akik alkalmi társakkal hajtottak végre támadásokat az éppen útjukba kerülő áldozatok ellen, másrészt azok között, akik valamivel szorosabb szövetségekben és jobban megtervezett akciók során ütöttek rajta kiszemelt áldozataikon. E különbség tükröződik a zsákmányolt javak mennyiségében és értékében is. Míg az előbbieket egy-egy kisebb használati tárgyat (kést, süveget, szekercét, pokrócot) vagy kisebb pénzüsszegeket sajátítottak el, a szervezettebb csoportok nagyobb mennyiségű pénzt, illetve értékes haszonállatokat (ló, ökör) szereztek. A Sós-banda esetében, mivel családtagokról van szó, sejthető, hogy szorosabb kötelékek léteztek a tagok között, de a források erre egyértelműen nem utalnak. A tárgyalt eseteken kívül e bandák más tevékenységéről alig van adatunk, így bűncselekménytípusokra való szakosodásról sem mondhatunk egyelőre sokat.

A peranyagban a zsákmány értékesítésében közreműködő egy-két orgazda és bűnpártoló is megjelenik. Purul egyes ügyeiből kiderül, hogy a Kolozsváron és környékén lopott állatokat a gonosztevők átmenetileg például egy hóstáti mézsárosnál vagy egy monostori cigánynál tartották. Innen pedig a Meszes-hegység alatti falvakban vagy a Szászföldön, például Holdvilágon élő orgazdák felé irányították, akik a maguk rendjén szintén továbbadták az árukat. Egy másik adat valkói Imre Bálint peréből származik, aki tortúra alatti vallomásában tett említést két Hunyad környéki személyről, akik a városban és környékén garázdálkodó lótolvajok tevékenységét se-

elfogott tagjának vallomásai alapján szerezhetünk tudomást. Az első esetben öt (mezőöri, szelicsői, nagycécei, mikesi és Meszesaljáról származó) tagról olvasunk, amelynek négy tagja lovakat és más állatokat lopott, egy ötödik tag pedig azokat a Meszes alá hajtotta, ahol továbbadtott rajtuk. 1593-ban a vallomás kilenc tagot említ, melynek tagjai Tótfaluból, Szelicséről, Kolozsmonostorról, Dezmérből, Ródról, Mikestről és Kisfenesről származtak. KvTJk II/8. 130–131, 415. – 1591. július–augusztusban egy olyan hírhedt banda két román vezérét ítélték akasztásra, amely már hat-hét éve követett el lopásokat a bonchidai, hunyadi, kolozsvári, medgyesi vagy a debreceni és kassai vásárok alkalmával, és melyek méretét a tanúk öt-hat, mások tíztagúnak ítélték. Uo. 136–139.

gítették. Elszórt adataink tehát vannak olyan, több embert foglalkoztató és több irányba szerteágazó bűnhálózatokról, amelyek a rablott áruk értékesítésében és a bűncselekmények nyomainak az eltüntetésében részt vállaltak, méreteikben azonban nem tűnnek kiemelkedőknek. E tekintetben is azonban további adatokra lenne szükség a jelenség alapos feltérképezése érdekében.

RABLÓGYILKOSSÁGOK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Mivel a tettesek kerülték a szemtanúkat, a havasi legelők, erdei vagy erdőhöz közeli utak, tavak vagy folyóvizek körüli lápos, bozotos, nehezen megközelíthető, eldugott helyeken működtek. A kereskedők által gyakran használt, Kolozsvárt Tordával összekötő út Felek és Bányabükk közötti szakaszának erdő alatti része például többször fordul elő forrásainkban is rablások színhelyeként. Számos más példa is igazolja, hogy a feleki út nem volt veszélytelen hely. Báthory Gábor fejedelem 1612. november 26-i parancslevele szerint Szent Márton-napja körül a kolozsvári Császár Andrásra is „Coloswar és Banyabikj táján” támadott rá és fosztotta meg minden javától egy Búzás János nevű útonálló és több társa.³⁷ 1641 végén a feleki Demeter pap esküdött meg hetedmagával, hogy a kolozsvári Fekete Istvánnál megtalált kancáját két évvel korábban „innét a városról Felekre menő úttjában tolvajul vötték volt el nyergestől”.³⁸ A brassói városi kapitány és tanácsos, Andreas Hegyes naplója szerint 1615. október 13-án a kolozsvári országgyűlésről Gyulafehérvárra távozó fejedelem két kocsiját is, melyeken az ajándékba kapott szőnyegek voltak, szintén Felek környékén, éjszaka törték fel a rablók, a kíséretet, két fejedelmi ajtonállót pedig leütötték.³⁹ 1629. november 23-án Bethlen István parancsba adta Kolozsvár előljáróinak, hogy a feleki utat a csavargók fosztogatásai és gyilkosságai ellen huszonöt gyaloggal őriztessék. A latrok üldözésére saját emberét több lovassal is segítségükre bocsátotta.⁴⁰ Habár nem

37 A parancslevél szerint, ha bárki elfogja a korábban Marosvásárhelyen lakó, most bizonytalan helyen bujdosó Búzást és társait, „mint gonosztevőkre törvényt pronuciálljatok, és azt ugyan exequálljatok is”, a kárvallottnak elvett javait pedig szolgáltatassák vissza. Ugyanazon a napon a fejedelem azt is parancsba adta, hogy a gonosztevők minden fellelhető javait adják át a kárvallottnak. RNLTkol, Kvlt, Diversák (Diverse documente), vol. I., fasc. 3., 41, 48.

38 KvTJk II/15. 171.

39 DERZSI Júlia: *A bűnözés és deviáns magatartások megítélése Andreas Hegyes brassói kapitány és városi tanácsos Diariumában = Certamen IX. Tanulmányok az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–SÓFALVI Emese. EME, Kvár, 2021. 271, 275. (A tanulmányt lásd e kötetben.)

40 „Az mint értem kegyelmetek felé az csjavargók sok latorságokat kezdettek exerceálni, embereket öltek és fosztottak, kegyelmeteket azért intem szeretettel, sőt autoritate functionis parancsajolom is, hogy kegyelmetek az feleki utat őriztesse szorgalmatosan, hogy valami

biztos, hogy az alábbi adat is egy rablóbanda tevékenységére utal, de jól mutatja, hogy a feleki erdő nem volt éppen veszélytelen hely. A kolozsvári százferfiak tanácsa 1592. május 27-i határozatában arra kérte a városi főbíró, hogy Miklós feleki erdőpásztortól akár szép szóval, akár fenyítéssel derítse ki, hogy a korábbi napokban kik oltották ki egy szegény legény életét a felügyelete alá tartozó területen.⁴¹

De a rablók kedvelt helyének bizonyult a kajántói völgy vagy annak a Lápos-tó körüli, vélhetően mocsaras része, a Jára-völgy településeinek a határai vagy a távolabbi, Aranyos menti, a Tordát Aranyosbányával összekötő út menti hegyi falvak környéke,⁴² akárcsak az ottani havasok. Emellett a Meszesi-hágó felé vezető út egy mezőn átvezető, tehát ez esetben nyílt szakasza vagy a Dés, Hidalmás és Kolozsvár által határolt terület településeinek határai is alkalmas helyszíneknek bizonyultak egy-egy rablógyilkosság véghezviteléhez.

A tettek elkövetésének időzítése kapcsán kézenfekvő volna arra gondolni, hogy e bandák inkább a sötétség leple alatt cselekedtek. Forrásaink e tekintetben azonban azt mutatják, hogy az esetek zömében nappal került sor a támadásokra. Vélhetően mindenki tudta, hogy a sötét a gonosztevőknek kedvez, így, aki tehette, elkerülte az éjszakai utazást.

„AZ TORMENTUMBAN ERŐSSEN MEGKÉRDEZTESSÉK”

A halállal végződött rablások száma nem volt magas, de a közösségek életét, vagyonát és biztonságát súlyosan sértő hatásuk miatt a hatóságok is szigorúan léptek fel az elkövetők ellen. A fejedelemségkori Erdélyben aligha volt olyan országgyűlés, ahol a

fosztás és emberölést az csjavgók ne cselekedgyenek, valami huszonöt gyaloggal őriztesse szorgalmatosan. Hogy pedig az latrokat kergessék, mi is innen emberünket bocsátottuk bizonyos számú lovasokkal az csjavgóknak megfogására.” RNLTkol, Kvl, A.2. Kötegelt iratok (Acte fasciculate), fasc. II., 96.

- 41 „Értik őkegyelmek nyilván, hogy az mely szegény legint megöltének ez elmúlt napokban ez város határában, az erdőpásztor Miklós, feleki, jól érti kik miatt lőtt halála az szegény leginnek. Azért kéri bíró uramat, hogy hívassa mingyárust az erdőpásztort, és valóba tudakozza meg tőlle, ha szép szóval meg nem akarná mondani, külömbennis fenyítéssel megmondassa velle. Ha pedig végére mehet őkegyelme, megtekintvén az Istent és az városnak szabadságát, annak móggya és rendi szerént viselljen gondott őkegyelme reá, hogy így Istenünknek is haragját, ő ostorát eltávoztathassák.” RNLTkol, Kvl, Tanácsülési jegyzőkönyvek I/5. 95”.
- 42 Torda vármegye 17. századi jegyzőkönyvei tanúsítják, hogy számos útonálló garázdálkodott ez utóbbi vidéken, akik felett – ha mondjuk épp nem Kolozsváron fogták el őket – a területen illetékes Torda vármegyei ítélszék hozott ítéletet. *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. I–II. 1607–1707. Bev., jegyz., közzéteszi DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2009–2014 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1–2 – a továbbiakban *Torda vármegye jegyzőkönyvei*).

levelésített, azaz törvényen kívüli gonosztevők, köztük természetesen a rablógyilkosok „cirkálásának”, azaz üldözésének, elfogásának és megbüntetésének a kérdése ne került volna napirendre.⁴³

Az elkövetők elleni bírósági eljárás gyakori része volt a kínvallatás.⁴⁴ Öt perben biztosan tudjuk, hogy a vádlottakat kínvallatásnak vetették alá, a többi esetben a források töredékessége miatt nincsenek adataink.⁴⁵ Mondró Péter ítéletében a bírák ki is emelték, hogy „az tormentumban erőssen megkérdeztessék, mi módon lőtt ez az ő gonosz cselekedete és kik voltak társai öneki”.⁴⁶ Cărăbuș Purul bandájának összes elfogott tagja esetében is azt jelzik a források, hogy „per torturam megkérdeztetett az Toronyban az cigányokkal”, „vonattuk tortúrára”, „kínzattuk meg”.⁴⁷ Az egeresi bíró által egy asszony megerőszkolásával és más gonosztettekkel vádolt valkói Imre Bálint és ónodi Balassi János ügyében is úgy ítélték a bírák, hogy „erőssen megkénnoztassék” azért, hogy elárulják elszökött harmadik társuk származását, kilétét és tartózkodásának helyét, felfedjék cinkostársaikat, más tolvajságaikat, hatalmasságaikat és orv cselekedeteiket, továbbá azt is, hogy tetteik elkövetésének idején hol és kik voltak rejtgetőik.⁴⁸ Tortúrára ítélték a bírák Balog Tamást is, az 1598-ban kereskedőket kiraboló hajdúcsapat egyik tagját, mert tisztábban akarták látni a történeteket: „hogy penig az törvény előtt világosabb legyen, teccik az törvénnenk, hogy az tormentumra felvonattassék, és valóban megkérdeztessék az dologról”.⁴⁹ Kovács Mihály, az 1645 karácsonya előtt lengyel kereskedőket kifosztó és kísérőjüket megölő társaság elfogott tagja, még a tortúra megkezdése előtt, önszántából („ante torturam, sponte”) beismerte tetteit, kijelentve, hogy „ő lelkén el nem viszi”. Vélhetően érezte, hogy nincs menekvés, így a tortúrának csak az említése is elég volt, hogy megtörjön.⁵⁰ A tortúra során tehát az ítélezők a tettek indítékairól, a tettek elkövetésének körül-

43 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Gondolat, Bp., 2005. 268; DÁNÉ Veronka: „Az Ónagysága széki így deliberála”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. EME–Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen–Kvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 259). 32.

44 Kassa városjoga szerint a kínzás általánosan alkalmazható volt azok esetében, „akik valakit az utcán megtámadva megölnék és kirabolnak, vagy a házba rablógyilkos szándékkal betörnek”. DEMKÓ: *i. m.* 137.

45 Cărăbuș Purul esetében hangsúlyozzuk, hogy az ő maga kínvallatásáról nincs adatunk, de a bandájához vélhetően hozzákapcsolható más gonosztevők esetében 16 személy kínvallatásáról szólnak forrásaink.

46 KvTJk II/8. 449–450.

47 KvTJk II/10. 138; KvSzám 11/XVI. 51, 79, 117, 122–123; 11/XXII. 264.

48 A fellebbezés során az esküdt polgárok is kérték a vallatókat, hogy Imre Bálintot arról is faggassák, hogy kényszerítette-e társát a tett elkövetésére, hogy milyen szándékból jártak a tett helyszínén, és hogy hányan voltak. *Boszorkányok, kuruzslók*. 124–125.

49 KvTJk II/9. 173c.

50 KvTJk II/17. 61, 70.

ményeiről vagy más tettestársak kilétéről igyekeztek minél részletesebb adatokat gyűjteni. A kivallatás tehát, a hatósági nyomozást segítve, a bűnözőhálózatok felszámolásának volt hatékony eszköze.

A TÖRVÉNY SZIGORA

A bűncselekmények súlyához igazítva, a kiszabott büntetések is mindenhol a legszigorúbbak voltak. Werbőczy István Hármaskönyve hangsúlyozza, hogy a rablókat főbenjáró büntetéssel, azaz karóba húzással vagy kerékbe töréssel kell sújtani.⁵¹ A Felső-Magyarországon is alkalmazott magdeburgi jog mindenki kötelességévé tette a rablótámadás elhárításában való részvételt. Előírásai szerint a futásban lévő rablót meg lehetett ölni, az élve elfogottat pedig kerékbe kellett törni. A kassai városjog is az utcai rablógyilkosoknak vagy a más házába rablógyilkos szándékkal betörőknek kerékbetörést rendelt. Ha az eset súlyossága úgy követelte, a kerékbe törés előtt, elretentésképpen, a bűnöst ló farkához kötve végighurcolták a város utcáin, a hóhér pedig minden utcában kihirdette bűneit.⁵² A selmecbányai városjog a bizonyított tolvajlásért vagy rablásért is akasztófát, a tetten ért rablógyilkosnak pedig kerékbe törést írt elő.⁵³ A Budai jogkönyv szerint a rablással vádolt személy ártatlanságát hat eskütársal letett esküvel bizonyíthatta, de akinek bűnössége bizonyítást nyert, annak büntetése végtagjainak összetörése, majd testének kerékbe húzása volt.⁵⁴

Az alábbi néhány példa azt igazolja, hogy a fenti előírásokat a gyakorlatban is alkalmazták. 1528-ban egy Sopron környékén és Ausztriában tíz rablást és hét rablógyilkosságot bizonyítottan elkövető rablóbanda elfogott vezérért karácsony előtt törték kerékbe.⁵⁵ Ugyanazzal a halállal bűnhődött 1596-ban az a soproni disznópásztor is, akit több rablógyilkosságban, szerelmi varázslásban és boszorkányrontásban találtak bűnösnek.⁵⁶ Volt, aki még rosszabbul járt. 1556-ban Kassán két, 1573-ban pedig Selmecbányán egy rablógyilkost kerékbe törése előtt ló farkához kötözve végighurcoltak a város utcáin.⁵⁷ 1600-ban szintén Kassán egy rablással, templomok ki-

51 Werbőczy István *Hármaskönyve*. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Franklin Társulat, Bp., 1897 (Magyar Törvénytár 1000–1895). I. rész, 15. cím.

52 DEMKÓ: *i. m.* 137.

53 CSUKOVITS Enikő: *Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmecbányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei*. Történelmi Szemle XLVI(2004). 1–2. sz. 160.

54 *Buda város jogkönyve*. II. Közread. BLAZOVICH László–SCHMIDT József. Szeged, 2001 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17). 454 (268. cikkely); DEMKÓ: *i. m.* 136–137.

55 WINKLER Elemér: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban*. Sopron, 1924. 46–47.

56 NÉMETH Ildikó: *Thoman (Hans) Türck soproni disznópásztor boszorkánypere, 1596*. Soproni Szemle 62(2008). 2. sz. 170–172.

57 SZEGHYOVÁ: *i. m.* 172; DEMKÓ: *i. m.* 137.

fosztásával és tizenhétnél is több személy, köztük egy pap meggyilkolásával vádolt legényt a bakó a kerékbe törés helyszínére felé vezető út négy pontján fogóval megcsipdesett.⁵⁸ 1571-ben Lőcsén két, vásárra igyekvő kereskedőket kiraboló lőcsei férfit, 1586-ban pedig Bártfán egy másikat, aki a vasárnapi istentisztelet alatt egy városi házból pénzt rabolt, meggyilkolt egy kislányt, tetemét pedig a kútba dobta, kerékbe törésre, majd testük akasztófára függesztésére ítélték.⁵⁹ Egy 1588-as lőcsei ítélet szerint a rablógyilkos végtagjait keréken összetörték, majd testét máglyán élve megégették.⁶⁰ Eperjesen 1577-ben ugyanakkor a kerékbe törést mint enyhített büntetést alkalmazták egy környékbeli bandában garázdálkodó hírhedt rabló esetében, akit korábban felnégyelésre ítélt a bíróság.⁶¹ 1586-ban Bártfán egy nemes házáat feldúló és a tulajdonost meggyilkoló lengyel jobbágy ugyanakkor már nem került el a felnégyelést, testrészeit akasztófára is függesztették.⁶² 1597-ben Lőcsén is felnégyeltek egy többszöri rablógyilkost.⁶³ A 17. század közepén Eperjesen egy rablóbanda tagjait a legválogatottabb kínok között küldték a halálba: egy rablót bitófához kötözték, hátából a hóhér szíjat hasított, majd a bordái közé vert vashoroggal felakasztotta; egy másikat élve kerékbe tört, majd megnyúzott; egy harmadiknak testét késsel felhaso-gatta, nyakig egy frissen nyúzott lóbőrbe varrta, majd a tettes harmadnap bekövetkezett haláláig a napon hagyta.⁶⁴ A kerékbe törés, karóba húzás, felnégyelés vagy a tettes hátának bőreből szíj hasítása mint büntetésformák a magyarországi úriszékek 17. századi ítélkezési gyakorlatában is jelen voltak.⁶⁵ A példák azt mutatják, hogy a felvi-

58 SZEGHYOVÁ: *i. m.* 172–173.

59 A lőcsei 1571-es esetben Demkó Kálmán azt feltételezi, hogy a tetteseket eredetileg élve eltemetéssel akarták büntetni, melynek végrehajtását azonban a februári fagyos föld ellehetetlenítette. DEMKÓ: *i. m.* 137; SZEGHYOVÁ: *i. m.* 169–170.

60 DEMKÓ: *i. m.* 137–138.

61 SZEGHYOVÁ: *i. m.* 171.

62 Uo. 178.

63 DEMKÓ: *i. m.* 138.

64 Uo.

65 Devecser, 1628: a Balaton környékén számos lopást, emberölést és házmegásást elkövető személyt kerékbe törttek; Nyéki úriszék, 1632: embert ölő, a holttestet pedig kifosztó tettest kerékbe törttek; Győr, a bencés főapát széke, 1654: egy személyt többek meggyilkolása, útonállás, nyúzás, fosztogatás, kínzás és tűzzel való fenyegetés miatt csigázásra, kerékbe törésre, végül kerékre vetésre ítélték; Lakompak, 1662: egy zsidó falut felverő rablóbanda tagjait fejevétel követő kerékre vetésre ítélték, vezetőjüket meg is csigázták; zborói úriszék: udvarházak felveréséért, útonállásért, lovak és ökrök elkötéséért és több ember megölése miatt egy gonosztevőt kínzásra, bőreből szíjak hasítására, négyelésre és teste feldarabolt részeinek akasztófára felfűzésére ítélték. ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Akadémiai, Bp., 1954. 117. További példákra lásd: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. VARGA Endre. Akadémiai, Bp., 1958. 379–380, 471–474, 487–488, 521–522, 910–913, 984–985.

déki vagy nyugat-magyarországi ítélkezők által kiszabott büntetések súlya valóban egyezett a jogkönyvek szigorú előírásaival, sőt, néha talán túl is szárnyalták azokat.

Erdélyi példáink sem kevésbé engedékenyek. 1614 augusztusában például egy rablóbanda két zernyesti származású tagját, akik Töröcsvár alatt egy vallon doktorra és kíséretére támadtak, az orvost és legényét meggyilkolták, feleségét megsebesítették, 3000 forintjukat pedig elrabolták, Brassóban kínvállatásnak vetették alá, majd karóba húzták. De karóban végezte a banda hírhedt vezére és három további tagja is.⁶⁶ 1672-ben tortúrán, majd karóban végezte kisbúni Bethlen Miklós egyik felsőpeterdi jobbágya is, akit a Torda vármegyei alispán „sok istentelen gonosz cselekedetekkel, tolvajlással, gyilkossággal, vérontással” vádolt.⁶⁷ Karóba húzásra ítélte a Torda vármegyei szék a fejedelem egyik ponori jobbágyát is, akit az alispán „sok Isten ellen való gonosz cselekedetekkel, lopással, orzással, gyilkossággal, erdőkön való lappangással” vádolt.⁶⁸ 1677-ben egy hagymási jobbágyot ítéltek kínvállatásra a szedria, hogy „valljon az több társairól”, majd a felperes és hat eskütársa terhelő esküje esetén fejtételt is kimondott rá, mert egy, az 1676. októberi nagyenyedi sokadalomból hazafelé tartó hidasi nemest az aranyosszéki Csáko határában a nyílt országúton több tolvaj társával „megölvén elvagdalták”.⁶⁹ Szintén 1677-ben a Torda vármegyei filiális szék előtt az alispán két podsági jobbágyot vádolt azzal, hogy több társukkal a szebenzéki Verestorony környékén kereskedő görögökre támadtak, és 900 tallérnál nagyobb összegre rúgó javakat raboltak tőlük. Habár a források szerint gyilkosságra nem került sor, de az alispán így is cinkosaik kitudása érdekében kínvállatást, azt követően pedig karóba húzást kért a két tettesre.⁷⁰

A kolozsvári ítéletek is azt mutatják, hogy a rablógyilkosokra kemény büntetés várt. A faluispánt több társával együtt meggyilkoló és számos más rablógyilkosságot elkövető Mondró Péter példásan megbűnhődött: kínvállatása után „lófarkon meghordoztassék, fogóval megfogdostassék, és az büntetésnek helyére kivitessék, ott keze, lába elvagdaltassék, végezetre több tagait négy részre vágassék, és felfüggesztesék karóba”.⁷¹ Felnyársalással bűnhődött Balog Tamás hajdú is, aki több katonatársával együtt kereskedőkre támadt. A törvény szerint, „egyebeknek példájára, annak az helyén nyársba vonattassék, és így gonosz cselekedetiért meglakoljon”.⁷² Nyárson végezte az 1600-as évek elején Cárabus Purul köré tömörülő banda több feltételezett

66 DERZSI: *i. m.* 268, 275.

67 Többek között többen rátámadtak Kisbánya lakóira, egy embert megöltek, egy másikat az aranyosszéki Székely-erdőn „marcongaták, vagdalták”. *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. II. 144–145, 147.

68 Az ítéletben a szék a fejedelem belátására bízta a tortúra esetleges alkalmazását. Uo. 148.

69 Uo. 215–216, 222–223, 229.

70 Uo. 234–235; DÁNÉ: *i. m.* 171–172.

71 KvTjk II/8. 449–450.

72 KvTjk II/9. 173c.

tagja is: Váncsa Ilát a Szabók tornya előtt nyársalták fel, de nyársra került Patak Manul és Kisfenesi Toma is, továbbá a Carolus Imhoff által elfogatott Flora Péter is, akárcsak a Krausenegg császári biztos által a havason lefogatott kilenc lator közül négy személy. Őket azonban a felnyársalás előtt le is fejezték. Valkai Imre Bálint és ónodi Balassi János esetében alapfokon úgy határoztak a bírák, hogy „az törvényfa alá vitessenek és ott karóban veretessenek, mint olyan hatalmas tolvajok és erőszakselekedők”. Végül másodfokon Balassit felmentették a halálbüntetés alól, de Imre esetében maradt az eredeti ítéletét, ti. hogy „kivitessék, karóban veretessék és felállattassék”.⁷³ 1646-ban a bírák a lengyel kereskedők kifosztásában és kísérijük meggyilkolásában részes Kovács Mihályt, aki nem mellesleg a tömlöcben egy társával a tömlöctartót is meggyilkolta, első fokon izzó fogóval való fogdosásra, kezeinek levágására és fejvesztésre ítélte: „megfogdostatván fogóval, s az két keze elvágattatván, feje elütsessék”. A másodfokon ítélező esküdt polgárok azonban változtattak az ítéleten, ugyanis megítélésükben a kereskedők ellen elkövetett rablás nyársat és nem hóhérbárdot érdemelt: „emendata, mint tolvaj, megfogdostassék és kivitessék, karóban tétessék, hogy késsel a tömlöctartót megölte, két keze elvágattassék”.⁷⁴ Az összes bűnös közül csupán a középfüldi jobbágy, Rigány István szabadult meg a nyárstól, és csak fővételrel bűnhődött, de ő is csupán azért, mert a vármegye sürgette kivégzését: „noha mint tolvaj nyársot érdemlene, de mivel abban illy hamar mód nincsen, ha fejét veszik is, meghalhat”.⁷⁵

E büntetések mindenike azt mutatja, hogy a kora újkor büntetőgyakorlatának megfelelően a rablógyilkosoknak, a közösség legrettegettebb gonosztevőinek a kivégzése Kolozsváron sem csupán a vétkesek fizikai megsemmisítéséről szólt. A hatóságok egy olyan aktusnak szánták, amely leckét adhatott a büntettek következményeiről, amely a tett súlyosságának megfelelő büntetéssel vágott vissza a tettesnek, ezáltal pedig a társadalomban felgyült feszültségeket oldotta fel.⁷⁶ A város utcáin hordozott és megkínzott bűnözők szenvedése vagy a felnyársalt és közszemlére állított holttestek látványa a kolozsváriak számára is azt volt hivatott szemléltetni, hogy a rablógyilkosság a hatóságok részéről kíméletlen megtorlást von maga után.⁷⁷ Egyesek testét

73 *Boszorkányok, kuruzslók.* 124, 126.

74 A rablógyilkosságért a nyárs járt, hogy emellett két kezét is levágták, az a tömlöctartó meggyilkolása miatti büntetés volt. KvTJk II/17. 61.

75 KvTJk II/14. 35.

76 Nicolas TERPSTRA: *Theory in Practice: Executions, Comforting, and Comforters in Renaissance Italy = The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy.* Ed. Nicolas TERPSTRA. Truman State University, Kirksville, 2008. 122, 125.

77 Karóba húzással bűnhődhettek a fegyveres támadást elkövető rablók akkor is, ha tetteik során nem került sor emberhalálra. 1612 júniusában a városi bírák Féliszájú Mártonnak, aki egy társával egy országúton elrabolta Tasnádi Péter lovát, üldözőire pedig puskával lövöldözött, mint „hatalmas tolvajnak” halált róttak ki: „annak helyén karóba veretessen, és

négybe is vágták, mely – akárcsak a 16. századi Bolognában is – gyakran volt a rablógyilkosok büntetése, melynek révén szimbolikusan azt kívánták jelezni, hogy a bűnöző testét a hóhér úgy szedi darabjaira, ahogy az általa elkövetett bűncselekmény szétördelheti egy város, vidék vagy ország társadalmát.⁷⁸

Tizenegy ítéletről van tudomásunk, ebből nyolc esetben a vádlottak nyárson végezték, egy kilencediket pedig csak az időhiány mentette meg a nyárstól. A nyolcból két esetben a karóba húzásra már a bűnösök lefejezése, illetve felnégyelése után került sor. Két ítélet fejvesztést rendelt el a tetteseknek, a felnégyelést, illetve az akasztást pedig egy-egy ítéletben rótták ki a bíróság. Két esetben az ítéletet haláluk előtt más kínzásoknak – ló farkához kötözve hurcolás, izzó fogókkal fogdosás, végtagok levágása – is alávetették. A kolozsvári ítélezők szemében tehát leginkább a nyárs volt az a büntetésnem, mely a tettet is méltóképpen büntette, az ítéletek nyilvános végrehajtása és a holttest közszemlén hagyása által pedig a közösséget is hatékonyan figyelmeztette a hasonló tettek következményeire. A Felvidéken vagy a magyarországi úriszékek esetében is oly kedvelt kerékbe törés büntetésének alkalmazásáról nem szólnak forrásaink.

VÉGSZÓ

Végezetül úgy gondoljuk, hogy a bemutatott példák mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy akárcsak máshol, a kora újkori Kolozsváron és környékén leggyakrabban kisebb és nem túlzottan szervezett társaságokban garázdálkodó gonosztevők esetében sem a társadalmi egyenlőtlenségek ellen vagy valamilyen nemes cél érdekében harcoló csoportosulásokkal, hanem közönséges gonosztevőkkel kell számolnunk, akiket hol nehezebb életkörülményeik, hol rossz szokásaik, romlott erkölcsük, hol a véletlen, eset-

felállatván egyebeknek példájokra”. A tettet végül fejedelmi kegyelem mentette meg a karótól. KvTJk II/11. 73–75. – 1640 márciusában a városi bírák „mint hatalmas tolvaj”-nak Dombi Istvánnak is a szokott helyen való felnyársalást helyezték kilátásba, ha nem tudja megbizonyítani, hogy nem vett részt abban a január 19-i fegyveres támadásban, amely során két, véckei, illetve gyurkapataki városi jobbagytól huszonkét zsáknyi árut éjszaka a város majorja előtt „hatalmasul reájok támadván és puska lövésekkel, tüzek s szekerek mellől elkergetvén, eltolvajlottak”. KvTJk II/15. 81–82. – 1642 májusában a bírák egy gonosztevőt, aki áldozatát éjszaka kerti nyugvóhelyén felverte, megfosztotta ruháitól és egyéb javaitól, és majdnem meg is fojtotta, azért nem nyársalásra, hanem pellengéren való erős verésre és városból kikísérésre ítélték, mert kiegészített az áldozattal. A fellebbezés során viszont kikötötték, hogy ha a városba visszajön, „érdeme szerint való sententia lészen a fején, úgymint karóba veretik”. Uo. 240.

78 TERPSTRA: *i. m.* 126.

leg mindenik együtt sodort be az erőszak világába, ahonnan legtöbbszörnek előbb vagy utóbb vesztőhelyre vezetett az útja.⁷⁹

MURDEROUS HIGHWAYMEN. ROBBERS AT THE JUDICIAL COURT OF EARLY MODERN CLUJ

Keywords: *pre-modern times; criminal prosecution; robberies with murders; highwaymen; robbery gangs; torture*

The study analyzes cases of pre-modern robberies with murders committed by gangs of robbers, whose captured members had to face justice in front of the judges of Cluj. The incomplete judicial protocols and account books of Cluj from between 1570 and 1660 had preserved twelve lawsuits of the kind. All these crimes, executed with brute physical force and direct confrontation, were tied to the world of men, women occurred rarely and usually as victims of the actions. A good number of the perpetrators were from mountain villages from the close or more distant proximity of Cluj (Sălicea, Finișel, Heșdate, Ocolișel). Quite a few victims were travelers, especially merchants or simple people who attended markets, but there were others, like stock-farmers or shepherds, too. The gangs usually had three to five members, even the biggest ones did not exceed ten or thirteen people. Both their number and their members were in constant change, so they did not have a solid internal organization and hierarchy. Because no perpetrator wanted eyewitnesses, the deeds were committed mainly on alpine pastures, on mountain roads from or next to forests, on underbrushes and marshlands close to rivers and lakes. Torture was an important element of the judicial proceedings, used to find out all the possible details of the crimes and to trace down other members of the criminal gangs. The verdicts of the cases show that the murderous robbers, like elsewhere in the pre-modern Europe, received harsh punishments. The majority of them were impaled, two of them beheaded, but quartering and hanging were also used as measures of retribution.

UCIGAȘI DE DRUMUL MARE. BANDIȚI ÎN FAȚA INSTANȚEI DE JUDECATĂ A CLUJULUI PREMODERN

Cuvinte-cheie: *epoca premodernă; urmărirea infractorilor; tâlhării însoțite de omucideri; bande de tâlhari ucigași; bandiți; tortură*

Studiul analizează cazuri de tâlhărie care au degenerat în omucidere comise de răufăcători adunați în bande, ale căror membrii au ajuns în fața instanței de judecată din Cluj. În protocoalele de judecată și în socotelile orașului dintre anii 1570-1660, toate incomplete, am iden-

79 A fenti gondolatmenet angliai analógiájára lásd J. A. SHARPE: *Dick Turpin. The Myth of the English Highwayman*. Profile Books, London, 2005. (e-book)

tificat douăsprezece astfel de procese. Toate aceste infracțiuni, comise prin forță fizică și confruntarea directă a părților, au fost fapte legate de lumea bărbaților, femeile prezentându-se foarte rar, și de regulă doar în postura victimelor. Făptașii au provenit în proporție mare din satele de munte aflate în imediata sau mai îndepărtata vecinătate a Clujului (Sălicea, Finișel, Heșdate, Ocolișel). O bună parte a victimelor erau călători, negustori sau târgoveți în primul rând, dar găsim printre ei și țărani crescători de animale sau păstori aflați la pășunat cu animalele lor. Bandele erau alcătuite de regulă din trei-cinci persoane, chiar și cele mai numeroase neavând mai mult de zece-cincisprezece membri. Atât numărul cât și componența lor era însă în continuă schimbare, de aceea bandele nu aveau o ierarhie interioară bine-definită. Făptașii, încercând să se ferească de privirile martorilor, au agreat pentru faptele lor cu precădere pășunile alpine, drumurile de munte sau din apropierea pădurilor, locurile mlăștinoase, stușișurile din apropierea lacurilor sau a râurilor. Pentru depistarea membrilor rețelelor de răufăcători și pentru a afla detalii despre infracțiuni, în cursul proceselor s-a recurs deseori la tortură. Sentințele arată că tâlharii ucigași s-au ales cu pedepse aspre, la fel ca și în alte teritorii ale Europei premoderne. Majoritatea celor găsiți vinovați au fost trași în țepă, doi au fost decapitați, tăierea trupului criminalului în patru, respectiv spânzurarea numărându-se la rândul lor printre pedepse aplicate de instanța clujeană.

GYÖRGY ÁRPÁD BOTOND*

CSECSEMŐGYILKOSSÁGOK A 17. SZÁZADI MAROSVÁSÁRHELYEN

Kulcsszavak: *Erdély; kora újkor; igazságszolgáltatás; csecsemőgyilkosság*

A csecsemőgyilkosságot a paráznasággal összefüggő, az újszülöttek élete ellen általában nők által elkövetett bűncselekménynek tekinthetjük. A kora újkorban is a legalantasabb tettek tartották, és iszonyatos kegyetlenséggel büntették. Elég, ha csak a szepességi szászok törvénykönyvét említjük, mely a legkegyetlenebb módszereket írta elő a gyerekgyilkosok megbüntetésére.¹ A *Tripartitum* II. rész 43. cím 5. cikkelye szerint a férjüket, szüleiket vagy magzatjukat megölő nők egyaránt a hűtlenség vétkebe estek, ami főbenjáró büntetést vont maga után, és általában lefejezést jelenthetett, de számos joghatóság jóval kegyetlenebb kivégzési módokat is alkalmazott.²

A csecsemőgyilkosság minden esetben egy másik bűntény, a paráznaság elfedését szolgálta, amelyet a szolgálók, lányok, egyedülálló nők próbáltak palástolni azért, hogy igyekeztek megszabadulni tettük cáfolhatatlan bizonyítékától, a megszületett gyermektől.³ A magzat jogait már születése előtt figyelembe vette a bíróság, így elpusztítása a születés után az anyai kötelesség elmulasztása mellett más jelentős társadalmi szabályokat is áthágott. Számos esetben a bíróság addig várt az ítélet fogantatásával, amíg nem bizonyosodott meg teljesen a tettes bűnösségéről, vagy amíg a vádlott fizikai állapota lehetővé nem tette a büntetés végrehajtását. A halasztások nemegyszer azt a lehetőséget is megadták a gyanúsított számára, hogy jobban felkészüljön saját védelmére, és ez nemegyszer sikerrel is járt, a vádlott megszapta enyhébb büntetéssel.⁴

* György Árpád Botond (1992), történész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, abgyorgy@gmail.com

- 1 BLAZOVICH László: *A Szepesség joga és a Szász Tükör = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. CSUKOVITS Énikő–LENGYEL Tünde. MTA TTI, Bp., 2005 (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 35 – a továbbiakban *Bártfától Pozsonyig*). 159–186.
- 2 *Werbóczy István Hármaskönyve*. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Franklin Társulat, Bp., 1897 (Magyar Törvénytár 1000–1895). 307.
- 3 Blanka SZEGHYOVÁ: *Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok mindennapi életében a 17. században = Bártfától Pozsonyig*. 234–235.
- 4 PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA BTK TTI, Bp., 2012. 128–130

A csecsemőgyilkosságot a szakirodalom, sok más bűntény mellett, a női bűncselekmények közé sorolja. A 18. századi Kolozsváron például a paráználkodás, pletykálkodás és boszorkányság mellett szerepel.⁵ Az elemzett 18. századi hiányos kolozsvári jegyzőkönyvek adatai alapján a leggyakrabban nőkkel kapcsolatba hozható bűncselekményhez, a paráznasághoz képest (45%) a csecsemőgyilkosságok aránya jelentősen eltörpült (4%).⁶ Habár nem végeztem hasonló számításokat a 17. századi Marosvásárhely vonatkozásában, az adatok itt is azt sugallják, hogy a csecsemőgyilkosságok száma jóval alacsonyabb volt, mint a paráznasági eseteké. A szakirodalom nem foglalkozott ennek az okaival, de vélhetően a kor egészségügyének színvonala miatti gyakori vetélések lehettek ennek az egyik oka. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy nem minden parázna esett teherbe, a teherbe esettek többsége pedig vélhetően vállalta a házasságon kívül született gyerek felnevelését. A csecsemőgyilkosságok esetén – amint a marosvásárhelyi példákban is látni fogjuk – a bűntényre a közösségben terjedő pletyka vagy a halott csecsemő testének előbukkanása hívta fel a figyelmet. Természetesen, egy megtalált holttest egyből a hatósági eljárás megindítását eredményezte, de gyakran a szóbeszéd is elvezethetett az esetek kivizsgálásához.

Erdélyből leginkább a kolozsvári esetek ismertek, főként a 16., illetve a 18. századokból. Pakó László egyik tanulmánya a 16. század utolsó évtizedeinek az eseteit mutatja be.⁷ Nem egyenként tárgyalja az ügyeket, hanem egy egységes képet igyekszik kialakítani a kolozsvári eljárások sajátosságairól. Megfigyelhető, hogy holttest vagy kézzel fogható bizonyítékok hiányában ritkán hoztak elmarasztaló ítéletet csecsemőgyilkossági ügyben. Ha már magát a szülés tényét nem lehetett letagadni, a védekezés elsősorban azzal érvelt, hogy a gyermek halva született.⁸ A korábbinál bővebb kitekintést nyújt szintén Pakó Lászlónak egy román nyelvű tanulmánya. Abban a szerző más erdélyi eseteket is bemutat, elsősorban olyanokat, amelyek főként kirótt büntetéseik miatt kaptak nagy nyilvánosságot, és más színben tüntetik fel a bíróságok munkáját. Nem egyszerűen a vádlott megszégyenítése miatt emel ki eseteket, hanem az eljárások alapossága és az ítélet-végrehajtás kegyetlensége okán is.⁹

5 FEHÉR Andrea: *Bűn és bűnhődés. Nők által elkövetett bűncselekmények megítélése a 18. századi Kolozsváron = Cluj–Kolozsvár–Klausenburg 700. Várostitörténeti tanulmányok*. Főszerk. LUPESCU MAKÓ Mária. EME, Kvár, 2018 (a továbbiakban FEHÉR: *Bűn és bűnhődés*). 19–23.

6 Uő: *Investigating Infanticide in 18th Century Cluj*. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia* 59(2014). 2. sz. (a továbbiakban FEHÉR: *Investigating Infanticide*) 54.

7 PAKÓ László: *Kényszer vagy erkölcsi romlottság? Csecsemőgyilkosságok Kolozsvárt a 16. század utolsó évtizedeiben*. *Korunk* III/XIV(2003). 3. sz. 84–93.

8 Uo. 85.

9 Uő: *Scurte vieți omenesti. Pruncucideri din Cluj la sfârșitul secolului al XVI-lea = Anuarul Școlii Doctorale "Istorie Cîvilizație. Cultură"*. I. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005. 203–212.

Szintén kolozsvári, de ezúttal 18. századi eseteket dolgoz fel Fehér Andrea is. Tanulmányában a csecsemőgyilkosságok vizsgálata mellett más, nők által elkövetett bűncselekményekkel is foglalkozik. A csecsemőgyilkosságokkal párhuzamban rámutat más, olyan bűncselekményekre is, amelyek csecsemők halálához vezettek, mint például az újszülöttek magára hagyása vagy gondozásuk elmulasztása, és szól az alkalmazott bírósági eljárásokról is. A 18. századi ügyekben is csak konkrét bizonyítékok esetén ítélték halálra a nőket, azonban akkor sem feltétlenül hajtották végre az ítéletet. A legtöbb esetben néhány hónap után fizikai büntetésre ítélték a vádlottakat, főleg ha a gyermek halála baleset, például leforrázás folytán történt.¹⁰

A 17. századi Marosvásárhelyen több esetben találkozhatunk olyan perekkel, amelyeket általában fiatal lányok ellen indítottak. Ezek általában szolgálók voltak, vagy más alacsonyabb társadalmi osztályból származtak. Mivel a korban hatékony fogamzásgátlás – a megszakított közösülésen kívül – nem létezett, a tiltott szexuális kapcsolatba bonyolódó nők könnyen teherbe eshettek. Aki magát nem akarta megalázó eljárásoknak kitenni, vagy fiatalként teljesen ellehetetleníteni saját szociális helyzetét, a születendő magzatot igyekezett elrejtetni, ezzel is tovább titkolva terhességét és parázna tettetét.¹¹

Fontos és eddig nem kellően kutatott téma az is, hogy miként viszonyultak a családtagok, a szomszédok vagy az egyszerű emberek ezekhez a lányokhoz, nőkhöz. A terhesség jeleit sok esetben el lehetett rejteni, azonban az már gyanút kelthetett, ha valaki nem volt hajlandó mások előtt levetkőzni. A hirtelen hízás, a rosszsullétek, a hangulatváltozások mind a terhességnek lehettek a jelei. Ezekre, mint a terhesség biztos jeleire, sokan hivatkoztak is vallomásaikban, de e „nyilvánvaló” jelek ellenére senkit meg nem gyanúsítottak. Persze, ezek elsősorban önmagukat mentő vallomások voltak, ugyanis már a paráznaságot is jelenteni kellett volna a városi hatóságoknál. Úgy tűnik, hogy a társadalom és a városvezetők még a 18. században is egy bizonyos szintig elnézték a szexuális kilengéseket és az álcázott prostitúciót. Budán is csak a legkirívóbb esetekben léptek fel, akkor is elsősorban a rendi társadalom legalján állókkal szemben.¹²

A következőkben néhány olyan példát szeretnék bemutatni a 17. századi Marosvásárhelyről, amikor csecsemőgyilkosság miatt indult peres eljárás. Fontos leszögezni, hogy a csecsemő holttestének hiányában eljárás nem indult, bár abban az esetben,

10 FEHÉR: *Investigating Infanticide*. 52–65.

11 TÓTH István György: „*Komám nincs és feleségem vagyok*”. *Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál = Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk. ZIMÁNYI Vera. MTA BTK TTI, Bp., 1994. 133–143.

12 GÉRA Elenóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. MTA BTK TTI, Bp., 2019. 238–241.

ha egy lány a szülés fizikai tüneteit mutatta (hirtelen összeeső has, nemi szervi vérzés, tejelválasztás), akkor a nyomozást a holttest hiányában is elkezdhatték. A vallomások azt mutatják, hogy egy ilyen ügy felkavarta a város életét, többen kérdőre is vonták a fogságba vetett gyanúsítottakat. Nem feltétlenül bántó szándékkal tették ezt, a legtöbb esetben a vallomásokból a sajnálat és együttérzés hangjai is kihallatszanak. Legtöbben azt bánták, hogy nem volt ki megakadályozza a lány parázna tettét.

A pereket olvasva, nehéz eligazodni a pletyka és az igazság között, elsősorban az apa személyének és a teherbe esés körülményeinek tekintetében. Nem egy esetben egyes tanúk fiatal, feltehetőleg jóval húsz év alatti lányokat vádoltak azzal, hogy az ország számos pontján paráználkodtak már, más tanúknak viszont nem volt tudomásuk semmiről. Továbbá a városban senkinek sem tűnt fel, ha egy hajadon évekre eltűnt, majd hirtelen hazatért. A városban belül történt paráznsági esetek is érdekesek, hiszen a szeretők köre tanúról tanúra bővült. Ha az anya nem tesz rá utalást, ritkán van esély az apa személyének azonosítására. Ugyanakkor a pereknek vannak olyan elemei, amelyek ismétlődnek: minden ügy egy pletyka vagy egy megtalált holttest miatt indult; mindenik leányanya a gyermek születéskor meglévő rossz fizikai állapotát vagy a halva születést hozta fel mentségül. A vallomások szerint a legtöbb esetben a leányanyáknak sikerült eltitkolni a terhességüket.

A vallomások arra is rámutatnak, hogy ugyan a csecsemőgyilkosságok társadalmilag megvetendő cselekedeteknek számítottak, mégis vallomásaikban sokan próbálták védeni a vádlottakat, főként, ha barátokról vagy azok gyerekeiről, esetleg szomszédairól volt szó. A hatóságok igyekeztek ugyan a vádpontoknak alaposan utánajárni, de csak biztos, kézzelfogható bizonyítékok alapján hoztak főbenjáró ítéletet. Egyes esetekben a tanúk mintha egy jól begyakorolt történetet adtak volna elő. Nem elképzelhetetlen, hogy saját, szubjektív megítélésük szerint valóban igaznak vélték vallomásaikat, melyeket azonban saját világgépük és gondolataik erősen befolyásoltak. Így olyan történeteket meséltek el, vagy úgy mesélték el azokat, hogy még ha nem is a teljes igazságot mutatták be, nyilvánvaló hazugságnak ne legyenek nevezhetők, és egyúttal a vádlott számára is kevésbé legyenek ártalmasak. Az is megfigyelhető, hogy a családok, nyilvánvalóan szülői szeretetből, igyekeztek megmenteni teherbe esett lányaik életét. A csecsemőgyilkosságok ugyanakkor, mint erkölcsileg mélyen elítélendő esetek, a közösségre is hatottak. Azonban a közösség vádjai vagy lappangó pletykák alapján nem ítélték el senkit, inkább esélyt adtak a vádlottnak az esküvel való szabadulásra. Ezzel a tanács is megtette kötelességét, és a lelkiismerete is tiszta maradt, mert senki olyat nem küldött halálba, akinek tette kétséget kizáróan nem bizonyosodott be. Az eskü és az ezt követő esetleges száműzetés viszont helyreállította a közösség igazságérzetét.

Az egyik első, jobban dokumentált perben 1630. február 12-én vették fel a vallomásokat Czikor Erzsébet ügyében. Elöljáróban érdemes megemlíteni, hogy a lány

nem is igazán védekezett a vádak ellen, nem tagadta sem a szülés tényét, sem azt, hogy ő lenne a csecsemő anyja. A magzatot a vádlott apjának, Czikor Györgynek az inasa találta meg a kamaraszéken, azaz az árnyékszéken. Várba vitele idején többen azt tudakolták a lánytól, hogy miért nem mondta meg anyjának a tettét. A vizsgálat során a lány anyját is kikérdezték, aki a tanúk szerint végig a lánya mellett maradt. Sok vele szóba álló személynek, köztük több tekintélyes polgárásszonynak is feltűnt, hogy a lány teste nagy fizikai változásokon ment át. A lány védekezését elsősorban arra építette, hogy gyereke halva született. Azt is beismerte, hogy kapcsolatot tartott fenn egy Szőke Péter nevű legénnyel, akiről azt állította, hogy házasságot ígért neki, és hogy biztosította őt arról, hogy szexuális együttlétükből nem származhat semmi baja. A szülés körülményei is szólhatnak a halvaszületés mellett, ugyanis Czikor Erzsébetnél a szülés egy esést követően indult be. A nők és a férfiak egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a lány havi vérzésének elmaradása és terhessége összefüggtek, viszont azt is tudták, hogy ez nem mindig jelentett feltétlenül terhességet, hanem más szervi bajra is utalhatott.¹³

A lány Kocsis Mihálynak azt mondta, hogy a szülés után ő vágta el a köldökzsinórt. Ezt követően a gyermeket a moslékos cseberbe rejtette, majd miután fizikailag már elég erősnek érezte magát, ő vitte az árnyékszékre, és ő dobott rá gázt is. Szintén e tanú szerint a lány rájött, hogy a havi vérzés elmaradása valamit jelenthetett, de nem ismerte fel a veszélyt. Amíg a lányt anyja és nénye a várba bekísérte, nekik is azt mondta, hogy a házban talált késsel vágta el a köldökzsinórt.¹⁴ Mészáros Imréné vallomásában megerősítette a korábbi nyilatkozatokat, de azt is hozzátette, és ezzel besározta a lányt, hogy tudomása szerint a lány Mezőkölpényben (Székely-Mezőségen) katonákkal élt együtt, és ott is született törvénytelen gyermeke. Varga Balászné szerint Székelyföldön élt együtt a katonákkal.¹⁵

A történet igazságmagvát keresve, az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Czikor Erzsébet beleszeretett Szőke Péterbe, aki mint afféle vándorlegény könnyedén elcsábította a lányt. Szinte biztos, hogy a közös együttlétért cserébe házasságot ígért neki, de egy idő után továbbállt. A lány feltehetőleg reménykedett, hogy a legény betartja ígéretét, de ez nem történt meg. Vélhetően a család nem minden tagja tudott a lány

13 A Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely [Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale, Târgu Mureș], 9. fond: Marosvásárhely municípium levéltára [Fond nr. 9.: Primăria municipiului Târgu Mureș], 118. levéltári mutató: Adminisztratív és ítélkezési iratok [Inventar nr. 118.: Documente administrative și judecătorești], 291. csomó [fasc. 291.], 190^v–192^v. A per anyaga kiadva: Vígh Károly: *Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1999. 55–61. Megjegyezzük azonban, hogy a szerkesztő kihagyott a forrás szövegéből néhány, vélhetően számára érdektelennek tűnő részt.

14 Uo. 193^r.

15 Uo. 193^r.

terhességéről, különben nem saját házukban rejtették volna el a halott csecsemőt, esélyt adva így az apa egyik inasának a holttest megtalálására, egyben kiteve a családot a gyanúnak és az azzal járó megbélyegzésnek. Mindenben támogatták lányukat, hiszen az anya vele volt akkor is, amikor elfogták. A gyerek halvaszületésével kapcsolatban utólag nem lehet semmi biztosat tudni. A lány ijedtségéből ítélve nem kizárt, hogy koraszülés történhetett. Másfelől már-már ijesztően kerek és koherens az a történet, amelyet a lány elfogásakor mondott, és amelyhez a tanúvallomások alapján végig tartotta is magát. A 17. században senki nem tudta pontosan megállapítani, mikor és hogyan halt meg egy csecsemő, ha nem volt rajta semmilyen külső beavatkozásra utaló nyom.

Nem ismerjük az ítéletet, azonban a tanács ezekben az esetekben, betartva a törvény előírásait, csak kétséget kizáró bűnösség esetén ítélte el a gyanúsítottakat. Mivel azonban nem tudták bizonyítani az élve születést, valószínűleg csak paráznasáért büntették a lányt. Minthogy néhány évvel később a család egy vérdíj törlesztése okán elvesztett házrészért perelt, feltételezhető, hogy lányuk érdekében váltak meg az ingatlantól. A paráznaság miatt ugyanis a városból kiűzték, de élete megmaradt, és így a család esélyt kapott, hogy egy távolabbi településen, megfelelő hozomány mellett, férjet találjanak lányuknak. A per ugyan törést jelentett a család életében, de az apa többször feltűnt később is a forrásokban.

A jegyzőkönyvek alapján a Czikor család mind vagyonát, mind státuszát tekintve a városi középosztályhoz tartozott. A városban több tekintélyes családdal, például oldalágon a Borsos családdal álltak rokonságban, akikkel bizonyos örökségrészek felett perbe is mentek.¹⁶ Az apa Egresi Bálinttal közösen már 1606 és 1610 között részt vett kisebb üzleti vállalkozásokban, többek között bort árultak a Marosvásárhely melletti katonai táborban. A sikeres üzletet azonban nem osztozás, hanem veszekeedés követte,¹⁷ de ez nem akadályozta meg őket újabb üzleti kapcsolatok kialakításában. 1633–1634-ben egy újabb üzleti vita kapcsán kerültek ismét bíróság elé. Ekkor Czikor Györgyöt az alperes szerepében találjuk, aki vádlója szerint kilenc forinttal tartozott neki, és kurvafiának nevezte őt.¹⁸ 1617-ben Szabó Istvánnal pereltek egy házért.¹⁹ Ugyanabban az évben Vas Márton városszolga ellen indított pert, akit szolgájának bántalmazásával vádolt.²⁰ Az 1624-es években újabb peres ügyeik voltak. Az apa Rákosi Istvánnét perelte, aki, az ítélet szerint, felperesi eskü esetén kétszer akkora összeget kellett, hogy visszafizessen, mint amekkora az általa okozott kár volt.²¹

16 Uo. 290. cs. 102^v–103^r.

17 Uo. 104^v.

18 Uo. 86^v–87^r.

19 Uo. 35^r–36^v.

20 Uo. 22^r–23^r.

21 Uo. 184^r.

Ugyanebben az évben egy zálog miatt Czikor Györgyné is konfliktusba került egy bizonyos Hajdú Mártonnal, perük a következő évre is áthúzódott.²²

Úgy tűnik, hogy a családot anyagi értelemben is megrázhatta az eset, ugyanis az apán többen is próbáltak kisebb adósságokat behajtani.²³ Vélhetően ő sem élt példás családi életet, egyike volt Varga Menyhátrné Tóth Kata számos szeretőjének, akivel 1631-ben többen látták csókolózni.²⁴ 1632-ben a tanáccsal szemben elkövetett becsületsértésért perelték be.²⁵ 1634-ben Csíki György és Borbély Andrásné perelte be, mivel azt terjesztette róluk, hogy egymás szeretői. A városi tanács bocsánatkérésre szólította fel, és figyelmeztették, hogy 100, illetve 50 forintra büntetik, ha nem fejezi be a pletykálkodást.²⁶ 1637-ben felesége tűnik fel a forrásokban, ekkor Borsos Istváné és Nagy Szabó Péterné próbáltak tőle megszerezni egy házrészét. Mint kiderült, a ház eredetileg Czikor Györgyné kezében volt, de egy vérdíj törlesztése miatt elvesztették azt.²⁷ Ugyanebben az évben Czikor Györgyné rágalmazás miatt beperelte Török Jánosnét és Nagy Miklósnét is,²⁸ majd Fekete Jánosné őt is perbe hívta hamis tanúzás miatt.²⁹ Czikor György 1638-ban verésért lányunokája nevében indított pert Nyerges János ellen.³⁰ Nevéről élete alkonyán is kétes ügyekkel kapcsolatban hallunk. 1642-ben Szántai János deák perelte be, mivel a segesvári országgyűlésen többdemagával részben megitták, részben pénzért eladták a városi küldöttségnek a segesvári tanács által kiutalt borát.³¹ Ezt követően Czikor György eltűnik a forrásokból, 1643-ban pedig Czikor Márton tűnik fel hasonló ügyekben (verekedés, sértegetés).³²

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a család életében legalábbis egy kisebb mértékű anyagi veszteséget okozott az ügy, és csökkenhetett a városon belüli tekintélyük is. Látszik, hogy korábban is több becsületsértési ügyük, illetve zavaros anyagi ügyleteik voltak, tehát ilyen téren volt már a családnak „hírveve” a városban, amely aztán a lányuk életével kapcsolatosan is feltűnik a vallomásokban.

Másfajta védekezési módot választott 1643-ban Csonka Tímár János lánya, Anna és családja. A Csonka Tímár család szintén a városi társadalom középrétegéhez tar-

22 Uo. 194, 199^v–200, 235^v.

23 Uo. 86^v–87^r.

24 Uo. 291. cs. 54^r–56^v.

25 Uo. 104^v.

26 Uo. 290. cs. 40^r.

27 Uo. 292. cs. 77^r.

28 Egyetlen tanú bizonyította, hogy volt valami vita közöttük. Uo. 95^r.

29 Uo. 100^v–101^r.

30 Uo. 162^r.

31 Az esetet hosszasan tárgyalták, úgy tűnik, hogy a két fél egy adott ponton össze is verekedett. Uo. 316^r–317^r; 329, 356^v–357^r, 360, 363^v.

32 Uo. 388^v–389^r.

tozott, viszonylag gazdag rokonsággal, azonban a család fénye vélhetően a családfő sérülése miatt megkophatott. A források alapján a családfő egyik keze sérült volt – innen a beszédes előneve is –, munkáját viszont, családtagjainak köszönhetően, folytathatta.³³

A Nagy Szabó családdal lehetek rokonságban, ugyanis 1626-ban Csonka Tímár János azért tiltotta Nagy Szabó Jánost egy díszes drágaköves szablya eladásától, mert arra ő is igényt tartott.³⁴ Valószínű, pénzre volt szüksége, emiatt kérhette ugyanezen év október 30-án Virág Varga Andrásról, hogy 30 forintnyi adósságát, kamattal együtt, csak Szent Márton napja után törleszthesse.³⁵ 1627. december 6-án Fodor Györgyöt és Polgár Bálintot is eltiltotta egy őt megillető örökség elidegenítésétől.³⁶

1631 decemberében egy beadvánnyal fordult a városi tanácshoz, amelyben azzal vádolta a vargacéh elöljáróit – Rác Balázst és Korláth Mátét –, hogy a céh privilégiumára hivatkozva betörték hozzá, ott törtek-zúztak, megverték őt, és összesen 25 forintnyi kárt okoztak neki. Azt is elmondta, hogy panaszával azért a tanácshoz, és nem a varga céhhez fordult, mert a céhben mindenki rosszindulattal volt iránta, onnan nem remélhette igazának elismerését.³⁷

Tímár János – amint neve is mutatja – a tímármesterséget űzte, és együtt dolgozott családtagjaival. 1632-ben a városi malmot vezető Mihály mester beperelte őt és családját, állítva, hogy a malomárokban kifeszített bőreikkel túlságosan korlátozták malmának vízhozamát. A kialakult vita során a molnárlegények kigúnyolták a sérült kezű tímárt, és megfenyegették, hogy ha legközelebb is oda köti ki bőreit, szétvágják azokat.³⁸

A kézművesség mellett a korabeli családok egyik fontos bevétele a kocsmatartás volt. Csonka Tímár János is kocsmá fenntartásával egészítette ki jövedelmeit. Ezeket a kocsmákat a városi polgárok mellett a katonák látogatták gyakrabban. Csonka Tímár János 1634 novemberében összetűzésbe került Bodoki Márton hadnaggyal, aki részeg mulatozó katonái mellett az őket itató polgárt is megütötte.³⁹

Az anya, Anna először 1630-ban jelenik meg a városi jegyzőkönyvekben. Makkai Mészáros Istvánt perelte be, aki – gondolván, hogy az asszony forrázta le őt – nyilvánosan kemény szidalmakkal illette őt.⁴⁰ 1632-ben Szilágyi Varga Jánoson hajtott be 15 forintnyi tartozást.⁴¹

33 Uo. 291. cs. 102^r.

34 Uo. 290. cs. 262^v.

35 Uo. 265^r.

36 Uo. 302^v–303^r.

37 Uo. 291. cs. 60^v.

38 Uo. 102, 108^r.

39 Uo. 292. cs. 29^r, 31^r.

40 Uo. 291. cs. 225, 233^r.

41 Uo. 74^r.

A család életében az első jelentősebb törést valószínűleg az az 1638-ban tárgyalt eset okozta, amikor Csonka Tímár Jánost gondatlanságból elkövetett emberöléssel gyanúsították. A pert a két áldozat – Kismarjai Csizmadia István és Balogh Szűcs Mihály – özvegye indította. A vallomások szerint a besztercei sokadalomból hazafelé tartó Csonka akkora sebességgel előzte meg az áldozatok szekereit, hogy az felborult. Kérdéses, hogy a vádlott látta-e a balesetet vagy nem, de nem állt meg, hanem továbbhajtott. Az áldozatokat más vásárhelyi emberek ugyan kiszabadították a roncsok alól, de a két férj nem élte túl a szerencsétlenséget. A baleset következtében a terhes Csizmadia Istvánné gyermekét is megszülte, de az újszülött képtelen volt a táplálkozásra, így egy hét múltán elhunyt. A vallomások szerint a sietségben lévő és ideges tímárt valószínűleg versenyre hívhatták ki, melynek során a két szekér kereke összekakadt, az áldozatoké pedig felborult.⁴²

A csecsemőgyilkosság ügyében két nap vettek fel vallomásokat, november 17-én, illetve november 28-án. Csonka Tímár Anna története 1643. Szent Mihály napja körül kezdődött. Egy hajnalban Erdőbíró Lázár Györgyné egy ájult lányt talált a város piacterén, akit megpróbált azonnal felébreszteni. Az asszony észrevette, hogy a lány terhes, érezte a magzat mozgását is, de a lány tagadta terhességét, és rútol megszidta a nálánál alacsonyabb társadalmi állású asszonyt. Pár nappal később, Szűcs Zsigmond és Farkas Gergely tekintélyes polgárok kíséretében, a vélhetően bábáskodással is foglalkozó Erdőbíróné felkereste a lányt az apja házában, és több olyan fizikai jelt talált testén, melyek egyetelművé tették számára, hogy a lány nemrég szült. A lányt elfogták, és a várban ismét kivizsgálták, ahol Erdőbíróné mellett Moldvai Márton anyja, vélhetően egy másik tapasztalt városi bába is jelen volt. Lázár Györgyné vallomását azzal fejezte be, hogy szerinte a testi jelek arra utaltak, hogy a lánynak gyermeke született, amit a beindult tejelválasztása is alátámasztott. Emlékezett arra a párbeszédre is, melynek során az anya azzal védte a lányát, hogy ameddig nincs holttest, nincs, ami a gyilkosságot bizonyítsa. A korábban bemutatott ügyre hivatkozva hangoztatta, hogy Czikor György leánya esetében tudták, hogy férfiakkal volt viszonya, és megtalálták a csecsemő holttestét is, lánya esetében viszont, habár keresték, de nem akadtak a holttestre, és senki nem tudta megnevezni a lány szeretőjét sem.⁴³

A következő tanú a második bába, Moldvai Márton anyja, Margit volt, aki szerint a lány hasán és combján is mutatkoztak a szülés jelei. Azt is megjegyezte, hogy Lázár Györgyné folyamatosan vitatkozott a lánnyal, aki tagadta, hogy szült volna.⁴⁴ Sala Tamásné csupán annyit említett, hogy korábban a lány igen nagy hassal járt, de immáron ellaposodott.⁴⁵ Egy tanú, aki nem vett részt a kivizsgáláson, szintén említette

42 Uo. 292. cs. 122, 125^r.

43 Uo. 379.

44 Uo. 379^v.

45 Uo.

a vádlott gyors fogyását, és azt is, hogy sok jó szándékú asszony figyelmeztette a lányt, hogy el van nehezülve. Ő azonban tagadott, és szidta az öt gyanúsító asszonyokat. A tanú azt is szóvá tette, hogy több katona járt a lány házához, és szexuális kapcsolat fenntartását is gyanította.⁴⁶ Egy másik vallomás szerint elfogásakor a lány azzal indokolta hasának megnövekedését, hogy egy éve nem volt havi vérzése.⁴⁷ Takács Györgyné tanú, habár a szomszédságban lakott, csak a szolgálójától hallotta, hogy a lányt elfogták, és hogy nagy volt a hasa. Arról is hallott, hogy Varga Miklós szomszédja és Csonka Tímár János nagyon összeveszett, mivel utóbbi szerint Varga magához hívta a lányt, mely alkalomra pincéjét is kifűtötte, hogy alkalmas legyen egy szerelmi együttlétre. Azt is állította, hogy egyik éjjel egy katonával hált a lány.⁴⁸

A következő három tanú is csupán annyit tudott, hogy a lánynak nagy volt a hasa. Ezzel szemben Darabont Varga Maris azt is tudta, hogy a lány hasa a fejedelem fiának esküvője után kezdett el nőni, előtte pedig egy katona éjjel-nappal a lány körül legyeskedett, egyszer a szolgálójával el is hívatta őt a berekbe. Soós Kádár Jánosné Anna asszony még többet tudott a család életéről. Szerinte, amíg Csonka Tímár János és felesége otthonuktól távol koldult (!), addig a lány otthon maradt egy szolgálóval és egy katonával. Egy kiskorú szolgáló elmondása szerint a katona a lánnyal hált, és a házban különböző helyzetekben szeretkeztek. Az már vélhetően csupán pletyka volt, hogy a lány az apjával is hált volna.⁴⁹ Téglás Mihályné Kata asszony állította, hogy látta amint Csonka Tímár János a ház alatt orvosságot főzött a lány számára, és hogy a család kisebbik lányát megdorgálták, mert az orvosságból ő is akart inni.⁵⁰ Téglás Mártonné Kata asszony csak annyit látott, hogy a lány a hátát a háznak vetve szenvedett, és hogy jelentős súlyfeleslege volt, azonban nem tudta ennek okát.⁵¹

A család kiállt a lány mellett, és feltehetőleg igyekeztek védeni őt, ezért több tanút is beidéztek, akik főként azt hangsúlyozták, hogy a lány havi vérzésének elakadása természetes jelenség is lehetett. Nagy Balogh Istvánné Varga Balázs Erzsók szerint vele is megtörtént, hogy a menstruációja elmaradt, és a tejelválasztása is megindult. Elmondása szerint havi vérzése annyira erős volt, hogy patakként folyt, és egy hétig ki sem tudott lépni a házból.⁵² Szövő Kata is hasonló bajairól beszélt, mondván, hogy megállt rajta a havi betegség. Feltóti Borcza Andrásné saját jó lelkére esküdött, hogy huszonnyolc esztendőskorában, számára ismeretlen okból, egyik melléből három

46 Uo.

47 Uo. 379^v–380^r.

48 Uo. 380^r.

49 Uo. 380.

50 Uo. 380^r.

51 Uo.

52 Uo.

hónapon keresztül folyt a tej. A kolozsvári származású Nagy Kata asszony ifjúkorának Kolozsváráról tudott egy idősebb lány esetéről, aki havi vérzésének elmaradása miatt halt meg, miután tíz hónapig hasa meg volt duzzadva. Ő maga is idős nőként megtapasztalta a változó kor tüneteit, ugyanis többször elmaradt menstruációja.⁵³ Csere Andrásné azt állította, hogy ő sohasem menstruált, aminek szerinte az volt az oka, hogy Kolozsváron gazdaasszonya egy régi csuporból adott neki inni, majd a csuprot lefelé fordította, azóta pedig ő egyszer sem volt beteg.⁵⁴ November 17-én a védelem utolsó tanúja, Üszögh György, Csonka Tímár János napszámosa azt vallotta, hogy egy nap, munkája végeztével ura őt nem engedte be házába, mert állítása szerint ott egy beteg tartózkodott, holott korábban Varga Miklósné bemehetett ugyanoda.⁵⁵

A vallomások bevételeinek második napján a Csonka Tímár család tanúja, Dékány Miklósné Anna asszony került elsőnek sorra, aki a malomban beszélt a vádlottal. Vallomásában megerősítette, hogy a lány panaszkodott neki, hogy betegsége már rég nem volt rajta. Állította, hogy teste azóta puffad, amióta pár hónapja egy asszony egy csuporban főzött lével kínálta.⁵⁶ Nem tudni, hogy igazat beszélt vagy nem, de tény, hogy a kor emberei hittek az ilyen varázslatok hatásában. A tanúk által előadott történet azonban gyanúsán egybevig a lány védekezésével.

A vád tanúja, Selye Andrásné szolgálója már jóval életszerűbb vallomást tett. A lány azt állította, hogy azért nem mert hazamenni, mert gazdasszonya megverte, így inkább Csonka Jánosnál próbált elbújni. Amikor megérkezett a házhoz, Kis Annát az ágyban találta, aki igen betegnek mondotta magát, és a tanú valóban látta rajta a betegség jeleit. A fájdalomtól a lány éjjel többször is az anyját kiáltotta.⁵⁷ A vádlott álláspontját erősítendő, Erdőbíró Lázár Györgyné másodszor is vallomást tett. Korábbi vallomását kiegészítve elmondta, hogy amikor a piacon a lány testét vizsgálta, több vásárhelyi asszony – Varga Miklósné és Mészáros Máténé – is tanúsította, hogy Cserei Andrásné megesküdtött nekik, hogy az ő teje ragadt rá Csonka Tímár János leányára. A bábasszony olyan pletykákat is hallott, hogy a nő gyermekvesztésre alkalmas füveket adott a lánynak. Ezt megerősítette Darabont Varga Mihályné is, aki szerint több nő is megjegyezte, hogy habár a lány ott vajúdott mellettük, de folyton tagadott, és fogfájására panaszkodott, holott oldalát, fenekét és derekát fájlalta.⁵⁸

Ennek a pernek sem ismerjük a végététét, viszont sok tanú vallott arról, hogy a lány egy különös betegségben szenvedett. A bíróság dolgát megnehezítette, a vádlottét viszont megkönnyítette, hogy holttest nem került elő. Erre hivatkozott a család is,

53 Uo. 380^v–381^r.

54 Uo. 381^r.

55 A tanú azonban nem találta furcsának a történeteket. Uo.

56 Uo. 385^v.

57 Uo.

58 Uo. 386^r.

amikor védeni próbálta a lányt. Tekintve azonban, hogy tímárkodással foglalkoztak, egy elvetett magzat eltüntetése nem kerülhetett különösebb erőfeszítésbe számukra.

A tanács általában óvatosan járt el az ilyen ügyekben. Ezt támasztja alá Lőrincz Barbara 1667-es esete is. A terjedő pletykák alapján a városi tanács egy városszolgyával lefogatta őt, a tisztek pedig perbe fogták paráznság és parázna kapcsolatából született újszülöttje meggyilkolásának vádjával. Először február 17-én, majd március 9-én tárgyalták az ügyet, mindkét alkalommal ítéletet is hoztak.⁵⁹ Tanúvallomások nem maradtak fenn. A nő határozottan tiltakozott a vádak ellen, szerinte csecsemője halva született. A tanács első fokon a paráznság büntette miatt vesszőzést rendelt el,⁶⁰ de március 9-én ismét elővették ügyét. Habár a csecsemő holttestét megtalálták, a vizsgálat nem tudta megállapítani az élve vagy halva születés, illetve az esetleges gyilkosság tényét. Így az ítélkezők a vádlottnak megadták a felmentő eskü lehetőségét, hangsúlyozva, hogy ha hitet tesz ártatlanságáról, akkor bebizonyosodott paráznsága miatt kiűzik a városból, ha viszont az eskütételt elmulasztja, végeznek vele.⁶¹

A bemutatott három csecsemőgyilkossági eset mellett a marosvásárhelyi anyag számos olyan ügyet tartalmaz, amelyekben felmerült a magzatvesztés vagy a csecsemőgyilkosság vádja, gyakran boszorkánysággal vagy prostitúcióval kapcsolatosan. Azok a nők, akik szexuális kicsapongásaikat házasságban élve és némi diszkrécióval követték el, némileg jobb helyzetben voltak, ugyanis tiltott kapcsolataikból fogant magzataikat, házaseletük gyümölcsének álcázva, biztonságban hordhatták ki. Nem véletlen ugyanis, hogy számos házasságtörést követő válóperben emlegette a férj, hogy valójában nem ő volt a nyilvánosság előtt közösnek mondott gyermekük apja.⁶² Természetesen, a házasságtörés is hasonlóan szigorú megítélés alá esett.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy a csecsemőgyilkossági esetek kivizsgálása során a bíróság alapos felderítőmunkát végzett, ami nem merült ki kizárólag a holttestek és a vádlottak kivizsgálásában. Ha a holttest hiányzott, megpróbálták megtalálni azt. Alaposan felkutatták a lehetséges tanúkat is, akik általában a szomszédok és az ismerősök közül kerültek ki. A vádlottak védekező stratégiái is érdekesek, a Kolozsváron tapasztaltakhoz hasonlíthatnak.⁶³ Marosvásárhelyen is meglepő tájékozottságról adtak tanúbizonyságot a vádlottak vagy azok családjai. Nemcsak hihető történetekkel próbáltak előállni, hanem részleges beismerések és szavahihető tanúk révén próbálták elérni, hogy a vádlottakat csupán a paráznsági vádak miatt ítélje el a bíróság. Az

59 Uo. 293. cs. 17^r, 17^v–18^r.

60 Uo. 17^r.

61 Uo. 17^v–18^r.

62 Uo. 291. cs. 150^v–153^r.

63 FEHÉR: *Bűn és bűnhődés*. 20–21.

ítélkezőknek viszont a helyes döntés meghozásában nem volt egyszerű dolguk, hiszen munkájukat nemegyszer egymásnak gyökeresen ellentmondó vallomások nehezítették.

INFANTICIDE IN 17TH CENTURY TÂRGU-MUREȘ

Keywords: *Transylvania; early modern era; justice; infanticide*

In the eye of the society, infanticide was a grave crime, and people expected severe sanctions from the courts. The study presents infanticide cases from Târgu Mureș from the seventeenth century, and – based on historical sources – it describes defence strategies used in court. Moreover, considering the economic and social situation of the families involved, the study outlines the profiles of the perpetrators in order to better understand them. It also seeks to understand not only, or not necessarily the motives behind the crimes, but also the attitudes of the witnesses and of the authorities, too. Therefore, it follows what the judges wanted to know, how the witnesses related to the perpetrators, or to what extent they tried to acquit or put them in an unfavourable light.

PRUNCUCIDERI DIN TÂRGU MUREȘ DIN SECOLUL AL XVII-LEA

Cuvinte-cheie: *Transilvania; epoca premodernă; justiție; pruncucidere*

În ochii societății pruncuciderea a fost o infracțiune gravă, iar lumea se aștepta la sancțiuni pe măsură din partea instanțelor de judecată. Studiul își propune prezentarea cazurilor din Târgu Mureș din secolul al XVII-lea, care alături de vinovăția inculpaților vorbesc și despre alte informații. Pe baza izvoarelor istorice lucrarea descrie strategii de apărare, și – luând în considerare situația economică și socială a familiilor implicate – încearcă să schițeze un profil al autorilor acestor fapte, care să ajute la o înțelegere mai bună a acestora. O înțelegere nu neapărat, sau nu doar a motivelor din spatele crimei, ci de asemenea a atitudinii martorilor și a autorităților. Studiul urmărește așadar să deslușească ce vor să afle juzii, cum se raportează martorii la făptași, în ce măsură încearcă să-i absolve de vină sau să-i pună într-o lumină nefavorabilă pe inculpați.

FERENCZI SZILÁRD*

BŰNTETT HIVATALBÓL ÉS A HIVATALLAL SZEMBEN. A RENDŐRSÉG ÉS A VÁROS KONFLIKTUSAI KOLOZSVÁRON A DUALIZMUSBAN**

Kulcsszavak: *dualizmus; helytörténet; erőszak történet; rendőrség; várospolitiká*

BEVEZETŐ

A 2020-as év nemzetközi sajtója gyakran számolt be rendőri túlkapásokról az Egyesült Államokban (de Franciaországban és másutt is), amelyekre rendszerint azonnal az utca lázadással reagált, és vagy a rendőrség anyagi forrásmegvonását, illetve hatáskörének csökkentését követelte másodsoron – az első és legfontosabb kérelme természetesen a túlkapások megszüntetése volt –, vagy pusztán csak, és mondhatni bosszúból, az erőszakra erőszakkal válaszolt. Egyes helyzetek, a kor és helyszín körülményeit leszámítva, kontextusfüggetlenül emlékeztettek a dualizmuskori Kolozsváron lezajlott néhány történetre, így mind az előadásban, mind a tanulmányban ezek felfrissítésére tettem és teszek kísérletet, főként azért (is), mert a dualizmuskori magyar vidéki (városi) rendőrségek intézménytörténete még javarészt megíratlan. Nem kívánom elemezni sem a rendvédelmi szerveknek az Egyesült Államokban kialakult erőszakkulturáját (mely szorosán összefügg az intézményes rasszizmus jelenségével), nem kívánok továbbá párhuzamot sem vonni a tengerentúli, európai és magyar rendőrségek, karhatalmi intézmények és az utca kapcsolatáról a túlkapás-lázadás, rendőrök ellen irányuló agresszió-megtorlás, hatás-ellenhatás összefüggésrendszerében. Az időszerűséget ragadom meg csupán, tehát a rendőrök által és a rendőrökkel szemben alkalmazott erőszak hírei kapcsán aktualitással kezelem egy dualizmuskori kolozsvári intézmény valamivel több mint száz éve véget ért történetét.

* FERENCZI Szilárd (1977), PhD, történész, <http://digiteka.ro> projektfelelős, Iskola Alapítvány, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, szilard.ferenczi@gmail.com

** A tanulmány elkészítéséhez anyagi támogatást a „Cercetare doctorală și postdoctorală de calitate, inovativă și relevantă pentru piața muncii” POCU/380/6/13/124146 program nyújtott, amely az Európai Szociális Alap (ESF) által társfinanszírozott és a Román Tanügyminisztérium által lebonyolított Humán Tőke 2014–2020 operatív projekt keretében valósul meg.

A DUALIZMUSKORI RENDŐRSÉGEK TÖRTÉNETÍRÁSA

A magyar rendvédelmi szervek történetírása meglehetősen aránytalan képet mutat, e tekintetben elég felütni a *Rendvédelem-történeti Füzetek* 1991-es keltezésű alapításától máig megjelent összes évfolyamát, amelyekben hangsúlyosan történeti áttekintő jellegű tanulmányokat, közigazgatás-elméleteket, csendőrségtörténeteket, a Horthykor és a legújabb kor rendvédelmét taglaló kutatási eredményeket találni, viszont lapjain a dualizmuskori vidéki rendőrségek kevés teret kapnak. A szakirodalom más fórumain (szakkönyvek, tanulmányok) Budapest székesfőváros dualizmuskori rendőrségének intézménytörténetéhez számos szakember hozzájárult az elmúlt száz évben, ellenben a dualizmuskori magyar királyság más (törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú) városi rendőrségeinek működését részletező kutatások csupán elvétve akadnak. A kivételekhez tartozik a szegedi rendőrség intézménytörténetéhez adalékokkal szolgáló Ruszoly József tanulmánya 2004-ből,¹ Magony Imre ismeretterjesztő munkája, melyben a székesfehérvári rendőrség történetét dolgozza fel bűnüldözési szempontból,² valamint Nándori Nikoletta Petrának a dualizmuskori Nyitra városi rendőr-főkapitányságát vizsgáló műve.³ A dualizmuskori magyar városok rendőrségeinek statisztikai adatokban is gazdag, átfogó jellegű, de működési sajátosságokban nem elmerülő áttekintését Kajtár István végezte el a 90-es évek elején.⁴ A városi rendőrségek, köztük egyes erdélyiek történetével szolgál Tisza Miksa 1925-ben kiadott (Kolozsvárra vonatkozó adatokat viszont nem közlő),⁵ valamint Ernyes Mihály 2002-ben megjelent összefoglaló művében.⁶ Az erdélyi városok rendőrségeinek dualizmuskori történetírása még ennél is szerényebb, mindössze a marosvásárhelyit⁷ és a nagyváradi⁸ vázolták fel érintőlegesen a két város múltjának kutatói. A korszak és az azt megelőző időszak rendészetelméleti szakembereinek (jogászok és az államtudomány oklevelesei) munkái pusztán a közbátorság és a *policzia* mint közigazgatási mellékág tág kereteit vizsgálták hazai körülmények között, és lehetséges szervezeti

- 1 RUSZOLY József: *Önkormányzat és rendőrség. Adalékok a szegedi rendészeti szervezet dualizmus kori történetéhez (1872–1918)* = Uő: *Szeged szabad királyi város törvényhatósága 1872–1944. Tanulmányok és forrásközlés*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2004 (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXXV). 107–118.
- 2 MAGONY Imre: *A bűn nyomában. Bűnök és bűnüldözők a dualizmuskori Székesfehérváron*. Székesfehérvár, 2018.
- 3 NÁNDORI Nikoletta Petra: *Egy városi rendőrkapitányság a dualizmus korában*. Belügyi Szemle 68(2020). 6. sz. 105–121.
- 4 KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Bp., 1992. (X. fejezet: A városok rendőrsége. 159–172).
- 5 TISZA Miksa: *Magyarország rendőrségének története*. Második, bővített kiadás. Pécs, 1925.
- 6 ERNYES Mihály: *A magyar rendőrség története*. I. Bp., 2002.
- 7 FODOR János: *Bernády György. Politikai életrajz*. Lector, Marosvásárhely–Kvár, 2017.
- 8 FLEISZ János: *Város kinek nem látni mását*. Charta, Nagyvárad, 1997.

megoldásokat javasoltak.⁹ Műveik azonban ebben a tanulmányban és a kolozsvári rendőrség történeti kutatásában kevésbé voltak használhatók. Még Concha Győző jogászprofesszor akadémiai székfoglalója sem, aki pedig Kolozsvárról és éppen 1901-ben érkezett Budapestre, elfogadni akadémiai tagfelvételt.¹⁰

Mindazonáltal, szakszerű kutatások elvégzéséhez a források továbbra is rendelkezésre állnak. A városi rendőrségek mint közigazgatási intézmények működését a közigazgatási törvények (1870, 1871, 1876, 1886) nyomán megszerkesztett városi szabályrendeletek írták le. Felállításuk szervezeti mintájaként jószerével a fővárosi intézmény szolgált, amely pedig az egyetlen belügyminiszteri felügyelet alatt álló rendőrség volt a dualizmuskori magyar királyságban ideiglenesen 1873-tól,¹¹ véglegesen 1881-től.¹² Városonként (így Kolozsváron is) eltérő jelleggel a rendőrfőkapitányok kiadhattak szolgálati utasítást az őrség számára. Rendkívül ritka és rendszerint konfliktusos helyzeteket követően sor került egyes városokban a rendőrségre vonatkozó olyan szabályrendelet megszerkesztésére, amely specifikusan körülírta az intézmény vagy a rendfenntartó szolgálatot teljesítő közegek működését (Kolozsváron erre is találunk példát). A városi anyagok (szakosztályi levéltárak, tanácsi iratcsomók, közgyűlési jegyzőkönyvek – ahol fennmaradtak) és a helyi vagy országos politikai, valamint a szaksajtó is gazdag forrásanyaggal szolgál a dualizmuskori városi rendőrségek működésének kutatásához.

A korszakot rögtön követő első évben (1919) megtörtént az első kísérlet a rendőrségek összes (városi, mezei, határ-) szervezetének állami felügyelet alá vonására,¹³ amely a Horthy-korban teljeseedett ki. Az államosításból természetszerűen az erdélyi részek (Erdély, Partium, Bánság), valamint a többi elcsatolt országrész kimaradtak. Ezekben a területeken a dualizmusban felállított városi rendőrségek számára új korszak kezdődött, intézményeik az utódállamok rendvédelmi szerveibe tagolódtak be.

9 Kiemelten ZSOLDOS Ignác: *Néhány szó a honi közbátorságról*. Tratter-Károlyi, Pest, 1838; Uő: *A mezei rendőrség főbb szabályai. Az 1840: IX törvénycikk nyomán*. Pápa, 1843; Uő: *A szolgabírói hivatal*. Pápa, 1844; KARVASY Ágoston: *A politikai tudományok, rendszeresen előadva*. Győr, 1843–44; RÉCSI Emil: *Közigazgatási törvénytudomány kézikönyve az ausztriai birodalmi törvényhozás jelen állása szerint, különös tekintettel Magyarországra*. Heckenast, Pest, 1854–55; KAUTZ Gyula: *Politika, vagy Országásztan*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1862; PAULER Tivadar: *Jog és államtudományok encyclopaediája*. Emich Gusztáv, Pest, 1865; KARVASY Ágoston: *A közrendészeti tudomány és cultúrpolitika*. Athenaeum, Pest, 1870.

10 CONCHA Győző: *A rendőrség természete és állása szabad államban*. Akadémiai székfoglaló 1901. április 15. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XII(1903). 6. sz.

11 1872. évi XXXVI. törvénycikk. Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről.

12 1881. évi XXI. törvénycikk a Budapest-fővárosi rendőrségről.

13 A magyar kormány 5047/1919 számú rendelete a rendőrség államosításáról. Belügyi Szemle XXIV(1919). 48. sz. 1339–1350.

INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Kolozsváron a középkorban és a kora újkorban a közrend fenntartására és a város törvényeinek betartására a tanács utasításai alapján fellépő, annak jelentéstétellel tartozó fertálykapitányok és tizedesek vigyáztak. A kapitány és a tizedes a tanáccsal állandó kapcsolatban álltak, végrehajtói és ellenőrzői voltak a tanács intézkedéseinek, megvalósították a kommunikációt kisközösségeik és a város végrehajtó szerve között. Nem pusztán a közrendre és az engedelmességre vigyáztak, hanem aktív szerepük volt a bűnüldözésben, a városvédelemben, a tűzvédelemben, a köztisztaság és közegészség megtartásában, továbbá az adókiivetés és -behajtás megszervezésében is részt vettek.¹⁴ A 17. század közepétől a tizedesek mellett megjelentek a darabontok, akiknek feladata az idegenek nyilvántartása és a városkapuk őrzete volt.¹⁵

Erdélynek a Habsburg Birodalomba történt betagozását követően és a Habsburg uralkodók központosítási törekvései jegyében 1769-ben és 1786-ban a királyi kormánysszék rendeletben szabályozta a szabad királyi városok jogállását, egyben a rendőrsége(ke)t is új alapokra helyezte. 1786-tal kezdődően a kolozsvári városi rendőrség élére a városkapitány került (egyben *senator*, azaz szakügyi előadó a tanácsban), aki a tanács utasításait hajtotta végre, és felügyelete alá tartoztak a negyedkapitányok.¹⁶ A tanács 1800-ban *Szabad királyi Kolosvár várossa Politiae Directorának Instructioja* címmel szabályrendeletet alkotott a városkapitány, illetve rendőr igazgató hatásköréről és feladatai törvényes keretéről. A negyed- (vagy fertály-) kapitányok mellett utca kapitányok vigyáztak a város közbiztonságát, a rend megtartásával a városi gazda volt megbízva, ki mind a rendőr igazgatónak, mind a főbírónak jelenteni tartozott. Jellemzően az idegenek nyilvántartása, a piac felügyelete és a köztisztaság képezte a rendőr igazgató prioritásait, viszont a rendfenntartó erők a közerkölcsöt támadó röplapok, feliratok, cédulák eltüntetésével és a közerkölcsöt rontó tevékenység megelőzésével voltak első helyen megbízva.¹⁷ Egy későbbi értesítés arra enged következtetni, hogy 1800-tól 1846-ig a rendőr igazgatói és a főbírói tisztséget ugyanaz a személy viselte, 1846-ban viszont külön választották, mivel a rendőr igazgató feladatai megnehezedtek és megsokasodtak. Ekkor a tanács, év elején, feliratban folyamodott az uralkodóhoz és a kormánysszékhez, kérve a két tisztség különválasztását, melyet mindkét kormányzati szerv jóváhagyott. A rendőr igazgatót ezentúl 600 forint évi

14 KISS András: *Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tizedek* = Uő: *Más források, más értelmezések*. Mentor, Marosvásárhely, 2003. 193–202.

15 CSIZMADIA Andor: *Tizedesek a régi Kolozsváron*. Kvár, 1942. 20–22.

16 JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Kvár, 1888. 399–450.

17 *Szabad királyi Kolosvár várossa Politiae Directorának Instructioja*. 9518. sz. tanácsi irat. 1–16. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, 123644. jelzet alatt.

fizetéssel a tizenkét tanácsos közül hatéves mandátummal választotta a tanács és a százférfiak testülete.¹⁸

A forradalom nyomán a kormányzat az államosításra törekedett. 1848. március 17-én Szemere Bertalan belügyminiszter körrendeletben szólította fel a törvényhatóságokat a közrend megőrzésére, majd a rendőrkapitányok kinevezéséről is körlevélben tudósított.¹⁹ Az ekkor létrehozott országos rendőri szervezet háromszintű volt: a minisztériumi Rendőri Osztály, az alárendeltségében működő Országos Rendőri Hivatal és a helyi rendőrségek. Madarász László 1848 novemberétől megszervezte az Országos Rendőri és Postaosztályt, mint a Belügyminisztériumból kivált hivatalt, a közrendészeti feladatokat az ennek alárendeltségébe utalt Rendőri Osztály (Hivatal) és kiküldött rendőri biztosai, illetve a helyi rendőrségek látták el.²⁰ 1849 májusától ismét a minisztériumi Rendőri Osztály, az Országos Rendőri Hivatal és az alárendeltségében működő Rendőri Felügyelőségek, valamint a helyi rendőrségek biztosították a közrendet, és igény szerint segítségül hívhatták a honvédség-nemzetőrség alakulatait.²¹ A kolozsvári rendőr felügyelő kinevezési leirata Debrecenben kelt 1849. május 16-án, és alaputasítása mindössze négy rövid pontban volt összefoglalva: 1. saját kötelességeit a felügyelő maga dolgozza ki az alaputasítás eszmei tartalma alapján; 2. a körülmények viszonyai között mindig a fontosabb feladatot kell ellátnia, ha háború vagy harc van, meg kell szüntetni, ha béke van, meg kell őrizni; 3. két területi szomszédal (járás, megye, katonai körzet) egyetértésben kell a földrajzi hatásköröket megszabni; 4. a felügyelő cselekedjen nyíltan, de amit írásban közöl, az titkosított legyen.²²

A szabadságharc leverését követően Erdély újra közvetlen császári irányítás alá került, de már előtte, 1849. július 19-től Ludwig von Wohlgemuth altábornagyot nevezték ki kormányzónak, aki a fegyverletétel után Nagyszébenbe helyezte szálláshelyét, és itt adta ki háromnyelvű (német–magyar–francia) idegenrendészeti utasítását.²³ Az utasítás értelmében, mivel Erdély biztonságát fenyegették a gyanús, útlevél nélküli idegenek és a belső kóbor személyek, ezért megtiltásra került a gyanús, vándor idegenek számára szállás felajánlása. A rendőri közegeknek figyelemmel kellett kísérni a félreeső kocsmákat, az igazolvány nélküli vándorló, kószáló „népsöpredéket” be kellett fogni, és alaposan ki kellett kérdezni minden adatukat: neve, életkora, hol jött be az országba, hol koldult, van-e munkája, kenyere stb. A továbbiakban az utasítás intézkedett a befogott egyének ellátásáról, foglalkoztatásáról.

18 Sz. n.: *Kolozsvártt a rendőrigazgató- és királybíróság külön választása 1846-ban*. Kolozsvári Naptár az 1847-ik évre. Kiadja Tilsch János, Kvár, 1847. 37–40.

19 ERNYES: *i. m.* 85.

20 Uo. 88.

21 Uo. 89.

22 Átirata közölve: Uo. 90.

23 *Utasítás az országban idegenek feletti rendőrség fenntartása iránt*. Nagyszében. 1849. december 30. OSZK, aprónyomtatvány.

A városokban Bach belügyminiszter 1850-ben rendőr igazgatóságokat hozott létre, élükön a rendőr igazgatókkal, azzal az elvárással, hogy semmi helyi kötődésük ne legyen. Két évvel később a rendőr igazgatóságokat kiemelték a belügyminiszteri hatáskörből, és az újonnan létrehozott Legfőbb Rendőrhatóság (rendőrminisztérium) szervezetébe sorolták.²⁴ Az Októberi Diploma ezt az állapotot 1860-ban megszüntette, az újjáalakuló törvényhatóságokban az önkormányzat megszervezte saját rendőrségét és rendőr(fő)kapitányt választott. Kolozsvár 1861 év elején összehívott közgyűlése Minorich Károly ügyvédet választotta rendőrfőkapitánynak, aki 20 éven át teljesített hivaltal, 1881-ig.²⁵

A kolozsvári városi rendőrséget (éppúgy, mint a városok többségében) az 1870-es évek elején szervezték meg a korábbi városi kapitányság alapjain és a fővárosi rendőrség államintézményi mintája alapján azzal a különbséggel, hogy a széles körű önkormányzati jogokat élvező törvényhatóság közigazgatásába tagolták be. Kezdetben a város törvényhatósági bizottsága a közgyűlés keretében tisztújításkor választotta hatéves mandátummal a rendőrfőkapitányt. Az 1886. évi közigazgatási törvénnyel ez megváltozott, ekkortól ugyanis a főispán nevezte ki élethosszig tartó mandátummal, de hatévente, az általános tisztújítás alkalmával köteles volt hivatalában megerősíteni. Tekintve, hogy a rendőrfőkapitány mint közhivatalnok a város harmadik legrangsabb tisztviselője volt, így tanácstagként a város legfontosabb önkormányzati testületeiben (tanács, közgyűlés) szavazati joggal rendelkezett, tekintve továbbá, hogy az önkormányzat hatáskörében számos döntést igénylő kérdés a rendőrfőkapitány jóváhagyásától függött, így személye, valamint a köré épült intézmény mind a várospolitikában, mind a közéletben kulcsszerepet játszott. A vizsgált időszakban öt főkapitánya volt a városnak: Minorich Károly²⁶ (1861–1881), Deák Pál²⁷ (1881–1901), Polcz

24 ERNYES: *i. m.* 80–82.

25 Magyar Polgár IV(1890). 285. sz. (december 13.)

26 Minorich Károly, Kolozsvár első dualizmuskori rendőrfőkapitánya 1801-ben született Nagyidán (Kassai kerület). Jogi tanulmányait Kolozsváron végezte, a '40-es évek végén ügyvédi irodát nyitott a városban. A 1848-as szabadságharcban nemzetőr volt, később hadbíróként tevékenykedett. Részt vett az 1851-es Mack-féle összeesküvésben, halálra ítélték, végül 7 évet ült, vasra verve a jوسفstadti börtönben, majd visszatért Kolozsvárra. 1861-ben Kolozsvár város rendőrfőkapitánynak választotta. Létrehozta 1872-ben az önkéntes tűzoltóegyletet, melynek első főparancsnoka volt. Simon Elek polgármester januári hirtelen halálát követően 1881. március 18-án Kolozsvár törvényhatósági bizottsága rendkívüli tisztújítás keretében megválasztotta polgármesternek, amely tisztséget 1884. június 30-ig töltötte be. Meghalt 1890. december 12-én Zilahon (Szilágy vármegye). Lásd: Ellenzék II(1881). 64. sz. (március 18.); V(1886). 152. sz. (június 30.); Gyászjelentése az OSZK online gyűjteményében. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/428051#> (Utolsó megtekintés: 2019. 11. 02.)

27 Deák Pál, született 1839-ben. A kolozsvári Jogi Akadémián tanult, később Szamaj Dénessel társulva ügyvédi irodát nyitott, és a kor egyik nagy feltűnést keltett válóperében Juhász

Rezső (átmenetileg 1901–1902-ben), Hadadi Endre²⁸ (1902–1918) és a háború utolsó hónapjaiban Bottka Sándor,²⁹ egykori fővárosi rendőr fogalmazó. A kolozsvári rendőrség intézménye pedig a dualizmus korszakában négy szervezeti átalakulást ért meg: 1874-ben (az 1870-es köztörvényhatósági törvény 1872-es életbe lépését követően másfél-két évvel, amikor a városi rendőrséget a város önkormányzatába tagolva szervezték át), 1888-ban (az 1886-os törvényhatósági törvény – mely a korábbi revíziója volt – életbe lépésekor), 1901-ben (a botrány hatására) és végül 1906-ban (amikor a város teljes reformcsomagot készített elő, amellyel a városvezetés intézményeit egy új szervezeti struktúra szerint kívánta szakosztályokra osztani, de amelyet a belügyminiszter mindössze részleteiben hagyott jóvá a korszak végéig). Ezek elsősorban az intézmény személyzeti összetételét írták le, illetve módosították az évek során a népességében sokat gyarapodott és belső közigazgatási felosztásában kiterjedt városhoz igazítva, valamint a kihágásokra adott törvényes választ szabályozták, és mindössze a közegek fellépésének tág keretét szabták meg. Az 1901-es évi óriási botrányt követően viszont a város immár a rendőrök magatartási kódexét is pontosan meghatározni kényszerült a béke helyreállítása és a további agresszió megszüntetése érdekében.

Máriát képviselte Buczy Emillel, a monostori uradalom intézőjével szemben. A pert megnyerte, ráadásul a frissen elvált hölgyet feleségül is vette. Gyermekük nem született, viszont örökbe fogadtak egy Mihály nevű fiút, későbbi ügyvédet. 1881 áprilisában rendőrfőkapitánynak választotta a közgyűlés, így 1881 és 1885 között mint főkapitány és helyettes polgármester teljesített hivatalt a város élén. 1892-ben és 1898-ban a tisztújítások alkalmával gróf Beldi Ákos főispán ismételten megerősítette hivatalában. A személyesen ellene is irányuló 1901. augusztusi zavargásokat követően azonnal eltávolították, illetve nyugdíjaztatását kérte, de a következő év elején a közgyűlés megválasztotta árvaszéki ülnöknek, amely tisztséget 1918 decemberéig gyakorolta. Élete végén, a 20-as években, „hogy meg tudjon élni, kénytelen volt bivalyokat tartani, melyek tejét hordatta házhoz felesége”. Meghalt Kolozsváron 1927. január 19-én, kilenc nappal a felesége után. Lásd: Keleti Ujság V(1927). 15. sz. (január 20.); XVIII(1935). 107. sz. (május 12.); Fővárosi Lapok XVIII(1881). 93. sz. (április 24.) 517.; Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Osztálya (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale Române), F1 – Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban KözgyJk), mikrofilm: 14–1–85–172, 1892. április 26. tisztújító közgyűlés/46 (napirendi pont); Ua. mikrofilm: 14–1–85–176, 1898. június 6–7. tisztújító közgyűlés; Ua. mikrofilm: 14–1–85–178, 1902. január 30./41; Ellenzék XLVIII(1927). 91. sz. (április 24.) 11.

- 28 Hadadi Endre, született 1862-ben Beregszászon. 1900-ban Hódmezővásárhelyen volt rendőrfőkapitány, majd megpályázta 1901-ben, és év végén megnyerte a kolozsvári rendőrkapitányi állásra hirdetett kiírást, 1902 januárjában iktatták be. 1918-ban, mivel a sajtó értesülései szerint tudott arról, hogy a kolozsvári sorozóbizottság Féder Ottó városi tisztviselő közreműködésével bizonyos pénzösszeg ellenében alkalmatlanságot igazoló bizonyítványokat bocsátott ki, menesztették állásából. Meghalt Kolozsváron 1938. november 22-én. Keleti Ujság XXI(1938). 265. sz. (november 23.) 3.
- 29 Meghalt Kolozsvár utolsó magyar főkapitánya. Keleti Ujság XIV(1928). 140. sz. (június 24.) 4.

Kolozsvár dualizmuskori rendőrségét az 1870. évi XLII. közigazgatási törvény (*A köztörvényhatóságokról*) 1872. évi hatályba lépésekor szervezte meg a város vezetése, a fővárosi rendőrség intézményi mintájára – amint az összes többi törvényhatósági jogú város is. A város dualizmuskori első szervezeti szabályrendelete 1873-ban elkészült, és nyomtatásban megjelent,³⁰ benne a rendőri ügyek a „rendőri és műtani” szakosztály hatáskörébe lettek besorolva. A főkapitány mellett kezdetben egy rendőrbíró (1875-től), két alkapitányt, három rendbiztost, öt tizedkapitányt és ötvenöt rendőrt (harmincnolc városzolga, tíz tizedszolga, négy lovasszolga, három közigazgatási hajdú) alkalmaztak.³¹ A szervezeti szabályrendelet (és a későbbi, 1888-as is) pusztán a szolgálatteljesítés helyszíneit, a személyzet létszámát és fizetését, valamint a hatósági fellépés korlátait szabta meg, részletekbe egyáltalán nem bocsátkozott, majd mindez kiegészült az idők során érvénybe lépő többi városi szabályrendelet kihágásokat érintő előírásaival.³²

Az 1873-as törvényhatósági szabályrendelet értelmében a rendőrfőkapitány egyzersmind polgármester-helyettes és a tanács tagja, „őre az állambiztonság, közrend, köz- és vagyonszolgálatnak, valamint a közérkölségnek”.³³ Vezette és felügyelte a rendőri ügyeket a város területén, felelős intézője, rendezője volt a rendőrség körébe tartozó összes ügyletnek (105. §), és egyenesen a polgármesternek tartozott jelenteni, a polgármestertől írásban kapott utasításokat kellett végrehajtania (106. §). Hatásköre rendkívül széles volt, a városrendészet, a közszolgáltatások, az önkormányzat védelmének megszervezése, a közüzemek és köz-, illetve magánépületek használatba vétele, a mindennemű kihágások, a piacsabályozás, a kereskedelmi egységek nyitva

30 Sz. kir. Kolozsvár város törvényhatósági szabályrendelete. Az 1870-es évi XLII. országos törvényczikk alapján. Gámán János örökösénél [kiadva], Kvár, 1873 (a továbbiakban: *Törvényhatósági szabályrendelet 1873*).

31 Uo. 95–96.

32 Idevágó szabályrendeletek: *A bordelházak és kéjhölgyek iránti szabályrendelet, 1874; Kolozsvár szab. kir. város törvényhatóságának rendőri kihágásokat érintő szabályrendeletei, 1882; A város határán levő szőlőhegyek és gyümölcsösök hegyszabályai (1881, 1882), A város köztemetőinek rendezéséről (1881), Tűzrendészeti szabályr. (1881), A kutya-adó és kutya-tartás tárgyában (1881), Kolozsvár szab. kir. város területén bérkocsikkal személyszállítási ipart űzőkre vonatkozó szabályr. (1881), Kéjházak és kéjhölgyek iránti szabályr. (1881), Kolozsvár szab. kir. város építkezési szabályr. (1881), A közegészség, a köztisztaság, testiétség, közbiztonság, közcsend és rend, közszemérem és tulajdon elleni rendőri kihágások tárgyában (1881), Kolozsvár szab. kir. város határán és területén a Szamos és Nádas vizeiben űzött halászat és rákászat tárgyában (1881), A házaló kereskedés tárgyában (1881); A köztisztaság tárgyában, 1894; A kéreppáradó tárgyában, 1899; Szabályrendelet a korcsmákról, sörházakról és pálinkamérésekről, 1900; A rendőri bejelentési intézménynek Kolozsvár szab. kir. városban való szervezése és rendezéséről valamint a cseléd változások nyilvántartásáról, 1902. Megtalálható összegyűjtve a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, a 46731. és 48786. jelzetek alatt.*

33 *Törvényhatósági szabályrendelet 1873*. 32.

tartása, a vágóhid felügyelete, a beszállások stb., tehát gyakorlatilag a hatósági felügyelet minden szintjén alkalmazást kívánt.

A városi szervezeti szabályrendelet kiadását követően, hasonlóan nyomtatásban megjelent *Szab. királyi Kolozsvár városának szolgálatában levő rendőrök számára ideiglenes utasítás* címmel, Minorich Károly aláírásával a helyi rendőrszolgák pontos munkaköri leírása (1901-ig ehhez hasonló nem születik). Ebből kiderül, hogy rendőri szolgálatra a főkapitány „szabadságolt és végképp elbocsátott cs. k. katonákat, m. k. honvédeket és a polgármester úr által ajánlt személyeket” alkalmaz(hat)ott.³⁴ A *rendőrök kötelességeiről* szóló második fejezet gyakorlatilag a szervezeti szabályrendeletbe foglalt tizedkapitányi feladatok ismétlésével jelölte ki a rendőrök és a rendőr felügyelő kötelességeit, azzal az apró ígérettel, hogy „minden nagyobb szerű veszély elhárításánál – különösen életmentés esetében” a rendőr jutalmat kaphat (II. fej. 6. alpont). A közeg fegyverét (a kardot) köteles volt mindig magánál tartani, de pusztán önvédelemre és életmentés céljával használhatta (II. fej. 7. alpont).

Az 1886. évi XXI. *A törvényhatóságokról* szóló törvény megújította a középszintű közigazgatási egységek szabályozását, számos ponton szóról szóra átvette az 1870-es törvény előírásait, viszont a törvényhatóságok működése fölött nagyobb befolyást biztosított a főispánnak.³⁵ A törvénycikk előírásait minden törvényhatóság önmagára alkalmazva letárgyalta, elfogadta és kihirdette. Kolozsvár törvényhatósági bizottsága az 1887. december 17-i és az 1888. június 4-i közgyűlésen fogadta el és szavazta meg, s a belügyminiszter jóváhagyását követően 1888-ban nyomtatásban is megjelent.³⁶ A szabályrendelet szerint ekkortól négy alkapitány, öt kerületi kapitány, négy rendőrbiztos, egy rendőr felügyelő, két rendőr tizedes, hatvan gyalogrendőr, nyolc lovas rendőr, három hajdú, tíz kerületi rendőrszolga alkotta a rendőrség személyzeti állományát a rendőrfőkapitánynak alárendelve.³⁷

Az 1888-as városi szervezeti szabályrendelet megszabta a tanács összetételét, amely így a polgármesterből, a négy tanácsosból (1893-tól öt), a rendőrfőkapitányból, a főjegyzőből és a tiszti főügyészből állt (120. §). Őket a közgyűlés választotta meg hatéves mandátummal, kivéve a rendőrfőkapitányt, akit a főispán nevezett ki élethosszú mandátummal, de az általános tisztújítások alkalmával állásában meg kellett erősítenie. Azokon a tanácsüléseken, amelyeken a rendőrfőkapitányi ügyosztályról a tanács elé került és a tanácsnál fellebbezett ügyekről tárgyaltak, továbbá azokon,

34 *Szab. királyi Kolozsvár városának szolgálatában levő rendőrök számára ideiglenes utasítás*. 2989–1974. tanácsi ügyiratszám. Nyomtatott K. Papp Miklósnál, Kvárt, 1874. I. fejezet: A rendőröknek felvételéről. 1. alpont.

35 Magyar Törvénytar: *Az 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról*.

36 *Kolozsvár szab. kir. város törvényhatóságának szervezeti és ügyviteli szabályrendelete (az 1886. XXI. és XXII. Törvénycikk alapján)*. Ormos Ferencnél [kiadva], Kvár, 1888.

37 Uo. 203–208.

amelyek a város pénzügyeit, javadalmait, vagyonát és gazdaságát tanácskozták meg, a rendőrfőkapitány nem vehetett részt (120. §). Földrajzilag hatásköre viszont a város egész területére és külső határára kiterjedt, felügyelete pedig a közbiztonságra, a köz-tisztaságra, a közegészségügyre, a közerkölcsre, valamint a cselédügyre. Figyelemmel kísérte a város idegenforgalmát, a sajtót, az építkezéseket, hadászati ügyekben pedig szakértőként lépett fel (170. §). Mindennemű közigazgatási, tanácsi, avagy más hatóság által rendőri úton kirótt pénzügyi követeléseket, rovatlokat, díjakat, pénzbírságokat behajtani tartozott (181. §). Tevékenységéről minden hónapban a közigazgatási bizottságnak, minden év végén a városi bizottságnak, a mezei rendőrgy állapotról pedig félévenként a polgármesternek jelentett (187. §).

Hadadi Endre rendőrfőkapitány szolgálata azzal kezdődött 1902-ben, hogy a városvezetés a rendőrséget a városháza melléképületeiből a Bánffy-palotába, hasonlóan a rendőrlaktanyát a Tornavívoda épületébe költöztette.³⁸ Mind a rendőrséget, mind a többi városi hivatalt a tervbe vett és ekkor még pusztán ötletként felmerülő új városházépületbe tervezték át- és visszahelyezni, amely azonban a korszak végéig nem valósult meg. Alig négy évvel Hadadi beiktatását követően a város egy teljesen új, átfogó szervezeti szabályrendeletet alkotott, amelyben immár a létszámmódosítás ilyformán alakult: a két (gyalog- és lovas) szakasz élén egy-egy rendőr felügyelő, azoknak helyettesei, hat gyalogrendőr őrmester, hat gyalogrendőr szakaszvezető, két lovas szakaszvezető, nyolcvan gyalogrendőr, húsz lovas rendőr. A korábbi tisztán hierarchikus (függőleges) szervezet immár vízszintes szerkezetet is kapott, az őrség ilyenformán kerületi osztályokra, lovassági osztályokra, tartalék osztályra, vasúti osztályra, külön szolgálatra kirendeltre és külkerületi kézbesítőkeretekre is tagolva lett. A rendőrfőkapitány hatásköre a korábbi szabályrendeletekbe foglaltakéhoz képest nem változott (a város pusztán csak területében gyarapodott, szolgáltatásaiban viszont nem terjedt tovább a húsz évvel korábbi állapotokhoz képest), azonban a felügyelők átvették az egykori alkapitányok szerepkörét, az őrmesterek a korábbi kerületi kapitányokét, a szakaszvezetők pedig a korábbi biztosokét. Az első világháború – jóllehet számos tekintetben túlterhelte a rendőrségi személyzetet – nem hozott számottevő szervezeti módosítást, pedig a városi rendőrök sorozási üteme messze túltett a frontra küldött átlagpolgárok gyakoriságán, így a háború négy és fél évében az intézmény szinte állandóan személyzeti válsággal küzdött.

Az intézményi keretek áttekintése után ideje megvizsgálni a kolozsvári rendőrség és a város konfliktusait, amelyek az 1878-as polgári büntető törvénykönyvbe ütköztek.

38 Közgyjlk., mikrofilm, 14–1–85–178: 1902. június 20./247.

KONFLIKTUSOK ÉS BÜNTÉNYEK A RENDŐRSÉG ÉS A VÁROS VISZONYÁBAN

A korszak várospolitikájának kutatása során, a város dualizmuskori közéletének megfigyelőjeként arra az általános következtetésre jutottam, hogy a kolozsvári rendőrség attitűdje szorosan kapcsolódott elsősorban a rendőrfőkapitány személyéhez (ahhoz, ahogyan a tekintélyét a beosztottak körében érvényesíteni tudta vagy nem). Másodrészt a rendőrség és a város viszonyában az országosan jellemző közjogi konfliktus (kiegyezés<->függetlenség) társadalomtörténeti sajátosságai³⁹ érhetőek tetten. Az ebben a viszonyban időszakosan jelentkező konfliktusok gyakran kimerítették a büntető törvénykönyvben leírt büntett kategóriát, hol az egyik, hol a másik, hol mindkét oldalon.

Az 1878-as V. törvény, a közismertebb nevén a szerzőjéről (Csemegi Károly) elnevezett Csemegi-kódex⁴⁰ az első magyar büntető törvénykönyv, amelynek mind általános, mind specifikus fejezetei java része a következő 65–70 évben változatlanul érvényben voltak Magyarországon, és a korábbi kettős felosztású (dichotómia) javaslatokkal és tervezetekkel szemben a bűncselekmények hármas (trichotómia) felosztását vezette be: büntett, vétség, kihágás. Mivel heterogén természetűek voltak, és a felróhatóság szempontjából nagyon eltértek az előbbi kettő súlyától, a kihágások kodifikációját az 1879. évi XL. törvénycikk, *A kihágási büntető törvénykönyv* írta le alaposabban.⁴¹ A Btk. a legsúlyosabb büntettek esetében halálbüntetést, az enyhébbek esetében szabadságvesztést és/vagy pénzbírságot írt elő az elkövetők számára. Az „enyhébbek” közé sorolható a felségsértés, hűtlenség, lázadás, a hatósági közegek elleni erőszak és izgatás (hatóságnak számít a rendőrség is, lásd V. fejezet, 166. §), a magánosok ellen elkövetett erőszak, a polgárok választási joga ellen elkövetett bűntettek, az ember élete ellen elkövetett bűntettek, testi sértés, magánlak megsértése magánszemély által, lopás, rablás, zsarolás, jogtalan elsajátítás, más vagyonának megrontása, gyűjtogatás, foglyok megszöktetése, fegyveres erő elleni büntett stb. Itt mindössze azokat emeltem ki, amelyek a kolozsvári konfliktusok során előfordultak, ám a felelősségre vonás, a törvény alkalmazása számos esetben elmaradt, mivel a tömeges bűntettek elkövetőire a hatóság nem minden esetben tudta érvényesíteni a

39 Ezeket pontosan összefoglalják: HANÁK Péter: *A dualizmus válságának problémái a XIX. századvégén*. Történelmi Szemle 2(1959). 1–2. sz. 37–89; ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999. (I.5. Társadalmi és politikai feszültségek.) 68–85.

40 *1878. évi V. törvénycikk. A magyar büntetőtörvénykönyv a bűntettekről és vétségekről*. <https://net.jogtar.hu> (Utolsó megtekintés: 2021. 08. 06.)

41 MEZEY Barna: *„A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke”*. *Az első magyar büntető törvénykönyv = Tanulmányok a Csemegi-kódex megalkotásának 140. évfordulója tiszteletére*. Szerk. HORVÁTH Attila. Dialóg Campus, Bp., 2020. 43–44.

törvényben előírtakat, a valós elkövetőket képtelen volt a tömegből kiválasztva azonosítani, így rendszerint egy-egy közismert szervezőre próbálta alkalmazni a törvény előírásait. A rendőrfőkapitány utasítására vagy a súlyosabb következmények elhárítása érdekében fegyverüket önként használó rendőrök számonkérésére – ha a közbelépés következménye könnyű vagy súlyos testi sértés volt – vagy nem került sor, vagy pusztá fenyítésben merült ki. Más esetben, amikor az elkövetők kiléte egyértelmű volt, a törvény alkalmazása megtörtént, legyenek azok magánszemélyek vagy rendőrök.

Amikor a dualizmusban először súlyosabb konfliktus robbant ki a város választójoggal nem rendelkező polgárai és a tekintélyes szabadelvű párti polgárok, illetve a város szabadelvű párti vezetése között, az egy választási kampány keretében zajlott, és elvezetett Minorich Károly polgármester, egykori rendőrfőkapitány bukásához. A véres esemény időpontja 1884. június elseje, amikor Hegedüs Sándor, első kerületi szabadelvű párti képviselő, későbbi közlekedésügyi miniszter a választások előtt pár nappal Kolozsvárra érkezett, hogy kampánybeszédet mondjon. Az indóházból a városközpont felé tartó díszes fogatokat a függetlenségi, feltételezhetően szavazati joggal nem rendelkező polgárság bazaltkövekkel megdobálta, olyannyira, hogy a város számos előkelő politikusa maradandó sérülést szenvedett: Haller Károly későbbi polgármester két fogát veszítette, és arcizomzata súlyosan sérült, Finály Henrik nyelvészprofesszor a bal arcán sérült, Farkas Géza egyetemi tanársegédnek egy kő eltörte a járomcsontját, Bokros Elek országgyűlési képviselőnek, képviselőházi alelnöknek koponyatörése származott ebből, mások is, többen súlyos zúzódással, nyolc napon belül nem gyógyuló sérülésekkel (súlyos testi sértés büntette: Btk. 20. fejezet, 301. §) kerültek betegállományba.⁴² A rendőrfőkapitány ekkor már Deák Pál volt. Mivel sem a rendőrségnek, sem a polgármesternek nem volt tudomása előzetesen az akcióról, és mert lovas rendőrök a főtéren összegyűlt néptömegbe (amelynek mindössze elszórt elemei voltak kapcsolatba hozhatók a közáporral) válogatás nélkül belekardlapoztak, a közigazgatási bizottság fegyelmi eljárást rendelt el a polgármester ellen hivatali mulasztás vádjával. Minorich azonban, még a kivizsgálás eredményhirdetése előtt (a közigazgatási bizottság felmentette), nyugdíjaztatását kérelmezte, és polgármesteri megbízatása ezzel véget ért.⁴³ Deák Pált hivatali mulasztás vádjával ideiglenesen felfüggesztették,⁴⁴ a rendőrfőkapitányi állásban viszont megmaradt. A felelősségre vonás a kődobálókra is kiterjedt, és főként feljelentések nyomán a hatóságok már június harmadikán húsznál is több személyt letartóztattak, főként kiskeresetűeket (inasok,

42 Magyar Polgár XVIII(1884). 127. sz. (június 3.)

43 Ellenzék V(1884). 135. sz. (június 11.); Magyar Polgár XVIII(1884). 135. sz. (június 12.).
A város ideiglenes polgármestere Bokros Elek országgyűlési képviselő lett.

44 Budapesti Hírlap IV(1884). 152. sz. (június 3.) 3.

mesterlegények, lapkihordók stb.) és diákokat. Bujtogatás vádjával az ügyészség Sebesi Jóbot, az *Ellenzék* napilap munkatársát is előállította.⁴⁵

A nagy véderővita idején, 1889 februárjában, amikor Budapesten egymást érték a tüntetések, az ellenzéki diákság Kolozsváron és egész Erdélyben tiltakozó népgyűlést tervezett. A kormányhú Deák Pál azonban lekapartoztatta (lekapartatta) a felhívást közvetítő falragaszokat,⁴⁶ majd február 18-án óvatosan vigyázott arra, hogy még spontán gyülekezés se alakuljon a főtéren (ide és erre a napra volt meghirdetve a tüntetés): a köz- és lovas rendőrökkel minden 2-3 személynél nagyobb társaságot szétkergettetett.⁴⁷ Egy hónappal később, amikor a véderő-törvényjavaslat 25. paragrafusát megszavazták a parlamentben, 1889. március 26-án este a kolozsvári diákság és a polgárok tekintélyes része kivonult az utcára, és egy rövid monostori séta után a belvárosban szabályos utcai harc bontakozott ki: a rendőrök karddal, a diákság botokkal felfegyverkezve egymásnak estek. A dulakodás hevében egyesek betörték a rendőrőfőkapitány lakásának ablakait. Deák Pál a közös hadseregtől kért segítséget, amely ki is vonult, de már nem volt rá szükség, a verekedők időközben abbahagyták és felszívódtak.⁴⁸ A garázdálkodó tömeg egyrészt a Btk. IV. fejezetének, *A lázítás* alcímű része ellen, valamint az V. fejezet, *A hatóságok, országgyűlési tagok vagy hatósági közegek elleni erőszak* című fejezet szinte mindenik paragrafusa ellen vétett, és évekre terjedő börtönbüntetéssel, illetve pénzbírsággal is büntethető lett volna, ámde a tömeg leple alatt mindannyian mentesültek ezalól.

A szabadelvű városvezetés legalább egyszer használta és kihasználta a rendőrségi személyzetet saját politikai érdekérvényesítésében. Albach Géza polgármestert a függetlenségi városatyák 1892-ben azzal vádolták, hogy az országgyűlési választások alkalmával a város nyomdagépén a kormánypárt javára ajánlócédulákat nyomtatott, és rendőrökkel hordatta szét.⁴⁹ A szabad választási joggal való ennyire nyilvánvaló visszaélésre, illetve intézményesített korrupciós ügyre az 1878-as Btk. nem tartalmazott előírást.

1898-tól a város polgármestere Szvacsina Géza jogász (hivatali ideje: 1898–1913). Polgármestersége elején a csendet legelőbb az 1899-es országgyűlési képviselő-választások alkalmával lefolyt adáz utcai zavargás törte meg. A második kerületben a február 17-én lezajlott választáson Pázmándy Dénes Ugron-párti jelölttel szemben báró Feilitzsch Arthur nyert a Szabadelvű párt színeiben, ám a városháza erkélye előtt, este, az eredményhirdetésre összegyűlt, szavazati joggal nem rendelkező népelemek (főként inasok, napszámosok, kiskeresetűek) összehangolt támadást intéztek

45 Magyar Polgár XVIII(1884). 127. sz. (június 3.)

46 *Ellenzék* X(1889). 41. sz. (február 16.) 3.

47 *Ellenzék* X(1889). 42. sz. (február 18.) 3.

48 Uo. 74. sz. (március 27.) 3.

49 Kolozsvár V(1891). 87. sz. (április 8.); Pesti Hírlap XIII(1891). 107. sz. (április 19.) 13.

a rendőrség ellen. A tömeg ablakokat tört, a rendőröket kövel megdobálta (sok közrendőr koponyatörést szenvedett, és arcsebeket szerzett), válaszul pedig a rendőrség kardot rántott, és vaktában, válogatás nélkül vagdalkoztak, és belekardlapoztak a tömegbe. A választások őrizetét biztosító csendőrség is közbelépett, a menekülő kódbálók a szájtatók tömegén keresztül sokakat eltapostak, majd a főtér szomszédos mellékutcáiból zúdítottak további kőzaporokat (a frissen lerakott gránitkövezetet részben sikerült felszedniük), míg végül harci kedvüket a nagyszámú karhatalom megtörte. Az összecsapás nagyjából egy órát tartott, számtalan sebesülten mindkét oldalon; sokan súlyos vágási sebekkel a koponyáikon kórházba kerültek.⁵⁰

Az utcai harcról, a tömegesemény sajtóban megjelent beszámolóiból Deák Pál rendőrfőkapitány neve teljes mértékben hiányzik. Nem zárható ki viszont, hogy az 1899-es zavargáson részt vevő, ott megsebesült kiskeresetű egyének a megfelelő pillanatra vártak, hogy csúfos vereségükért és fájdalmas sebeikért elégtételt vehessenek a rendőrségen. A megfelelő pillanat nem sokkal később, 1901 nyarán jött el, amikor augusztus elsején két ittas rendőr, Papp Sándor és Kilyén Dénes hirtelen felindulásból megölte Gödri Jenő honvéd törzsőrmestert.

A rendőrség ismételt „brutalitására” hivatkozva, három nappal később tettelesen tiltakozó felvonulás seprert végig Kolozsvár utcáin, s a nekibuzdult tömeg Deák Pál lemondását és a rendőrség újjászervezését követelte. Javarészt bérmunkások és szolganepek (inasok, cselédek, ipari munkások, pincérek, napszámosok stb.) bevették a városháza ablakait, betörték Deák Pál Unió (Memorandumului) utcai lakásába, minden bútort szétzúztak, elemelték az ékszer és az értéktárgyakat (ezt egy alkapitány háza esetében később megismételték), felfeszítették a dologház kapuit, kiszabadították a foglyokat, szétverték a Széchenyi téri piaci sátrakat, lámpatesteket törtek össze a Sétatéren. Közös hadseregbeli katonaság terelgette őket, és akadályozta a nagyobb méretű rombolást.⁵¹ Deák Pált másnap Nagy Mór helyettes polgármester szabadságot, ⁵² majd saját kérésre következő év elején nyugdíjazták, ⁵³ s a kedélyek lecsillapodtak. A rendőrfőkapitányi teendőket ideiglenesen, öt hónapon keresztül Polcz Rezső ügyvéd látta el, pár nap alatt összesen harmincnégy rendőr kérte szabadságoltatását, a felszabadult állásokra Polcz a fegyelmezettebb és jobban kiképzett csendőrségi kötelékből próbált személyzetet nyerni. 1901 augusztusa és októbere között a rendőrség jelentős szervezeti reformot kapott. Az új szabályrendelet kibővítette és szigorította a szolgálati eljárásokat, ezzel egyidejűleg rendhagyó módon magatartási és etikai előírásokat is rögzített a katonai fegyelem szellemében, olyannyira részletesen, hogy hellyel-közzel a rendőrök magánéletét is szabályozta, a züllött magaviselet

50 *Szocialista zavargás*. Magyar Polgár XXII(1899), 40. sz. (február 18.) 3–4.

51 *Ellenzék, Kolozsvári Újság és Kolozsvári Friss Újság*, augusztus 1–10. lapszámok.

52 *Közgyjk*, mikrofilm: 14–1–85–178, 1901. augusztus 10. rendkívüli közgyűlés.

53 Uo. 1902. január 23. rendes közgyűlés.

viasszaszorítása érdekében.⁵⁴ A két gyilkos rendőr elleni vádemelésre még augusztusban sor került, a hónap végén Pap Sándor védelmére Hunwald Lajos ügyvédet, Kilyén Dénesére Aurel Isacot, Emil Isac író édesapját rendelte ki az ügyészség. Szándékos emberölésért Papp Sándort tíz, Kilyén Dénest nyolc év fegyházbüntetésre ítélte a kolozsvári esküdtszék.⁵⁵ Konkrét személyek hiányában, akiket a tömegből kiemelve és ellenük a rombolás, egyértelmű emberölési kísérlet, hivatalos közeg elleni lázadás, rablás büntettek vádjával törvényes eljárást folytattak volna nem akadt, így a magánszemélyek elleni vádemelési eljárás nem indult, és bírósági döntés nem született. Deák Pál viszont rendőrfőkapitányként nem folytathatta, de a városvezetés védelmét élvezve továbbra is egy köztisztületnek örvendő hivatalban maradhatott. A törvényhatósági bizottság közgyűlése árvaszéki ülnöknek választotta 1902 tavaszán.⁵⁶

Amikor 1902. október 12-én a Mátyás-szobor leleplezési ünnepségére érkezett József Ágost főherceg tiszteletére húzott *Gotterhalte* himnuszba Nessi Pál (tabi függetlenségi párti képviselő) vezényletével az egyetemisták beleénekeltek a magyar himnuszt, majd a *Szózatot* és a *Kossuth-nótát*, a rendőrség belekardlapozott a tömegbe.⁵⁷ Nem teljesen világos, hogy ezt Hadadi Endre rendőrfőkapitány parancsára tették-e, vagy a rendőrök pusztán a kormány és az uralkodóház nagy tekintélyű képviselői előtt igyekeztek önszorgalomból védeni a város jó hírét, netán az ünnepélyen részt vevő Széll Kálmán belügyminiszter adott-e ki ilyen utasítást. (Ez utóbbit a sajtó értesülései nem támasztják alá, de azt sem, hogy a rendőrfőkapitány parancsára történt volna. Viszont az mindenképpen különös, hogy az esetről mindössze másfél rövid bekezdés szolt a helyi kormánypárti sajtóban.) Mindenesetre, a hatósági közegek túlbuzgalmára a Btk. semmilyen előírást nem tartalmazott.

Négy évvel később, amikor az 1905–1906-os politikai válság eseménysorában a kolozsvári városvezetés sem iktatott főispánt (gróf Teleki Lászlót), a „darabontkormány” belügyminisztere, Kristóffy József gróf Csáky Zsigmond debreceni csendőr századost küldte kormánybiztosként Kolozsvár és Kolozs megye élére, „az 1886: XXI. t.-cikk 4. §-a alapján a törvényhatóságoknak, az önkormányzati hatáskörben követett közigazgatási eljárásának és belső ügyvitelének megvizsgálásával kormánybiztosi minőségben megbízta, s egyúttal a közrend és közbiztonság fenntartásának biztosítása érdekében szükséges mindennemű intézkedések megtételével felhatalmazva és teljhatalommal felruházva”.⁵⁸ A kormánybiztos február 22-én reggel érke-

54 *A rendőrség őrségének rendeltetése, hatásköre és általános szolgálati utasítás a rendőrség őrsége számára.* Nyomatott Gombos Ferencz nyomdájában, Kvár, 1901. *Összeáll.* Polcz Rezső ideiglenes rendőrfőkapitány, Szvacsina Géza polgármester elfogadásával tanácsi megerősítést nyert 1901. október 30-án.

55 Magyarország VIII(1901). 225. sz. (szeptember 22.) 12.

56 KözgyJk, mikrofilm, 14–1–85–178: 1904. április 20./121. (napirendi pont)

57 *A „botrányok”.* Magyar Polgár XXV(1902). 237. sz. (október 15.) 4.

58 Belügyi Közlöny XI(1906). 9. sz. (február 25.) 83.

zett Kolozsvárra, és már a pályaudvaron tiltakozó tömeggel találta magát szembe, de fél század csendőr, hatvan rendőr, két század lovas huszár és a 62-es cs. és kir. gyalogezred egy zászlóalja vigyázott rá, hogy rendbontás nélkül be tudjon vonulni a városba. Csáky huszároktól körülvéve, Hadadi rendőrfőkapitány társaságában a főtérre kocsizott, és sorban meglátogatta a vármegyeházát, a honvédkerületi parancsnokságot, az igazságügyi palotában Fekete Gábor táblai elnököt és Gyárfás László kir. főügyészt, legvégül a városházára hajtatott, ahol Szvacsina polgármester, Salamon Antal tanácsos és Gajzágó Manó tiszti főügyész fogadták.⁵⁹ Mindenik helyszínen azzal nyugtatta a házigazdákat, és a sajtót is, hogy mindössze vizsgálni jött, nem kormányozni, de ha a város közönsége továbbra is dacol, és a sajtó izgató hangnemben viszonyul a jelenlétéhez, kénytelen lesz a helyi lapokat megregulázni.⁶⁰ Körútja során végig népcsődület kísérte, leginkább a főtéren voltak sokan, „abcug”-ok hangoztak el, és Csáky személyesen küldött huszárokat a tömege, de az összecsapás elmaradt.⁶¹

1906. február 24-én közölték a lapok Kristóffy belügyminiszter leiratát, amelyben szabad kezet adott Csákynek „a városban a közrend és közbiztonság fenntartásának biztosítása érdekében szükséges mindennemű intézkedéshez”, s hogy e célból „szükség esetén karhatalmat vehessen igénybe s a felett rendelkezék”.⁶² Válaszul összeültek a szakbizottságok, és arról tárgyaltak, hogy ezzel és a Csáky megérkezése körüli felhajtással „a város oktalan megzavarása történt”, pedig Csáky első városházi látogatásakor még azt válaszolta Szvacsina polgármester kérdésére a város autonómiáját illetően, hogy „sem hatásköre, sem szándéka nincs, hogy a város önkormányzatát érintse”.⁶³ A belügyminiszter és a város konfliktusában így a rendőrségen csattant az ostor, velük kapcsolatban nyilvánult meg leginkább az önkormányzaton esett sérelem. A belügyminisztertől kapott karhatalmi felhatalmazás Hadadi számára jelentett csapdát, akinek így nem maradt más választása, minthogy a kormánybiztos oldalán mutakozzon, és a rendőröket a spontán csoportosulásokra ráküldje. A szakbizottságok természetesen kifogásolták a rendőrség és főként Hadadi Endre főkapitánynak a kormánybiztos szolgálatában végzett munkáját, és elítélték a várossal szemben tanúsított magatartását⁶⁴ (a főkapitány ellen társadalmi bojkottot hirdetnek, a Nemzeti Kaszinóban kigolyózási indítványt nyújtanak be ellene – ígérte az ellenzéki *Ujság*⁶⁵).

A korabeli fegyvertartási szokásokat rendkívül pontosan megvilágító eset kapcsán Kolozsváron a teljes korszakban egyetlenegyszer rendőrgyilkosságra is sor került. A

59 A kormánybiztos bevonulása. Kolozsvári Friss Ujság VII(1906). 53. sz. (február 23.) 2; *Cirkusz – Kolozsvárott*. Ujság VIII(1906). 53. sz. (február 23.) 1–2.

60 *A kormánybiztos működik*. Kolozsvári Friss Ujság VII(1906). 54. sz. (február 24.) 1–2.

61 *Cirkusz – Kolozsvárott*. Ujság VIII(1906). 53. sz. (február 23.) 2.

62 *Vissza – ahonnan jött*. Ujság VIII(1906). 55. sz. (február 25.) 1.

63 Uo.

64 Uo.

65 *Az Ujság* utcai elárúsítását betiltották. Ujság VIII(1906). 54. sz. (február 24.)

hóstatí marhacsorda tilosban legelő fele részét 1908. július 14-én a rendőrség elhajtotta, az ennek nyomán összecsdült, kapával és kaszával felvonuló, illetve revolverekkel lövöldöző 150 fős tömeget 40 rendőr oszlatta szét. Ebben a hangulatban pontosan egy héttel később, július 21-én pár hóstatí fiatal a Pacsirta utcában ittasan rálőtt Péterfi Ádám és Varga István járőröző rendőrökre. Péterfi azonnal meghalt, Varga megsebesült, de sikerült elmenekülnie.⁶⁶ A bűnvádi eljárást és pert követően az elkövetők büntetése így alakult: a bíróság „Albert Mihályt hat évi, Hatházi Samut három évi, Zágoni Szabó Mihályt két évi, Jakab Mártont két évi, Tárkányi Györgyöt két év és hat hónapi, Ifj. Zágoni Józsefet két évi, Albert Miklóst két évi, Vinczi Györgyöt két évi, Bányai Mihályt négy évi fegyházbüntetésre és mindegyiket öt-öt évi hivatalvesztésre ítélte”⁶⁷. Az eset hatására a város második, harmadik, negyedik és hatodik közigazgatási kerületeiben Tussai Gábor alkapitány szigorúan elrendelte az 1879. évi XL. törvénycikk (*A kihágási büntető törvénykönyv*) 61. §-a rendelkezéseinek⁶⁸ betartását, és a fegyverviselést ekkortól kezdődően hatósági engedélyhez kötötte.⁶⁹ Fekete-Nagy Béla tanácsos, polgármester-helyettes új szabályrendeletet dolgozott ki a fegyvertartásról a város területén, amelyben bárminemű fegyver (puska, pisztoly, forgópisztoly) viselésére és hordására a magánszemélyeknek engedélyre volt tehát szüksége, amelyet egy naptári évre a főkapitányi hivatal állított ki.⁷⁰ Ennek a rendelkezésnek legfeljebb hosszú távú hatása lehetett (volna), ugyanis a Pacsirta utcai gyilkosságot követően, még abban az évben lövöldözés tört ki két szomszédos utca, a Magyar és a Honvéd utcákban lakó két ellenlábcs család férfi tagjai között, és a tűzpárbajba a kiszálló rendőri közegeket is bevonták. A Magyar utcaiak közül huszonhét személy ellen emelt vádat a kolozsvári királyi ügyész, kilencet pedig, 1908 decemberében nyolc hónaptól három évig terjedő börtönbüntetésre ítélte a bíróság.⁷¹

VÉGSZÓ

A város és a rendőrség kapcsolata a dualizmusban számos alkalommal a kölcsönös agresszor-áldozat mintáját mutatja. Ez a viszony az esetek többségében, és különösen Deák Pál főkapitánysága idején, a közjogi konfliktus leképződése városi szinten: a

66 *A hóstatí gyilkosok*. Ellenzék XXIX(1908). 166. sz. (július 22.)

67 Ellenzék XXIX(1908). 217. sz. (szeptember 23.)

68 61. § A kik a hatóság vagy magánosok elleni erőszak, gyilkosság, rablás, zsarolás, lopás vagy két ízben elkövetett orvvadászat miatt megbüntettetvén, büntetésük kiállása után, a hatóság által fegyverbírástól eltiltattak: ha e tilalmat megszegik, tíz napig terjedhető elzárással és száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntettetnek.

69 Ellenzék XXIX(1908). 168. sz. (július 24.)

70 *Szabályrendelet a fegyvertartásról*. Ujság X(1908). 181. sz. (augusztus 5.)

71 Ellenzék XXIX(1908). 290. sz. (december 18.) 4.

kormányzó szabadelvű karhatalom helyi képviselője agresszorként lép fel a függetlenségi érzületű, zömében választójoggal nem rendelkező városlakókkal szemben, tömegeseményeiket leszorítja, ellehetetleníti, szétveri. Máskor áldozat, fordul a kocka, és a rendőrséget megtámadják a politikai érdekérvényesítésben alulmaradt, szavazati joggal nem rendelkező városlakók, vagy hirtelen felindulásból valakik rendőrt gyilkolnak. A rendőrséget áldozati szerepbe kényszeríti továbbá a politikai válság is 1906-ban, amikor az államhatalom és a városi politizáló, értelmiségi középosztály konfliktusa kibontakozik, s a város rendfenntartó intézménye kiszolgáltatni kényszerül a közmegegyezésnek örvendő kormánybiztos. Áldozatszerepben, ha rendőr sérül vagy meghal, olyankor a város közvéleménye szimpatizál a rendőrséggel; máskor az utca agressziójával szemben a városvezetés védelmébe veszi a pórul járt főkapitányt.

A dualizmuskori Kolozsvár esetében így eléggé világos, hogy a városi rendőrség meghatározó politikai szerepet is vitt a közéletben. A többségében szabadelvű és kiegyezéspárti városvezetés karhatalmi eszközként használta olyan helyzetekben, amikor a zömében függetlenségi párti, politikai érdekeiket törvényes keretek között érvényesíteni nem tudó vagyontalanok ezt a csalódást tettere váltották, illetve azokban a helyzetekben, amikor az egyre nagyobb tömegbázissal rendelkező munkásmozgalom akadályozására volt szükség. Az agresszori-áldozati szerepek váltakozásában három szakasz látszik markánsan elkülönülni, mindenik a főkapitány személyi vagy hivatali attitűdjéhez köthető, és mindhárom szakasz legvégén minőségbeli fordulat vet véget a főkapitány hivatali idejének.

Minorich Károly főkapitány idején a rendőrség javarészt harmonikus viszonyban áll a várossal, beépül a hétköznapi életbe, ám a Nagy utcai kőzapot vizsgáló fegyelmi eljárás meghozza a végét, pedig már nem főkapitány. Itt *image-transferrel*, a közéleti szimbolikus mechanizmus érvényesülésével, a frissen választott főkapitány helyett a hosszú hivatalteljesítő időbe beleőszült, nagy tekintélyű, „örökös” főkapitánynak kellett mennie. Deák Pál idején a viszony markánsan egyoldalú, az intézményt fegyelmi züllöttség is jellemzi (amelynek okát a sajtó a rendőrfőkapitány személyében találja meg), több alkalommal politikailag meghatározott kényszerhelyzetbe kerül. A rendőrség gyakran agresszorként lép fel, amint azt a Nagy utcai kőzapor, a véderővita, a számos utcai harc vagy a honvéd őrmester meggyilkolása is mutatja. Ez utóbbi megtorlásakor áldozattá lényegül, majd utolsó mozzanatként Deákot áldozatként védelmezi a városi politikai elit.

Hadadi főkapitánysága jórészt kiegyensúlyozott viszonyt hoz a város és a rendőrség között. A rendőrség legalább két ízben agresszor (Mátyás-szobor-avatás, kormánybiztos), és egy borzasztó helyzetben áldozatszerepbe kényszerül (hóstatí gyilkosság). Személyesen Hadadi, annak ellenére, hogy köztisztület és közmegebecsülés övezi, a háborús konjunktúrában jár pórul, és éppen akkor, amikor tulajdonképpen emberi életeket mentve nem jelenti a tudomására jutott törvényteleniséget (Féder-

ügy). Mint a törvénnyel szembeszegülőnek, de úgy is, mint közhivatalnoknak, távoznia kell.

A kolozsvári rendőrség híresen hírhedt erőszakossága a város közönségét és a városvezetést egy-egy alkalommal még arra is sarkallta, hogy a város rendőrségének államosításáért a kormányzathoz forduljon. Először 1901-ben, a honvéd őrmester meggyilkolását követően egy népgyűlés folyamadott ezzel a kéréssel (nem teljesen jogszerű feliratban) a belügyminiszterhez,⁷² másodszer a rendőrgyilkosság után már hivatalos küldöttség utazott fel Andrassy Gyula belügyminiszterhez, élén Bánffy Miklós gróf főispánnal és Szvacina Géza polgármesterrel, de sem Andrassy, sem Justh Gyula függetlenségi pártvezér nem támogatta a kérést.⁷³ Amikor pedig az államosításról kormányzati döntés született, és a törvényes keret is előállt, Kolozsvár és sok másik város esetében mindez későn érkezett.

FELONY IN OFFICE AND AGAINST THE OFFICE. CONFLICTS BETWEEN THE CITY POLICE AND THE CITIZENS OF CLUJ IN THE DUALIST PERIOD

Keywords: dualism; local history; history of violence; police; urban politics

Against the background of the 2020 reports in the international press on the repeated abuses of American and French police, or in other countries, to which citizens responded by revolting against law enforcement institutions, and which reminded me of some similar events in the history of Cluj in the dualist period, I decided to address in a brief review the conflicts between the city police and the citizens of Cluj which occurred more than a hundred years ago, with emphasis on those occasions when the deeds committed by both parties fell or should have fallen under the Hungarian penal code of 1878. However, as the vast majority of the acts of violence were committed in groups and under the protection of the crowd by citizens on the one hand, and as the intervention of the police was protected before the law as an act of legitimate defence of authority on the other hand, the application of the law in many cases has been delayed or absented completely. The reason for many such conflicts was based on social causes of political origin: the right to vote was granted only to the wealthy social classes, which was a deliberate political action aimed to uphold the status quo of the 1867 Compromise, which led to the dualist period-long public law dispute between the ruling Liberal Party, protector of the 1867 Compromise with Austria and the eternal opposition parties for independence. The study also contains a brief history of law enforcement institutions in Cluj up to 1867.

⁷² Magyar Nemzet XX(1901). 196. sz. (augusztus 6.) 1.

⁷³ Pesti Napló LIX(1908). 121. sz. (május 21.) 7.

FAPTE PENALE DIN OFICIU ȘI ÎMPOTRIVA OFICIULUI.
CONFLICTELE DINTRE POLIȚIA ȘI CETĂȚENII CLUJULUI
ÎN PERIOADA DUALISTĂ

Cuvinte-cheie: *dualism; istorie locală; istoria violenței; poliție; politică urbană*

Pe fondul relatărilor în decursul anului 2020 din presa internațională despre abuzurile repetate ale polițiștilor americani, francezi sau din alte țări, la care cetățenii orașelor au răspuns revoltându-se împotriva instituțiilor însărcinate cu menținerea ordinii, și care mi-au amintit de unele evenimente similare din istoria Clujului în perioada dualistă, am decis să realizez o scurtă trecere în revistă a conflictelor dintre poliția orașului și cetățeni petrecute în urmă cu mai bine de o sută ani pe plan local, cu accent pe acele ocazii în care faptele săvârșite de ambele părți au căzut sau ar fi trebuit să cadă sub sancțiunea codului penal maghiar din 1878. Fiind însă vorba în marea lor majoritate de acte de violență săvârșite în grup și sub protecția mulțimii de către cetățeni pe de o parte, și intervențiile polițiștilor fiind protejate în fața legii ca acte de legitimă apărare a autorității pe de altă parte, aplicarea legii în multe cazuri a întârziat sau a lipsit cu desăvârșire. Motivul multor asemenea conflicte avea la bază cauze sociale de origine politică: dreptul de vot acordat doar claselor sociale înstărite, un act politic intenționat, al cărui scop fusese menținerea compromisul din 1867, ce a condus la disputa legii publice dintre Partidul Liberal aflat la putere, protector al compromisului cu Austria din 1867 și eterna opoziție a partidelor pentru independență, dispută ce a caracterizat toată perioada dualistă. Studiul conține și o scurtă istorie a instituțiilor de menținere a ordinii publice din Cluj până la 1867.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Bp. = Budapest

Buc. = Bucureşti

Buk. = Bukarest

EME = Erdélyi Múzeum-Egyesület

Kvár = Kolozsvár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

sz. = szám

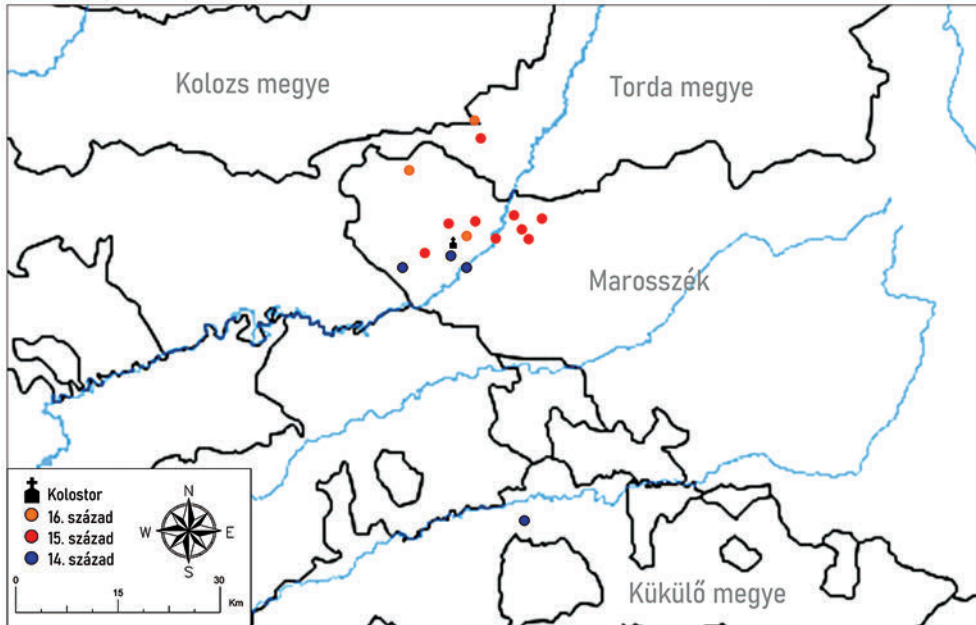
Uo. = ugyanott

Uó = ugyanő

vö. = vesd össze

KÉPMELLÉKLET

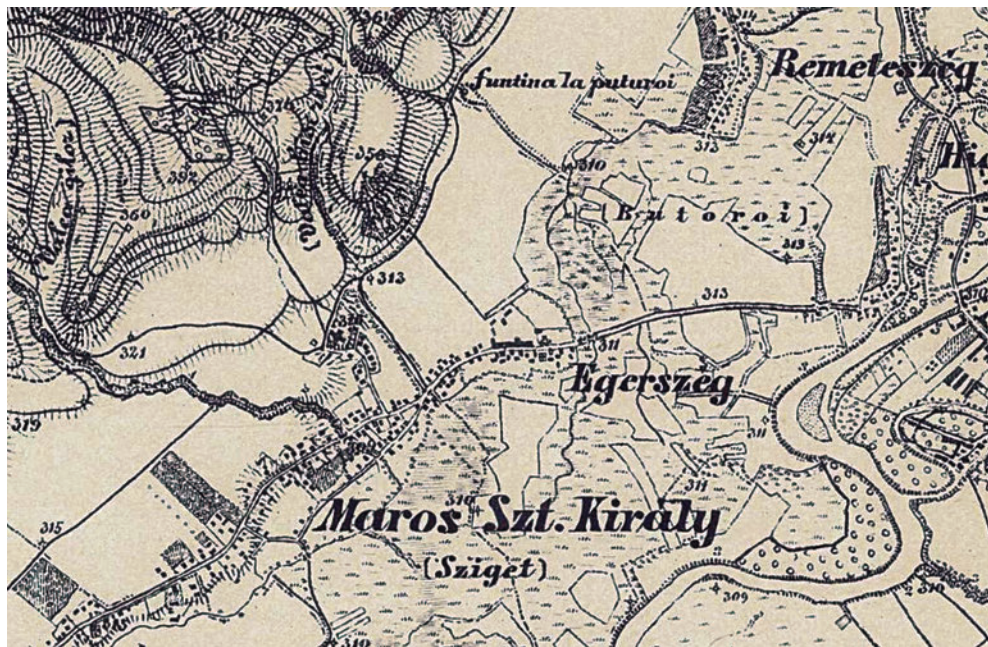
BENCZE ÜNIGE–LENKEY LÁSZLÓ–PETHE MIHÁLY

1. A pálos birtokok időrendi és területi megoszlása

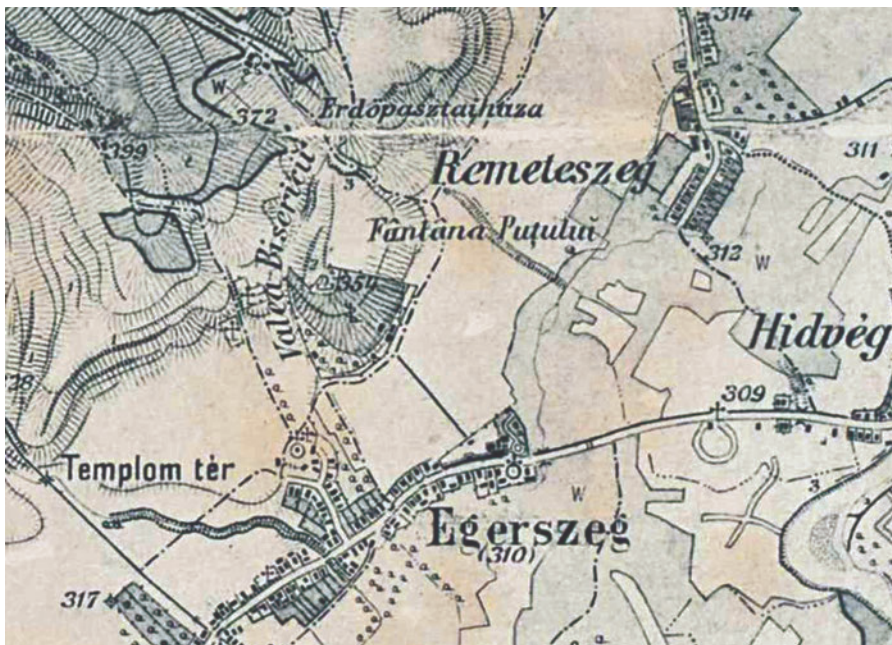
2. A marosszentkirályi kolostor elhelyezkedése a tájban

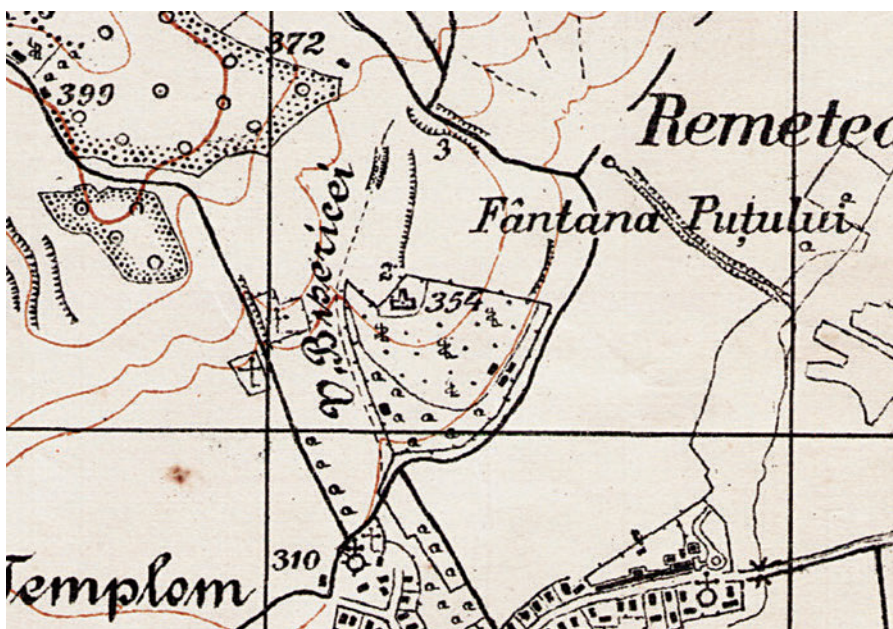
3.1. A kolostor helye a második katonai felmérésen

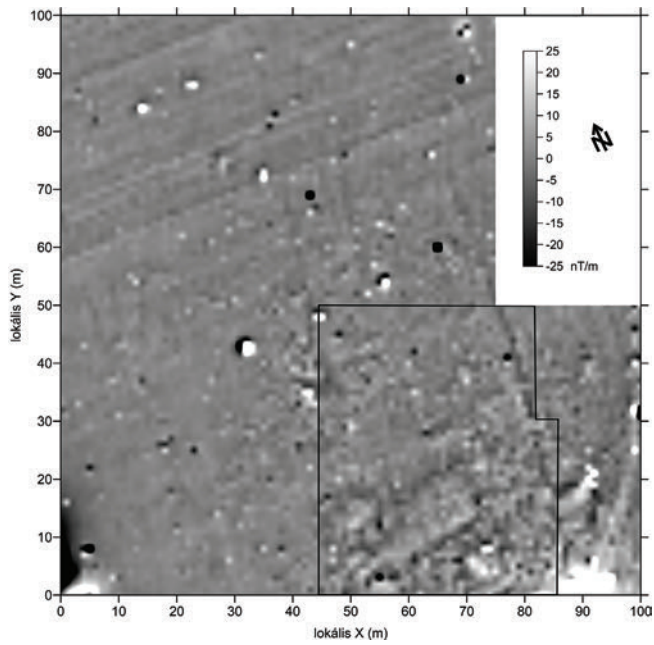
3.2. A kolostor helye a harmadik katonai felmérésen (1:75 000)

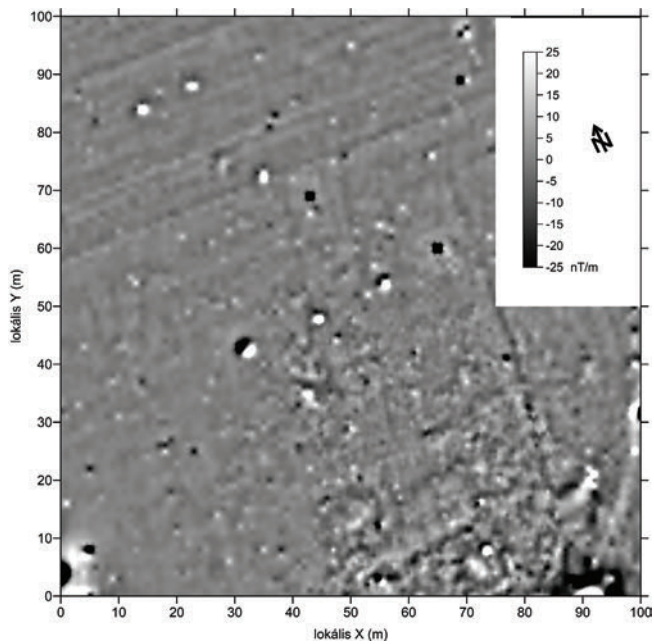
3.3. A kolostor helye a harmadik katonai felmérésen (1:25 000)

4. A kolostor helye a Planurile directe de tragere nevű térképén

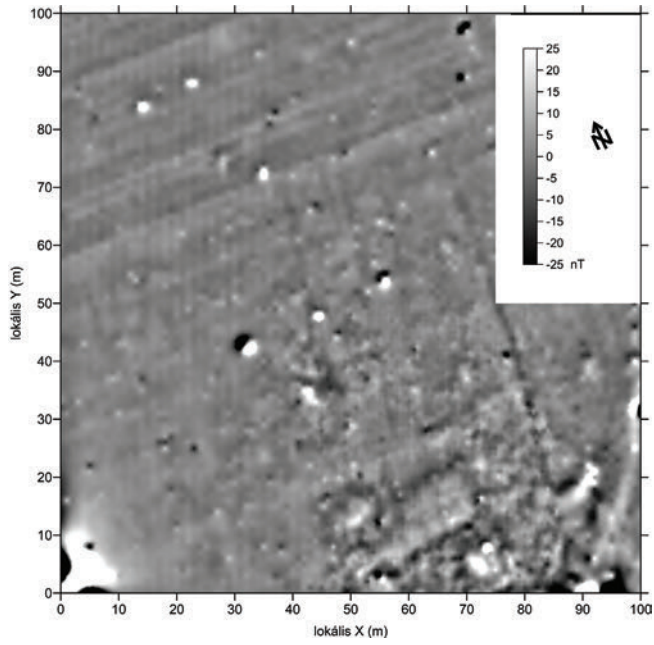
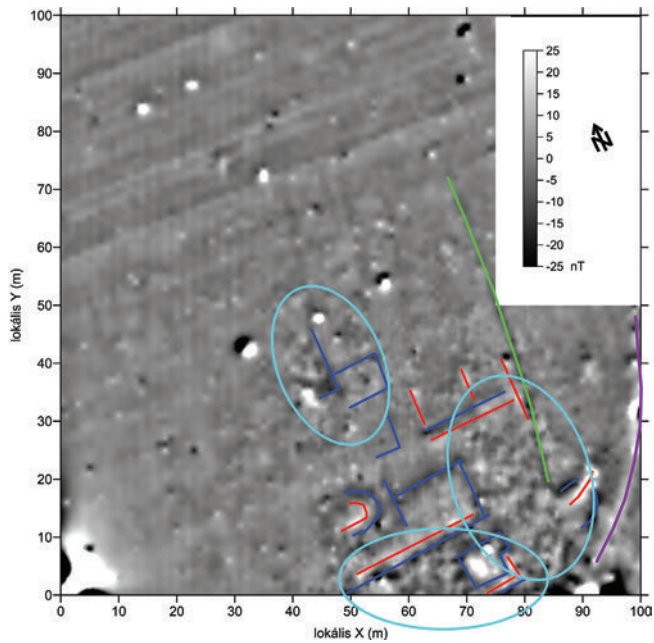

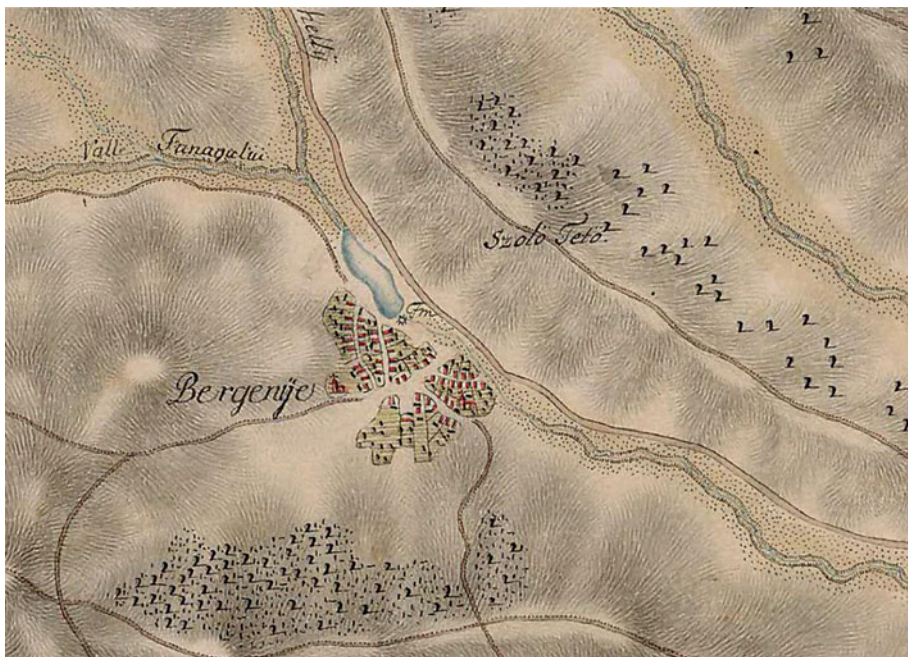
5. A mágneses intenzitás gradiense

6. A mágneses intenzitás gradiense

KÉPMELLÉKLET

*7. Mágneses intenzitás**8. A mágneses felmérés értelmezése*

9.1. A mezőbergenyei halastó az első katonai felmérésen

9.2. A mezőbergenyei halastó helye légifelvételen

10.1. A toldalagi halastó az első katonai felmérésen

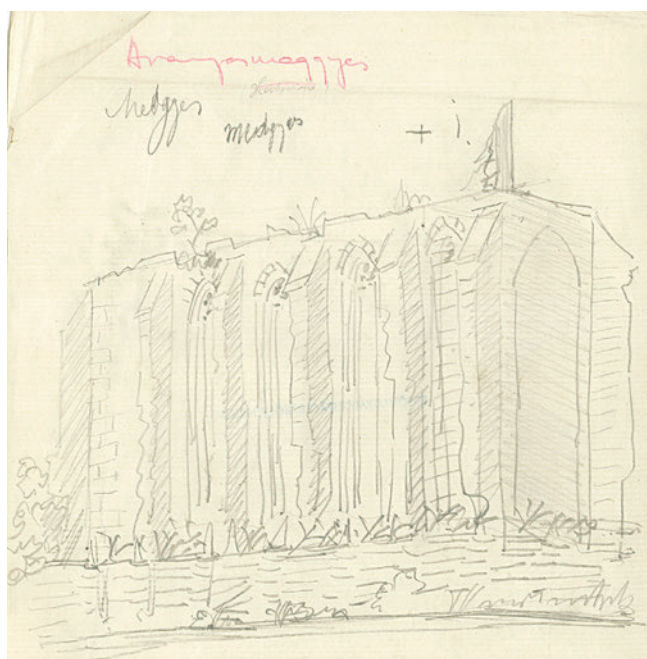

10.2. Légifelvétel a mai toldalagi halastóvokról

SZŐCS PÉTER LEVENTE

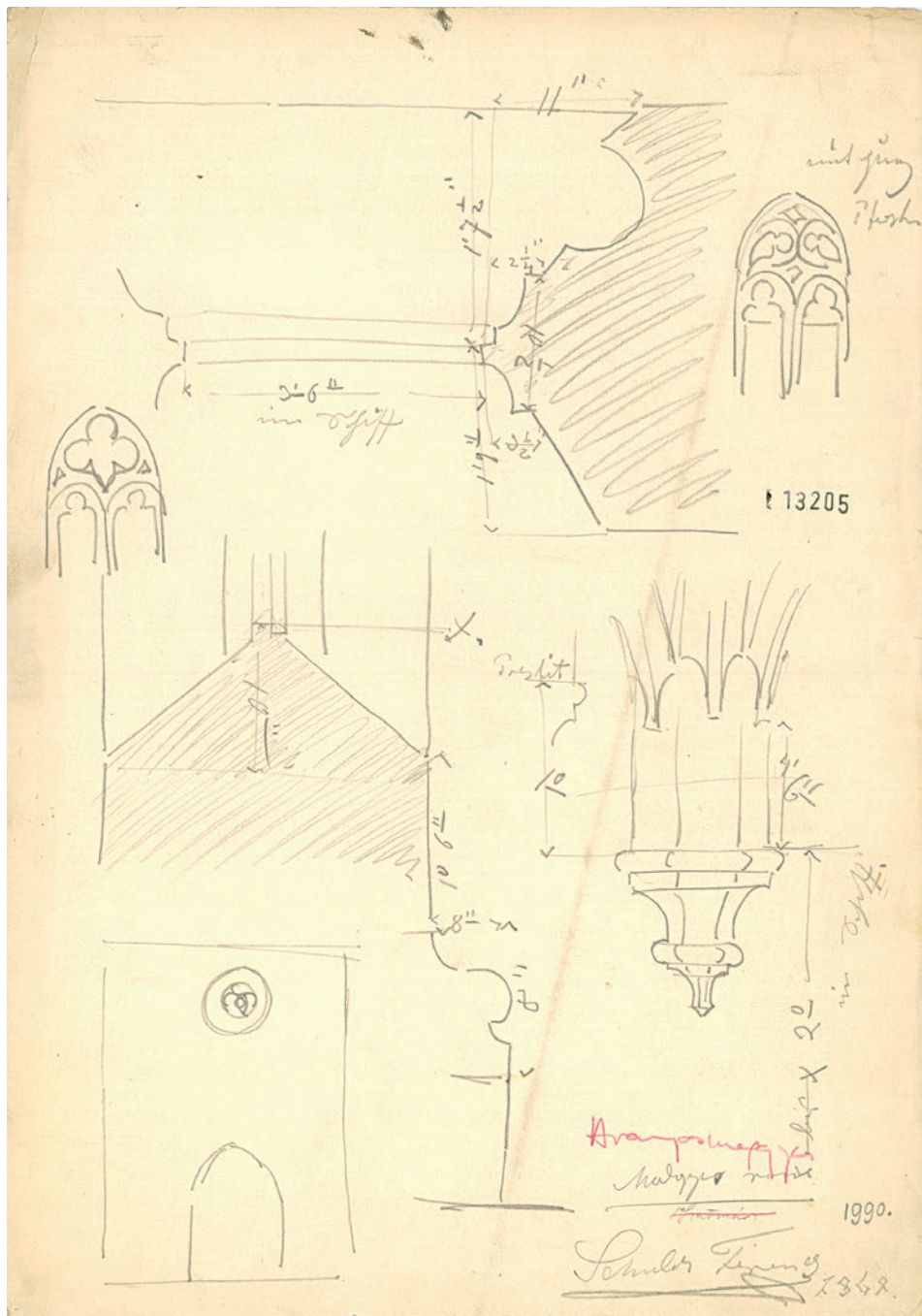

1. Aranyosmeggyes település központja

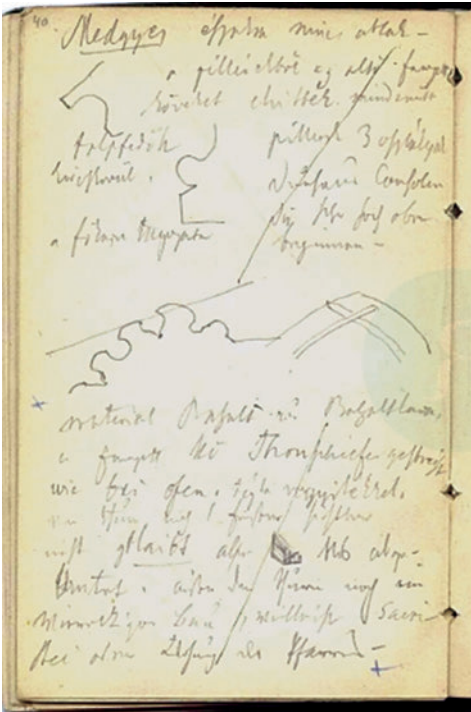

2. A ferences kolostor képe,
Schulcz Ferenc rajza, 1864

KÉPMELLÉKLET

3. A ferences kolostor építészeti részletei, Schulcz Ferenc rajza, 1864

4. Rómer Flóris feljegyzései és vázlatai a ferences kolostorról, 1864

5. Geomăgneses prospecție eredménye

KÉPMELLÉKLET

6. A régészeti kutatás felszínrajza

7. Összkép a kutatott szelvényekkel és a feltárt alapokkal

8. A szentély és egy támpillér alapfalai

11. Omladék, építészeti tagozatokkal

9. A szentélyzáródás alapfalai

10. Rétegsor a szentélyen kívül,
az északi oldalon

12. A szentélybelső padlója hatszögű
téglákból

13. Részlet a hatszögű téglapadlóról

A CERTAMEN IX. tanulmányai különböző tudományterületek kutatási eredményeit adják közre, és minden olvasójukat felfedezésre hívják. E korszerű módszereket alkalmazó vizsgálatok magyarul, de szélesebb összefüggésben tárgyalnak társadalom-, humán és művészettudományi kérdéseket két nagy fejezetben (*Nyelv-, irodalom-, színház- és filmtudomány; Régészet, történelem*), rendkívül változatos forrásanyag felhasználásával, a tudományos argumentáció részét képező képmellékletekkel.

A kötet, szakmai vitákra is utalva, új ismereteket nyújt a jelhasználat sajátos nyelvészeti, irodalmi, színház- és filmművészeti formáiról, a fordításról mint a politizálás eszközéről, a művészi produkciókról mint a kultúrák közti kapcsolat eleven teréről, továbbá például az egyházi intézmények és a társadalom összefüggéseiről, a kora újkori Erdély városairól is mint vásárok helyéről, mint szervezeten felügyelt rendű településekről, a régi Erdély egyházi létesítményei múltjáról, egykori büntetőjogi rendszeréről.

ISSN: 2393-4328

9 772393 432225